सरस्वतीकण्ठाभरणम्

महाराजाधिराज-श्रीभोजदेवविरचितम् ।

पण्डितवर-श्रीरत्नेश्वरविरचितया

प्रथम-द्वितीय-तृतीयपरिच्छेदव्याख्यया

समलङ्कृतम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

चतुर्थ-पञ्चम-परिच्छेदव्याख्यया

समुद्भासितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

नारायणयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८९४ ।

প্রকাশক—জীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট কলিকাতা।

প্রিণ্টর—রসিকলাল পান
৭৫ নং কটন ষ্ট্রীট কলিকাতা।

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम् ।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥ १ ॥

ग्रन्थारम्भे समुचितेष्टदेवतानमस्कारेण शिष्टाचारमनुवर्त्तते । ध्वनिरिति । भाषामधिष्ठात्री देवी द्योतमाना स्वप्रकाशशब्दब्रह्मरूपा भारती । कथमुपास्यते । सूक्ष्मादिभेदेन ध्वन्यादिभेदेन च विवक्षितो नमस्कारः शब्दब्रह्मणश्चतस्रोभिदा भवन्ति । सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी चेति । तत्राऽविकारदशा सूक्ष्मा । साहि सर्वस्य प्राणापानान्तरालवर्त्तिनी विगतप्रादुर्भावतिरोभावा सम्यक्प्रयोगपरिशीलनात्मना कर्मयोगेन मननादिना ज्ञानयोगेन च सम्यगधिगम्यते । सेयमाक्षीयमाणाऽपि नित्यमागन्तुकैर्मलैः । अन्त्या कला हि सोमस्य नात्यन्तमभिभूयते । तस्यां विज्ञातमात्रायामधिकारो निवर्त्तते । पुरुषे षोड़शकले तामाहुरमृतां कलामिति । तस्य ब्रह्मणोऽनाद्यविद्यावशादाद्यः परिणामः पश्यन्तीरूपो जायते सहि वर्णविभागादक्रमः स्वयंप्रकाशश्च । पूर्वापरे स्वावस्थे पश्यतीति पश्यन्तीत्युच्यते । ततः परमविद्योपादानादन्तःसङ्कल्परूपक्रमवान् श्रोत्रग्राह्यवर्णाभिव्यक्तिरहितस्तृतीयः परिणामो मध्यमारूपो जायते । सा किल द्वयोः परिणामयोर्मध्ये सदा तिष्ठतीति मध्यमेत्युच्यते । अनन्तरं दूरप्रसृतायामविद्यायां स्थानकरणप्रयत्नव्यज्यमानश्रोत्रसंवादिवीणादुन्दुभिनादपरिचयगद्गदाव्यक्ताकारादिवर्णसमुदायात्मकस्तृतीयः परिणामो वैखरीरूपो जायते । विशिष्टं खमाकाशं राति प्रयच्छतीति विखरी देहेन्द्रियसङ्घातः । तथाच श्रुतिः । "नह्वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति" तत्र भवा वैखरीति । तदेतासामवस्थानामाद्यास्तिस्रो नित्या अतीन्द्रियाः । तदुक्तम् । स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा । वैखरी वाक्प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना । केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपाऽनुपातिनी । प्राणवृत्तिमतिक्रम्य

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति॥२॥

मध्यमा वाक् प्रवर्त्तते। अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा। स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा सा चानपायिनीति" श्रुतिरप्याह। "चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्तितुरीयं वाचीमनुष्या वदन्ति" इत्यादिकमागमसमुच्चयादेवावसेयम्। का पुनस्ता वाचो यासामियमधिष्ठात्रीत्यत उक्तम्। ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम्। यस्या इति। आस्पदमधिष्ठानमवच्छेदः। ध्वन्यादिभिरवच्छिन्ना परा वाक् तद्व्यवहारहेतुः। साहित्यप्रसिद्धाभिधानध्वननलक्षणव्यवहारकारित्वमेकस्मिन् वर्णे न निरूप्यते इति बहुवचनम्। पदवाक्ययोरस्ति प्रत्येकमपि तथाभाव इति ताभ्यामेकवचनमुपात्तम्। तदयमत्र तात्पर्यसङ्क्षेपः। साहित्यस्वरूपनिरूपणाय किलैष ग्रन्थारम्भः। साहित्यं च शब्दार्थयोः सम्बन्धः। तत्र शब्द एव क इत्यपेक्षायामयं विभागोध्वनिरित्यादिः। अर्थस्तु स्तम्भकुम्भादिलक्षणो लोके शास्त्रे च प्रसिद्धः। सम्बन्धः कश्चिदनादिः। सर्वस्वायमानस्तु सम्बन्धो नान्यत्रेत्यस्मिन् नायतते। स चतुर्विधः। दोषहानं गुणोपादानमलङ्कारयोगो रसाभियोगश्चेति॥ १॥

प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गसम्बन्धप्रयोजने दर्शयति निर्दोषमिति। प्रीतिः सम्पूर्णकाव्यार्थस्वादसमुत्थ आनन्दः काव्यार्थभावनादशायां कवेरपि सामाजिकत्वाङ्गीकारात्। सहृदयश्लाघया वा प्रीतिस्तदृष्टं प्रयोजनम्। कीर्त्तिरदृष्टद्वारा स्वर्गफलत्वाददृष्टम्। यदाह कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरिति। अङ्गिनः काव्यस्य प्रयोजनाभिधानेनाङ्गभूतस्यास्य प्रयोजनसम्बन्ध उक्तः। यद्यपि काव्यशब्दो दोषाभावादिविशिष्टाविव शब्दार्थौ ब्रूते तथापि लक्षणया शब्दार्थमात्रे प्रयुक्तः। लक्षणाप्रयोजनं चाभिधेयानामुद्देशः। त्रिधाहि शास्त्रशरीरम्। उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति। उदाहरणव्याख्याग्रन्थः सर्वत्र परीक्षापर इत्यस्मद्गुरवः। प्रयोजनाभिसम्बन्धपरादेवोद्देशो लभ्यते इति न विरोधः। अतएव दोषाद्युद्देशक्रमेण परिच्छेदाः। निर्दोषं दोषात्यन्ताभाववत्। अवयवैकदेशवर्त्तिना श्वित्रेणेव कामिनीशरीरस्य वर्णमात्रगतेनापि दोषेण काव्यवैरस्यनियमात्। अतएवामङ्गलप्रायाणामपि दोषाणां प्रथममुपादानम्। अयमेव हि प्राचः कवेर्व्यापारो यद्दोषहानं नाम। गुणवदिति। भूम्निप्रशंसायां वा मतुप्। अलङ्कृतमित्येव वक्तव्ये अलङ्कारैरिति प्रसिद्धालङ्कारपरिग्रहार्थम्। तथालङ्कारैरित्येव वाच्ये प्रसिद्धानामपि वक्ष्यमाणानामेवोपादानार्थमलङ्कृतपदम्। रसान्वितं रसेन नित्यसम्बद्धम्। नास्त्येव तत्काव्यं यत्र

दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोड़श।
हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्ये तानेवादौ प्रचक्ष्महे॥
असाधु चाप्रयुक्तं च कष्टं चानर्थकं च यत्।
अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैव च॥
अप्रतीतमथ क्लिष्टं गूढ़ं नेयार्थमेव च।
सन्दिग्धं च विरुद्धं च प्रोक्तं यच्चाऽप्रयोजकम्॥
देश्यं ग्राम्यमिति स्पष्टाः दोषाः स्युः पदसंश्रयाः॥ ३॥
अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते।
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते॥

परम्परयापि विभावादिपर्य्यवसानं न भवतीति काश्मीरकाः। एतेन काव्य-लक्षणमपि कटाक्षितम्। ईदृशं काव्यं सत्कुर्वन् कविरिति कवेरपि लक्षण-मिति॥ २॥

अथोद्देशक्रमेण दोषाणां सामान्यलक्षणं विभागं चाह। दोषाः पदाना-मिति। हेया इत्यनेन सामान्यलक्षणम्। ये हेयास्ते दोषा इत्यभिप्रायात्। अभिमतप्रतीतिव्यवधायकतया विघ्नभूतः शश्वत्काव्ये हेयतामापादयति स एव दोषः। अयमेवार्थो मुख्यार्थहतिर्दोष इति पदेन अन्येषामभिमतः। स च पद-वाक्यवाक्यार्थविषयतया पूर्वं त्रिविधः। पदपूर्वकत्वात् वाक्यस्य तत्पूर्वकत्वाद्वाक्या-र्थस्य युक्तः क्रमः। वर्णमात्रदोषो नोल्लेखीत्युपेक्षितवान्। अवान्तरविभागे तु क्रियमाणे प्रत्येकं षोड़शभिरूपाधिभिः सङ्कुलमित्याह। षोड़शेति। काव्य-प्रकाशकारादिभिरुक्तानामधिकानामिहान्तर्भावः। अनन्तर्भावे तु दोषत्वमेव नास्ती-त्यभिप्रायो न तु देशीरागन्यायेन स्वमतप्रकाशनम्। प्रतीतिव्यवधायकानां सर्वदा तद्रूपत्वात्। उक्तमेवाभिसन्धानं तानेवादाविति विभागमन्तरेण विशेष-लक्षणानवतारात् पददोषान् विभजते। असाध्विति। मुख्यार्थहतौ मिथोऽन-पेक्षासूचनया समासः। अतएव लाघवेऽनादरः। कथं पदप्रतीकदोषा न गण्यन्त इति शङ्कामभिप्रेत्याह। स्पष्टा इति। पदसंश्रयाः पदान्वयव्यतिरेकानुविधा-यिनः॥ एवं वाक्यादावपि गुणादावपीदमेवाश्रितत्वम्॥ ३॥

विभागप्रयोजनमाह। अथैषां लक्षणमिति। परीक्षां प्रतिजानीते। सम्यगिति।

यथा । भूरिभारभराक्रान्त बाधति स्कन्ध एष ते ।
तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते ॥

अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधत इति स्यान्न पुनर्बाधतीति ।

कविभिर्न प्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते ।

यथा । कामचीकमथाः केमी त्वामजिह्लायकीयिषन् ।
ससस्ति किं वचन्तीमे शम्बः कम्बं घरिष्यति ॥

अत्राचीकमथा अजिह्लायकीयिषन् सस्तिवचन्ति घरिष्यति शम्बः कम्बमिति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभिर्न प्रयुज्यन्ते ॥ ४ ॥

लक्षणदोषशून्यं लक्षणानुपपत्तिनिर्योजनमेव हि परीक्षापदार्थः। कथमेतत् सम्पत्स्यत इत्यत आह। सोदाहरणमिति। शब्दस्वरूपलक्षणः प्रथमनिरस्योदोष इत्याशयेन प्रागुद्दिष्टस्यासाधोर्लक्षणमाह। शब्देति। शब्दाः शिष्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया ज्ञाप्यन्ते येन तच्छब्दशास्त्रं त्रिमुनिव्याकरणं तेन विरुद्धं तदा ज्ञातप्रातिस्विकविशेषपरित्यक्तमतो न देशीयपदानामसाधुत्वम्। तथाच प्राच्यैर्नाथते कुचयुगं पत्राहतं मा कृथा इति ग्रन्थकारकवैयर्थ्यमिति "सलीलपाणिद्वयलोलनालमानर्त्तितातामरदलं दधन्तीमिति च तादृशमेवोदाहृतम्। अत्र केचिदाहुः। बाधतिधातुं संस्कारप्रच्यावनेन बाधते इति बाधतिबाधस्तस्य सम्बोधनं बाधति बाधेति ते तव वचनमिति शेष इति। तदसत्। नेयार्थत्वप्रसङ्गात्। अन्येतु बाधतिर्बाधते यथेति पठन्ति। इदं तत्त्वम्। विद्यमानस्याप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षायां गवित्ययमाहेत्यादाविव प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रवर्त्तते। कविभिरिति। अस्ति हि किञ्चित् पदं यत्राप्रयोज्यत्वेनैव हेयता। यद्येवं लोके प्रयुज्यमानस्य साधुतैव प्रसक्ता इत्यत उक्तं कविभिरिति। काव्ये यस्या प्रयोज्यत्वमेव दुष्टत्वबीजं तदित्यर्थः। तथाभूता च पदजातिरलङ्कारकारसमयादवसीयते। तथाचैकेन पुन्दैवतशब्दोऽपरेण चौर्णशब्द उदाहृतः। एवमन्यदप्यप्रयुक्तमित्याशयवान् किञ्चिदुदाहरति। कामचीकमथा इति। उदाहरणत्वान्नैकोऽत्र श्लोको गवेष्यः। एकपदमात्रप्रयोगस्तु त्याज्यः समशक्तिरोधाभावादित्याराध्याः। अचीकमथा इति कमेर्णिङन्तस्य लुङि चङि द्विर्वचनसन्वद्भावदीर्घत्वह्रस्वत्वणिलोपेषु रूपम्। का

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिशब्दितम्।

यथा। वर्वर्ष्टि जलदो यत्र यत्र दर्दर्ष्टि चातकः॥

पोफुल्लतिनीपः कालोऽयं चर्कर्त्ति हृदयं मम।

अत्र वर्वर्ष्ट्यादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते॥ ५॥

पादपूरणमात्रार्थमनर्थकमुदाहृतम्॥

यथा,—बिभर्त्ति यस्य देहार्द्धे प्रियामिन्दुं हि मूर्द्धनि।

नायिका कामितवानसीत्यर्थः। अमी च के त्वामात्मनोह्लायकमीषितुमिष्टवन्तः। ह्लायकशब्दात् क्यच्। ततः सन्। ततो लङि अजिह्लायकीयिषन्निति रूपम्। सः कश्चित् सस्ति। षपितिषससस्तिस्वप्ने इति धातोःरूपम्। कम्बः शम्बमिति। कंशं शब्दौ जलवाचकौ ताभ्यां कंशं भ्यां वभयुस्तितुतय स इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः। तत्राद्येन जलधरो जलाशयं सेत्स्यतीत्यर्थः। शम्बः कम्बमिति क्वचित्पठ्यते। तत्र कल्याणवान् कपालिनं सेत्स्यतीत्यर्थो बोद्धव्यः। षूसेचन इत्यस्य धातोर्घरि-ष्यतीनि रूपम्। सहि धातुर्घृतक्षरणाधर्मेभ्यो नान्यत्र युज्यत इति पूर्वाचार्य्याः। कविभिरित्यनेनासाधुशङ्का व्यावर्त्तितेत्याह। शब्दानुशासनसिद्धान्यपीति॥ ४॥

पदमित्यादि। दुर्वचकवर्णारब्धपदं कष्टोच्चारणीयतया कष्टमुच्यते। श्रुतेरसुखद-मिति। दूषकताबीजोद्घाटनम्। कदर्थिताहितेन श्रुतिशक्तिर्न तद्वाक्यप्रतीकपरा-मर्शंचमेति। काव्यप्रकाशकृता पदैकदेशः कष्ट उक्तः। यथा। तद्गच्छसिद्ध्यै। अपेचते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै इत्यत्र द्ध्यै ब्ध्यै इति तत्राह। पदमिति। न हि समस्त-वस्तुकटुत्व एव पदं कष्टत्वमापादयति। कार्त्तार्थ्यमित्यादौ तदुदाहृते तद-भावात्। एकदेशकष्टतया पदकष्टत्वमिति चात्रापि न दण्डवारितमिति भावः। वर्वर्ष्टि। पुनः पुनर्वर्षति। वृषेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम्। दर्धर्ष्टिपुनः पुनर्धृष्टो भवति। ञिधृषाप्रागल्भ्य इत्यस्य तत्रैव रूपम्। दर्दर्ष्टीतिपाठे दृशेर्यङ्लुक्यमागमे च रूपम्। पुनः पश्यति। नीपः कदम्बः। पोफुल्लति। फुल्लविकसन इत्यस्य तत्रैव रूपम्। एवंभूतो वर्षासमयो मम विदूरकान्तस्य हृदयं चर्कर्त्ति। पुनः पुनरतिशयेन वा छिनत्ति। कृतीछेदन इत्यस्य रूपम्। भूयसां कष्टपदानां समभिव्याहाराद्वाक्य-दोष इति भ्रान्तिः स्यात्तत्राह। क्रियापदानीति। कथमेवंविभागोऽवसीयत इत्यत आह श्रूयन्त इति। श्रोत्रप्रत्यक्षेणैव पदमात्रगामितया कष्टत्वमनुभूयत इत्यर्थः॥ ५॥

स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येतानि पदानि पादानेव पूरयन्ति ॥ ६ ॥

रूढ़िच्युतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति स्मृतम् ।
यथा,—विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।
आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेर्वण्टने आलभतेर्मारणे आवहतेः करणे प्रस्मरतेर्विस्मरणे रूढ़िः । न तु विशेषसेवायामभितो लाभे समन्ताद्वहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

पादपूरणेति द्योतनीयमर्थमन्तरेण प्रयुक्तमव्ययमनर्थकमभिमतमत एव प्राच्यै आदिपदमव्ययमिति प्रयोगबीजकथनार्थं न हि निर्मूलः प्रयोगः सम्भवति वृत्तनिर्वहणसमर्थः । प्रायेणाव्ययपदानि क्षिप्ता तत् पूरयति तदुक्तम् । कुकविप्रबन्ध इव श्लिष्टपदप्रचारः प्रकटतुहिनचयोजनाकीर्णश्चेति । विभक्तीति । चः समुच्चयादिषु चतुर्षु प्रसिद्धप्रयोगो न च तेषामन्यतमोऽप्यत्र सम्भवति । माप्युच्चावचार्थेग इति भाषणेनार्थान्तरमपि । एवं हि प्रभृतिषु अवसेयम् । एतेनैतदपि अपास्तम् । यदाहुरेके । पदादिविशेषानुपादानात्पदैकदेशोऽप्यनर्थकोऽभिमत । तथाच । आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासितप्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दृशाम् । संप्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतोभुवो भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा इत्यत्र दृशामिति बहुवचनमनर्थकं कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एव उपादानात् । न चात्र व्यापारे दृकशब्दो वर्त्तते । अञ्जनपुञ्जलेपादीनामनन्वयापत्तेः । तथा कुरुत इत्यात्मनेपदमनर्थकम् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलादिति । अपि च । बहुलकर्त्रभिप्रायफलाभावे कथनं दृशोरसाधुत्वमिति राजमार्ग एव भ्रमः । न हि स्वरूपत एव किञ्चिदसाधु साधु वा सम्भवति ॥ ६ ॥

रूढ़िच्युतमिति । शक्तिमनपेक्ष्य प्रयुक्तं रूढ़िच्युतम् । अतएव यदभिसन्धाय प्रयुज्यते तेन कथञ्चन न तस्यासावर्थ इति अन्यार्थमिति नाम । एतदेव

यत्तु तुच्छाभिधेयं स्यादपुष्टार्थं तदुच्यते ॥

यथा,—शतार्द्धपञ्चांशभुजो द्वादशार्द्धार्द्धलोचनः ।
विंशत्यर्द्धार्द्धमूर्द्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशबाहुस्त्रिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयम् अतुच्छशब्दैः उक्तमिति अपुष्टार्थम् ।

असङ्गतं पदं यत्तदसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जलं जलधरे क्षारमयं वर्षति वारिधिः ।
इदं बृंहितमश्वानां ककुभ्यानेष हेषते ॥

धातुविशेषो वान्तरमुपसर्गविशेषयोगतो योगवानित्यादिनान्यैरुक्तम् । विभजन्त इति । भजिः सेवार्थो विरुपसर्गस्तद्गतविशेषद्योतकस्ततश्च यथा विद्योतत इति । अत्र विशिष्टधात्वनुरूपप्रयोगाभिधानं तथात्रापि भविष्यतीति भ्रमो वीजमत्र शब्दशक्तिस्वभावात् । क्वचिदुपसर्गोपसंदानेन धातुरर्थान्तर एव वर्त्तते यदाहुः । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवदिति तदाह । अत्र विभजतेरित्यादि । नन्वर्थापेक्षित्वे पदार्थदूषणमेवंविधमिति वामनः । नैतत् । पदस्यैवान्वयव्यतिरेकवत्वात् । न ह्यनान्वयस्यापराधः कश्चित् । किन्तु शब्द एव वृत्तिस्खलितादिभिरपराध्यति । यदि चार्थापेक्षितमात्रेणार्थदोषत्वं कथमसाधुप्रभृतीनामपि शब्ददूषणता । न हि तानि स्वरूपत एव तथाऽपि त्वर्थविशेषो विशेष एवाश्वगोश्वादिवदिति । अर्थदोषास्तु यथा भवन्ति तथा वक्ष्यामः । यत्तु तुच्छाभिधेयमिति । स्तोकशब्दाभिलप्योऽर्थे बहुतरशब्दबहुलमित्यर्थः । न हि तथा क्रियमाणमल्पीयसीमपि प्रकर्षतां पुष्यति येन त्याज्यं न स्यादित्यपुष्टपदेन सूचितम् । शतस्यार्धं पञ्चाशत्तेषां पञ्चतमोंऽशो दश । समासे पूरणप्रत्ययलोपः । असङ्गतमिति । कथं पुनरिदमन्यार्थाक्रियते । अत्नाराध्याः । अन्यार्थे केवलं योगाद्रूढिर्बलवती । असमर्थे तु केवलयोगाद्योगरूढिः । तदपरे दूषयन्ति तथापि रूढिच्युतिः साधारण्येव तदवान्तरं विशेषद्वयमन्यदिति । तन्न । भावनावबोधात् । किञ्चिदुपदमपवादकारणबलादवगम्यमानमपि योगमनपेक्ष्यैव क्वचिदर्थविशेषे वर्त्तते । यथा गौरिति । न हि गमनस्य वाक्यार्थे प्रवेशः सम्भवति । किञ्चित् पुनरसति वाधहेतौ बुध्यमानस्य त्यागायोगाद्योगविशिष्टमेवोपाधिमभिधत्ते ।

दूरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम् ।
यथा,—विजितात्मभवद्वेषि गुरुपादहतो जनः ।
हिमापहामित्रधरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति ॥

अत्र विना गरुत्मता जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः सूर्यस्तस्य पादैरभिहतो लोकः आकाशमभिनन्दति। कीदृशं, हिमापहो वह्निः तस्यामित्रो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तैर्व्याप्तमिति व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टमेतत् ॥ ९ ॥

गूढार्थमप्रसिद्धार्थप्रयोगं ब्रुवते बुधाः ।
यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः ।
हरेरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि ॥

अत्र सहस्रगुशब्देन सहस्राक्ष उक्तः। न च गोशब्दस्याक्षि

दूर इति। दूरं चिरं विलम्ब इत्यनर्थान्तरम्। क्लिष्टोद्विविधः। पदविषयो वाक्यविषयश्च। आद्यः सामान्यशब्दस्य प्रकारणादिकमनपेक्ष्य क्वचिदभिप्रेतविषये प्रयोगः। तथा सति वाचकतायामपि झटिति प्रतिपत्तिर्न भवति। किन्तु परस्परान्वयपर्य्यालोचनया चिरेणेति विरसत्वम्। यदाह। नेष्टं हि तत्प्रसितानामिति। अयमेवार्थो व्यवधानपदेन वामनादिभिरुक्तः। द्वितीयस्तु व्याकीर्णादिपदेनाऽन्यथा वक्ष्यते। विजितेति। विशब्देन पक्षिसामान्यवचनेन तद्विशेषो गरुडात्मा विवक्षितः। तज्जितोऽपि विशेष एव। एवमन्यत्रापि। न चाऽत्राऽपि किञ्चित् झटिति प्रतीत्यनुगुणं नियमकारणमस्तीति युक्तमेव व्यवधानम्। हिमापहो वह्निरिति। हन्तेर्डप्रत्यये रूपम्। तथाच चन्द्रगोमी डप्रकरणे हन्तेर्ड इत्येव सूत्रितवान्। हिमापहो वह्निरिति। क्विपि व्यभिचारं दृष्ट्वा ब्रह्मभ्रूणेत्यादिसूत्रितं चन्द्रगोमिना ॥ ९ ॥

गूढार्थमिति। यस्य पदस्य द्वावर्थौ सिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तच्चेदप्रसिद्धे प्रयुक्तं तदा गूढार्थम्। अप्रसिद्धार्थप्रयोगमिति। अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगो यस्येति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः। तव तेजसि नाऽन्यतेजांसि भान्तीति योजना। गौः शराऽक्षिपयः-

भूयसी प्रसिद्धिः। हरिशब्देन च सहस्रांशुः। सोऽपि न तेन नाम्ना बहुभिरुच्यते इति गूढत्वम् ॥ १० ॥

स्वसङ्केतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थमिति कथ्यते।

यथा,—मुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना।
पङ्क्त्यनेकजनामप्रतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या अनेकजनामित्यनेन चक्रं तद्ग्र इत्यनेन रथः ताभ्यां दशरथः। तस्य तुक् बालको लक्ष्मणः तेन जितः उलूकजित् इन्द्रजित्। किं कृत्वा मुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशुपङ्क्तिना विमुक्तेषुपङ्क्तिना। अत्र पशुशब्देन गोशब्दो लक्ष्यते तेन इषवः। तदिदं स्वसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥ ११ ॥

स्वर्गपशुभेदवचःसु चेत्याम्नातोऽपि तथा नाऽक्षिणि प्रयुज्यते यथा पशुभेदादावित्याह। न च गोशब्दस्येति। हरिः कृष्णे च सिंहे च भेकाऽर्कभुजगेषु चेति स्वसङ्केतितस्यापि हरिशब्दस्य न तथा रवौ प्रसिद्धिर्यथाऽन्यत्रेत्याह। सोऽपि नेति ॥ १० ॥

स्वसङ्केतेति। कल्पितार्थं नेयार्थमिति सूत्रयित्वा वामनेन व्याख्यातम्। अश्रौतस्यार्थस्य कल्पनाकल्पनाऽकल्पितार्थम्। अस्यार्थः। यत्पदं नानार्थस्वपर्य्यायलक्षणया विवक्षितप्रतीतिपर्य्यन्तं नीयते तत्कल्पितार्थमिति केचित्। तदयुक्तम्। स्वपर्य्यायेत्यस्य व्यर्थत्वादव्यापकत्वाच्च। तस्मात् प्रयोजनं विना लक्षणया प्रयुक्तमित्येवार्थः। यदाह काव्यप्रकाशकारः। नेयार्थं यत्वशक्तित इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकमिति। प्रयोजनं विना रूढं लक्षणापरिग्रहे न दोषः। तथाच द्विरेफरथाङ्गनामादिपदानां रेफद्वयानुगतभ्रमरादिशब्दलक्षणाद्वारेण षट्पदादौ वृत्तिर्वृद्धव्यवहारपरम्परानुपातिनीति तेषां प्रयोगोऽयुक्त एव। अतएव तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्वालेव भित्वा जलमुल्ललासेत्यादिकमपि नेयार्थमिति काश्मीरकाः। तदेतत् स्वपदेन दर्शितवान्। मुखस्यांशो हनुरत्राभिमतः। पङ्क्तिरिति दशाक्षरं छन्दः दशसंख्या लक्ष्यते। अनेकजो द्विजश्चक्रवाकस्तस्य नामचक्रं रथैकदेशस्तद्धारयतीति धारयतेर्मूलविभुजादि-

न यत् पदं निश्चयकृत् सन्दिग्धमिति तद्विदुः।
यथा,—नीलो लोहितमूर्त्तिर्यो दहत्यन्ते जगत्त्रयम्॥
स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते।
अत्र वह्निरर्कः शिवो वेति न निश्चीयते॥ १२॥

विरुद्धं विपरीतार्थप्रकल्पनमिहोच्यते।
यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपिहितौजसः॥
अकार्य्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वास्तव कीर्त्तयः॥

अत्रानुत्तमा इत्यनेन यथोत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि। अपिहितमित्यनेन यथा नाच्छादितं तथाच्छादितमपि। अकार्य्यसुहृदित्यनेन यथा कार्य्यमन्तरेण सुहृदेवमकार्य्ये यः सुहृत्

त्वात्कः। ताभ्यामिति। पङ्क्तिरनेकजनाम यस्येत्यर्थात्। तुक्तीकं तोक्ममित्यपत्यनामानि। उपलक्षणतयैकदेशं व्याचष्टे। अत्र पशुशब्देन गोशब्दो लक्ष्यत इति प्रकृतापेक्षया। वेनेषव: प्रत्याय्यन्त इति शेषः॥ ११॥

न यत्पदमिति। पदस्वरूपमेव संदिह्यमानमत्र। तथाहि। स एषहि महादेव इत्यत्र स किमेषहि महादेव इति छेदो विधीयतां महादेव इति वा साधकबाधकप्रमाणाभावे सन्दिह्यते। न च विशेषणनियमहेतुः। वह्न्यर्कावपि हि भगवतो नीललोहितमूर्त्तिभूतौ हिमापहौ च न निश्चयकृदिति दूषणताबीजप्रदर्शनम्। यदैको विवक्षितस्तदा दोषः। साधुचर इत्यत्रापि भूतपूर्वे चरडितिचरट्प्रत्यये किं पूर्वं साधुरथवा चरेष्टप्रत्यये साधुषु चरतीति पदमेव सन्दिह्यते तेन पदावयवः सन्दिग्ध इति केनचिदुक्तं तदप्यपास्तम्॥ १२॥

विरुद्धमिति। विपरीतं प्रकृतोपमर्दकमर्थकल्पनं यत्र। तथाहि। अनुत्तमेत्यादौ प्रकरणादिभिस्तुतिपरत्वे व्यवस्थिते उत्तमत्वाभावादिना विरुद्धेनार्थेन तत्र पर्यवसाययितुं न शक्यते। संशययुगपद्विवक्षायामपि न विरोधः। इह तु स्तुतिनिन्दयोर्यौगपद्यमसम्भावितमतएवैकस्य सम्भवे तु अपरस्य बाध एव। यथा। चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः। कान्ताकान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहमिति गलग्रहशब्दस्य कण्ठग्रहप्रतिद्वन्द्विन्यर्थे विवक्षिते पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायित्वं बाध्यते। अत्रानुत्तम इति बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यामपिहितमिति वष्टिभागुरि-

सोऽप्युच्यते। अपूर्वाः कीर्त्तय इत्यनेन यथाद्भुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यन्ते ॥ १३ ॥

अप्रयोजकमित्याहुरविशेषविधायकम्।

यथा,—तमालश्यामलक्षारमत्यच्छमतिफेनिलम् ॥

फालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम्।

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि लङ्घने न हनूमतोऽतिशयं सूचयन्ति ॥ १४ ॥

तद्देश्यमिति निर्दिष्टं यदव्युत्पत्तिमत्पदम्।

यथा,—गल्लौ लावण्यतल्लौ ते लडहौ मडहौ भुजौ।

नेत्रे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि ॥

अत्र गल्लतल्लादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देश्या दृश्यन्ते ॥ १५ ॥

रित्यादिना विकल्पेनाकारलोपविधानात्। अपूर्वा इति। पक्षान्तरेऽकारपूर्वाः। नियामकसद्भावे तु गुण एव। यथा। अपूर्वं यद्वस्तु प्रथयति विना कारणकलामिति शब्दरूपान्तरमेव विरुद्धोपचायकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्ददोषताव्यवस्थितिः ॥ १३ ॥

अप्रयोजकमित्याहुरिति। तदेव हि कवीनामपाटेयं यत्राकार्थे प्रकृष्टकाशं

अस्थाने विरतिर्यस्य तत्तु भग्नयतीष्यते ॥

यथा,

ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रियै चन्द्रचूडः ।
स्त्रीणां सङ्गीतं समाकर्णयन् केतूदस्ताम्भोदं सदोऽध्यास्त ईशः ॥

अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद्भग्नयतीदम् ॥ २७ ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—सेलसुआरुद्धद्धं मुद्धाणा बद्धमुद्धससिलेहम् ।
सीसपरिट्ठिअगङ्गं सञ्झापणअं पमहणाहम् ॥

क्रियापदाभावादशरीरमिदम् ॥ २८ ॥

अस्थान इति । अव्यः पठितिविच्छेदो यतिर्विच्छिद्य विच्छिद्य पठ्यमाना भारती स्वदते । अव्यतीपलक्षणार्थञ्च द्विमुनिवेदादिसञ्ज्ञया तत्र तत्र विविच्यते । तथा चास्ति कश्चिद्विशेषो येन क्रियमाणापि विरतिर्न सौभाग्यपदं पुष्यति स च विशेषो नाम भागभेदोऽस्वरसन्धिकृतश्च प्रायेण एतेषां स्वभावविशेषादेव स्थाने क्रियमाणापि विरतिरन्यत्रैव पर प्रकाशते । न तत्र कथञ्चन सौभाग्यमुन्मीलयति । स्थानपरिभाषया व्यावर्त्तितत्वात् । तदिदमुक्तमस्थान इति । वामनोऽप्याह ॥ विरसविरामं कष्टमिति । सदोगृहरूपा सभा केतूदस्ताम्भोदं ध्वजदण्डोत्क्षिप्तजलधरमित्युच्चैस्त्वम् । वेदच्छेदा शालिनीमोऽथ तौ गौ इत्युपलक्षणं अव्यविरतेः । अत्र द्वितीयपादे धातुभागभेदःशेषपादत्रये नामभागभेदाः । न चात्र स्वरसन्धानमस्तीति ॥ २७ ॥

क्रियापदेति । क्रियेत्युपलक्षणम् । प्रधानपदनहीनमिति बोद्धव्यम् । प्रधानाविमर्शे हि वाक्यशरीरमेव न निष्पन्नं स्यात् । शैलेति । शैलसुतारुद्धार्द्धं मूर्द्धाबद्धभुग्नशशिलेखम् । शीर्षपरिष्ठितगङ्गं सन्ध्याप्रणतं प्रमथनाथम् ॥ वाक्ये क्रियाप्रधानमिति दर्शने तत्पदानुपादानादत्र प्रधानाविमर्शः । शैलसुतयाऽवरुद्धमर्द्धं यस्य तम् मूर्द्धायां आबद्धा भुग्ना शशिलेखा येन तम् शीर्षे प्रतिष्ठिता गङ्गा येन तम् यश्च सन्ध्यायै प्रणतस्तं प्रमथनाथं प्रमथा गणास्तेषां नाथम् । कर्मविभक्तिः क्रियाम-

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्य्ययः ॥
अरीतिमदिति प्राहुस्तन्निधैव प्रचक्षते ।
शब्दार्थोभययोगस्य प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥
भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्त्रेधोपजायते ।
अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्य्यविपर्य्ययः ॥
शब्दप्रधानमाहुस्तमरीतिमतिदूषणम् ।
तत्र । विपर्य्ययेण श्लेषस्य सन्दर्भः शिथिलो भवेत् ॥
यथा,—आलोयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।

न्तरेणाचरितार्थत्वात् क्रियाया नमस्काररूपाया व्यभिचारेणार्थापत्तिविषयतानुपपत्तेरिति । अस्यां च गाथायां स्त्रीमयव्यापाररूपता भगवतः प्रतीयते इति रहस्यमाराध्या मन्यन्ते ॥ ३८ ॥

गुणसङ्गद्वारकदोषनिरूपणावसरोऽयमित्याशयवानाह । गुणानामिति । समाध्यादिभङ्गेऽपि तर्हि दोषः स्यादित्यत आह । श्लेषादीनामिति । श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्य्यार्थव्यक्तिमाधुर्य्यकान्त्युदारतौजसाम् । एतद्योगाद्वाक्यं वक्ररूपतामासाद्य काव्यव्यपदेशं लभते तेषां गुणानां भङ्गः काव्याभासत्वपर्य्यवसायी दोषः । ते च श्लेषादयो नवैव । तेषामन्यतमाभावे काव्यस्याभासत्वात् । तेषां हि विपर्य्यये रीतिरवश्यं भज्यते । तस्यागुणवत्पदरचनारूपत्वादतएव पानकरसन्यायेन सम्भूय चित्रास्वादपर्य्यवसानक्षमं गुणसम्बलनमेव रीतिरिति लोचनकारः । रीतिः साररूपतया काव्यस्यात्मेत्युच्यते । यथा चित्रस्य लेखा उत्तुङ्गप्रत्यङ्गलावण्योन्मीलनक्षमा तथा रीतिरिति द्वितीये विस्तरः । तन्निधेति । तदिति काकाक्षिगोलकवत्पूर्वापराभ्यामभिसम्बध्यते । यत्र गुणानां विपर्य्ययस्तदरीतिमत् । तन्निधेत्यर्थः । त्रिधाभूतं भूयस्त्रिधा प्रचक्षते तेन नवभेदाः तदेतद्विवृणोति । शब्दार्थेति । योगशब्दः प्रत्येकमन्वीयते । शब्दप्रधानत्वमर्थानपेक्षशब्दनिरूप्यत्वम् । वाक्यगुणस्य श्लेषादित्रयस्य । एवमशब्दानपेक्षार्थनिरूपणीयत्वं तादृशस्य कान्त्यादित्रयस्य । एतेन ओजःप्रभृतित्रिकस्य उभयप्रधानता व्याख्याता । तेनायमर्थः शब्दार्थोभयप्रधानतया सामान्यतस्त्रिधाभूत्वा श्लेषादित्रिकविवक्षया प्रत्येकं त्रिधा भवतीति । तेषु शब्दस्य प्राथम्यात् प्रधानकगुणभङ्गः प्रथमं विवेक्तव्य इत्याह ।

निर्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः ॥ तद्विपर्य्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्य्ययः ॥ ३९ ॥

भवेत् स एव विषमः समताया विपर्य्ययात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोच्चितः ॥

अत्र पूर्वार्द्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तरार्द्धस्य च गाढ़बन्धत्वात् समबन्धेषु विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्य्ययो दोषः ॥ ४० ॥

सौकुमार्य्यविपर्य्यासात् कठोर उपजायते ।

तत्रेति । अरीतिमतीति । निर्द्धारणे सप्तमी । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । विपर्य्ययेणेति । श्लेषः सन्धानं घटनमित्यनर्थान्तरम् । न चैतावतैव गुणत्वं वाक्यमात्रसाधारणत्वात् । तेन बहूनामपि पदानामेकताप्रतिभासहेतुत्वमनतिकोमलत्वं च विशेषणमिच्छन्ति । विशेषमर्थगुणकाण्डे वक्ष्यामः । एवम्भूतविशेषणविपर्य्यासे शिथिलो बन्धोऽतिकोमलो विकीर्णप्रायश्चेत्यर्थः । आत्मीयमित्यादौ दन्त्यवर्णप्रायतयाऽतिकोमलत्वं विकीर्णता च व्यक्तैव । नास्य निरूपणे क्वचिदप्यर्पेक्षेति स्फुटयन्नाह । अत्र भिन्नानामिति । श्लेषस्य शब्दप्रधानतया तद्विपर्य्योऽपि शब्दप्रधानो भवतीत्याह । शब्दप्रधानोऽयमिति । अन्यतरविशेषणहानावपि श्लेषाभावो भवत्येव । तेन पूर्वार्द्धस्य लेशत ऐक्यप्रतिभानसम्भवेऽपि अतिकोमलतया दुष्टत्वम् ॥ ३९ ॥

भवेदिति । स एव सन्दर्भो मृदुमध्यकठोरवर्णनिर्व्यूढाखिलो बन्धजातयस्तत्रैकरूपे वाक्यार्थे एकैव जातिरुपादेयेति तद्विपर्य्यासो वैराग्यहेतुरेव । उच्छलन्तः शीकरा यस्मात्तथाऽच्छाच्छमत्यच्छं द्वयमपि निर्झराम्भो विशेषणम् । मलयमारुतस्योद्दीपनविभावभूतस्य वर्णमात्रवैरूप्यमस्त्येत्याशयवानाह । एतत्पूर्वार्द्धस्येति । शब्दप्रधानतामस्य विवृणोति । समबन्धेष्विति ॥ ४० ॥

यथा,—असितर्त्तितुगद्रिच्छित् स्वःच्चितां पतिरद्रिदृक् ॥
अमिद्धिः शुभ्नद्दगद्दष्टैर्द्विषो जेघ्नीयिषीष्ट वः ।
अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्य्यं सुप्रतीतमेव ॥ ४१ ॥

या तु कान्तिप्रासादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः ।
अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्य्ययः ॥
अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्य्ययात् ॥

यथा,—अनङ्गकमलं चक्रे मयमाना मरालिका ।

सौकुमार्य्यविपर्य्यासादिति । अकठोराक्षरप्रायता बन्धस्य सुकुमारत्वं तद्विपर्य्यये कठोरता श्रुतिकटुत्वं भवति । असितर्त्तीति । ऋगताविति धात्वनुसारादर्त्तिर्वर्त्म । असिता कृष्णा ऋतिर्वर्त्म यस्य कृष्णवर्त्मा वह्निस्तस्य तुक् अपत्यम् । अद्रिच्छिदिति । क्रौञ्चदारणत्वात् । स्वर्गे च्चियन्ति निवसन्ति ये देवास्तेषां पतिः सेनानीत्वात् । अद्रिदृग् द्वादशलोचनत्वात् । स एवं भूतो भगवान् कुमारोऽमिद्धिरस्निग्धैरूक्षैः शुभ्नद्दगद्दष्टैर्धवलाच्चिविलोकितैः सक्रोधनिभालने तारकाभागस्योर्द्ध्वं तया नयनात् तथा भावोजातिर्वोयुष्माकं द्विषः शत्रून् जेघ्नीयिषीष्ट अत्यर्थं पुनः पुनर्वा वध्यादित्यर्थः । हन्तेर्यङि घ्नीभावे आशीर्लिङि रूपम् । स्वतन्त्रस्य पदस्य श्रुतिकटुता पददोषः । इह तु पदानाम् अतथाभावेऽर्त्तिद्रिच्छि इत्यादीनां वर्णानां परस्परसन्निधाने घटनैव कठोरेत्याह । अत्रातिकठोरत्वादिति ॥ ४१ ॥

या तु कान्तीति । कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामिति प्रमादात्पाठः । विवरणक्रमानुरोधेन प्रसादार्थव्यक्तिकान्तीनामिति पठनीयम् । अप्रसन्नमिति । श्रुतमात्रस्यैव यस्य अर्थश्चित्ते प्रतिफलति स प्रसन्नः शब्दः । तथा च अर्थस्य प्राकट्यं झटिति प्रतिबन्धयोग्यत्वम् । पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुन इति सहृदयव्यवहारार्थविषयत्वं प्रसादोऽर्थनिरूपणीय इति भवति अर्थप्रधानः । न चासौ पदमात्रमुल्लिखतीति वाक्यांशो भवति । तेन तद्विपर्य्ययोऽपि वाक्यगामी । अर्थस्य यत्र झटिति प्रतीतिरुपजायते । तच तत्र महाराजशब्द एवापवाध्यतीति वाक्यदोषेषु परिगणनमभ्यच्छ तया च शब्दानां प्रतीतिः स्खलन्ती दूषणतामस्य स्थापयति । अनङ्गकमिति । न विद्यतेऽङ्गं यस्य इत्यनङ्गकमाकाशं मयमाना गच्छन्ती । अयमयेति दण्डकेषु पठितत्वात् मयधातोः शानच् । मरा-

यस्यानत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षाङ्को वलक्षगुः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः प्रसादविपर्ययो दोषः ॥ ४२ ॥

वाक्यं भवति नेयार्थमर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥

यथा,—मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।

इतीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥ ४३ ॥

लिका हंसी । अलञ्चक्रे शोभितवती । ननु हंस्या गमनपथालङ्करणकाले रात्रिस्तस्यां च तुषारकिरण एव तदलङ्कारकारी किमनया वराक्या इत्यत आह । यस्येति । यदत्यर्जुन न भवति अब्जन्म तोयभयं नीलोत्पलमिति यावत् । तत्सदृशलाञ्छनो वलक्षगुः वलक्षी गौः किरणो यस्य शुभ्रांशुः चन्द्रस्तेन असौ सकलङ्कतया न तथालङ्काराय यथेयमित्यर्थः । पश्येति । वाक्यार्थकर्मकमेके पठन्ति । तन्न युक्तम् । चक्र इति परोक्षताखरसभङ्गापत्तेः । उक्तयुक्त्या वाक्यदोषत्वमाह । अत्र शब्दानामिति । न च यमानादीनां श्लिष्टता । तल्लक्षणविरहात् । नापि गूढार्थत्वं तत एव ॥ ४२ ॥

वाक्यमिति । सम्पूर्णं वाक्यत्वमर्थव्यक्तिं करोतीति वक्ष्यति । सर्वस्य वाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावबोधकत्वनियमे यावता विशेषणविशेष्यभावोऽभिमतस्तावत्प्रतिपादकपदोपादानं संपूर्णता । सा च विशेषणविशेष्यभावानुरूपार्थनिरूपणीयतयार्थप्रधानेति तद्विपर्ययोऽपि तत्प्रधान इति पूर्ववत् नेयम् । अतएव विवक्षितवाक्यान्यथानुपपत्त्या नेयः कल्पनीयोऽर्थो यस्येति नेयार्थमित्यर्थोऽपि घटते । महीति । पूर्वार्द्ध एव काव्यं निर्वर्त्तितम् । न च तावता विवक्षितार्थलाभः । तथाहि । समुद्रमध्यात् पृथिव्यामुद्ध्रियमाणायां महासुरविमर्दे तेषां दंष्ट्रया पाटनेन रुधिरशबलतया लौहित्यमुदधेरिति वाक्यार्थोऽभिप्रेतः । लक्षणाया अभावात् न नेयार्थत्वं पददूषणमत्र सम्भावनामारोहति । दूषणताबीजं चात्र स्फुटमेव । अशरीरं तु क्रियापदशून्यमित्युक्तं तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह । तदिदं निगदेनेति ॥ ४३ ॥

कान्तेर्विपर्य्ययाद्वाक्यं ग्राम्यमित्यपदिश्यते।
यथा,—विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके।
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम्॥

इदमुक्तेर्ग्राम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्य्ययो दोषः।

ओजो माधुर्य्यमौदार्य्यं न प्रकर्षाय जायते॥
यस्मिंस्तमाहुरुभयप्रधानं तद् विपर्य्ययात्॥ ४४॥
वाक्ये यः खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्य्ययः।
असमस्तमिति प्राहुर्दोषं तमिह तद्विदः॥
यथा, स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपधनः कृशः।
च्युतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः॥

कान्तेरिति। रसस्य दीप्तिः कान्तिरग्रे विवरिष्यते तेनार्थप्रधानता व्यक्ता। तस्यामस्तिवाक्यवाच्ययोर्व्यापारः। वाक्यं विदग्धौक्तिकं व्याप्रियते। अतथाभूतस्य रसाव्यञ्जकत्वनियमात्। तथाहि। कन्येति सम्बोधनेन रसविरोधिनी विलसिताक्षमता प्रतीयते। कामयमानमित्यनेन अनावरणमुच्यमानोऽर्थः कथं न वैरस्यम् आवहतीत्यादिकमुन्नेयम्। तदिदमाह। इदमुक्तेर्ग्राम्यं तयेति॥४४॥

वाक्ये य इति। ननु समासभूयस्त्वमोजोऽभिधास्यते तत्कथमस्याभावोऽर्थप्रधानोऽपि कथञ्च दोष इत्यत आह। खण्डयन् रीतिमिति। रीतिर्भङ्गपर्य्यवसायी तस्याभावो दूषणं न तु तन्मात्रमित्यर्थः। एतदुक्तम्भवति। शब्दार्थयोरुचिता प्रौढ़िरोजः। यदाह "रौद्रादयो रसा दीप्ता लक्ष्यन्ते काव्यवर्त्तिनः। तद्व्यक्तिहेतु शब्दार्थावाश्रित्यौजोव्यवस्थितमिति। तत्रार्थव्यक्तिमर्थगुणेषु विवेचयिष्यामः। शब्दस्य तु पारुष्यशैथिल्यव्यतिकरलक्षणा सा च क्वचित् समासदीर्घतया व्यज्यते। यथा। चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्येति। क्वचिदन्यथापि प्रकाशते। यथा। यो यः शस्त्रम्बिभर्त्तीत्यादि। तदेवं तत्त्वव्यवस्थितौ पूर्वाचार्य्यव्यवस्थित्या गुणकाण्डे समासभूयस्त्वमोजोलक्षणं व्यभिचरितगुणमध्ये समासरचनासौष्ठवं वक्तृक्षमतया गुण इत्यभिप्रायाद्विशेषं तत्र

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने सत्यपि च अर्थस्य सौकुमार्य्ये श्लेषादिगुणसामग्र्यभावान्न वैदर्भीरीतिः। नापि यथोक्तलक्षणाभावात् गौड़ीयादय इति। खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्य्ययः शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्य्ययो दोषो भवति। यदाह।

इत्यादिबन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति।
अतो नैनमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ४५ ॥

माधुर्य्यव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात्।
तदनिर्व्यूढ़मित्युक्तं काव्यसर्वस्ववेदिभिः ॥

यथा, नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम्।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

वक्ष्यामः। तदिदमिति। रीतिं खण्डयतीति। न हि प्रौढेरभावे गुणसम्बन्धनात्मिका रीतिर्नामेति विपर्य्ययपदेन साधारणेन पारुष्यशैथिल्ये दर्शयति। अत्र इति। एतदेवाचार्य्यमतेन द्रढयति। यदाहेति। यद्यप्यत्रानुप्रासोऽस्ति तथापि रीतिमन्तरेण मृतशरीर इव काव्येनालङ्करणतामभ्यास्ते। ततश्च न प्रकृतः कोऽपि चमत्काराविर्भाव इति नास्यैव काव्यतां प्रयोजयतीत्यर्थः। दाक्षिणात्या वैदर्भीमाहुः। पारावरीणास्ते हि विशिष्टरीतिस्वरूपमवधारयितुं क्षमा इति ॥ ४५ ॥

माधुर्य्यव्यत्यय इति। शब्दार्थयोश्चित्तद्रुतिविधायित्वं माधुर्य्यम्। निचुलितत्वमिवार्द्रतापदाभिधेया चेतसोऽवस्था तत्कारिता माधुर्य्यम्। सा च शृङ्गारकरुणान्यतरप्रकाशानुगुणव्यापारावेशेन भवति। यदाह। शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः। तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्य्यं प्रतितिष्ठति। शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्। माधुर्य्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मन इति। तत्र शब्दस्य माधुर्य्यं पृथक्पदतया व्यज्यते। दीर्घसमासस्य यत्नान्तरसाध्यतया सुकुमाररसप्रकाशसामग्रीवहिर्भावात्। ततश्च शब्ददूषणप्रस्तावे पृथक्पदतामात्रप्रत्ययो यदि उच्यते गौड़ीया दुष्टा स्यादिति रीतिखण्डनपर्य्यवसायितयाऽभिधानम्। भवति हि कदाचित्कवेः शक्तिवशात्सोल्लेखेऽपि समासे रसव्यक्तिः। यथा। याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तसङ्गानतां कालिन्दीतटरूढ़वञ्जुललतामालिङ्ग्य

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरित्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्य्यविपर्य्ययनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्य्ययो दोषः॥ यदाहुः।

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः॥
यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते।
तद्रूपा हि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा॥ ४६॥

यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्य्यस्य विपर्य्ययः।
वाक्यं तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः॥

यथा, दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्मान् लम्बकम्बलः।

सोत्कण्ठया। उद्गीतङ्गुरुवाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम्॥ एवञ्चास्खलितप्रतीतिविषयस्यैव सन्दर्भस्य रसत्वं पदघटनारूपस्य च सन्दर्भस्यानिर्वाहादेव प्रतीतिः स्खलतीत्याह। तदनिर्व्यूढमिति। काव्यसर्वस्वं रसप्रकाशस्तद्विदिभिस्तदुपायभूतघटनास्वरूपवेदिभिः। एतदेवव्याख्यानेन स्फुटयति। अत्रेति। नखिनां नदीनाञ्चेति चकारेणोत्तरत्र तत्परित्यागेऽनुपपत्तिर्जागर्त्ति तदेव प्रतीतेः संवलनमेवमुत्तरत्रापि। अस्तु तर्हि वस्तुसत्त्वेऽप्येकदिङ्माधुर्य्यसम्पत्तौ काव्यताप्रतिलम्भ इत्यत आह। अमधुरार्थत्वाच्चेति। स्पष्टमेतच्छब्दार्थप्रधानताम्माधुर्य्यस्य पूर्वाचार्य्यसमत्या द्रढयति। यदाहेति। माद्यन्ति आर्द्रचित्ता भवन्ति। मधुरसाहश्यादयं व्यवहार इत्यत आह। मधुनेति। इदञ्च घटनाया माधुर्य्यं परमं रहस्यमित्याह। यया कयाचिदिति। ओष्ठ्यकण्ठ्यादिकं वा तद्रूपसमानश्रुतिकमादौ यस्य यथाभूतस्य पदस्य प्रत्यासत्तिस्तद्रूपाहीति पाठे व्यक्त एवार्थः। अतएव सानुप्रासा ततश्च रसावहेत्यर्थः। यदाह कङ्कणादिविमुक्तापि कान्ता किमपि शोभते। कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत्सर्वाङ्गीणः प्रवर्त्तत इति॥ ४६॥

विकटतामात्रभावस्यादोषत्वाद्विशेषयन्नाह यस्तु रीतेरिति। काव्यरूपताप्रयो-

गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमत्ति मुखेन सः ॥

तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽयमौदार्य्यविपर्य्ययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्य्ययो दोषः ॥ यदाह ।

श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते ।
यथा लीलाम्बुजक्रीड़ासरोहेमाङ्गदादयः ॥
उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्तेर्यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ४७ ॥
अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।
खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा ॥
हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च ।
असदृक्षोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥
निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोड़श ।
उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम् ।

जकं शब्दार्थयोर्वक्रता उदारता न हि वक्रतामन्तरेण काव्यपदवीप्राप्तिस्तदाह । यत्तु वक्रं वचः शास्त्रे लोके च वच एव तत् । वक्रं यदनुरागादौ तत्र काव्यमिति श्रुतिरिति । तदेतदलङ्कारसामान्यमस्याभावे निरलङ्कारता भवतीत्याह । अनलङ्कारमिति । दीर्घपुच्छ इत्यादौ प्रकृतोदाहरणे द्वयोरवक्रत्वं स्फुटयति । यथेति । विविच्य गुणप्रस्तावे कथयिष्यामः । अर्थपोषमाह । उत्कर्षवानिति । उभयप्रधानतामुपसंहरति । काव्येति ॥ ४७ ॥

तदेवं वाक्यदोषान् लक्षयित्वा क्रमप्राप्ता वाक्यार्थदोषा लक्षणीया इति तान् विभजते । अपार्थमिति । उद्देशे दोषाणां व्यासेनोक्तिः । पूर्वोक्तप्रयोजनानुरोधेनेति । समुदायिपदानां विशेषणविशेष्यभावः समुदायार्थः । तेन शून्यं पदजातमपार्थकं पदार्थानामसंसर्गेण पदानामसंसर्गोऽभिधीयते । तेनार्थ-

यथा,

जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः॥

अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदम्॥ ४८॥

व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद् यच्च स्यान्निष्प्रयोजकम्॥

यथा, आंहिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः।
स्वामहौषीत्तनुं वह्नौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ॥

अत्रांहिषातां दृष्ट्वेत्येताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यने-नैव रामलक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव स्वामिति, अहौषी-

---

दोषत्वम्। जरद्गव इति। कम्बलपादुकाभ्यामिति लक्षणे तृतीया। न च ताभ्यां वृद्धोक्षस्य सम्बन्धः। कथञ्च तस्य मङ्गलानां धवलादीनाम्। मद्रकाणा-मिति पाठे गीतकविशेषाणां वा सङ्गतिः कथं वा पुत्रकामायास्तत्प्रश्नसंसर्गः कथं च राजन्निति सम्बोधनं घटते पुत्रकामायाश्च रुमालवणार्घप्रश्नः। रुमा-लवणाकरः। तथाच प्रयोगः। रुमाघासकान्तादिलवणात्मवदिति॥ ४८॥

व्यर्थमिति। विज्ञातो वाविगतो वाऽर्थोऽभिधेयम् प्रयोजनं यस्य तद्व्यर्थं स्वतन्त्रञ्च दूषणमिति वैशेषिके वक्तव्यम्। तथाहि। आंहिषातामिति। अंहेर्गतिकर्मणो लुङि रूपम्। स च प्राचुर्य्यप्रयोगः प्राप्त्यवच्छिन्न व्यापारप्रचय-मभिधत्ते। तथाचार्थसिद्धायां प्राप्तौ शब्देनोपादानमनुचितं लोकानुसारेण काव्ये दृशिश्चाक्षुष एव ज्ञाने प्रयुज्यते। यथा। मया तावद्दृष्टो न खलु कलिकन्दर्पनृपतेर्गुणैस्तुल्यः कोऽपि क्वचिदपि किमश्रावि भवता। इति प्रश्नं श्रुत्वा क्वणितमिव कर्णान्तिकमगान्मृगाक्षीणां चक्षुश्चटुलमभवता चान्ततरलम्। यथा वा नैवादर्शि न चाश्रावि। फलं मलयभूरुहः। चक्षुश्च प्राप्तमेव गृह्णाती-त्यर्थलब्धायां प्राप्तौ कथं शब्देन उपादानम्। तदिदमुक्तमेताभ्यामेवेति। रघुव्याघ्रादिप्रकरणादिकमासाद्य विशेषपर्य्यवसायि यौगिकत्वात् न तु विशेषे एव शक्तम्। "उपगम्य रघुव्याघ्रः कच्छभूभागचारिणीम्। लुलुभे मुनिधेनुं तां वेलामिव महार्णवः॥" इति महर्षिप्रयोगात्। एतेन पुष्पवदादिपदवद्वचन-भेदोऽप्यपास्तः। एवञ्च प्रकरणादिना रघुव्याघ्रपदं रामलक्ष्मणपरमेवेति पूर्वार्द्धे

दित्यनेनैव वक्ताविति गम्यत इति गतार्थत्वम्। न च शर-भङ्गाश्रमगमनं तनुहोमो वा अग्रतः कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वम्। अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति। आर्थ्या च वृत्त्या लब्धस्य शास्त्रेतिहासादौ शब्दवृत्त्या भणनमपौनरुक्त्याय इत्यर्थपुनरुक्तोभिद्यते ॥ ४८ ॥

उक्त्यभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,

प्रसाधितस्याथ मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत्।

तयोरेव प्रक्रान्तत्वादक्षराङ्गे सर्वनाम्ना परामर्शो युज्यते न तु स्वशब्देन। तनु-प्रभृतिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात् समभिव्याहृतशब्दार्थसम्बन्धकत्वं लोके व्युत्-पन्नम्। यथा "करौ धुनाना नवपल्लवाकृतीर्वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रम-मिति। शब्दान्तरसन्निधाने तु क्वचित्ताद्रूप्यावगमो भवति। यथा। उमा-स्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमम्बभूव। तमेव मेना दुहितुः कथञ्चि-द्विवाहदीक्षातिलकश्चकार। तदिहान्यस्यानुपादानाच्छरभङ्गसम्बन्धिन्येव तनुः प्रतीयते जुहोतिश्च वक्त्राधारकमेव हविर्द्रव्यत्यागमभिधत्ते तेन वक्ताविल्यपि न वाच्यम्। गतार्थशब्दं व्याचष्टे। गम्यत इति। अस्मिन्नेवोदाहरणे निष्प्रयो-जनत्वमाह। न चेति। शरभङ्गाश्रमगमनं तनुहोमश्चात्र वाक्यार्थद्वयं न प्रयो-जनवत्। अस्य वाक्यस्य चरितार्थत्वात्। किं प्रयोजनान्तरगवेषणयेत्यत आह। अत इति। यद्वाक्यपोषणाद्यनौपयिकपदमप्रयोजकवचसा प्रागुक्तं तथाच प्रबन्धाद्यर्थपोषपर्य्यवसायि वाक्यमेव। इहापि अवाच्यवचनस्य स्फुटत्वात्। न चाश्रमगमनतनुहोमौ करिष्यमाणवीररसोचितकथा शरीरे कामपि शोभा-मात्रामर्पयत इति वाक्यस्य महावाक्यस्य चेति यथासङ्ख्यमन्वयः। कथं पुन-र्गतार्थं प्रसाधितस्येत्यादेरर्थपुनरुक्ताद्भिद्यत इत्यत आह। आर्थ्या चेति। शब्दवृत्त्यैवावगतस्य शब्दवृत्त्या पुनरुक्तम्। अर्थतो लब्धस्य शब्दवृत्त्या भणनमित्येकः प्रकारः। अर्थतो लाभं व्युत्पादयति। शास्त्रेति। अस्य रघुकुलभुवः शर-भङ्गाश्रमगमनमितिहासाचक्षुषः प्राप्तस्यैव ज्ञानजनकत्वं शास्त्रात्। शरभङ्ग-सम्बन्धिन्येव तनुर्लोकव्युत्पत्तेस्तेन नियमेन ह्यर्थतः प्राप्तिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

उक्ताभिन्नेति। वाक्यान्तरोक्ताभिन्नस्तात्पर्य्यार्थो यस्य तत्तथोक्तम्। तथाहि।

वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता साऽनन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु ॥

इत्युक्तैकार्थमेवाह।

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥

अनयोः श्लोकयोरभिन्नार्थमेकं वाक्यं महावाक्ये दुष्यति ॥ ५० ॥

सन्दिग्धार्थं ससंशयम्।

यथा, मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे! सखि!।
आराद्वृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥

अत्रारात् प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वात् माता द्रक्ष्यति न वेति सन्दिग्धम्। ॥ ५१ ॥

प्रसाधितस्येत्यादि श्लोके श्लेषोपहितेन व्यतिरेकेण कापि अपूर्वा कृष्णस्य लक्ष्मीस्तत्काले बभूवेति तात्पर्य्यार्थः। तेनैव प्रकारेण कपाटेत्यग्रिमश्लोके स एवास्ति तुल्यार्थत्व उपादानं भिन्नार्थत्वेऽपि तदिदमाह। अनयोः श्लोकयोरिति। महावाक्ये श्लोकद्वयरूपे एकमन्यतरद् दुष्यति हेयं भवतीत्यर्थः॥ ५० ॥

सन्दिग्धार्थमिति। शब्दस्वरूपनिश्चयेऽपि वाक्यार्थो दोषायते इति अर्थदोषत्वम्। तथाहि। मनोरथेत्यादौ मनोरथे यः प्रियो वल्लभस्तदालोकरसेन लोलेक्षणे हे हे चपललोचने तव मातेयमाराद्वृत्तिर्दूरवर्त्तिनी। अतो नैतादृशं सानुरागाङ्गनाजनयोग्यं द्रष्टुं क्षमा इति व्यवस्थापनात् न अवलोकयितुं शक्ता ततो निःशङ्कमालोकस्वेति वाक्यार्थे उतेयमाराद्वृत्तिः समीपदेशवर्त्तिनी। आराद्दूरसमीपयोः। तथाचेदृशं कुलाङ्गनानुचितं चारित्रखण्डनं द्रष्टुं न क्षमा न सहिष्णुः अतो मा नयनचापलं कार्षीरिति। नानार्थपदप्रक्षेपात् साधकबाधकप्रमाणाभावाच्च सन्दिह्यत इत्याह। अत्रारात् प्रभृतिशब्दानामिति। न च मिथो विरोधिनोरेकत्र विवक्षा सम्भवति। न चास्ति प्रकरणादिकमेकनियामकं न च मातुः प्रकोपशङ्कया प्रियविलोकनरसोत्काया मनोरथभङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते ॥

यथा, काराविऊण खउरं गामउलो मज्जिओ जिमिओअ ।
णक्खत्ततिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिओ ॥ (क)

अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदम् अपक्रमम् ॥५२॥

जात्याद्युक्तावनिर्व्यूढं खिन्नमाहुर्महाधियः ।

यथा, विवाहिऊ णववहुआ सासुरअं दोलिआइ णिज्जन्ती ।
रोअइ दिअरो तां सण्ठवेइ पास्सेण वजन्तो ॥ (ख)

(क) कारयित्वा क्षौरं ग्रामप्रधानः मज्जित्वा जिमितश्च ।
नक्षत्रवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥

(ख) विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं (श्वशुरगृहं) दोलिकया नीयमाना ।
रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥

वाक्यं यत्त्विति । कारयित्वा क्षौरं ग्रामउलो ग्रामप्रधानपुरुष इति देशीयाः । ग्रामेऽपि वा यः कुटोऽव्युत्पन्नः मज्जिओ सुस्नातश्च जिमिओश्च भुक्तवांश्च ततो नक्षत्र तिथिवारौ च ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः । तिथिवार-ज्ञानानन्तरं क्षुरकर्म ततः स्नानभोजने इति लौकिकः क्रमः तस्य विपर्य्यासो व्यक्त एव क्त्वाश्रुतिवचनात् । क्रियमाणेऽपि रचनावैपरीत्येन क्रमभ्रंशः समाधीयत इति नासौ शब्ददोषः । अत्र पूर्वाङ्गोपात्तानां क्रमो न विपर्य्यस्तः किन्तु चौरोत्तराङ्गोक्तयोरित्याह । अत्र क्षुरकर्मण इति ॥ ५२ ॥

जातीत्यादि वाक्यार्थो द्विविधः । स्वतःसम्भवी कविप्रौढोक्तिनिर्मितश्च । तत्र असति विशेषहेतौ यज्जातीयमर्थं बुद्ध्या व्यवस्थाप्य वचनोपक्रमस्तज्जातीयस्यैव समस्तवाक्यनिर्वाहो युक्तो न तु अन्तरेण परित्यागेन भेदः । उपक्रान्तनिर्वाहा-

गुणेषु अस्माभिरभिधास्यते । त्वत् कुचतटे लुण्ठनमत्यल्पपुण्यस्य न संपद्यत इत्येता-वानेव अर्थो विवक्षाविषय इति कार्य्यनिकाशस्यैव चमत्कारार्पणे प्रागल्भ्यमिति

अत्र कथाविस्तरप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया श्लोकार्द्धमात्रेणोक्तत्वात् संक्षेपः ॥ ८९ ॥

यावदर्थपदत्वञ्च संमितत्वमुदाहृतम् ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥

अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वम् ॥ ९० ॥

भावतो वाक्यवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतम् ।

यथा,—एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्द्धनि चिरञ्च परिष्वजे त्वाम् ।

रूपेण अर्थसङ्कोचो वक्तव्यः स च तथाविधवक्रोक्तिसङ्कोच एव भवतीत्युक्तावेव सङ्कोच उल्लिखति । कथमयं सङ्कोचः प्राप्तोचितभाव इत्याह । प्रकृतेति । अतएवोपचितमपि इतिहासार्थमपहाय त्वराविष्टेन कविना प्रकृतमुत्तरार्द्धे एवा संहितं पूर्वोत्तरार्द्धसामञ्जस्याय संक्षिप्यैव प्रकृतमप्युक्तम् ॥ ८९ ॥

यावदिति । यावन्ति वर्णानि विना प्रकृतमनुसर्त्तुमेव न शक्यन्ते तावन्मात्रमयत्वं वाक्यस्य सम्मितत्वम् । अतः संक्षेपाद्भेदः । कवेः शक्तिव्युत्पत्तिभ्याम् असत्यपि पल्लवे कदाचिद् घटनालावण्यमुन्मिषत्येव । यथा पूर्वमुदाहृतम् । का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वेत्यादि । अर्थव्यक्तिसङ्करशङ्कापि अतएव निराकृता । अस्ति उत्तरस्यान्दिशि देवतात्मेति केचिदुदाहरन्ति तदयुक्तम् । अनेन नामपदयोः पल्लवरूपत्वात् सम्मितत्वाभावे कथमाभासत्वं भवतीति विस्मृतव्यभिचारिगुणप्रकरणस्य भाषितमुपेक्षणीयम् । केचिदिति सर्वनाम्न एव अभिमतकविविशेषे पर्य्यवसानं सामर्थ्येन सम्भवतीति न अध्याहारशङ्का । शक्ता इत्यादिक्रियाऽपि सामर्थ्येन अवसीयते तदेतत् सर्वमभिप्रेत्याह तुलाविधृतवदिति ॥ ९० ॥

भावत इति । भावनाद्दशापन्ना चित्तवृत्तिर्भावः । भावनावासनाव्याप्तिरिति अनर्थान्तरम् । तथाहि उच्यते अनेन गन्धेन रसेन वा सर्वं भावितमिति

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥

अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीनामुक्तत्वाद् भाविकत्वम् ॥ ९१ ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावरोहयोः ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्
कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्धृतिभिया ।

हर्षादिभावितचेतसो हि वीचिप्राया उक्तिभेदाः प्रादुर्भवन्ति यैः अप्रत्यूहमेव भावोऽभिव्यज्यते तदिदमुक्तं या भावतो वाचः काव्यरूपायाः प्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सैव भाविकम् । भावप्रधानो निर्देशः । तथाहि प्रकृतोदाहरणे एह्रीत्येकेनैव युष्मदर्थो विना भाविनाऽभिमुखीकरणे वृत्ते द्वितीयस्य यदुपादानम् । पूर्णचन्द्रेति यदग्रिमक्रियास्वनुपयुक्तस्यैव अभिधानम् । चुम्बामीति करिष्यमाणस्यापि यो वर्त्तमानोपदेशश्चुम्बामीत्यत्र विशेषणमनुपादाय परिष्वज इत्यत्र चिरमिति यद्विशेषणोपादानं त्वमिति योग्यार्थस्यापि प्रयोगः पूर्वोपात्तवदुत्तरक्रियाखण्डितया यदेकस्यैव वहनस्य भाषणमेव समस्तममक्रमतयैव यद्वहनाभिधानम् । वन्देत्यभिधाय चरणौ वन्दे इति या विरुद्धोक्तिर्यच्च ते इत्यस्य अवगतार्थस्यापि वचनं तत्सर्वमधर्मसिद्धमेवेति भावार्थस्य निष्पादितया स्वादहेतुर्भवति । प्रवर्त्तन्ते हि लौकिकानां स्नेहार्द्रानाम् उत्कलिकाप्राया वाचः स्वदन्ते च । यथा । इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः इति । तदेतदभिप्रेत्य व्याचष्टे । अत्रेति । अनौचित्येनापि वन्दे इति ॥ ९१ ॥

गतिरिति । केचित् व्याचक्षते । यतीनामारोहावरोहौ विवक्षितौ क्वचित् कविशक्तिवशाद्यदंशारूढा अवरूढा इव प्रकाशन्ते । यथा । भुवो नीचैर्नीचैर्वटपरिपाटीषु पततां स्फुरत्यर्वागर्वागखिलभुवने भोगितिलकः । क्रमादुच्चैरुच्चैर्गिरिशिखरभाजामपि नृणामयं दूरे दूरे भवति भगवानम्बरमणिः ॥ अत्र यतीनामारोहावरोहौ तिलतण्डुलवत् प्रकाशते । इयं वृत्तौचिती वक्ष्यते ।

मिथः संमूर्च्छन्निश्वतुरुदधिकल्लोलपटलै-
रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥

अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहात् उत्तरार्द्धे चावरोहाद् गतिः ॥८२॥

उपक्रमस्य निर्वाहो रीतिरित्यभिधीयते।

यथा,—

ग्रावृणा नासि गिरेः च्युता, न, पयसा नार्त्तासि, न, स्नापिता
न श्वासैः फणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता क्वापि, न।

तथाच द्वितीये सङ्गता स्यात्। तस्मादयमर्थः। स्वराणामकारादीनामुप-र्य्युपरितया बोधः सन्निकृष्टानामिव प्रकाशन गतिरिति। तथाच व्याख्यास्यति। स्वरस्येति। तथाहि प्रकृतोदाहरणे वराहः कल्याणमित्यत्राकारद्वयं तुल्यजातीयं निर्दिश्य सर्वो इत्यत्रोकारेण तुङ्गत्वमिव विधाय द्वितीयपादोपक्रमे कलाकोटी-कान्तमित्यत्राभिन्नजातीया ऽआरोहपरम्परा विहिता। उत्तरार्द्धे तु तथा नास्ति। शेते इत्यत्रापि न सोल्लेख आरोहः सोऽयमानुभविको गुणः श्लोकार्द्धश्लोकपाद-श्लोकांशक्रमेण नरसिंहवद्भवति। अत्र उपलक्षणतया आद्यमुदाहरति। अत्र पूर्वार्द्ध-मिति। क्रमैरितस्ततश्चरणविन्यासैर्विगलन्ती असम्पद्यमानायाऽभ्युद्गतिः अभ्युद्धरणं तस्या याभीर्भयं तयेति केचित्। अन्ये तु वदन्ति। क्रमेण विगलदभ्युद्गतिभय-मूर्द्दनयने स्फुटनादिभयं यस्याः सा क्रमविगलदभ्युद्गतिभियेति ॥ ८२ ॥

उपक्रमस्येति। यादृश्या पदसन्निवेशश्लनोपक्रम्यते तादृश्या वृत्तनिर्वाहः क्वचिद् विशेषशोभावहो भवति। अतएवात्र नात्यन्तनिर्वाहोऽभिमतः। एकदेश-वृत्तेरपि अभिप्रायसमयकाव्यजीवभूतत्वादेतस्य एव नातिप्रसङ्गोऽपि तथा प्रकृतो-दाहरणे प्रथमोत्थिताया अद्रिदुहितुः अव्याजसर्वाङ्गीणलावण्यमवलोकयिता कृष्णः स्वचक्षुषोः कृतार्थतां गमितवान्। इदानीमधरोष्ठमुद्राभेदेन यदि वर्णमात्रामपि भारतीं निश्चरन्तीमाकर्णयामि तदा श्रोत्रयोः सफलता भवेदिति मन्यते। न च इत्थमेव मुग्धाङ्गनानामालापः प्रवर्त्तते अपि तु नायकसन्निधौ भयादेवेति प्रथमं पृच्छति। ग्रावृणा नासि गिरेःच्युतेति। अनन्तरञ्च यदि न वक्ष्यामि तदा ग्राम्यामथ वक्ष्यामि तदा धृष्टामाकलयिष्यतीति जानत्या इयमुत्तरमौचित्यापन्न

स्वं वेश्म प्रतिगच्छतोरिति मुहुः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं
सा प्रश्नोत्तरयुग्मपंक्तिरुभयोरत्यायता पातु वः ॥

अत्र प्रत्येकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमाभेदो रीतिः ॥ ९३ ॥

विशिष्टा भणितिर्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥

यथा, कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तम्।
पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्या इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति वक्तव्ये योऽयं जीवतीत्याद्युक्तिभङ्ग्या जीवितमात्रशेषताप्रतिपादनप्रकारः स काव्ये शब्दगुणेषु उक्तिसंज्ञां लभते ॥ ९४ ॥

स्यात्। शिरःकम्प एकाचरश्च। तत्राद्यः कालिदासेन प्रयुक्तो मूर्द्धकम्पमयमुत्तरं ददाविति। द्वितीयं कविना विनिवेशितं न इति। एवं भुजतल्पितामृतः तदनुबन्धेन कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानोऽधिकवासहेतुं स्मारयन् पृच्छति। पद्मेति। तदिदमुक्तमार्त्तेति। प्रकारान्तरेण उत्तरदानासम्भवात् पुनरप्याह। नेति। तदनन्तरं व्याजसरसायाः कियदधिकवचनश्रवणोत्कण्ठितः सर्वलोकप्रसिद्धं भयहेतुं स्मारयन् पृच्छति। स्नापितेति अभिमतस्यानिष्टम्। स्वप्नेऽपि सञ्जात इति दृष्टासीति नोक्तम्। एवमपि वचनपल्लवनेन समस्तमुग्धाङ्गनाप्रसिद्धेन वचनोन्मुद्रणप्रकारेण पृच्छति। त्वदनुगेति। सर्वाकारेण उत्तमतामभिज्ञाय मानदृप्तः स्वं वेश्म प्रत्येव गतवान्न तु पृष्टवानिति। तदिदं सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे। अत्रेति ॥ ९३ ॥

विशिष्टेति। लोकोत्तराः सन्ति हि भणितिप्रकारा लोकप्रसिद्धाः। यथा सुप्तोऽसीति प्रश्ने गृहे देव कुले वा इत्यादि। एतत्प्रसिद्धिव्यतिक्रमेण तु यां काञ्चित् कविप्रतिभया भणितिः आकृष्यते सा भवति लोकोत्तरा। तथाच प्रतिभाकृष्टतया चमत्कारित्वाद्गुणत्वम्। अतएव कवय इत्याह। कविसहृदयानामेव तादृशोक्तिपरिचयसम्भवात्। तथाहि। प्रकृतोदाहरणे कुशलप्रश्ने कुशलं वेति

उक्तेः प्रौढ़ः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढ़िसंज्ञया ।

यथा,—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः
क्षिप्तक्रमं कवलिता बलिराज्यलक्ष्मीः ।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो

लोकप्रसिद्धमतस्तदेव वक्तुमर्हति । यत्तु तदपहाय जीवतीति उपात्तमपरत्रापि प्रश्ने तथैवोक्तं तत्प्रतिभाकृष्टतया साभिप्रायमुन्नीयत इत्याह । अत्र कुशलमकुशलमित्यादि ॥ ९४ ॥

सम्प्रति प्रकर्षकाष्ठालक्षणं वाक्यस्य गुणं लक्षयति । उक्तेरिति । उक्तिर्वाक्यं तस्यायं पाकः सा* प्रौढ़िः । शब्दानां पर्य्यायपरिवर्त्तासहत्वं पाकः । यदाह । यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् । तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षत इति । प्रौढ़ इति । उपक्रमसंहारयोर्निर्व्यूढ़ः स चायं नालिकेरसहकारम्रद्वीकोपलक्षणेस्त्रिविधो गीयते । तद्यथा । नालिकेलफलं पक्वं त्वचि कठिनं शिराखचितकोमलप्रायं कपालिकायां कठिनतरं तथा कश्चित्सन्दर्भो मुखे कठिनस्तदनन्तरं मृदुप्रायस्ततः कठिनतरो नालिकेरपाक इत्युच्यते । तथाहि । प्रकृतोदाहरणे प्रथमपादेऽभ्युद्धृतेति वर्णचतुष्टयसारम्भो कठिनं वसुमतीदलि इति वर्णषट्कं कोमलं तंरिपूर इत्यनुस्वाररेफदीर्घस्वरचतुष्टयं कठिनतरम् । अत्रापि तमिति मृदुप्रायनिवेशनेन कोमलकपालिकामुखभागसारूप्यं द्रढ़यति इति अस्मदाराध्याः । एवं द्वितीयादिपादत्रये चतुष्कषट्कचतुष्कैर्नालिकेरफलसाम्यमुन्नेयम् । कथं पुनरेवंविधः पाकः सम्भवतीत्यत आह । अत्रेति । अभ्यासनिर्वृत्त आभ्यासिकः । काव्यं कर्त्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः । असावपि कथं पाकविशेषो भवतीत्यत आह । सन्निवेशचारुत्वेनेति । सन्निवेशो रचना तस्यां चारुत्वं तदपि कथमित्यत आह । आवापोद्वापाभ्यामिति । सन्दर्भानुप्रवेशनमावापस्ततः समुद्धरणमुद्वापः । केषामित्यत उक्तम् ।

वा पदेभ्योऽभ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामा-
वापोद्धापाभ्यां सन्निवेशचारुत्वेन योऽयमाभ्यासिको नालि-
केरीपाको मृद्वीकापाक इत्यादिर्वाक्यपरिपाकः सा प्रौढ़िः
इति उच्यते। तथाच एतद्वाक्यं नालिकेरीपाक इत्युच्यते। एवं
सहकारपाकमृद्वीकापाके अपि उदाहरणीये इति ॥ ८५ ॥

पदानामिति। उद्धृतानामिति। बुद्ध्या पृथक्कृतानाम्। केभ्य इत्यत उक्तम्। प्रकृतिस्थादीत्यादि। तेनायमर्थः। प्रकृतिस्थादिपदकोऽप्येतदेवो-द्दर्त्तव्यं यद् घटनासौष्ठवेन पर्य्यायपरिवर्त्तनं न सहते। भवति हि सहृदया-नामेवमन्यत्पदं नास्तीति व्यवहारः। सोऽयं रचनासिद्धिविशेषः कथमन्यथा तज्जातीयमेव पदमन्यत्र सन्दर्भे निवेशितं न तथा स्वदते। अतएवासौ वाक्य-गुणः काठिन्यं च संयोगैर्दीर्घैर्वा स्वरैर्भवति। यथा अत्रैव उदाहरणे रिपूर इत्यादौ। सुतिङ्व्युत्पत्तिलक्षणस्तु वार्त्ताकपाकः कैश्चिदुक्तः स तु सुशब्दता लक्षणगुण एव। एवमिति। यथा द्राक्षाफलं त्वच आरभ्य कोमलमन्तरा द्वित्रिचतुरास्थिसम्पादित-किञ्चित्काठिन्यम् एवं कश्चित्सन्दर्भ उपक्रमोपसंहारयोः कोमलःएव मध्ये कठिन एव। संयोगदीर्घस्वरभावकृतमनाक्कठोरभावो मृद्वीकापाक इत्युच्यते। यथा। अयि लदावर्जितवारिसम्भृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्। चिरोज्झितालक्त-कपाटलेन ते तुलां यदा रोहति दन्तवाससा। यथाच। अनवरतनयनजल-लवनिपतनपरिपीतहरिणमदतिलकम्। वदनमपयातमृगमदशशिकिरणं वहति लोलदृशः। अतएव कविकल्पलताकारादिभिरुक्तो नीलकपित्थपाकश्चतुर्थो नास्ति। यदत्र परिणतं सहकारफलमारभ्यादेव कोमलमस्थनि तु कठोरप्रायम् एवमपरः सन्दर्भो मुखादारभ्य मृदुरन्तरे कठिनतरः सहकारपाक इत्युच्यते। यथा। कमलिनि कुशलं ते, सुप्रभातं रथाङ्गाः, कुमुदिनि पुनरिन्द्रावुद्गते त्वं रमेथाः। सखि रजनिगतासि त्वं तमो जीर्णमुच्चैरिति, तरलितपक्षाः पक्षिणो व्याहरन्ति। अत्र एवोदाहरणेऽपि द्विधापि कठोरत्वमवसेयम्। तेऽमी त्रय एव शुद्धपाकाः व्यतिकरजन्मानस्तु भूयांसः। एत एवार्थपाकाः पञ्चमे प्रकारान्तरेण प्रतिपाद-यिष्यन्ते ॥ ८५ ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥
अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे।
तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥

यथा,—दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरात्
एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयोर्विलासिना हि एका नयननिमीलनकेलिकर्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति। सेऽयं संविधाने सुसूत्रता श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥ ८६ ॥

सूत्रकार एवार्थगुणप्रकरणे सङ्गतिं करोति। उक्ता इति। वृत्तकीर्त्तनं हेतुभावप्रदर्शनार्थम्। एतानेव श्लेषादिनामकानिति। एषामिति निर्द्धारणे षष्ठी। वाक्यार्थशरीरभूतः श्लेषः प्रथमं लक्ष्यत इति। घटनाश्लेष, इति सूत्रयित्वा क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगी घटनेति, वामनेन व्याख्यातम्। अस्यार्थः। इदं कृत्वा इदं कर्त्तव्यमिति क्रमस्तत्रैव कौटिल्यं लोकातिगामिनी वक्रता। अवक्रयोः शब्दार्थयोः वचनमात्रत्वात्। अतिमात्रतया प्रतिभासाभावोऽनुल्वणत्वं कथमेवमर्थः सङ्गच्छत„इत्यनुपपत्तिसमाधानौपयिकविशेषनिवेशनम् उपपत्तिः तथाच क्रमेण कौटिल्येनानुल्वणतया उपपत्त्या योजनमर्थस्य श्लेष, इति तत्र संविधानक्रमानुल्वणत्वेन सूत्रशब्देन उपात्ते स्वपदेन कौटिल्यम् उक्तम् अघटमानस्य एव वाक्यार्थस्य बुद्धिचातुर्य्येण घटनेति वाक्यार्थः। दृष्ट्वेति। एका नायिका, अपरा नायिका च तत्सखीप्रच्छन्ननायकप्रेमपात्रं तेन एकासनसङ्गतिः। प्रियतमे इति तदनुरञ्जनमेव जीवितसर्वस्वमिति मन्यमानस्य युगपत् प्रवृत्तिः। आदरेण निभृतपदन्यासतता तथा भूत्वा युगपत्कराभ्यां नयनद्वयपिधानं लोकप्रसिद्धः केलिः। ईषदिति कन्धरामात्रं यथा चलते न तु शरीरमपि। अन्यथा चलनज्ञाने नायिकायाः कषायभावः स्यात्। निभृतरागोन्मुद्रणात् पुलकोद्गमः। अतएव प्रेम्णा स्वगोचरलोकोत्तरत्वाभिमानरूपेण तत्तदनेकभावोर्मिभिः आन्दोलनं मनस

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ।

यथा,—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोविदारणे च अनुक्तोऽपि सूर्य्यलक्षणोऽर्थः प्रकटम् उपलक्ष्यते ॥ ९७ ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्त्तितम् ॥

यथा, अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढ़रागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे! मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥

अत्र मधुश्रियो मौग्ध्यत्यागयौवनारम्भक्रतानां विशेषणानाम् अवैषम्यात् समता ॥ ९८ ॥

उल्लासः साधुवञ्चनं न जानातीत्यभिप्रायिकसपत्नीगतविकारभावनया निभृतहासोन्मेषः । वञ्चनाचातुर्य्येण स्वमनीषितसम्पादनं धूर्त्तता । तदेतद् व्याचष्टे । अत्रैकासनेति ॥ ९६ ॥

यत्तु प्राकट्यमिति । समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गात्मनि वाक्यार्थे दर्पणतल इव अनुपात्तस्यापि विवक्षितस्य वस्तुतः प्रतिभासोऽर्थप्रसादः । न चेदमनुमानं समानसंवित्संवेद्यत्वात् । तदाह । अनुक्तोऽपि सूर्य्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलक्ष्यत इति ॥ ९७ ॥

अवैषम्यमिति । येन रूपेण लोकेऽर्थः प्रतीतस्तदनतिक्रमणं तस्योक्तिः समता । वक्रता चात्र विशेषणमूहनीयमन्यथा भूत्वा व्रजतीत्यतः को विशेषः स्यात् । अग्रे मुग्ध इति । कोषात् प्रथममुद्भिद्यमाना कुरवककलिकाकान्ता-

माधुर्य्यमुक्तमाचार्य्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ॥

यथा, भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-

मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम्।

अन्तर्बाष्पजड़ीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं

कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥

अत्र वासवदत्तालक्षणस्य अर्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनया-वलम्बनेन कोपचिह्ननिह्नवः तत् माधुर्य्यम् ॥ ८८ ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राहुः सौकुमार्य्यं तदुच्यते ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी

सीता जवात्त्रिचतुराणि,पदानि गत्वा।

नखवत्पाटला भवतीति मधुश्रियो बाल्यम्। ततः प्रौढ़िमापद्यमानासु कलिकासु श्यामो वृन्तभागः स्फुटितत्वात् द्विधाऽवतिष्ठते इति यौवनम्। एवं बालाशोक-मित्यादौ क्रमेण बाल्ययौवनचिह्नोपदर्शनम् अवसेयम् ॥ ८८ ॥

माधुर्य्यम् इत्यादि। शृङ्गारकरुणौ हि मधुरौ ततः तद्व्यञ्जकोऽर्थोऽपि मधुर-स्तस्य शर्करादिरससोदरं माधुर्य्यम्। यथाहि शर्करारसः सहृदयस्य असहृदयस्य वा, सुस्थस्य असुस्थस्य वा, झटिति रसनाग्रमपीति चमत्कारमावहति। तथा चित्त-द्रुतिसारचर्वणैकप्राणरसव्यञ्जकोऽर्थः तेन तद्व्यञ्जनशक्तिसमुद्रेकनिर्वहणं वाक्यार्थस्य माधुर्य्यमिति पर्य्यवसितोऽर्थः तच्च वासनापरिपाकवशादुदयव्ययवतीषु दीप्तचित्त-वृत्तिषु जागरूकास्वपि समस्तन्यभावनया विरोधः सम्पद्यते इति क्रोधादावप्यतीव्रता इत्युक्तम्। तथाहि भ्रूभेद इत्यादौ गात्रस्खलितादिना कदाचिदपराद्धे नायके प्रेमस्वभावादीर्ष्यारोषलक्षणव्यभिचारिप्रादुर्भावात् तदनुभावभ्रूभेदोद्गमो रतिप्रक-र्षोद्रविष्णुना अवहित्थेन न्यग्भाव्यते। विरोधि विजये हि भूयान् प्रकर्षः परस्य भवति। अतएव परामित्युक्तम् एवम् ईषन्मां प्रति भेदकारि हसितमित्यादौ माधुर्य्यमुन्नेयम्। तदिदमाह। अत्र वासवदत्तालक्षणस्येति ॥ ८८ ॥

अनिष्ठुरत्वमिति। सामग्रीसम्भवेऽपि चित्तद्रुतिमनासादयन्नीरसः कठोरो-ऽभिधीयते। अतथाभूतस्तु झटिति तन्मयी भवनयोग्यान्तःकरणः सुकुमारस्तदिद-

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्‌ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥

अत्र सीतायाः पुरीपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो रामस्य शिरीषमृदुतदङ्गावलोकनेन अश्रुणोऽवतारः सौकुमार्य्यमाह ॥ १०० ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा,—पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां
रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रु वहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्पष्टरूपाभिधानम् असौ अर्थव्यक्तिः ॥ १०१ ॥

सुकुमनिष्ठुरत्वमिति । प्राहुरित्यनेन प्रसिद्धिं द्योतयति । सद्य इति । सह गन्तुमुत्सुका कथमेवं सुकुमारप्रकृतिः कान्तारेषु भविष्यसीति वार्य्यमाणापि हृदयवैमुख्येन पद्भ्यामिति त्वरितं गमिष्यामीति स्नेहमूढा त्रिचतुराणि पदानि जवात् गतवती । अश्रुणः प्रथमावतारो भविष्यदश्रुपरम्पराप्रचारभूतः । सौकुमार्य्यमाहेति । अश्रुपातेन अनुभावाश्रुनिमित्तभूता चित्तद्रुतिः करतलामलकवत् प्रकाश्यते ॥ १०० ॥

अर्थव्यक्तिरिति । स्वरूपं स्वमसाधारणं कविप्रतिभैकगोचरं चमत्कारिरूपं तस्य साक्षात् कथनं कविशक्तिवशात् साक्षात्कारसोदरप्रतीतिजनकपदवत्त्वं सन्दर्भस्य अर्थव्यक्तिनामा गुणः । अर्थो यथोक्तः तस्य व्यक्तिः प्रत्यक्षायमाणता जातिभेदस्तृतीये वक्ष्यते । पृष्ठेऽपि । ईषद्विकस्वरस्य कुमुदस्य किञ्चिद् विघटमानबहिः पलाशसम्बन्धिषु शीतातपासम्पर्कादत्यन्तविशदानां दलानां पृष्ठानि पाकलोहितरेखाङ्कितानि दृश्यन्ते । अतएव आमोदन्ते किञ्चित् छद्रिदुरेण मुखेन गर्भपिण्डितमामोदं मुञ्चतीति ॥ १०१ ॥

कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यात्

यथा, —मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः॥

अत्र नायिकायाः सपत्नीमीर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गारस्य दीप्तरसत्वं कान्तिः॥१०२॥

भूत्युत्कर्ष उदारता।

यथा, प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी॥

कान्तिरिति। रसोऽभिमानात्मा शृङ्गारः तस्य दीप्तत्वं विभावानुभावव्यभिचारिभिः सम्यक्सञ्चलितेन स्थायिना निरन्तरमुपचीयमानस्य परमकोटिगमनम्। तथाहि। मा गर्वमित्यादौ यत्र भङ्गेषु बहुतरसूक्ष्मभङ्गविशेषमयमञ्जरीलिखितेन बहिर्विषयातिरोधानलक्षणतादवस्थ्यात् प्रकाशनेन नायकस्य सपत्नीमनुरागे विच्छायभावोक्तिः। स्वात्मनि तु सहसा आविर्भवत्सात्त्विकप्रतिपादनेन जीवितसर्वस्वाभिमानात्मकरतिस्थायिभावप्रकाशने तस्याः सापेक्षभावे नायिकाया अपि तदवस्थैव सा प्रतीयते तदिदमाह प्रियतमानुरागेति। अनुरागेण लक्ष्यते सप्तार्चिरिव अर्चिष उपचीयत इत्यनुरागलक्षणः॥ १०२॥

भूतीत्यादि। भूतिः सम्पत् तस्या उत्कर्षो लोकातिगप्रकर्षः तस्यैव सहृदयचमत्कारार्पकतया गुणधुराधिरोहणक्षमत्वात्। प्राणानामिति। उचिता तपोयोग्या। वनस्य कल्पतरुसम्बन्धः सम्पत्तस्यैव तत्पदेन मुक्तास्तवकमाणिक्यमञ्जरीचीनांऽशुककिशलयादिविशेषद्योतिना प्रकर्षः पद्मप्रकरस्तोयसम्पत्तस्यैव काञ्चनमयत्वे पद्मानां प्रकर्षः। बहुत्वं शिलावेश्मसम्पत्। तत्रैव रत्नरूपताप्रकर्षः

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैर्वैभवोत्कर्षस्य प्रतिपादनमुदारता ॥ १०३ ॥

आशयस्य य उत्कर्षस्तदुदात्तत्वमीष्यते ॥

यथा,

पात्रे पुरोवर्त्तिनि विश्वनाथे क्षोदीयसि क्ष्मावलये च देये ।
व्रीडास्मितं तस्य तदा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः ॥

अत्र सकलक्ष्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपादनाद् उदात्तत्वम् ॥ १०४ ॥

ओजः स्वाध्यवसायस्य विशेषोऽर्थेषु यो भवेत् ॥

यथा, तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।
ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम् ॥

अत्र परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्यवसायप्रतिपादनम् ओजः ॥ १०५ ॥

सन्निधौ स्त्रीप्रतियोगिकतासम्पत् तत्रैव विबुधेति प्रकर्षस्तदिदमाह । सत्कल्पवृक्षादिपदैरिति ॥ १०३ ॥

आशयस्येति । उत्कर्षः पूर्ववत् । उच्चाशयो लोके उदात्त इति प्रतीतः । पात्र इति । विश्वनाथ इति । यदाज्ञावशवदा त्रिलोकी सोऽपि यत् प्रार्थयत इति, वलयेऽपि इति अपिशब्देन यस्यैकदेशः कुरुपाण्डवनिधननिदानतया विख्यातः तत्रापि देये लज्जत इति । देवासुरकिन्नरादिः अयं जङ्गमस्थावरप्रपञ्चो यदुच्छ्वासविलसितं सोऽपि चमत्कृत इति पदार्थानभिहितः प्रकर्षोऽभिधेयः ॥ १०४ ॥

ओज इति । अध्यवसायो निश्चयस्तत्र विशेषः पूर्ववत् । स्वपदेन वक्ता अभिमतः । तानीति । यदि हन्तव्यजातौ इदमेव न विपर्य्यस्तम् । ता एवेति । प्रभावोत्साहमन्त्रजाः तत्तदर्थनिर्वहणप्रख्यातकीर्त्तयः शक्तयो यदि न विलीनतामयासिषुः । परशुराम इति । अर्जुनभुजसहस्रच्छेदादिना यस्य परशुरामस्य त्रिभुवनेऽपि प्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

रूढ़ाहङ्कारमौर्जित्यम्

यथा, उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम्।
वरः शम्भुरलं ह्येष तत्कुलोद्भूतये विधिः॥

अत्र इमे वयमिति आत्मान्वितव्रतचर्य्यादिसमुत्थप्रौढ़ाहङ्कारप्रतिपादनादौर्जित्यम्॥ १०६॥

प्रेयस्त्वर्थेष्वभीष्टता।

यथा, रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात्॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदस्याभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः॥ १०७॥

अदारुणार्थपर्य्यायो दारुणेषु सुशब्दता॥

रूढ़ेति। ऊर्जितशब्दोऽहङ्कृते प्रसिद्धः तात्कालिकनिमित्तोपनिपाते वासनाविकाशात्मनी निर्भेदस्थानेषु सुप्तप्रबुद्ध इव स्थायिभिः असंसृज्यमानः प्रथमप्रादुर्भूतोऽभिमानोऽहङ्कार इत्युच्यते। रूढ़ः सूत्मावस्थातो द्वितीयामाविर्भावदशामापन्नोऽहङ्कारो यस्य स रूढ़ाहङ्कारः तस्य भावस्तत्ता। सुगममुदाहरणम्॥ १०६॥

प्रेय इति। शब्दगुणेऽनुनिष्पादिवर्णनीयप्रीतिजनकत्वं पदानामुक्तमिह तु वाक्यार्थस्य वक्तृप्रीतिगोचरत्वमुच्यत इति विशेषः। प्रीतिरुक्तपूर्वा। तत्र एव अभिशब्देन प्रकर्षो द्योतितः। अभीष्टता प्रेय इति प्रेयः पदप्रवृत्तिनिमित्तम्। रसवदिति प्रशंसायां मतुप्। अमृतमिति यस्य प्रसादात् विदशैरमरत्वम् आसादितम्। नान्यथेति प्रत्यक्षसाक्षिके वस्तुनि प्रमाणान्तरानुसरणम्। प्रसन्नरसमिति। अम्लतालक्षणकाव्यार्थापगमेन परिणतिः इत्यादि॥ १०७॥

अदारुणेत्यादि। झटिति आतङ्कदायी दारुणः तस्य साक्षादभिधाने

यथा,

देवव्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥

अत्र मुमूर्षामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छति यशोऽवशेष इत्यादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता । सा च मुख्यार्थव्यतिक्रमस्य वाक्यार्थत्वान्न शब्दगुणः ॥ १०८ ॥

व्याजावलम्बनं यत्र सा समाधिरिति स्मृतः ।

अत्र मयूरबर्हकचन्द्रकसङ्केतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलिकात्वाद् गुणत्वम् ॥ १३० ॥

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद्गुणो भवेत् ।
भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥

यथा,

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
स शार्ङ्गचक्रासिगदाब्जपाणिर्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अणुणेन्ति इति । अजिणणाउ इति पाठे सुभगमानिनं कान्तमनुनयन्त्या मया ज्ञात इति खण्डितकामिनीखेदोक्तिः । न चैतासां लक्षणानामस्ति किञ्चित्प्रयोजनमिति नेयार्थत्वप्रसक्तौ प्रहेलिकाभाव एव समाधानहेतुः । ननु च उच्छीर्षपादान्तपदयोरस्तु मयूरकलाप इत्यादौ तु कथम् । यमिति हि सर्वनामाभिमतमेव तावदुपस्थापयति बर्हे बहूनां बहुले कथमेकस्य प्रतीतिरिति । अभिधानेऽपि कदाचित् क्लिष्टस्य विशेषगुणः स्यात् । नात्र नेयार्थता किन्तु तेन सङ्केतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्न इति । तस्य नाम्नः सदृशनामेत्यनेन मुख्यवृत्त्यैव विवक्षितसदृशलाभादिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । तस्य नाम्न इत्यनेन चन्द्रकपदमुपस्थापितं न च तेन सहास्ति चन्द्रपदस्य सादृश्यमिति तत्र लक्षणा आश्रयणीया तदिदमुक्तं चन्द्रसङ्केतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्न इति । उपलक्षणतया च एकदेशव्याख्यानम् ॥ १३० ॥

यदिति । संशायकजातीयस्य सन्देहजनकत्वं नाम दूषकता बीजम् । तद्यदि कुतश्चिद्विशेषात् विवक्षितप्रतीतिः अप्रत्यूहमुपपद्यते तदा भवत्येव दोषाभावः । विशेषावगमो विशेषदर्शनं तस्यैव संशयविरोधित्वात् । महीभृत इत्यादौ अपत्यशब्दो यद्यपि गौरीशब्दोऽपि तदितरदत्तपद इति संशायकजातीयो भवति तथापि तच्छब्दोपस्थापित एव विवक्षितविशेषे पर्यवस्यन्नपजहाति दोषत्वम् । तच्छब्द एव कथं तमर्थमुपनयतीत्यत्र तु प्रकरणमेव जाग्रदवस्थमस्ति । मेघच्छविरित्यत्र तु यद्यपि मेघपदं श्यामाश्यामदत्तपदतया संशायकजातीयं तथापि प्रसिद्धपदनीलवर्णार्थगौरीपदसमभिव्याहाराच्छन्दान्तरसन्निधिरपि विशेषे नियम-

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चितस्यापि अपत्यविशेषस्य सन्दिग्धत्वेऽपि गौर्य्यामिति प्रकरणेन गम्यते । मेघच्छविरित्यस्य च नवश्यामादिपदानुपादानेऽपि शौरिसम्बन्धत्वात् नवमेघच्छविर्मेघश्यामच्छविरिति वा विशेषो निश्चीयते इति अस्यापि गुणत्वम् ॥ १३१ ॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम् ।
तथाभूताभिधानेन गुणत्वं प्रतिपद्यते ॥

यथा, अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।
भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्त्तुमुपेत्य माननाम् ॥

यति तदा छविपदं वा विशेषे पर्य्यवस्यति । अत्र प्रकरणादीनां विशेषस्मृतिहेतुत्वात् । अतएव सूत्रे बहुवचनादिपदानुपादानादनुपात्ताः तदेतदभिसन्धाय व्याचष्टे । अत्रेत्यादि । एवं नवमेघच्छविरिति चोक्ते यथानियमेन अर्थप्रतीतिः अप्रत्यूहा भवति । यथा मेघच्छविरित्युक्त इति । अतएव कविसमयप्रसिद्धविशेषावगमसामग्रीसम्पादनेन गुणत्वमिति । कथं पुनरिदं क्लिष्टस्य वैशेषिकं न भवति को वाक्यभूतेन भवति । किन्तु संशयकत्वमापादयतः प्रतिभासोऽपि उक्तयुक्त्या निवर्त्तत इत्यभिमतं न चैवं रूपताक्लिष्टवैशेषिके सम्भवति । एकस्यैव चित्रपदस्य संशयशक्तिरिति न वाक्यार्थगामिता ॥ १३१ ॥

यत्तदिति । एकं वस्तुप्रकृतमभिसन्धाय वाक्यरचने तदुपमर्दकवस्त्वन्तरप्रवेशो विरोधः । यत्र द्वे अपि वस्तुनी प्रकृते वस्त्वन्तरमेव वा प्रकृतं तद्यथोक्तरूपाभावे कथं दोषः । तथाहि । अभिधायेत्यादौ दूतवाक्ये सन्धिविग्रहयोर्मिथो विरोधिनोरपि विवक्षितं स दोषः । सरुषः सक्रोधस्य तव माननां पूजां शिशुपाल इच्छति अनुशयः पश्चात्तापोऽभिमुखस्य स तथेति सन्धिपक्षे विग्रहपक्षे तु अनुशयः क्रोधः । भवतः सकाशादभिभूय शून्यं यशोयस्येति नित्यसापेक्षत्वात् समासः सरुषो मानना उपयोगस्तदिह निसृष्टार्थस्य उभयोपन्यासो यद्रोचते तद्विधीयतामित्यभिसन्धाय रचित इति गुणत्वमित्युभयविवक्षापक्षे व्याख्यानम् । यदा तु शासनहरो दूतस्तदा उद्यतेषु अपि शस्त्रेषु यथोक्तवक्तारो दूता भवन्तीति

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि सम्ध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद् गुणत्वम् ॥ १३२ ॥

अप्रयोजकमित्युक्तमविशेषविधायकम् ।
स्वरूपमात्रे वक्तव्ये तस्यापि गुणतेष्यते ॥

यथा, तेऽप्याकाशमसिश्यामसुत्प्लुत्य परमर्षयः ।
साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्तेपे महामनाः ॥

अत्रासिश्याममित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषानभिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरतरतपश्चरणयोरुपयोगविवक्षायां गुणत्वम् ॥ १३३ ॥

न्यायेन विग्रहार्थमेवाभिमतः विपक्षस्यापि प्ररोचनाद्दूतकर्त्तव्येति सुखे सन्धिः पर्य्यायभूतौ युक्त एव । तदिदं व्याख्यानेन स्फुटयति । अत्रेति । सन्धिरूपोऽर्थः सम्ध्यर्थः विग्रहरूपोऽर्थोविग्रहार्थः तयोः अभिधानेन स्फुट एव भिन्नोऽर्थः प्रयोजनं पक्षद्वयेऽपि यत्प्रयोजनमुक्तं तदभिप्रायेण एतद्व्याख्यानम् ॥ १३२ ॥

अप्रयोजकमिति । तदेव कविभिरुपादीयत इति यदभिप्रेतसन्धिमाधत्ते । यत्र वाक्यार्थप्रविष्टमपि न तथाभावमासादयति तदप्रयोजकमित्युक्तम् । तस्य यदि विशेष्यस्वरूपाभिधाने पर्य्यवसानेन प्रयोगो न तर्हि दोषः । तथाहि । आकाशमित्यादौ नासि श्यामतारूपं विशेषमाकाशे काञ्चिदपि विशेषमात्रामुन्मुद्रयति आकाशस्य सर्वदा तद्रूपानपायात् । एवमसमग्रस्य सहस्रत्वाभावात् साग्रमित्यपि न विशेषाधायकम् । आकाशसहस्रयोस्तु यदेव रूपमावेदनीयमिति अत्र एतावन्मात्राभिप्रायेण नास्ति दूषणं तथापि न अन्तरीयकयोरभिधाने किं प्रयोजनं येन अनयोर्गुणभावसम्पत्तिरित्यत आह । दूरे इति । अतिदूरे श्यामत्वमधिकं प्रतिभाति । क्षणमात्रमपि न विरतिरासीदिति साग्रपदाभिप्रायोऽत एव नात्र पौनरुक्त्यम् । तर्हि वाक्यार्थे विशेषाधायकत्वमेव अनयोरिति कथं दूषणत्वसम्भावना । इत्थं यस्मिन् अनुपादीयमानेऽपि न अभिमतन्यूनता तत्पदमप्रयोजकम् । अस्ति चात्र द्वयोरपि तज्जातीयतायां दोषत्वप्रसङ्गः । स प्रकृतोपयोगविवक्षायामेव निवर्त्तते । सर्वथा प्रकृतानुपयोगे दूषणत्वानपायिताऽस्ति चात्रोचित एव उपयोगो यो विवक्षितुमर्हतीत्याह । विवक्षायामिति ॥१३३॥

यदव्युत्पत्तिमद्देश्यमिति पूर्वं निरूपितम्।
महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणो भवेत्॥

यथा, चण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलना: प्रापिरे येन वेल्ला-
मालम्बप्रोत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः।
पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम्।
किरन्तः कावेरीलड्हलहरीशीकरकणान्॥

अत्र तल्लगल्लड्हलहरीप्रभृतीनामव्युत्पत्तिमत्त्वेन देश्यत्वेऽपि महाकविभिः अङ्गीकृतत्वाद् गुणत्वम्॥ १३४॥

ग्राम्यं घृणावदश्लीला मङ्गलार्थं यदीरितम्।
तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति॥

तत्र संवीतं यथा,

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व।
योषित्सु तद्वीर्य्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम्॥

यदिति। सन्दर्भच्छायावैषम्यमत्र कष्टताबीजमिति पूर्वमुक्तं तत्र यदि समानच्छायशब्दः मध्यनिवेशनेन प्रतिक्षिप्यते तदा कथं दोषः। तथाभूतानामेव पदानां सन्दर्भनिर्वाहकतया महाकविनिबद्धमिति अतएव शब्दगमकतया गुणत्वलाभः। उद्दण्डत्वेन पिण्डीतगराणां कठोरता। तादृशानामपि तरलनेन प्रौढ़िः। उत्तालेत्याद्यनुप्रासवत् प्रौढ़पदसजातीयमेव तल्लपदमेवं गल्लेत्यादौ बोद्धव्यं तदिदमाह। अत्र तल्लगल्लेत्यादि॥ १३४॥

ग्राम्यमिति। अत्र केचित् यथासंख्यं व्याचक्षते। घृणावदादीनां त्रयाणां क्रमेण संव्यानगोपनलक्षणानि दोषत्वाभावबीजानीति तदसत्। घृणावदर्थादिमात्र एवाग्रे प्रतिसम्भेदत्रिकम् उपादाय संव्यानादित्रिकस्य उपदर्शनात्। एतादृश यथासंख्यसूचनायैव लक्षणातिक्रमेण घृणावतः प्रथममुपादानम्। तस्मात् संव्यानमिव संव्यानं लोकानुमतिः। किञ्चित्पदं दुष्टजातीयमपि लोकेन

अत्र तद्वीर्य्यनिषेकभूमिः इति अश्लीलस्यापि संवीतत्वाद् गुणत्वम् ॥ १३५ ॥

यदाह, संवीतस्य हि लोकेषु न दोषान्वेषणं क्षमम् ।
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्ववासना ॥

गुप्ते यथा,

सुदुस्त्यजा यद्यपि जन्मभूमिर्गजैरसम्बाधमयास्वभूर्वे ।
स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥

अत्र जन्मभूमिसम्बाधसुभगभगिनीशब्दानाम् अश्लीलार्थान्तरत्वेऽपि प्रथमार्थप्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

उपादानात् ताद्रूप्यं जहात्येव । प्रायेण लोकानुसारि काव्यदर्शनं भवत्यतः प्रतिस्वभेदवितयसम्बन्धात् उपपन्नं यथासंख्यं स्यादिति अभिधाय पूर्वक्रमेण उदाहरति । अत्रेति । एतेन संवीतेषु इत्यादिकं बहुवचनं व्याख्यातम् । यथा शिवलिङ्गस्य सस्थान इत्यत्र । यद्यपि मुख्यविधैव शिवलिङ्गपदमश्लील एवार्थे तथापि अविगानेन अनादिप्रयोगयोगित्वान्न व्रीड़ादानक्षमं तथा इहापि । तद्वीर्य्येति । शिवलिङ्ग इत्यत्र भगवत्सम्बन्धः प्रयोजक इति तु तुल्यमत्रापीत्याह । तदिति । अत्र हि जगदन्तर्यामिणो भगवतस्तद्विरोधितया प्रसिद्धिरुपजीव्या तदुपजीवने व्रीढादायिनी प्रतीतिः अनुत्थायिनी एव । अत्रैव आचार्य्यमतं लिखति । संवीतस्य हीति । कस्य असभ्यत्ववासनेति । वासना सकललोकसाधारणं ज्ञानम् ॥ १३५ ॥

यस्य पदस्य व्युत्पत्तिलभ्यमर्थान्तरं ग्राम्यं यस्य वा समभिव्याहारलभ्यं तत्र गोपनं समाधानबीजम् । तदुभयं भवति रूढेर्वा बलवत्त्वं जलधरादिषु इव तथा तात्पर्य्योन्नयनप्रतिबन्धेन विपरीतार्थतात्पर्य्योन्नयनपर्य्यवसानं वा । यथा उदाहरिष्यमाणे तथाच प्रतीतेरप्रत्यूहे दूषणताबीजाभावः तत्र प्रथमकक्षापक्षीकरणेनाद्यमुदाहरति । रूढ्युपस्थापितः प्राथमिकोऽर्थः तस्य भावो झटिति वाक्यार्थज्ञानं तस्य भावना वासना तया गोपनं चमत्कारार्पणं न तिरोधानम् अमुम् एवार्थम् आचार्य्यमतेन स्पष्टयति । वस्तुमाहात्म्येति । अविभावनादिति । विरुद्धं

यदाह, वस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य पदार्थस्य विभावनात् ।

भगिनीभगवत्यादि नासभ्यत्वेन भाव्यते ॥ १३६ ॥

लक्षितं यथा, ब्रह्माण्डकारणं योऽप्सु निदधे बीजमात्मनः ।

उपस्थानं करोम्येष तस्मै शेषाहिशायिने ॥

अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोः असभ्यस्मृतिहेतुत्वेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद् गुणत्वम् । एवमशस्तादीनामपि गुणत्वम् ॥१३७॥

यथा, भद्रे मारि प्रशस्तं वद सदसि मुदा नृत्य कृत्ये मुहूर्त्तम्,

स्मृत्यो रत्नैश्चतुष्कं विरचय रचयारात्रिकं कालरात्रे ।

चामुण्डे मुण्डमालामुपनय विनयस्त्रायतां भैरवीर्थाम्,

एवं देवे भवानीं वहति परिजनव्याहृतिस्त्रायतां वः ॥

अत्र मारीकृत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वेश्वरस्य सम्बन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥१३८॥

व्रीड़ादायितया भावनं तस्याभावात् । तेन क्वचिद्योगोपादानेऽपि तथाभावसम्पत्तौ न दोषः । एतदेव उदाहरणेन स्फुटयति । भगिनीति । एतेन भगवतीति पूर्वानुपात्तसमुदाहरणं व्याख्यातम् । द्वितीयगोपनम् अशस्तार्थान्तरे व्यक्तीभविष्यतीति ॥ १३६ ॥

यस्य पदस्य एकदेशो ग्राम्यानुगामी तस्य स्मृतिहेतुता तत्र क्वचिदुक्तिवैचित्र्यात् एकदेशो झटिति स्मारकः क्वचित् तथैव समुदायशक्त्या विपरीतार्थोपस्थापनात् झटिति स्वार्थं समुदाय एव प्रतिपादयति । आद्यो दूषणम् । द्वितीयस्तु वैजात्याभावात् गुणः । तदेवं लक्षणं यत्र आद्ये ग्राम्यत्वं ततोऽन्यत्रैव बहुधालक्षणात् तदिदमुक्तम् अन्यत्र लक्षितत्वादिति ॥ १३७ ॥

पुनरपरेण प्रकारेण संव्यानं भवतीति अप्रशस्ते स्फोरयति । परमेश्वरस्य मङ्गलायतनत्वं तत्सम्बन्धिमात्रस्य एव मङ्गलीभवननियमेन शास्त्रेतिहासादौ प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तम् । तथापि स्मर्तॄणां वरदपरमं मङ्गलमसीति । अयञ्च प्रकारोऽप्रशस्तार्थ एव भवति । मार्य्यादयो मातृविशेषाः । आरात्रिकं नीराजनदीपव्यासङ्गपात्रम् । परिजनपदं सम्बन्धं पुष्णाति ॥ १३८ ॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।

निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे॥

अत्र धार्त्तराष्ट्राः कालवशात् मेदिनीपृष्ठे निपतन्ति इति अस्य अमङ्गलार्थान्तरत्वेऽपि हंसानहं धार्त्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्यान्तरगुप्तत्वाद् गुणत्वम्॥ १३९॥

यथा च, कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तस्या इति न निश्चयः।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिष्यति॥

अत्र अभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारीति पदानामश्लस्मृतिहेतूनामपि लोकैरन्यत्र लक्षितत्वाद् गुणत्वम्॥

एवं घृणावदर्थादीनामपि गुणत्वम्॥ १४०॥

तत्र घृणावतो यथा,

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः॥

अत्र,—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम्।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते॥ १४१॥

द्वितीयं गोपनप्रकारमप्रस्तार्थान्तरं व्याजं प्रपञ्चयति। यथा वेति। पक्षः पतत्रं परिकरश्च। आशादिक् प्रत्याशा च। मदः क्षीवता दर्पश्च। निपात आगमनं शस्त्रादिहतानां मेदिनीसङ्गतिश्च। रङ्गमङ्गलान्तः स्वस्त्ययनप्रवृत्तस्य सूत्रधारस्य मङ्गलार्थाधिकारवस्तुप्रस्तावनं तावद्बुद्धिपूर्वकमत्र न सम्भवति हंसान् अहमित्यादिना तात्पर्य्यस्य नियमितत्वात्। स्वशक्त्या तु पदार्थान्तरम् आभासयन्ति पदानि दोषतया न प्रतिभासते। तत्र वीथ्यङ्गविशेषोपक्षेपस्तामुखशरीरत्वादौचित्यनिवेश एव स्फुटं कारणमित्याशयो बोद्धव्यः। औचित्यविरोधो न सार्वत्रिक इति नातिप्रसङ्गः॥ १३९॥

कोऽभिप्रेत इत्यादौ पूर्ववदेव वासना॥ १४०॥

अथापरं संव्यानप्रकारं घृणावदर्थं कथयति। यथेति॥ १४१॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिःस्यन्दिविन्दुरिन्दुर्मतो मम।
अन्यथा कथमेतस्य जगद्दुद्योतिनी द्युतिः॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपभावनामाहात्म्येन अर्थान्तरभावना गुप्तेति गण्डनिःस्यन्दिविन्दुरित्यस्य घृणावदर्थान्तरस्यापि न दोषः॥ १४२॥

घृणावत् स्मृतिहेतुर्यथा,

विपूयरसनावन्तः पलाशाषाढधारिणः।
ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत् स्मृतिहेतुत्वेऽपि अत्र लक्षितत्वात् अदोषत्वम्॥ १४३॥

एवमन्यत्र द्रष्टव्यम्।

अत्र च, किञ्चिदाश्रयसम्बन्धाद्धत्ते शोभामसाध्वपि।

गुणवृत्तिव्यापाराश्रयेषु अवान्तरादिपदेषु प्रथमत एव अन्यक्रियादिधर्माणाम् अन्यत्रारोपे समाधिप्रादुर्भावात् अनुत्थानं दोषाभावत्वद्वारं ततश्च मुख्य एव स्थाने जुगुप्सादायित्वं पूर्वाचार्य्यश्लोकेनैव व्याचष्टे। अत्रेत्यादि। गुणग्रस्तत्वम् अभिप्रेत्यातिशयसम्पत्तौ प्रकृतौचित्यात् कपोलस्यैव प्रतिभासस्तदिदमुक्तं रागातिशयहेतुभूतयोरिति। तथाच जगन्नयनानन्दभूतस्य निःशेषिताशेषतमसः चन्द्रमसो यदिदमभिप्रेतकामिनीकपोललावण्यविन्दुमात्रतया भानं तदुचितमेवेति॥ १४२॥

ग्राम्यानामेव वासनाम् अभिसन्धाय स्मृतिहेतुमुदाहरति। यथेति। आषाढो दण्डः। ब्रह्मवर्चस्विन इति। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इति समासान्तस्ततो मत्वर्थीय इतिः पोगण्डो बालः॥ १४३॥

एवमन्यप्रकारमपि संव्यानादिकं स्वयमुन्नेयमित्याह। एवमिति। अनि-

कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥

तद् यथा, अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वात् अदोषः ।
सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते ।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥

तद्यथा, अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

त्वोऽयं दोषः । तेन यत्र दोषता नास्ति तत्र विषये रसप्रकाशसामग्र्याम् अन्तर्भावात् कथं न गुणत्वम् अन्तर्भावश्च द्विधा प्रयोगविषयौचित्येन वा वागनुभावौचित्येन वा तत्र प्रथमं दर्शयति । किञ्चिदिति । यथा अञ्जनस्य न अञ्जनवल्ल्यादिसङ्गतत्वेन शतशो भाव्यमानस्यापि उद्दीपनविभावना । भवति तु कान्ताविलोचनचुम्बि-तयानुसन्धीयमानस्य । तथा पदस्यापि विषयेऽतद्विषये च प्रयुज्यमानस्य तदेतत् व्याचष्टे । अत्र आश्रयस्येति । द्वितीयमन्तर्भावप्रकारं व्युत्पादयति । सन्नि-वेशवशादिति । सन्निवेशो वागनुभावः । औचित्याकृष्टपदघटना तद्वशत्वं तदा-कृष्टत्वम् अतएव विरोधिसङ्गततया विजातीययोरपि औचितीवशेन कान्तिविशेषो-न्मीलकत्वात् पत्रपुष्पव्यतिकरजमालासादृश्यं दर्शयति । नीलमिति । अन्त्रै-रित्यादौ प्रत्युत्पन्नप्रदोषोन्मत्तप्रेताङ्गनावलोकस्य माधवस्यालम्बनोद्दीपनविभावादि-प्रकर्षे बीभत्सरसोत्सेकस्तावदुपपन्नो यस्तु अयमकस्मादेव मङ्गलादिपदानां शृङ्गा-रानुयायिनामिह निवेशः स कथं दोषभावादपनेतव्यः कथं वा गुणत्वम् आसा-दयितव्य इत्यतो हेतुगर्भं व्याचष्टे । अत्र शृङ्गारिण इति । शृङ्गारवासनानि-

अत्र शृङ्गारिणो हि जगदपि शृङ्गारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरसेऽपि मार्दवेन अन्त्रादिपदानाम् अन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदानामदोषः।

अश्लीलादेरमी भेदा भिद्यन्ते यत्त्रिधा त्रिधा।
भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च॥
चतुर्विंशतिरित्येषा प्रोक्ता पदसमाश्रया।
समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणकृतये॥
इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरितम्।
इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते॥
तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित्।
निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते॥

विष्टः शृङ्गारी तथाच पूर्वं बीभत्सरसान्वयेऽपि प्रक्रतशृङ्गारभङ्गो मा भूदित्येतदर्थमेव कविना सम ह्रीत्यादिना प्रतिज्ञाय लीनेव इत्यादिवासनाद्दढत्वम् उपपादितम्। अतएव प्रतिपदं रूपकमाविष्टाभिप्रायमेवं शृङ्गारमयं शृङ्गाराङ्गतया रसतापन्नम्। उपपद्यन्ते च तच्चित्तस्य सादृश्यमाविश्य तद्रूपतानुसन्धानम्। ततश्च कथं न उद्दीपनता वस्तुसत्त्वस्यानुपयोगित्वात्। अतएव सूचितस्य बीभत्सस्य प्रकृतेन बाधात् प्रकृतार्थानुपोष इति। ननु कथमुद्दिशे चतुर्विंशतिधा इत्युक्तं दोषाह्नि पूर्वं षोडशैव विभक्ता इत्यत आह। अश्लीलादेरिति। निगदव्याख्यातम्। चतुर्विंशतिरित्येषेति आदशब्दः संख्यासंख्येये वर्त्तते ततः सख्याने संख्येये चेत्यभिधानात् केवलसंख्यानवचनत्वेन गवां विंशतिरितिवत्पदसमाश्रयेत्युपपन्नम्। क्रमप्राप्तवाक्यदोषगुणीभावव्युत्पादनम् अवतारयति। इदानीमिति। यस्य वस्तुनो नानारूपाणि विजातीयरूपाणि तत्र तद्रूपविवक्षावैचित्र्याच्छब्दवैचित्र्यं सङ्गच्छत इति दोषत्वाभावः। एवं रूपतागमितवतीत्यादौ कदापि नास्तीति दोषरूपता एव। क्वचित् पुनरस्ति रूपान्तरमित्याह। क्वचिदिति। भवत्वेवं गुणत्वन्तु कथमित्यत आह। निसर्गेति। नियतरूपविवक्षाहि महाकवीनां न लावण्यम् अनुसन्धाय

यथा, आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम् ।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे किमेतेषां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वम् ॥

यदाह, इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।
अपभाषणवद् भाति न च सौभाग्यमुज्झति ॥ १४४ ॥

यत्नः सम्बन्धविज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि ।
क्रमलङ्घनमप्याहुर्न दोषः सूरयो यथा ॥
बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

भवितुमर्हति तथाहि आक्षिपन्तीत्यादौ एषां दुष्करमिति षत्र खलर्थयोगेन लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामित्यनेन षष्ठीप्रतिषेधादेषामिति कथं षष्ठीति दुष्टजातीयतामादाय शेषरूपविशेष विवक्षासमाधानहेतुः । अस्ति हि षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य द्वैरूप्यं सम्बन्धसामान्यं विशेषश्च जन्यजनकभावादिः । तत्र सम्बन्धविशेषविहितषष्ठीमुपादाय नलोकेत्यादिना निषेधः सम्बन्धसामान्यरूपमुपादाय षष्ठी केन बाध्यते । अयमेव सम्बन्धः शेष इत्युच्यते । एवं तावत् न दोषत्वम् । यथा कोषसमग्राणां राज्ञां विपक्षश्रीहरणमुपदिश्य यत् किमपि सम्बन्धिमात्रमेव न दुष्करं तथा पद्मानामिति समर्थयामहे । कथम् अन्यथा दुरापत्वद्दनश्रीहरणमिति प्रकृतपोषलाभात् गुणत्वमतिसुलभं तदेतत् व्याचष्टे । अत्रेति । ननु सम्बन्धमात्रविवक्षायां दोषता मा भूत् गुणत्वं तु कथमिति यथोक्तमभिसन्धाय परमतं लिखति । इदं हीति । शास्त्रमाहात्म्यं विधिनिषेधयोः परस्परासङ्कीर्णविषयत्वम् ॥ १४४ ॥

यत्न इति । क्रमभ्रंशे हि यथा अभिमतान्वयप्रतीति प्रत्यूहो दूषणताबीजं तद्यदि कुतश्चिद्विशेषादस्खलितैव प्रतीतिरुपजायते तदा बीजाभावेन तथाभावो निवर्त्तत एव स च विशेषः प्रतिपदमनुक्रमितुं न शक्यत इति कोऽपि यत्न इति सामान्येन प्रतिपादितम् । योऽयं शब्दक्रमलङ्घनापवादोऽर्थक्रमलङ्घने तु

आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धिविज्ञानहेतोर्विधानात् न शाब्दक्रमलङ्घनं दोषः। वक्तुश्च बन्धुत्यागदेशत्यागयोः तनुत्यागाद् गरीयस्त्वेनाभिमतत्वादित्यर्थक्रमलङ्घनस्यापि गुणत्वम् ॥ १४५ ॥

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम्।
न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्यति ॥

तत्र—दुर्वचके विरूपसन्धिः ॥

यथा,

जयन्ति वर्षास्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः।
अभेद्गीड्जे खमपोग्रभोग्ररुग्भुङ्भ्रमव्रुण्मुखि सम्रजेधि नः ॥

अभिप्रायविशेषः तथाहि बन्धुत्याग इत्यादौ बन्धुत्याग तनुत्याग देशत्यागात् क्रमेण उद्दिश्य तथैवानुद्देशोऽपि अर्हति न तु आदिमसुद्दिश्य ततोऽन्त्यस्ततो मध्य इति उद्देशानुद्देशलक्षणशास्त्रक्रमभङ्गजातीयत्वेऽपि सम्बन्धज्ञानहेतुयत्नकरणात् अदूषणत्वं व्यवस्थाप्यते। यतश्च अयमेव यदादिपदैः उल्लेखसन्निहिततत्तत्स्थानविशेषगामिन एव प्रतीतिमुपजनयन्ति। अवश्यञ्चानेन क्रमेण अत्र वक्तुमुचितं तनुत्यागस्य विजातीयताविवक्षया पृथगेव वक्तुमर्हत्वात्। एवञ्च अनुपपत्तिर्लोके बन्धुत्यागापेक्षया शरीरत्यागस्य अतिक्लेशकृत्त्वेन प्रसिद्धिः। अतश्च मध्यम आयतक्लेश आद्यन्तौ क्षणिकज्वरौ इति वचनमुचितमिति आर्थक्रमभ्रंशः कथं न भवति तत्राह। वक्तुश्चेति। अभिमतमित्यनेन अभिप्रायविशेषोऽपवादहेतुः यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते। आभासोऽप्ययं एकस्मिन् अनुसन्धानसाधित, इति न्यायात् उपपन्नम् एवैतदिति ॥ १४५ ॥

विरूपेति। विरूपौ दुर्वाचकौविसन्धिर्विगतं संहिताकार्य्यं दुर्वचके कलाविशेषरूपतयानुमते संहिताकार्य्यनियमः। द्वितीये कुत्र अदूषणमित्याह प्रगृह्यादौ इति। प्रगृह्य मीदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यादिना यत्र प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्र आदिग्रहणादिनापि प्रगृह्यसंज्ञया प्रकृतिभावविधानम्। यथा उदाहरि-

अत्रोत्तरार्द्धस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भि-राहृतत्वाद् गुणत्वम् ॥

यदाहुः। शुकस्त्रीबालमूर्खाणां मुखसंस्कारसिद्धये।
प्रहासाय च गोष्ठीषु वाच्या दुर्वाचकादयः॥

प्रगृह्यादौ विगतसन्धिर्यथा,

कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः।
स इतोऽब्द ऋतावृतप्रियो न ऋचस्त्वं न यजूंषि ऊहसे॥

अत्र विसन्धेः प्रगृह्यादिहेतुकत्वाद् गुणत्वम्॥

यदाह, न संहितां विवक्षामीत्यसन्धानं पदेषु यत्।
तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम्॥ १४६॥

ष्यते। यत्र वा वक्तुः खेदादिना विच्छिद्य पाठे विरतिर्भवति। यथा। का एकशिरोरुहेति। तदेवं दुर्वचकप्रगृह्यादौ यथासंख्यं विरूपविसन्धिविगत-सन्धानयोः अपवादकारणे इत्याह। अत्रेति। प्रयुज्यन्त इति प्रयुक्तयो दुर्वच-काश्च ताः प्रयुक्तयश्चेति दुर्वचकप्रयुक्तय इति कर्मधारयः। सुदुर्वचा इति। अन्ये-नोच्चारयितुमशक्याः। स्वयमेव कविः प्रतिज्ञाय उत्तरार्द्धे दुर्वचकानि आह। अभे-डित्यादि। हे अगेड्जे पर्वतराजपुत्रि! खम् आकाशमभेड्भानां नक्षत्राणामीडी-श्वरश्चन्द्रः सोऽविद्यमानो यत्र तिरोधानात् असत्कल्पिता चन्द्रमसः केन पुनस्तिरो-धानमित्याकाङ्क्षायां द्वितीयं विशेषणं अपोशेति। अपगतोऽशभाः दीप्तिः उग्ररुचिरः आदित्यः तदीयद्रोहकारिणोऽभ्रपदवाच्या मेघा यत्र। अम्बु रोहतीत्यम्बुट् पद्मं तद्वन्मुखं यस्या इति देवीसम्बोधनम्। चेदीदृशं तर्हि सभ्रं सहचरी भवास्माक-मिति गौर्य्या उत्तरम्। कलारूपत्वेन विरूपसन्धानस्य गुणत्वमित्याह। कलाविद्भिः आहृतत्वात्। कमले इवेत्यादौ उदाहरणत्वात् नैकः श्लोकार्द्धः। पूर्वार्द्धे कमले इत्यादि त्रितयं प्रगृह्यसंज्ञोदाहरणम्। उत्तरार्द्धे विनैव प्रगृह्यसंज्ञां प्रकृति-भावविधानं यत्र तत् त्रितयोदाहरणम् तथाहि अब्द ऋताविति न ऋच इति च ऋत्यक इत्यनेन प्रकृतिभावः। यजूंषि ऊहस इति। इको सवर्णे शाकल्यस्य

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥

यथा, हन्यते सा वरारोहा: स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थपुनरुक्तम् ॥ तदुभयम् अनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामदोष इति गुणत्वम् ॥ १४७ ॥

पदानां व्युत्क्रमो यत्र क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ।
तद्वगाकीर्णं विदुस्तस्य न दोषः क्वापि तद् यथा ॥

जुगुप्सत स्वैनमदुष्टभावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुरुध्यन्त महर्षिसूनोः ॥

क्रमश इत्यनेन ॥ अपरमादिपदग्राह्यं पूर्वमुदाहृतम् । अत्रापि स इति बोद्धव्यम् । तदेतच्छास्त्रानुमतमपि घटनासौष्ठवेन निवेशनीयम् । न तु अन्यथा उक्तं च पूर्वमेव यत् प्रगृह्यादिहेतुकमपि नासकृत् प्रयोक्तव्यमिति ॥ १४६ ॥

अनुकम्पेति । सम्भ्रमादौ यावद्बोधमित्यादिना पदद्विरुक्त्यादेः अनुमतत्वात् न दोषत्वम् अभिप्रायव्यञ्जननैयत्येन प्रकृतिपोषानुगुणतया गुणत्वम् । तथाहि । हन्यत इत्यादौ हन्यत इति यद्यपि अभिधेयतात्पर्य्यमिति शब्दपुनरुक्तजातीयं भवति । यद्यपि वरारोहेत्यभिधाय चारुसर्वाङ्गीत्यभिन्नाभिधेयतात्पर्य्यं पर्य्यायरूपत्वादर्थपुनरुक्तजातीयं तथापि विरहवेदनादूनायाम् अनुकम्पातिशयात् असकृत् उपादानमहिरहिर्बुध्यस्वेति लोकानुसारात् । अनुकम्पाभयाद यस्य हि तादृशी पदद्विरुक्तिः अभिप्रायविशेषार्थनिष्पादितया गुणकक्षाधिरोहणक्षमे वेति आशयवान् व्याचष्टे । तदुभयमपीति ॥ १४७ ॥

पदानामिति । एकस्मिन् वाक्ये पदानाम् उचितसन्निवेशविपर्य्यासः क्रमभंगः स द्विधा भवति । पूर्वापरभावनियतानां तादृशक्रमप्रच्यावनेन वा । यथा बहुतृणमिति अन्योऽर्थः तृणं बह्वित्यन्यः । पूर्वापरनियमशून्यानामिति

अत्र मा स्म जुगुप्सेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्म एनमदुष्टभावं मैवमिति पदव्यतिक्रमस्य व्यस्तेऽपि इच्छन्ति केचिदिति लुङ्-लङोर्विशेषलक्षणत्वाद् गुणत्वम् ॥ १४८ ॥

पर्य्यायेण द्वयोर्यत्र वाक्य प्रश्नोत्तरादिषु।
संकीर्णं तन्न दोषाय वाक्ये वाक्यविदो विदुः॥

यथा, बाले! नाथ! विमुञ्च मानिनि! रुषं रोषान्मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।

तादृगुच्चारणविपर्य्यासेन वा। यथा कपालमनुलिम्पति दुकूलं परिदधातीति अत्र क्रमनियमोऽभिमतः। अनुलिम्पति कपालं परिदधाति वस्त्रमिति अपिकृतेन तस्यैवार्थस्य लाभात्। यदा तु कपालं परिदधाति दुकूलमनुलिम्पतीति क्रियते तदा भवति सन्निधिविपर्य्यासः तदेतद् व्याकीर्णसङ्कीर्णयोः तुल्यं तदिदमुक्तं क्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्मोत्तरे लङ् चेत्यनेन मा शब्दादुत्तरं यत्र स्मशब्दप्रयोगः तत्र लुङ्लङोर्विधाने पदक्रमनियमः कृतः तत् कथं स्म ममेति प्रयुक्ते सोऽर्थः प्रत्येतव्य इत्यत आह। व्यस्त इति। विशेषेण लक्ष्यत इति विशेषलक्षणं तस्य भावः तत्वम् ॥ १४८ ॥

पर्य्यायेणेति। यत्र वाक्यैकवाक्यतायाम् अवान्तरवाक्येषु परस्परपदार्थप्रवेशेन यथाऽभिमतसंसर्गप्रतीतिः स्खलिता भवति तत्र सङ्करो दूषणं प्रतीतेः अस्खलने तु न दोषः। स्खलनं च अनेकवक्तृकपर्य्यायप्रवृत्तवाक्यावयवमिश्रणेन भवति तदपि मिश्रणं प्रश्नोत्तररूपमन्यादृशं वा भवतीति आह। प्रश्नोत्तरादिषु इति। विषयसप्तमीयम्। वाक्ये वाक्यं वाक्ये वाक्यं पृषोदरादित्वात् साधु। तत्र प्रश्नोत्तरादिरूपं वाक्ये वाक्यमुदाहरति। बाले इति। अत्र बाले विमुञ्च मां प्रति रुषमिति प्रथमप्रश्नवाक्यं नाथ रोषात् मया किं कृतमिति तादृशमेव उत्तरवाक्यम्। तत्र बाले इति वाक्यप्रतीकानन्तरमेव नाथेति वाक्यान्तर-प्रतीकस्य निर्देशः सङ्कीर्णजातीयतामाकारयितुमुद्यतः प्रश्नोत्तरप्रभावादपोद्यते। सङ्कीर्णयोः अपि वाक्ययोः पर्य्यायनिर्देशे भवति एव वाक्ये वाक्यमिति चेत् न

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥
अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाक्ये वाक्यत्वात् न दोषः ॥ १४९ ॥

प्रकृतिस्थादिभेदेन ग्राम्यादिभिरथापि वा।
अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचित्रे विधीयते ॥

यथा, ह्नातो जो ज्जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले
तत् किं दीसइ सञ्चमाहतवपुः कामः किल श्रूयते।

व्यतिकरस्याऽभिप्रायविशेषव्यञ्जकतया चमत्कारकारित्वेन विजातीयत्वात् अतएव गुणत्वम्। तथाहि। बाले इति पदं परचित्तानभिज्ञायाः क्षुद्रसहचरीवचसि विश्वासभाजः सोपालम्भं सम्बोधनमाविष्करोति। एतदाकर्ण्य अनन्तरमेव ईर्ष्या-कषायकामिनीवचनमुचितमिति नाथेति सम्बोधनं साभिप्रायं प्रभुरसि न पुनर-स्मासु दत्ताश्रयो न वा स्वाधीनता सौभाग्यभागिति विवक्षितत्वात्। एवमुत्तरत्र स्वयमुन्नेयम्। उपलक्षणं च द्वयोरिति एकस्यापि वक्तुः प्रहेलिकादौ तद्विध-विषये तदाभाषणस्य उचितत्वात्। विजातीयवाक्यद्वयसन्दंशपतितपदे किमिद-मनेन अन्वीयतेऽनेन वेति सन्देहसङ्कीर्णता संशयोऽपि सङ्करमध्यासीन एवेति गुरवः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामिति अत्र राजपदं सन्दंशपतितं किं पूर्वेणाथ परेणान्वीयत इति सन्दिह्यते राजगोचीरादौ द्वयेनानुयोगो पदस्य निश्चित इति ॥ १४९ ॥

प्रकृतिस्थेति। विभिन्नेत्यादौ अपदलक्षणसूत्रे भाषाणामिति व्यतिकर एकत्वेन नाभिप्रेतोऽपि तु ग्राम्यादिचिकस्य वा प्रकृतिस्थादिचिकस्य वेति विकल्पेन उप-न्यासप्रयोजनमनुज्ञासम्पत्तिस्तेन दोषताभावगुणीभावौ प्रतिपादितौ। विषयं दर्शयति। भाषाचित्र इति। संस्कृतादिव्यतिकरस्य अपदत्वेन अभिप्रेत-त्वात्। संस्कृतादयो ग्राम्यादयः प्रकृतिस्थादयश्च भाषाशब्देनाभिमताः। यथा हि नानावर्णारब्धमालेख्यचित्रं यथा वा भिन्नप्रकारतन्तुनिर्वातः पटश्चित्रपटस्तथा नानाभाषाभिरारब्धं किञ्चित् काव्यं चित्रमुच्यते। चित्रमाश्चर्य्यं तत्कारि च चित्रम्। तेन रूपद्वयसम्पत्तौ युक्तिपोषः स्यादेवं यथौचित्याकृष्टनानाभाषा-व्यतिकरजमेकं सम्भवतीति आशङ्क्य संक्षेपात् सर्वं भाषासङ्करमेव उदाहरति।

एद्दूए किअत्तेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे
ऐसें सत्तुजिवोल्लुहस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यते ॥

अत्र ग्राम्यः प्रष्टा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्राम्यैः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः प्राकृतेन पृच्छति। हातो जो ज्जलदेउ इति। नागरश्च तमनुजिघृक्षुरुपनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवक्रोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं भूतले इति। अथ ग्राम्य आहितप्रतिभः पूर्वपदानुरोधादर्द्धप्राकृतेन एव ग्राम्योप-

---

यथेति। सङ्करमौचितीं च व्याख्यानेन स्फुटयति। अत्र ग्राम्य इति। ग्रामवासी किञ्चिद् व्युत्पन्नश्च। ग्राम्याश्च नगरवस्तुनि अद्भुतचमत्कारवन्ती जिज्ञासवश्च भवन्तीति जातिः। तत्र राजानं दृष्ट्वेति। अद्भुतवस्तुकथनेन चमत्कारः। पृच्छतीति। जिज्ञासा बहुमान आदरः चमत्कारित्वैव। यद्वा यान पृच्छति तेषु एव बहुमानी यन्थाले ये नामगोत्रादिधर्मतस्य जानन्तः सततमनम् अवलोकयन्त इत्याशयात्। प्रस्तुतग्राम्यप्रकृतेः च अस्य प्राकृतपदैरेव प्रश्नो योग्यस्तदेतत् सर्वम् आदर्शयितुं प्रश्नं पृथक्कृत्य दर्शयति। हातो इत्यादि हातो इति महाराष्ट्रभाषायां प्रश्नकाकुरयं स इत्यर्थे। स इति यो नामैतत् नगरनायकत्वेन अस्मद् ग्रामेऽपि बहुशो विख्यातकीर्त्तिरिति चमत्कारः। जोज्जलदेउ इति। जिज्ञासा सामान्यतश्च नगरसञ्चरिष्णुजनगोचरोऽयं प्रश्नः। अत्र सर्वाण्येव पदानि नातिहीनपात्रे ग्राम्ये प्रकृतिभवानि अपभ्रंशपदानि। देशीपदत्वेन सर्वेषां ग्राम्यता। हातो इत्यनेन स्वरकृतं गौरवम्। जोज्जलदेउ इत्येकसंयोगवर्णापादितगौरवञ्च प्रकृतिस्थं तदत्र प्राकृतग्राम्ययोः औचित्याकृष्टम्। प्रकृतिस्थे तु नौचित्यम् उपयुज्यतेऽपि तु सन्दर्भारम्भस्तेन प्रक्रान्त इति विवक्षितम्। अधिकस्य प्रष्टव्यस्य अभावात् एतत्प्रश्नानन्तरमेव उत्तरावसरः। ततश्च नानौचित्यम्। प्रश्नोत्तरोपन्यासो हि इति। प्रकृत्यैव च नागरका ग्राम्यमतविरोधिनो वक्रोक्तिरसिका भवन्ति। यदि तस्य ग्राम्ये जघन्यबुद्धिः किमिति उत्तरमेव दास्यतीत्यत उक्तम् अनुजिघृक्षुरिति। सबहुमानं पृच्छति। ग्राम्ये यस्य दया तदानीम् आसीत् जिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजननम् अनुग्रहः। यद्यपि नागरस्य नागराण्येव पदानि प्रयोक्तुमर्हन्ति तथापि ग्राम्यानुग्रहे कर्त्तव्ये तद्बोधयोग्यमेव अभिमतं

नागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते। तत् किं दीसइ सच्चमाहतवपुः कामः किल श्रूयत इति। अथ नागरो ज्ञाततत्प्रावीण्यः तत्पदानुरोधादेव अर्द्धप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते। एदूए किअलेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे इति। अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य च अनुरोधाद् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृतेनोक्त्वा पादार्द्ध एव तिष्ठति। ऐमें सच्चुजिवोलु इति। अथ नागरो

न तु नागरत्वं तर्हि ग्राम्यैरेव कुतो न ब्रवीतीति अपि न वाच्यम्। सहसा एव तथाकरणे ग्राम्यमतविरोधोऽपि तु उपनागरकल्पभङ्गप्रसङ्गात्। ततो मध्यमानि उपनागराणि प्रयोगयोग्यानि इत्याह। उपनागरैरिति। स्वभावत एव प्राकृतप्रकृतिस्थाना संस्कृतप्रकृतिस्थानां प्रौढ़त्वं भवति। येन यद्यपि ग्राम्यप्रयुक्तजातीयान्येव सन्दर्भैकरूपतानिर्वाहार्थं घटयितुम् उचितानि तथापि औचिती प्राप्तसंस्कृतपदनिवेशने यदि प्रकृतिस्थत्वमाद्रियेत ततः छायावैरूप्यं स्यादिति आशयेन कोमलप्रायाण्येव निवेशितानि इत्याह। कोमलैर्वा इति। भूयसा व्यपदेशो भवतीति लोकन्यायानुसारात् साचादिति एकस्य प्रकृतिस्थत्वेऽपि कोमलैरिति उक्तम्। साकाङ्क्षप्रश्ने च किमर्थं लोकोत्तरो “जोज्जलदेउ” नान्यः कश्चित् तादृगिति भावो विवक्षित. तत्र न इत्येव उक्तेन अनुग्रहः कृतः स्यादिति अधिकमपि किञ्चित्वक्तुमुचितमित्याह। सवक्रोक्तीति। एतेन नागरकवृत्तिरूपवृंहिता नैव इत्येवकारेण मनुष्य एव अयं न भवति दूरे तद्विशेषरूपो जोज्जलदेव इति प्रकाशितम्। साचादिति। प्रत्यक्षेण अवधार्य्यमाणः किञ्चित्व्युत्पन्नत्वेन ग्राम्यस्य उक्तत्वात्। कामव्यावृत्तसाक्षाङ्गावलक्षणविरुद्धधर्मानुसन्धानेन मदनदाहव्यतिकरता सम्भवतीति लब्धावसरं ग्राम्यानुयोगम् अवतारयति। अथेति। शिक्षाविशेषस्पर्शिनी बुद्धिःप्रतिभा। साम् एकान्ततो नागरकवृत्तपरिचयपराधीनं मा शङ्किष्टा इत्याशयशौटीर्य्येण नागरकप्रयुक्तजातीयैः एव पदैः प्रश्नो योग्यो न चैतावतैव सर्वथा प्रकृतित्यागोऽर्हतीत्यतः स्वप्रयोगयोग्यान्यपि प्रयोगमर्हन्ति तत्राद्धं प्रकृतिवैशसेनार्द्धं प्राकृतमर्द्धं ग्राम्यस्य प्रश्नवाक्यानुचितम् इत्याह।

जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैरेव पदैः श्लोकमुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेच्यते इति। तत्र च प्राकृतानां सर्वेषामपि ग्राम्यत्वम्। प्रष्टुः संस्कृतपदेषु वपुरित्युपनागरं शेषाणि ग्राम्याणि प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूतपतिनेति नागरं

पूर्वपदानुरोधादिति। पूर्वं परप्रयुक्तं पदं तर्कितम्। सच्चमा सत्यः। यावती ग्राम्यस्य व्युत्पत्तिरर्हति तावतीमुपन्यस्यति। श्रूयत इति। ऐतिह्यासिकमुखा-देवम् आकर्णितं न पुनरद्यापि निर्णयो वर्त्तते इत्यर्थः। तर्कितमिति प्रकृतिस्थं दीसदीति कोमलं सच्चमेति प्रकृतिस्थं ह्रतवपुरिति कोमल कामः किलेत्यपि तथा श्रूयत इति प्रकृतिस्थम् इत्यनन्तरं नागरिकस्य उत्तरावसरः। कथं पर-मार्थवादिनि उत्तरं दातव्यमिति अनुपपत्तावयं समाधानप्रकारो भवति। अस्ति ग्राम्यस्य किल श्रूयत इत्येताभ्यां सन्दिहानत्वं किञ्चित्व्युत्पन्नत्वञ्च उन्नीतमिति किमपि अलीकमेव बुद्धिकौशलात् तथा प्रतीयमानम् अभिधाय प्रतारणम् उपपद्यते। तन्मात्रपरत्वाच्च सर्वाकारम् अधिका व्युत्पत्तिराहत्यदर्शयितुमर्हतीति तर्कितम् इत्यादिपादे यावती ग्राम्यस्य व्युत्पत्तिस्तावदनुकरणं कियदधिकव्युत्पत्ति-पुरस्कारमर्हतीति आशयवानुत्तरम् अवतारयति। अथेति। पादस्तर्कितम् इत्यादिग्राम्यप्रयुक्तः तस्य अनुरोधी व्युत्पत्त्यनुकरणम्। ऐदूए इति दूश्रं व्याजोऽनेन व्याजेन भूतपतिः पशुपतिः। ननु न क्वचिदेवं श्रूयते तत्कथं ग्राम्यस्य प्रबोधो भवतीत्याह। गौरीविवाहोत्सव इति। मा श्रूयताम् उप-पत्त्या तु सिद्धो द्वितीयो यदि कामप्रादुर्भावो न स्यात् कथं गौरीपाणिग्रहं भगवत उत्साह इत्यतस्तेन एव करुणासन्तानशालात्मना भूयः सृष्टः स्यात् इत्यर्थः। पच्छेति पाठे प्रकृतिस्थ मे इति कठोरं किश्रलेउ इति कोमलं भूत-पतिनेति तथा। गौरीविवाहोत्सव इति प्रकृतिस्थम्। एँदूएँ इतिपाठे इयमपि कठोरम्। तदत्र कठोरनिवेशनं व्युत्पत्त्याधिक्यसूचनाय। एतावति उक्ते परीक्षणव्युत्पत्तिर्न किञ्चिद्ग्राम्यं प्रतिभाति। न च तस्य अद्यापि निःशङ्कता वर्त्तते। ततो नागरकप्रामाण्यदत्तभरः प्रश्नो घटत इत्याशयवान् अवतारयति। अथ ग्राम्यमिति। प्रकृत्यापन्न एव तेन यथा प्रथमं ह्वातो इत्यादिप्रश्ने गतिः तथानापीति ग्राम्यप्रकृतिस्थयोः उपन्यासः। आपाचित्रेण परस्परसङ्घर्षादिक-

श्रेषाण्युपनागराणि। तदिदमौदृशि प्रमेये तथा एव उप-
क्रमादेतत् न दुष्यति ॥ १५० ॥

वाक्यान्तरसगर्भं यद् वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम्।
रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥

यथा, दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

काव्यरचनाप्रवृत्तये ग्राम्यस्यापि श्लोकसमाप्तिपदारम्भो योग्य एव। यदि तावमेव समस्तं निर्वाहयन् अशेषमङ्गानिहत्युपयुक्तमुत्तरं नागरस्य निवेशितं स्यादिति तदुत्तरानुरोधेन पादार्द्ध एव विलम्बोऽपि उचितः। ऐसें एवमिति अत्रार्थे, काकुगर्भम्। सच जिवोल इति जिरवधारणे। सत्यमेव एतदुक्तम्। यदि सत्यपुरःसरं ब्रूयाः तदा प्रत्येमीत्यर्थः। एवं ग्राम्यताप्रतारणसिद्धौ किमत्र सर्वलोकसाक्षिके वस्तुनि वक्रोक्त्यैव पूर्वव्युत्पत्तिमात्रनिवेशनेन उत्तरं दत्त्वा श्लोक-पूरणमेव नागरस्य उचितमित्याशयेन उत्तरम् अवतारयति। अथेति। इत्ते इति प्रकृतिस्थं कटकमिति कोमलं दर्पणेन दृश्यते इत्येते प्रकृतिस्थे इति प्रकृति-स्थादीनां सुपरिचेयत्वात् ग्राम्यादीन्येव व्याचष्टे। अत्र चेति। प्रकृतिव्यतिकरा-व्यतिकरत्वयोः औचित्यापन्नत्वाद्भाषासङ्करः शोभावहत्वेन गुण एव भवतीति उक्त-मुपसंहरति। तदिति ॥ १५० ॥

वाक्यान्तरेति। रसान्तरं रसविशेषः प्रकृतरसानुसहितो रसस्तेन तिरस्कारो दोषभावस्य तस्मिन् सति तथा कृतं वाक्यमिष्टमेव कवीनाम् उपादानयोग्यमेव अन्यथा न इष्टं दुष्टमेव इत्यर्थः। तेन अयमर्थो भवति। प्रकृतरसतिरोधायकत्वं किल दूषणताबीजं तदतिरोधानेन एव निवर्त्तते प्रत्युत द्वितीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाण-गर्भादिवाक्ययोजनप्रकारसम्पत्तौ अलङ्कारलाभे गुणत्वं भवति। तथाहि दिङ्मात-ङ्गानां घटया विभक्ताः पृथक् उद्दिश्य व्यवस्थापितास्तत्वार आघाटा यस्या स्ता तथा तेन सप्तद्वीपा वसुमती साध्यत इति विवक्षितम्। ये तावत् भरतभगीरथ-प्रभृतयः प्रथितप्रतापातिशयाः तेषां तद्दूषणपरिनिष्ठितशक्तीनामेकस्यापि समस्त-

अत्र यथोक्ता मही साध्यते सिद्धा च सा विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तव्ये, येयं वीराद्भुतरसवशप्रवृत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति वाक्येन प्रकृतवाक्योक्तेः असमाप्तौ एव विप्रायेत्यादिपदविच्छित्तिः सा रसान्तरतिरस्कृतिरित्युच्यते। तथा चेदं वाक्यान्तरसगर्भमपि वाक्यं न दोषाय भवति ॥ १५१ ॥

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत्।

चत्रवंशोन्मूलनेन नवखण्डमेदिनीसिद्धौ न उत्साहशक्तिः श्रवणगोचरताम् अयासीदिति लोकोत्तरा परशुरामस्य उत्साहशक्तिः आवेद्यते सिद्धा सा च इत्यनेन यावदेव अभिलषितं तावदेव सिद्धमिति अर्हा विजिगीषुतेति पूर्ववदेव अभिप्रायः। न चेदसौ सिद्धिगर्भिसन्धाय प्रवृत्तोऽलुपदमेव सा सम्पन्नेति चकारेण द्योत्यते। एवम् अभिहिते अभिप्राये इत्यादिकमस्ति वाक्यशेषभूतं तद्विच्छिद्यैव मध्ये वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिता इति वाक्येन सगर्भता सा न दोषाय। अनेन हि वाक्येन लोकोत्तरवस्तुभावनात्मकविभावसम्पत्तौ प्रादुर्भवन् वक्तृमभिमतो रसो व्यज्यते। स च वीरानुसन्धानहेतुर्वीराद्भुतयोः समानभूमिकयोः अन्योन्यानुगमेन प्रतिकूलता विरहता। तत्र यथा शृङ्गाररौद्रबीभत्सानाम् एकप्रघट्टकेन सूचने सन्निपातितैरपि हास्यकरुणभयानकैर्न तिरस्कारः। स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायात् तथा इह वीरस्य अद्भुतेन अतएव अद्भुतादुद्वेलस्य प्रादुर्भूतपुलकाङ्कुरलक्षणानुभावप्रदर्शनं पश्यतेति। न चात्र दोषोदाहरणे मया इति कारकविभक्तिः उत्थिताकाङ्क्षाया रचैनमित्यादिना स्वरसबाधः तथा अत्र सम्भवति सिद्धेति एतावत्यपि दर्शिते वाक्यार्थपर्य्यवसानात्। न च सम्पूर्णे रसे वदन्त एव इत्यादिकम् अभिधातुमर्हति। अद्भुता च पार्थिवानुभावस्य तन्मात्रपूरणापेक्षत्वात्। एवं रसानुभावनात्प्रस्य तत एव पुनःपुनः उत्कण्ठायां जिगीषुकरणीयलब्धपात्रप्रतिपत्तिविशेषस्फोरणे विप्राय प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्। दानवीरोऽपि वीर एव अतएव अधिकस्य कर्त्तव्यस्य अभावे किमपरमित्यादिरुपसंहारः तदेतत्सर्वं व्याचष्टे। अत्रेति ॥ १५१ ॥

यद्भिन्नेति। दोषप्रकरणानुरोधेन समस्तव्यस्तोदाहरणं बोद्धव्यम्। सहृदयो-

उपमा दूषणं तत्र यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

यथा, अन्यदा भूषणं पुंसः शमो, लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिवेति लिङ्गभेदः । परिभवे सुरतेषु इवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते । न चैषामेव परस्परम् उपमानोपमेयभावविवक्षायां पर्य्यायान्तराभावादन्यथा कर्त्तुम् अशक्यमिति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वात् न दुष्यतीति दोषस्यापि गुणत्वम् । तदिदं द्वयोरपि एकमुदाहरणम् ।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

द्वेजकत्वेन हि दोषता यत्र तु कथञ्चित् तथाभावो न भवति तत्र दोषत्वहानिरुचितैव । तथाहि स्त्रीपुंसयोः एव प्रकृतानुगुणोपमानोपमेयभाव विवक्षायाम् आवश्यकं लिङ्गवचनभेदयोः अन्यतरदेकस्य पुंस उपमेयत्वेन दारशब्दस्य भिन्नवचनत्वनियमात् कलत्रपदं भिन्नवचनमेव । पर्य्यायाणामपि लिङ्गभेदो नियतः । न च पुंवचनं किञ्चित्समानस्वभावमस्ति येन अयं प्रकारो निवर्त्तेत । न चैवंविधोपमानमन्तरेण प्रस्तुतवाक्यार्थपोषः । एवमनन्यगतिका भिन्नलिङ्गता भिन्नवचनता वा साहित्यसमयविदामुद्वेगं न उत्पादयति । अतएव अलङ्कारौचितीसम्पदा गुणत्वसिद्धिः । एवं शमलज्जयोः पराक्रमवैयात्ययोः परिभवसुरतयोश्च बोद्धव्यम् इत्याशयवान् व्याचष्टे । अत्रेति । रतं रहः शयनं मोहनमिति सुरतवाचिनां सर्वेषाम् एव नपुंसकता न दुष्यतीति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वादिति हेतुर्गुणत्वे तु आभिप्रायिकः स च दर्शित एव । यस्येति । धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः । वह्निनिर्व्वापनचर्मपुटो भस्त्रा सा यथा वातेन पूर्य्यते वातञ्च मुञ्चति न तु किञ्चित्पुरुषार्थमासादयति तथा त्रिवर्गशून्येऽपि भस्त्रापर्य्यायस्य

अत्र प्राग्वदेव पर्य्यायान्तराभावात् स लोहकारभस्त्रेवेति लिङ्गभेदस्य न दोषः ॥ १५२ ॥

भिन्नवचनस्यैव यथा,

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरन्येऽपि इति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचनश्लेषमाहात्म्याद् गुणत्वम् । न च इदं वाच्यमत्रेवादिर्न विद्यत इति नोपमात्वम् । इवस्यापिना समु-

---

समानलिङ्गस्य अभावेन सहृदयानाम् अनुद्वेगोऽलङ्कारसम्पत्त्या गुणत्वम् उपपन्नम् इत्याह । अत्र प्राग्वदेवेति । अदोष इत्युपलक्षणं गुणश्च भवतीत्यपि बोद्धव्यम् ॥ १५२ ॥

प्राज्येति । आर्हतानां नेमिनामा जिनविशेषोऽन्ये जिना ऋषभनाथप्रभृतयः प्राज्यमुचितं तथाभूतं प्रभावः सिद्धिरूपो यस्य तादृशो नेमिः शिवं ददतां दद्यातु । ददान इति धात्वनुसारात् । कस्मै इति अपेक्षायां मुक्तात्मा इत्यत्र नः पक्षे वो युष्मभ्यं शिवं ददतां ददत्विति । धर्मस्य प्रभवम् उत्पत्तिनिमित्तम् । नेमिः प्रभवः प्रभुता यथावदनुशासनेन जिना रजश्च तमश्च रजस्तमसी ते अस्ते क्षिप्ते येन स तथाभूतो नेमिः । अस्तं रजो यैस्तेऽस्तरजसस्तेषु प्रकृष्टाः तमपि अस्त-रजस्तमाः । मुक्तो निरावरण आत्मा । आत्मशब्द आत्मवचनः स्वरूपवचन इति वा बहुव्रीहिः तादृशो नेमिः जिनास्तु मुक्तात्मान इति स्पष्टम् । तदिह वचनभेदम् अन्तरेण वचनश्लेषाभावात् भिन्नवचनत्वस्य आवश्यकत्वेन दोषः । श्लेषलक्षणा-लङ्कारघटनया गुणत्वम् । ननु च लिङ्गादिभेद उपमाया दूषणत्वम् उक्तमिह तु अलङ्कारान्तर उदाक्रियते तत्कथं पूर्वापरसमञ्जसत्वं न च अत्रोपमा सम्भवति तत् सामग्र्यसम्भवात् । उपमानोपमेयसाधारणधर्मेवादिशब्दाः किल तद्घटकाः तदत्र वितयसम्बद्धे तु अपीव वद्या प्रभृतिशब्दानुपादानात् कथम् उपमेति शङ्काम् उत्थाप्य निरस्यति । न चेति । इवादयो हि शब्दाः सादृश्यद्योतकाः तथाच क्वचित् प्रसिद्धस्य प्रकृते सम्बन्धप्रतीतिः तेभ्यो भवति विम्बप्रतिविम्बन्यायाश्रयणात्

श्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव इत्यादिभिर्वचनश्लेषैः विषयापहारात्। यथा, अग्रतो द्योतकलोप उपमायाम्। कोमलातपाटलो तन्वि पल्लवस्त्वाधरश्च ते। नन्वेषोऽपि श्लेषः कस्मान्न भवति। उच्यते। यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषो यत्र सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानम्। यत्र द्वयोः सादृश्यमभिधीयते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रे वक्ष्यामः। उपमालक्षणं चैतत्। यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदेन दूषणं

देवश्च न युगपत् तुल्यरूपसम्बन्धोऽपिशब्दस्तु युगपत् तुल्यरूपसम्बन्धं बोधयतीति विभिन्नविषयत्वं न हि इवादिशब्दाभावे सादृश्यमेव न प्रतीयते लुप्तोपमाप्रपञ्च-भङ्गप्रसङ्गात्। अन्यत एव प्रतीतिसिद्धेरुपायान्तरवैयर्थ्यात्। किमितीह न इवादि-पदं प्रयुक्तमिति प्रश्नोऽवशिष्यते तत्र इदमुत्तरमिवस्य इत्यादि। नेमिरन्ये-ऽपीति अपिशब्देन समुच्चयोऽपि अवसीयते। स च युगपदेकसम्बन्धाभिधाने-निर्वहति। तेन अनेकमुद्दिश्य किञ्चित् एकसम्बन्धाभिधानं समुच्चयाभिधायिनो विषयः। एकमुद्दिश्य प्रसिद्धान्यधर्मविधानं तु यथेवादिरिति विषयविरोधात् न प्रयुज्यत इति। स्यादेतदिववद्वा यथादिशब्दा यत् पराः तस्य एव उप-मानता प्रतीतिः तथाच अनेन इदं तुल्यमिति साधारणधर्मविधिरूपा कथमुपे-मेति अत उक्तं तुल्यधर्मणाम् तु इति। नात्र वचनश्लेषतुल्यधर्मागमोऽपि तु वृथा व्यवसितानामेव शब्दतन्त्रतेति धर्मस्य प्रभव इत्यादिभिः द्विवचनश्लेषैः तथापि विषयोऽपहृत इति। यदि च इवादिमन्तरेण न उपमाप्रतीतिः तर्हि प्रसिद्धमुपमोदाहरणं भज्येतेत्याह। यथेति। अग्रतश्चतुर्थपरिच्छेदे। अत्र अपि उपमामनङ्गीकुर्वतो मतमाशङ्कते। नन्विति। इहापि चकाराभ्यां युग-पत् पल्लवाधरयोः एकधर्मविधानस्य तुल्यत्वादिति देश्याभिप्रायः। उक्तयुक्त्या दूषयति। उच्यते इति। तर्हि प्रकृतोदाहरणेन अस्त्येव उपमा कथं वचन-भेदस्य गुणीभाव उदाह्रियत इत्याह। यत्रेति। यद्यपि अभिधीयमानं नास्ति सादृश्यं तथापि प्रतीयमानोपमा व्यवह्रियतामित्यर्थः। शब्दमात्रसाम्यं श्लेषसङ्कीर्णमेवेति उपेक्षितवान्। ननु यत्र उपमया काव्यव्यपदेशः तत्र प्रतीय-मानमपि सादृश्यमूरीक्रियते। यत्र तु अलङ्कारस्वभावव्यवस्थापितमेव काव्यं

तस्य सर्वालङ्कारसाधारणत्वात् केवलसादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायामुदाह्रियते ॥ १५३ ॥

यत्रोपमानधर्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः ।
तद्धीनोपममित्याहुस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति ॥

यथा,

स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम् ।
यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः सेन्द्रायुधो मेघ इवाबभासे ॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्मुकमात्रोपादानं वासशङ्खयोस्तु अनुपादानादूनोपमत्वं तत्र इन्द्रविद्युतोरतिप्रसिद्धत्वाद-दोषत्वम् ।

यदाह, सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

न तत्रापीत्याह । उपलक्षणमिति । प्रतिपत्तिवैरूप्यस्य अलङ्कारान्तरसाधारण्यादुपमातोऽन्यत्रापि लिङ्गवचनभेदो दूषणमेव । तद्यथा मुखं पद्ममिति रूपके मुखं पद्मं वेति संशये न मुखं पद्ममेवेति अपह्नवे । एवमन्येऽपि । अतएव द्वे भिन्नलिङ्गवचने इत्यत्र न उपमाग्रहणम् । यदि एवं कथमुपमायामेव दूषणमुदाह्रियत इत्यत आह । केवलमिति । चिरन्तनैः हि भरतमुनिप्रभृतिभिः द्वे एव यमकोपमे शब्दानुगतालङ्कारत्वेनेष्टे । तत्प्रपञ्चनमात्र तु पुनरन्यैः अलङ्कारकारैः कृतमुपमायाः प्रभूतविषयतया प्राधान्यात् तच्च उदाहृतमतिस्फुटं भवतीति संक्षेपः ॥ १५३ ॥

यत्रोपमान इति । उपमेयेन उपमेयविशेषणेन सम्मिताः तुल्यसंख्याः । इन्द्रायुधम् इन्द्रधनुरेकम् उपमाने उपमेये पीतं वासः शार्ङ्गमब्जः शङ्ख इति त्रीणि विशेषणानि तदिहाधिकविशेषणविषय इति जिज्ञासासमकालमेव अप्रसिद्धेन्दुबिम्बयोः उपमानयोः मेघानुसन्धानात् स्खलनाभिमुखी प्रतीतिः अवलम्ब्यते । ध्वननव्यापारोन्मेषात् च गुणत्वलाभः । तदुक्तम् । मुख्या महाकविगिरामलङ्कृतिभृतामपि । प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषितामिति । न चैवं स्तनितादीनामिति कथं प्रतीतिरिति वाच्यम् । प्रतीय-

यथोपपत्ति कृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते ॥
अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमुद्युति ।
यत्किञ्चित् कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥

इति ॥ १५४ ॥

क्रमेणानेन कृतिभिरेष्टव्यमधिकोपमम् ।
विशेषस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥

यथा,

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥

अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमात्वेनाविवक्षणाद् गुणत्वम् । यदि वा उपमाने धर्मोद्घाटनानुमानात् शङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥ १५५ ॥

मानस्यापि प्रतिपत्तिवैकल्यस्साधौ वा अनौपयिकस्यानाकाङ्क्षितत्वेन आदरादित्याह । सर्वं सर्वेणेति । यथा उपपत्तिपर्यन्तो यावता उपमानविशेषणत्वेन प्रक्रान्तमुपमेयविशेषणप्रतिबिम्बता नीयते तदतिक्रमेण एकपुनीति अनुरोधे कल्पितेनापि उपमेयविशेषणेन इत्यर्थः । अन्यथा चन्द्रमुखादीनां न उपमा पर्य्यवस्येत् इत्याह । अखण्डेति ॥ १५४ ॥

अमुमेव प्रकारमधिकोपमेये योजयन्नाह । क्रमेणेति । यत्र उपमानेऽधिकविशेषणसंक्षेपस्तद्वाक्यम् अधिकोपममिति इति उच्यते तत्र झटिति प्रतिबिम्बभूतोपमेयविशेषणप्रतिसन्धाने न दोषः तदेव तु कथमत उक्तम् । विशेषस्त्विति । उपमेयांशे विशेषाविशेषणम् उपादानात् उपमानविशेषणात् प्रतीयते । शतह्रदा विद्युत् । उपमानत्वेन अविवक्षितत्वात् इति आपाततः । उपमानविशेषणानां यावत् प्रतीति न ग्रहणमिति प्रकाशयितुं पारमार्थिकस्वयं सिद्धान्त इत्याह । यदि वेति । उपमानधर्मस्याधिकस्य उद्घाटनम् अभिधानकस्य अनु पश्चात् मानं ज्ञानम् । कथमेतत् इत्याह । अतिप्रसिद्धेरिति ॥ १५५ ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् ।
न छन्दो भङ्गमप्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥

यथा, जह ह्लाउं ओइस्से अव्भिन्नसुह्लसिअमंसुअद्धन्तम् ।
तह आणह्लासि तुमं सैच्छे गोलाणईतूहे ॥ (अ)

अत्र द्वितीयैकादशत्रयोविंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद् गुरुत्वेऽपि ह्लह्लादिसंयोगस्यातीव्रप्रयत्नोच्चारणेन पूर्वलघुत्वेन छन्दोभङ्ग इति गुणत्वम् ॥ १५६ ॥

वाक्यमस्थानविरतिप्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।
समुद्दिष्टं यदधुना गुणत्वं तस्य कल्प्यते ॥

(अ) यथा स्नातुमवतीर्णे आर्द्रीभूतमुल्लासितमंशुकार्द्धान्तम् ।
तथाच स्नाता भवसि त्व स्वच्छे गोदानदीतीर्थे ॥

यदा प्रयतनं प्रयत्नः स्थानकरणव्यापारः तस्य तीव्रत्वमुद्रेकस्तत एव हि जिह्वाचरादीनाम् अकठोरत्वमाभासते । आदिग्रहणादिव हि ङ्कारौ सानुस्वारौ च केवलौ पदान्ते वर्तमानौ तत्तद्भाषाविषयेऽवसेयौ । क्वचिदेव हि वर्णे तथा अवभासते न तु सर्वत्र तदुपलक्षणम् एव रहवञ्जणसञ्जोए इत्यादिकं छन्दोविचितौ दर्शितम् । जहेति । स्नातुमवतीर्णे त्वयि अंशुकार्द्धमुदभ्रष्टं स दव्भन्तमार्द्रीभूतं यथा चलत्वं स्थितिस्तथावगम्यते न तु अन्तर्जलं जलकेलिस्थानमवतीर्णं इत्यभिप्रायशेषः । कथमन्यथा गोदावरीनद्याः स्वच्छं जलं दृश्यते इति । तूहन्तीर्थम् । अत्र द्वितीयैकादशादिस्थानेषु यद्यपि संयोगात् पूर्वभावे गुरुत्वं विद्यते तथापि तीव्रप्रयत्नोच्चारणीयमकारहकारादिसंयोगमहिम्ना नावच्छेदश्रव्यता कलुषीक्रियत इति एवमन्यदपि उदाहार्यम् । यथा धवलाइंगलेत्तिधवलेहिंअणं जणसामलेणिसालआए । णवखवत्तकुसुमाइं णङ्गण-लाओओसरइ इत्यादि नाम धातुभागे स्वरासन्धाने च पठिति विच्छेदो न भवतीति उक्तं स तदुल्लङ्घनमात्रेण समाधीयते शोभां पुष्यतीति ॥ १५६ ॥

कार्याकार्येति च नाम भागमुल्लङ्घविच्छेदश्रव्यता च परस्य यथादेशेन

यथा, शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः
किञ्चिद् भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम्।
कार्य्याकार्य्याण्ययमविकलेनागमेनैव पश्यन्
वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः॥

अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां पञ्चमस्थाने कृतत्वादपरत्र च पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वाद् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसन्धिकृतत्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषत्वम्।

तदाह, स्वरसन्ध्यकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते।
नामभेदे च शेषेषु न दोष इति सूरयः॥
लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते॥ १५७॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु।
प्राशस्त्यादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तद् यथा॥
कियन्मात्रं जलं विप्र! जानुदघ्नं नराधिप!।

किञ्चिद्भावेति नृप इति च स्वरसन्धाने विच्छेदो अतएव अव्यत्वमपि तदेतद् व्याचष्टे। अत्रेति। मन्दाक्रान्तामभनभयुगङ्गद्वयं वेददिग्भिरिति चतुर्थदश-मयोः यतिराम्नाता। पञ्चमस्थान इति। प्रथमतृतीययोः द्वितीये तु षष्ठे यति-करणादिति बोद्धव्यम्। ननु पदच्छेदे स्वरसन्धानपठिति विरामः सोल्लेखो लक्ष्यते न तु चतुष्पादे तथा अस्तीति कथं अव्यत्वमत आह। लुप्त इति। सन्धौ विकारीयत्वयलोपादिकं कार्य्यं तथाच पदान्ते सति पदच्छेद एव अयमिकारो-ऽवतिष्ठत इत्यर्थः॥ १५७॥

अशरीरमिति। प्रधानाविमर्शे हि दूषणमित्युक्तं तदुपात्तानामेव पदार्थानां प्रधानगर्भीकरणे तत्प्रतिबन्धे अवश्यविधेयमन्यं प्रति गुणीभावे वा समाधीयते अतएव विशेषाद्गुणत्वम्। तथाहि कियन्मात्रं जानुदघ्नमित्यनयोः परिमितं

तथापीयमवस्था ते नहि सर्वे भवादृशाः ॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते सापेक्षं च असमर्थं भवति। चतुर्थं तु न हि इत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते। न चैतावतामीषामसामर्थ्यं भवति। यदाह। यत्रान्य-क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिः भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः प्रयु-ज्यते इति ॥ १५८ ॥

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्य्ययः।
गौड़ीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात् ॥

यथा, लीलाविलोलललनाललितालकलासकाः।
विलुप्तमालतीमालाजालकालानिला ववुः ॥

अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौड़ैरादृतत्वाद् गुण-त्वम् ॥ १५९ ॥

क्रियाप्रधानगर्भभूता न हि भवादृशा इत्यत्र तु सत्ताक्रियायाः सकलपदार्था-व्यभिचारात् अपेक्षित इति सिद्धिः तदिदम् आचार्य्यमतेन आह। यत्र अन्येति। भवन्ती वर्त्तमाना। तदेतद् वाक्यं क्रियाप्रधानमिति दर्शनं सप्रधानं विशेष्यमात्रं तु वाक्यार्थ इति परमार्थः तेन राधारहः साक्षिणाम् इत्यादौ आवश्यकविधेय साक्षिभावादिगुणतया राधासम्बन्धादीनां वैवक्षिकप्राधान्याना-मपि प्रधानत्वाविमर्षो न दोष इत्युक्तं भवति ॥ १५८ ॥

श्लिष्टमिति। पारुष्यशैथिल्याभ्यां विना कृतं श्लिष्टमित्युक्तं तस्य विपर्य्ययो विपरीतं वाक्यं शिथिलं भवति। परुषम् अल्पप्राणाक्षरोत्तरं वा इत्यर्थः। एवं-विधमपि च एतत् अनुप्राससौष्ठवात्पदानामेकताप्रतिभासे समाधीयते उद्भटानु-प्रासतया च कान्तिप्राधान्ये गौड़ीयरीतिप्राधान्येन गुणत्वमासादयति तदिदम् उक्तम्। बन्धप्राशस्त्यगौरवादिति। गौड़ीयैः गौड़ीयरीतिगोचरहेतुवाक्प्रकर्ष-शालिभिः। लीलेति। अत्र दन्त्यवर्णमयत्वेन अल्पप्राणाक्षरोत्तरतायामपि पदैकताप्रतिभासानुप्रासयोः उद्रेकः कान्तिप्रकर्षोऽवसेयः ॥ १५९ ॥

न दोषः क्वापि वैषम्येऽप्यर्थालङ्कारकारणात्।
पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च शब्दाडम्बरतोऽपि वा॥

यथा, चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः।
स्पर्द्धते रुद्धमद्धैर्य्यो वररामामुखानिलैः॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाडम्बरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च गुणत्वम्॥ १६०॥

कठोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः।
तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते॥

यथा, न्यक्षेण पक्षः क्षपितः क्षत्रियाणां क्षणादयम्॥
अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद् गुणत्वम्॥ १६१॥

अविद्वदङ्गनाबालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत्।

न दोष इति। अर्थालङ्कारकारणात् अर्थालङ्काररूपम्। यत्र हि शब्दस्य अर्थोऽन्यथारूपं भजते तत्र अवश्य तदनुयायिना पदसन्दर्भेण भिन्नरूपेण भाव्यम्। एवमपि छायावैरूप्यं वैरस्यमेव आवहतीति आशङ्क्य शब्दाडम्बर इत्युक्तम्। आडम्बर उद्भटता। तस्यापि एकरीत्यनिर्वाही दूषणमिति अत्र पौरस्त्यैः इत्युक्तम्। चन्दनेति। अत्र यद्यपि मलयानिल एक एव वाक्यार्थः तथापि चन्दनप्रणयेन प्रवृद्धसौरभे मन्द इत्याभ्यां शृङ्गाराङ्गताप्रतीतौ उन्मिश्रः सन्दर्भः। मलयमारुत इति कोमलः वररामामुखानिलैः इत्यपि तथा तत्रापि आरभटीप्रकाशने स्पर्द्धत इति स्फुटम्। एवं रुद्धमद्धैर्य्य इति तदेवं समताविपर्य्यासेऽपि विशेषणानाम् अर्थानां भिन्नभिन्नरसानुप्रवेशे पृथगर्थालङ्काराः प्रकाशन्ते अस्ति चात्र शब्दाडम्बरवशादेव छायारूपाप्रतिभासः। लाटीया च रीतिः॥ १६०॥

कठोरमिति सुकुमारताविपर्य्यासः कठोरः सन्दर्भः अस्फुटतरवर्णप्रधानम् इति यावत्। सोऽयं दीप्तरसानुप्रवेशात् औचित्येन गुणत्वं भजत इति व्यक्तमपरे पौरस्त्याः। न्यक्षेण सामस्त्येन॥ १६१॥

विपर्य्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्रादौ तन्न दुष्यति ॥

यथा, याश्रिता पावनतया यातनाच्छिदनीचया ।
याचनीया धिया माया या मायासं स्तुता श्रिया ॥

अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्रत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६२ ॥

अध्याहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्रागुदाहृतम् ।
स गम्यते प्रसिद्धेश्चेन्न तद्दोषवदिष्यते ॥

यथा, मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

अत्र दहतु इत्यादीनामध्याहार्य्यतया नेयत्वेऽपि अति-प्रसिद्ध्या प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६३ ॥

असभ्यार्थं मतं ग्राम्यं तद्ग्राम्योक्त्यैव दुष्यति ।
विदग्धोक्तौ तु तस्याहुर्गुणवत्वं मनीषिणः ॥

अविद्वद्विपर्य्ययः प्रत्यनीकभूतं वाक्यमादिग्रहणात् यमकश्लेषप्रहेलिकाप्रक-रणानि । या देवी पवित्रत्वेनाश्रिता अनीचया तुङ्गया बुद्ध्या मायायामस्य अविद्याविस्तारस्य आयासं ग्लानिं विच्छेदं याचनीया प्रार्थनीया यतो यातनं नरकानुभवनीयं दुःखं छिनत्ति श्रियापि स्तुतेति । अष्टदलकमलबन्धोऽयम् । तदिह तथा वर्णसन्निवेशस्य चमत्कारकारित्वेन प्रसादोऽपि सहृदयश्लाघाविषयो गुणतामभ्यास्त इति ॥ १६२ ॥

अध्याहारेति । असम्पूर्णं वाक्यं नेयार्थमित्युक्तं तस्य एवं रूपता झटिति श्रुतार्थापत्तिप्रादुर्भावपरिङ्गवकसन्धानात् समाधीयते । तथाहि मा भवन्तमनल इत्यादौ वृक्षसमभिव्याहारेण दहनादीनां योग्यतया शीघ्रमेव धाक्षीदित्यादि क्रियान्वयोऽवसीयते । स्वस्तिवचनेन च अमङ्गलप्रस्तावनिरासात् तथाभूतक्रियानु-पादानं वक्रत्वमतया गुण इति ॥ १६३ ॥

असभ्यार्थमिति । रसस्यादीप्तिः कान्तिविपर्य्ययो वचनापराङ्गेन दूषणता-

यथा, कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः ॥

अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६४ ॥

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते ।
विपर्य्ययोऽस्यासमस्तं तद्दीप्तं चेन्न दोषभाक् ॥

यथा, यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥

अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढ़बन्धत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६५ ॥

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः ।
तदनिर्व्यूढ़मस्यापि न दोषः क्वापि तद् यथा ॥

प्रसीद चण्डि! त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः।
किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥

मध्यास्ते स समाधीयते अत्र ग्राम्योक्तिपरिहारेण एव अतएव उक्तिसमर्पितच्छाया-विशेषयोगे गुणत्वलाभः सहृदयसभाया न साधुरसभ्यो वैदग्ध्यविधुरं ग्राम्यम् ॥१६४॥

ओज इति । दीप्तरसानुप्रविष्टार्थप्रतिपादकसन्दर्भौचित्येन समासभूयस्त्व-मोजोऽस्य विपर्य्ययो दीप्तेरप्रत्यूहादेव समाधीयते तदिदमुक्तं "दीप्तार्थं बध्यते यत्र तद्दीप्तञ्च न दुष्यतीति । सुगममुदाहरणम् । व्यूढ़. प्रौढ़ः ॥ १६५ ॥

समस्तमिति । उपक्रान्तरीतेः अनिर्वाहे मधुरसपर्य्यन्तप्रतीतिः स्खलतीति दूषणताबीजमुक्तं तथाभूतरसानुगुणाव्यभिचार्य्यनुप्रवेशव्यञ्जनौचित्यात् उपक्रमनिर्वाहः सर्वस्वायमानो गुणताम् आसादयति । तथाहि प्रसीदेति आदौ प्रणयकेलिकुपित-कामिनीप्रसादनायां शृङ्गारविरोधिसमासव्यतिकरेण रीतेरप्यक्रमे दीप्तलक्षण-

अत्र समस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्व्यूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीत्यन्तरपरिग्रहाद् गुणत्वम् ॥ १६६ ॥

अनलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।
पूर्वोत्तरानुसन्धाने तस्य साधुत्वमिष्यते ॥

यथा, निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः ।
शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा ॥

अस्यानलङ्कारत्वेऽपि पूर्वापरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६७ ॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमीरितः ।
अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यतेऽधुना ॥
समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते ।
तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥

यथा, क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

भावानुभावभूः स्तनकम्पवर्णनायां समासोऽनुप्रविष्ट इति व्यक्तः पूर्वरीतेः अनिर्वाहः । रसान्तरं प्रकृतविजातीयैरसम्बद्धो व्यभिचारीभावः ॥ १६६ ॥

अनलङ्कारमिति । अनुत्कृष्टाप्रविष्टविशेषणवद्वाक्य निरलङ्कारो पूर्वोत्तरवाक्यसङ्गतिकरणप्रयोजनकतया न दोषः । कथं तथाभूतस्य काव्यत्वमित्यपि न वाच्यम् । अनुगतेन वक्रीभावेन तत्समर्थनात् । व्यक्तमुदाहरणम् ॥ १६७ ॥

सूत्रकार एव वाक्यार्थदोषगुणीभावविवेचनं सङ्क्रमयति । वाक्याश्रयाणामिति । मत्तादिवचनान्यनुक्रियमाणानि चमत्कारम् अर्पयन्ति । अतएव छायालङ्कारप्रादुर्भावाद्गुणः अनित्यदोषतया च अनुकरणान्यदपि गुणीभवनबीजमुन्नेयमिति उदाहरणेन व्यञ्जयन्नाह । क्वाकार्यमिति । अत्र श्रुतिशालिनो नायकस्य वासनापरिपाकवशाद्विप्रलम्भावेशेऽपि प्रथमं प्रादुर्भावः । क्वाकृत्यं शशलक्ष्मणः

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्याऽदृशी

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अस्य समुदायार्थशून्यतया अपार्थस्यापि उन्मत्तवचनत्वाद् गुणत्वम् ॥ १६८ ॥

यदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव तत् ।

तस्यापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा ॥

गीताविदुरवाक्यानि धर्माः शान्तनवेरिताः ।

न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायाम् अप्रयोजकत्वेऽपि इतिहासव्याजेन चतुर्वर्गप्रतिपादनस्यारम्भ एव प्रतिज्ञानाद् गुणत्वम् तदिदमप्रयोजनम् ॥ १६९ ॥

क्व च कुलमिति । तदेवं शान्तरसानुयायिनमनन्तरमेव बाधित्वा चित्तानुरञ्जकप्रकृतरसाव्यभिचारिणा औत्सुक्यस्य प्रादुर्भावो भूयोऽपि दृश्येत सेति । एवं दोषाणामुपशान्तये युतमित्याद्यौचित्यादीना पूर्वपूर्वप्रादुर्भूतानाम् उत्तरोत्तरभाविभिश्चिन्ताप्रभृतिभिः अपवादे प्रकृतवासना प्रौढिः अवसेया । उन्मत्तवचनत्वादिति । रसाविष्टचेतसः सदुत्कलिकाप्रायाणां भावानामव्यवस्थया कीर्त्तनमुन्मादः ॥१६८॥

यदप्रयोजनमिति । प्रबन्धार्थपोषी नाधायकवाक्यम् अप्रयोजनमर्थलाभप्रतिपादकतया कृतकरं व्यर्थम् । एवकारो भिन्नक्रमस्तच्छब्दः अनन्तर द्रष्टव्यः । दृश्यत इत्यनेन तत्र तत्र प्रकृतसङ्गतौ सत्यां दोषाभावोऽवसेय इति दर्शितम् । यद्यपि भगवद्गीतायां मोक्षाधिकारिणामस्ति एव प्रकृतशान्तरसपरिपोषकत्वं तथापि तदन्तर्गतानां भूयसामाहत्य नास्ति भीष्मविदुरवाक्यानान्तु धर्माधिकारे प्रकृतानां व्यक्त एव निष्प्रयोजनभावः सोऽयं यथा समाधीयते तद्विवृणोति । अत्रेति । इतिहासरूपे प्रबन्धे सत्यपि शान्तस्य वाक्यार्थाभावेन बहूनाम् इतिहासानां त्रिवर्गाधिकारित्वात् चतुर्वर्गप्रतिपादनमेव महर्षेः अभिमतं धर्मादित्रितयस्य च प्रासङ्गिकतया न पूर्ववदस्य अर्थैकताविरोधः । तदिदमुक्तं व्याजेनेति ।

एवं गतार्थमपि। यथा,—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कस्य नावस्थितं तव।
श्रीकण्ठहारकर्पूरदन्तपत्त्रप्रभं यशः॥

अत्र एकेन एव उपमानेन शौक्ल्यप्रतीतौ शेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः स्मर्य्यमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वैः हृदयादिषु श्रीखण्डादिवदवस्थानस्य प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम्॥ १७०॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्यते।
तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति॥

यथा, असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम्।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः॥

असारं संसारमित्युक्त्वा परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जगज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं, तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाक्षिप्तेन वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम्॥ १७१॥

एवञ्च व्युत्पादयितव्यविषयजिज्ञासोपादाने धर्मार्थप्रवृत्तये वाक्यमिदं सफलतामासादयद् गुण एव भवति। एवं गतार्थमपीति॥ १६९॥

श्रीखण्डेनैव उपमाने यशसः शुक्लत्वमवगतं श्लेषोपमानपदानि केवलक्लतकराणीति व्यर्थत्वप्रसङ्गे स्मरणादिविशेषविवक्षया तिरस्क्रियते यथा सख्यादिभङ्गिसौभाग्येन च गुणीभाव इति॥ १७०॥

अविशेषेणेति। पूर्वोक्तपूर्वोक्ताभिन्नतात्पर्य्यकमविशेषेण तात्पर्य्यावृत्तिप्रयोजनम् अन्तरेण तन्मयीभवनं चेतसः आक्षेपः। असारं संसारमित्यनेन स्थावरजङ्गमप्रपञ्चस्य निःसारतां प्रतिपाद्य "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते"

संशयायैव सन्दिग्धं यदि जातु प्रयुज्यते ।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद् यथा ॥

कुदो लब्भइ पन्थिअ सत्थरअं एत्थ गामणिघरम्मि ।
उस्सअपओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ (ट)

अत्र केनापि पथिकयूना प्रावृड़ारम्भे ग्रामणीवधूः पीनोन्नतस्तनी सत्थरअमिति स्रस्तरकव्याजेन शस्तरतं याचिता। तं प्रत्याचक्षाणैव यथोक्तं ब्रूते। कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्रस्तरकः, कुतो वा शस्तं रतम्। उन्नतौ पयोधरौ मम हृदये नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तद् वसेति तदन्यगोपनाय द्व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्यापि अस्य गुणत्वम् ॥ १७२ ॥

वाक्ये प्रबन्धे चार्थानां पौर्वापर्य्यविपर्य्ययः ।
दोषः सोपक्रमो नाम चित्रहेतौ न दुष्यति ॥

(ट) कुतो लभ्यते पथिक स्रस्तरकं (शस्तरतं) अत्र ग्रामणीगृहे ।
उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तदा वस ॥

इति। परिमुषितरत्नमिति अत्रापि तावानेव तात्पर्य्यार्थः। एवं निरालोकं लोकं जगज्जीर्णारण्यमिति अत्रापि द्रष्टव्यं सुगमम् अन्यत् ॥ १७१ ॥

संशयायैवेति। मिश्रो विरुद्धार्थवाक्यं संशयापादनेन दुष्यतीत्युक्तम्। यदा तु सन्देह एव तात्पर्य्यमवधार्य्यते तदा स एव रञ्जकतया अलङ्कारतामारोहतीति कथनं गुणीभाव इति तदिदमुक्तम्। स्यादलङ्कार एवेति। कुतो लभ्यते पथिकस्रस्तरः शस्तरतं चात्र ग्रामणीगृहे ग्रामणी ग्रामप्रधानं उन्नतपयोधरान् मेघान् पयोधरौ स्तनौ वा दृष्ट्वा यदि वससि तद्वस। अत्र प्रष्टुः सन्देहजननेन निभृतानुरागप्रकाशनं पथिकविषये प्रतीयते। द्व्यर्थैरिति। तदुक्तं द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्विति ॥ १७२ ॥

वाक्ये इति। अर्थानां कार्य्यकारणभूतानां तेषामेव पौर्वापर्य्यनियमाद्

यथा, पश्चात्पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः॥

अत्र पौर्वापर्य्यविपर्य्ययादपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति-रागोद्दीपनप्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः॥ १७३॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते।
न दोषस्तस्य तु क्वापि यत्र च्छाया न हीयते॥

यथा,—अभिनववधूरोषः स्वादुः करीषतनूनपात्
असरलजनाश्लेषस्तुषारसमीरणः।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवेः
विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं बिभर्त्ति निशाकरः॥

अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रक्रान्त-

इति पूर्वार्द्धेऽध्याहार्य्यम्। चित्रहेतौ इति प्रसिद्धरूपविपर्य्यासेन हेतुवचनद्वारा प्रकृतवाक्यार्थपरिपोषाधानं चित्रहेतुः पर्य्यस्य विस्तार्य्य चन्द्रोदयरागोद्दीपनयोः सत्यपि हेतुहेतुमद्भावेन पौर्वापर्य्ये प्रथमं रागसागरः पश्चात् चन्द्रमण्डलमुदीर्णम् इति विपर्य्यासप्रतीतिसमसमयमुद्दीपनविभावनानुसन्धानाद् हिमांशोः अति-शीघ्रकारिताप्रकाशनात् प्रकृतशृङ्गाररसो दीप्यते। एवं कुलकादिरूपं प्रबन्धान्त-र्गतवाक्येषु अपि गुणत्वमवसेयम्॥ १७३॥

यस्मिन्निति। वाक्यार्थस्य धर्मिणो यदलङ्कारभङ्ग्या प्रक्रमस्तया निर्वहणाभावः खेदः स तु पूर्वालङ्कारविश्रान्तौ प्रतीतेः अस्खलनेन दोषः। गुणत्वं च तस्य भङ्ग्यन्तरैरपि प्रकृतालङ्कारे ध्वननात्। तथाहि अभिनववधूरोषस्वादुरसरल-जनाश्लेष इव क्रूर इत्युपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्त इति समासद्वयेन उपमा-मुपक्रम्य मलिनविभवस्याज्ञेवेति समासत्यागाद्विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं बिभर्त्तीति च अन्तरधर्मारोपेण च उपमात्यागात् सत्यपि रीतेरनिर्वाहे उपमायामेव पर्य्यवसानं समाधानहेतुः। गुणत्वहेतुमाह। व्याख्यापरत्वेन इति। गलितविभवाज्ञाम-सृणेति समासे कर्त्तव्ये योऽयमिव शब्दप्रयोगः स इवार्थे पूर्वौ समासौ बोधयति। क्लैव्यं बिभर्त्तीति सामान्यालङ्कारे कथम् अन्यधर्मम् अन्यो वहतीति प्रतिसन्धान-

रीतेः अनिर्वाहेऽपि समासव्यापारत्वेन एव इव शब्दतद्धितयोः प्रयोगे प्रत्युत छायोत्कर्ष इति गुणत्वम् ॥ १७४ ॥

लोकातीत इवार्थे यः सोऽतिमात्र इहेष्यते ।
वार्त्तादौ तेन तुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥
तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।
कान्तं जगति तत्कान्ते लौकिकार्थानुयायि यत् ॥
लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते ।
तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे ॥

यथा, देव धिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम् ।
युष्मत्पादरजःपात धौतनिःशेषकल्मषम् ।

अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याप्यनुष्ठानाद् गुणत्वम् ।

यथा वा, अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥

अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद् गुणत्वम् । अथानतिमात्रं कीदृक् । उच्यते । वार्त्तं तावत् ।

यथा, गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।

समसमयं वक्तव्यमस्ति इति अन्तर्गतोपमाप्रकटीभावे उपमासमासपदयोरपि सा प्रतीयत इति सेयं कविचातुरीप्रतीयमानच्छायामेव पुष्णाति तदिदमुक्तम् । प्रत्युतेति ॥ १७४ ॥

अनामये प्रियालापे वार्त्तं वार्त्ता च कीर्त्यते । वर्णनासु अपि इत्यादिपदविवरणं दृश्यते कान्तमित्यभिसम्बन्धः । लौकिकार्थानुयायि यत् जगति लोके कान्तमुच्यते तथाभूतम् अतिक्रम्य यत्कवीनां प्रस्थानं प्रवर्त्तते तदपि गौड़ानां मनसो मुदे प्रोक्तं शब्दाड़म्बरात्मकगौड़रीतिप्रियाणां विदग्धकामानां ज्ञापकं सद् गुणीभवतीति

सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥

अथ वर्णनायां यथा,

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्य्याप्तस्तवबाहुलतान्तरे ॥ १७५ ॥

परुषं निष्ठुरार्थं तु यदतीव विगर्हितम् ।
विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥

यथा, हालाहलं विषं भुंच्व सखि मा तत्र विश्वसीः ।
यद्वा न दह्यसे काष्ठैः खल्वैस्त्वमपि मे मतिः ।

अत्र पारुष्येऽपि विरुद्धलक्षणया अर्थान्तरस्य लक्षितत्वाद् गुणत्वम् ॥ १७६ ॥

अप्रस्तुतं रसं प्राहुर्विरसं वस्तु सूरयः ।
अप्राधान्ये तदेष्टव्यं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥

यथा, क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

श्लोकार्थः । चिथाग्रं गृहम् । ननु प्रियालापवर्णनयोः एवंविधा एव लोके काव्ये च वचनसन्दर्भा इति नास्ति अतिमात्रतानतिमात्रतयोर्भेद इति पृच्छति । यथेति ॥ १७५ ॥

सुगममन्यत् । परुषमिति । विरुद्धलक्षणा लौकिकी तस्याहि झटिति अभिधानाविनाभावात् अपरुषार्थप्रतीतेः अभिधानतः पारुष्यं न दोषो लक्षणापरिग्रहेण च गुणत्वम् । तदाहुः । अभिधेया विनाभावप्रतीतिः लक्षणेति या । सैषा काव्ये दग्धवक्त्रा जीवितं वृत्तिरिष्यते ॥ १७६ ॥

अप्रस्तुतेति । अप्राधान्य इत्युपलक्षणं वाच्यत्वेऽपि इति च बोद्धव्यम् ।

अत्र करुणे शृङ्गारस्य अप्रस्तुतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाङ्गभूतत्वेन द्वयोरपि अप्राधान्यात् अवैरस्येन गुणत्वम् ॥ १७७ ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।
हीनोपमं तदस्याहुः कवयः क्वाप्यदुष्टताम् ॥

यथा, ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥

अत्र उपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद् गुणत्वम् ॥ १७८ ॥

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निकृष्यते ।
ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि क्वाप्यदोषता ॥

यथा, कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्य्यं धैर्य्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

अस्य अधिकौपम्येऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैः आदृतत्वाद् गुणत्वम् ॥ १७९ ॥

उपमानेन वैषम्याङ्गवेदसदृशोपमम् ।
तस्याप्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥

यथा, प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।

रसवस्तुनोः परस्परविरोधिरसव्यञ्जकयोः । यद्वा । मिथो विरोधिरसरूपयोः एव वस्तुनोः तदाह । बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिवत्सलेति ॥ १७७ ॥

हीनमिति । जातिप्रमाणाभ्याम् अपकृष्टं हीनं चन्द्रापेक्षया कामिनीकपोलस्य अपकर्षे आत्मनस्तुल्यताम् उद्दीपनस्य प्रतिपाद्यमानः प्रकृतशृङ्गारप्रकर्षम् अर्पयिष्यतीति गुणत्वम् ॥ १७८ ॥

एवमधिकोपमेऽपि ॥ १७९ ॥

न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

अस्य असदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद् गुणत्वम् ॥ १८० ॥

यस्योपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति ॥

यथा,—उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्द-
भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-
र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

अस्य अप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेऽपि द्वयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाम्याद् गुणत्वम् ॥ १८१ ॥

निरलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।
अर्थौर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥

यथा, याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिनीं नेक्ष्वाकवः शिक्षिताः
सेवासंवलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
सर्वं तद्विहितं तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः

उपमानेन वैषम्यम् अन्वयेन सादृश्याभावात् । व्यतिरेकोपमादीत्यादिग्रहणाद् व्यतिरेकदृष्टान्तोक्त्यादिपरिग्रहः ॥ १८० ॥

यस्योपमानमिति । लोकप्रसिद्धमेव कविभिरुपमाने कान्तं भवति तेन यत्र लोके प्रसिद्धं तेन सहोपमावर्णने सम्भवदपि अप्रसिद्धोपमत्वं रसानुप्रवेशेन गुणीभवति । उद्गर्भत्वेन स्तनाग्रश्यामिका तया लाञ्छनानुकरणम् अभिलषितम् ॥१८१॥

निरलङ्कारमिति । दैन्यपराभवप्रणयिनीमित्याद्युत्कृष्टपुष्टिविशेषणयोगादस्ति शब्देऽस्पष्टे वक्रतार्थे तु नास्ति वक्रत्वं वा अलङ्कार इति । यद्यपि वाक्यार्थो निरलङ्कार इव भासते तथापि विशेषतः अलङ्कारानध्यवसायेऽपि सामान्येन

पाणिः सम्प्रति मे हठात् किमपरं स्प्रष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥

अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थौर्जित्याद् गुणत्वम् ॥ १८२ ॥

असभ्यार्थं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि वा ।
तस्येह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नाभिदुष्यति ॥

यथा,—अद्यापि तत्कनककुण्डलघृष्टगण्ड-
मास्यं स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
आन्दोलनश्रमजलस्फुटघर्मबिन्दु-
मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥

अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥१८३॥

देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः ।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
हेतुविद्यात्मको न्यायः संस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥

वक्रता प्रकाशत एव । न हि लौकिकशास्त्रीयवचनार्थवैपरीत्यमिह प्रतीयते । तदिदमुक्तमर्थौर्जित्यादिति ॥ १८२ ॥

अस्ति हि वयं याचामह इति उक्तेः याञ्चा च भिक्षाकरी नालञ्चिता इत्युक्तौ नायकप्रकर्षाभिव्यञ्जको विशेष इत्याह । असभ्यार्थमिति । क्वचित् प्राथमिक एव पदार्थसंसर्गोऽश्लीलः क्वचित्तु न तस्मिंस्तथाभूतेऽपि संसर्गान्तरमिति यदश्लीलम् अर्थान्तरवाचि वेत्युक्तम् । कविभिरविगीतत्वादिति । अविपरीताद्विपरीतं रतमुत्कृष्यत इति शास्त्रकारैः आम्नातात् तस्य शृङ्गारोद्दीपनतया कविभिः आदृतत्वात् इत्यर्थः ॥ १८३ ॥

देशोऽद्रीति । आदिपदेन द्वीपादिपरिग्रहः । कामार्थसंश्रयाः । अर्थ-

विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा,

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेति कारणोपन्यासाद् गुणत्वम् ॥ १८४ ॥

कालविरुद्धस्य यथा,

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।
चुम्बन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पातरूपत्वाद् गुणत्वम् ॥ १८५ ॥

लोकविरुद्धस्य यथा,

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम् ।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम् ॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिः तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम् ॥ १८६ ॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा,

स सङ्कोचश्चन्द्रादिव कुमुदराशेरशरणः
स सूर्यात् कोकानां विरह इव लुप्तप्रतिविधिः ।
गुणेऽभ्यस्ते खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि यदयं

संश्रयाः । प्रवृत्तयोऽवस्थाविशेषाः । हेतुविद्या आन्वीक्षिकी । अयथारूढं तथा च अप्रसिद्धम् ॥ १८७ ॥

खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम्॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि छेकोक्त्या सम्भाव्यमानोपमया तथा प्रतीतेर्गुणत्वम्॥ १८६॥

औचित्यविरुद्धस्य यथा,

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता॥

अत्र स्त्रीत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्समयोचितत्वाद् गुणत्वम्॥ १८७॥

वचनविरोधो यथा,

परदाराभिलाषो मे कथमार्य्यस्य युज्यते।
पिवामि तरलं तस्याः कदा नु रदनच्छदम्॥

अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुस्तथाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम्॥ १८८॥

धर्मविरोधस्य यथा,

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका।
सतीनामग्रणीश्चासीद्दैवो हि विधिरीदृशः॥

अत्र धर्मविरोधेऽपि दैवो विधिः इत्यनेनाभिहितत्वात् अदोषः॥ १८९॥

कालविरुद्धस्येति। उपघात उत्पातः॥ १८५॥ १८६॥

स सङ्कोच इति। यदि चन्द्रादिभ्यः कुमुदसङ्कोचादयो भवेयुः तदा भवद्गुणेभ्यः खलानामुद्वेग उपनीयते न तु तथा सम्भवति तेन भयमलौकिकत्वादाश्चर्यमर्पयतीति वाक्यार्थपरिपोषात् तथा उपन्यासो गुण एवेति॥ १८७॥ १८८॥

वचनविरोधस्येति। अष्टमी कामावस्था॥ १८९॥

धर्मशास्त्रविरुद्धस्य यथा,

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥

अत्रापन्नः शत्रुरभियातव्य इति नीतिः तच्च मानिनो ह्रिये भवति इति विरुद्धमपि उद्धतपुरुषभाषितत्वात् न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥ १९० ॥

कामशास्त्रविरुद्धस्य यथा,

दोलातिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिनां लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्द्धयत् ॥

अत्र त्रासतो लयवैषम्येण गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्गीर्णत्वाद्रागविवर्द्धनत्वेन गुणत्वम् ॥ १९१ ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च काव्ये दोषगुणाश्च ये ।
आख्यातास्ते स्फुटं सम्प्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १९२ ॥

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः १९३

देवी ह्रीति । सिद्धादेशाच्च सतीत्वं पञ्चालकन्यकायाः । तिरस्कृतमिति अत्र एव वा पञ्चधा विवक्षित इत्यागमः ॥ १९० ॥

उद्धतपुरुषभाषितत्वादिति । पूर्वपक्षतया सिद्धान्तोपोद्घातत्वादित्यर्थः ॥१९१॥

लयवैषम्यादिति । गीतस्य कलाप्रकथनात् तस्य च विषमलयस्यारञ्जकत्वात् कथं रागवर्द्धनमिति दूषणं दोलागतागतत्रस्तकामिनीगीतप्रभावोक्तिः चमत्कारकारित्वात् तिरोधीयत इति गुणभावं च नीयते भावान्तरालवर्त्ती कामो लयः ॥ १९२ ॥

ननु गुणैरेव शब्दार्थयोः सनाथीकरणे किमलङ्कारविवेचनप्रयासेन इत्यत

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनबन्ध्यमङ्गनायाः।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥ १९४ ॥

दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-
स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्चितुं हारयष्टिः।
मध्ये क्षामे वपुषि लभते स्थान कूर्पासलक्ष्मीः
श्रोणीबिम्बे गुरुणि रशनादाम शोभां बिभर्त्ति ॥१९५॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे
गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः।

आह। युवतेरिति। अङ्गेत्याक्षेपसम्बोधने। अलङ्कारसाहित्यबुद्धिसङ्गतिः प्रणयः। विकल्पो विशेषस्तर्हि किमुत्तरसिद्धौ पूर्वेणेति न्यायेन त्यज्यन्तां गुणा इत्यत आह ॥ १९४ ॥

यदि भवतीति। विवृतमेतत् ॥ १९५ ॥

ते च अलङ्कारा यथास्थानं निवेश्यमाना एव सहृदयरञ्जनक्षमा इति कवीन् शिक्षयति। दीर्घेति। तेन शब्दादिविषयविभागेन अलङ्कारविवेचनं सप्रयोजनमेव इति तात्पर्य्यार्थः। शेषमतिरोहितम् ॥ १९६ ॥

इति दोषगुणविवेचनो नाम प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
बाह्यानाभ्यन्तरान् बाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥
जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका ।
गूढ़प्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ ४ ॥

एवं दोषगुणेषु निर्णीतेषु अलङ्काराः प्राप्तावसराः तत्र अलङ्कारसामान्यलक्षणमाद्यपरिच्छेदे तद्विभागं दर्शयन् परिच्छेदत्रयं सङ्गमयति । शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरिति । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया मध्यमपदलोपी समासः । तेन शब्दालङ्कारार्थालङ्कारोभयालङ्कारसंज्ञाभिरित्यर्थः । गुणप्रस्तावे बाह्यत्वादिकं विवृतं शब्दोऽवच्छेदकतया प्रथमप्रतिसन्धेयभावेन च शरीरस्थानीयो बाह्यस्ततः तदाश्रया अलङ्कारा अपि बाह्याः । अर्थो विच्छेद्यतया पश्चात् अनुसन्धेयतया च आत्मतुल्य आभ्यन्तरः तेन तदाश्रया अलङ्कारा अपि आभ्यन्तराः । एतेन बाह्याभ्यन्तरा व्याख्याताः । आश्रयाश्रयिभावश्च यथा तथोक्तमेव । उभयालङ्कारेषु योगस्य प्रायिकत्वम् आश्रित्य कवीश्वराणाम् अनुशासनमुक्तमेतत् विवेचयिष्यते चतुर्थारम्भे ॥ १ ॥

शब्दालङ्कारसामान्यलक्षणमाह । ये व्युत्पत्तीति । विशिष्टा उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिर्लोपागमविकारादिप्रपञ्चः । अतएव हि संस्कृतादिजातयो व्यवतिष्ठन्ते । आदिग्रहणात् गुरुलघुसन्निवेशात् अयोगत्याद्यवच्छेदाः त्रयोविंशतिरुपात्ताः । बाह्यकङ्कणादिसाम्यादियं संज्ञा प्रवृत्तेत्याह । शब्दालङ्कारसंज्ञा इति ॥ २ ॥

जातिरित्यादि । ते च प्रतिविशेषं वक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः।
अथासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते।
सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन।
साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया ॥ ७ ॥
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥

शब्दालङ्कारजातयः। शब्दालङ्कारसामान्यानि ॥ ५ ॥

स्वरूपस्थितौ रूपान्तरगवेषणम् अनुचितमतो जातेः प्राधान्यात् प्रथमं लक्षणम् इत्याह। तत्रेति। संस्कृतमिति भावप्रधानो निर्देशः। भारतीग्रहणं स्पष्टार्थम्। ननु अवश्यं शब्देन संस्कृताद्यन्यतमेन भवितव्यं तत्कोऽत्र कवेः शक्ति·व्युत्पत्त्योरंशो येन अलङ्कारता स्यादित्यत आह। सेति। औचित्याकृष्ट एव अलङ्कारोऽस्ति च संस्कृतादेरपि तथाभाव इति भावः ॥ ६ ॥

यद्यपि अर्थौचितो पूर्वं दर्शयितुमुचिता तथापि प्राधान्यमावेदयितुं पृथक्कौचितीमाह। संस्कृतेन एवेति ॥ ७ ॥

विषयौचितीमाह। न म्लेच्छितव्यमित्यादि। म्लेच्छनमपशब्दः प्राकृतं संस्कृतभवम्। अभिजातः शुद्धान्वयः ॥ ८ ॥

अथ के संस्कृताद्युचितवक्तार इत्यत आह। देवाद्या इति। आदिग्रहणेन ऋषिभूमिपतिप्रभृतयः ॥ ९ ॥

वाच्यौचितीं दर्शयति। संस्कृतेन एव इति। यथाहि। देवतास्तुत्यादौ संस्कृतं प्रगल्भते न तथा प्राकृतादि। यथा च सूक्ष्मवस्तुस्वरूपोद्दङ्कने प्राकृतस्य सौष्ठवं न तथा संस्कृतादेरित्यादि ॥ १० ॥

पैशाच्या शौरसैन्याऽन्यो मागध्याऽन्यो निबध्यते।
द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥
नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया।
कथां गोष्ठीषु कथयंल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ १२ ॥
शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतं द्विषः।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया।
गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
केऽभूवन्नाढ्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥
गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम्।

द्वित्राभिः कोऽपि काव्यसमस्याभेदस्यार्थः। सर्वाभिः कश्चन प्रकरणादेरर्थः ॥ ११ ॥

विषयौचित्यमेव क्वचिद्विशेषे कान्तिप्रकर्षम् अर्पयतीत्याह। नात्यन्तमिति। समानबुद्धिशीलवयसां विनोदार्थमासनबन्धो गोष्ठी ॥ १२ ॥

देशौचितीमाह। शृण्वन्तीति। लटभं मनोज्ञम्। स्वेन गुर्जरजातीयेन ॥ १३ ॥

ब्रह्मन्नित्यादिना निन्दार्थानुवादेन गौडेषु प्राकृतानौचित्यं राजशेखरेण व्यञ्जितम् ॥ १४ ॥

समयौचितीं दर्शयति। केऽभूवन्निति। आढ्यराजः शालिवाहनः साहसाङ्को विक्रमादित्यः। ग्रन्थकृत्पूर्वजतया श्रीपदम् ॥ १५ ॥

ता इमाः परस्परसङ्कीर्णाः षडेव संस्कृतादिभाषा भवन्तीति सामान्यविभागम् एतद् विरचनप्रयोजनञ्च उपसंहरति। गिर इति। दिव्याः संस्कृता भूतवचनं पैशाचम्। मथुरावासिभणितिः शौरसेनी। तेषामिति। तत्र भूतवचनं स च अपभ्रंशस्तास्च दिव्याद्या इति नपुंसकमनपुंसकेन इत्येकशेषः पाचिकं

विदग्धानामिष्टे मगधमथुरावासिभणिति-
निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥
शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी।
अपभ्रष्टेति साचार्य्यैर्जातिः षोढ़ा निगद्यते ॥ १७ ॥
तासु उत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—
उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १८ ॥
मध्यमपात्रप्रयोज्या प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

बहुवचनम्। प्रतिभार्थप्राणना जीवद्वर्णना निपुणो हि कविः स एव हि सर्व-पद्यीनताहृग्युक्तिसिद्धिसम्पन्नः कविराजः अतएव विजयते सकललोकशास्त्रवचन-निर्मातृभ्यः प्रकर्षेण वर्त्तते इति ॥ १६ ॥

संस्कृतादिषु यथायोगं शुद्धादिभेदेन जातिः षोढ़ा भिद्यत इत्याह। शुद्धा साधारणीति। इह भाषारूपविषयभेदेन भिन्नाः संस्कारा यानधिकृत्य पाणिनिवररुचिप्रभृतीनाम् अनुशासनानि व्यवतिष्ठन्ते। तद्यत्रैक एव संस्कारः प्रत्यभिज्ञायते सा शुद्धा। संस्कारान्तराग्रहणात्। यत्र तु लक्षणसम्भेदेन नानासंस्कारसम्पातः क्षीरनीरवत्सासाधारणी। रूपसाधारण्यां नरसिंहवद्-भाषाभेदव्यवस्थितभागद्वयात्मिका मिश्रा। रूपमिश्रणात्। तिलतण्डुलन्यायेन सङ्कीर्णा विजातीयवस्त्वन्तरव्यतिरेक एव लोके सङ्कीर्णव्यवहारात्। या पुनः प्रकृतिभावेनापि भाषान्तरसम्पर्कं न सहते सा अनन्यगामिनी। संस्कार-सम्भेदेन वा प्रकृतिभावेन वा नान्यं गच्छति यतोऽपभ्रंशरूपा अपभ्रष्टा ॥ १७ ॥

तासु उत्तमेति। पात्रलक्षणमुत्तमादिभेदस्य पञ्चमे वक्ष्यते। उन्नमितैकेति। पदानि प्रकृतानङ्गलेखोचितानि निर्व्याजप्रेमगर्भाणि। अतएव आवापोद्वापप्रति-सन्धाननिमग्नमानसायाः चिन्तानुभावरूपं भ्रूलताविरेचितमिवासीत्। हस्ततल-निहितैककपोलायाः तादृक्पुलकितैककपोलदर्शनात् अतिमानात्मा शृङ्गारःसुप्र-बुद्ध इव तत्कालं नायकस्यापि इति मिथोऽनुबन्धलक्षणा अपूर्वानुरागकक्षाम् अधि-रूढा रतिः एव काव्यसर्वस्वायते। अत्र च कस्यचित् पदस्य भाषान्तरसाधारण्येऽपि भूयसामुदाहरणत्वमेवम् अन्यत्रापि ॥ १८ ॥

तं सि मए चूअङ्कुर दिण्णो कामस्स गहिदधणुअस्स।
जुवइमणमोहणसहो पञ्चब्भहिओ सरो होहि॥२२॥ (ण)

नातिहीनपात्रप्रयोज्योऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,

लइ वप्पुल पिअ दुद्धं कुदो अम्हाणं छुञ्छासि।
पुत्तहमत्थे हत्थो जइ दहि जम्मेवि जादं आसि॥ (त)

प्रायिकञ्चैतत् तेन कवेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोज्या भवन्ति॥ २३॥

(ण) त्वमसि मया चूताङ्कर। दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः।
युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव॥
(त) गृहाणानुकम्प्य पिब दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम्।
पुत्रकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत्॥

कामस्य कामायेत्यर्थः। चतुर्थ्याः सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीति सूत्रात् षष्ठी॥ २२॥

नातिहीनेति। हीनात् किञ्चित् उत्कृष्टं मध्यमादपकृष्टं नातिहीनम्। लइ वप्पुलेति। शपथः पुत्रस्य मस्तकेनाहं शपे यदि तक्रस्य व्यापकं दधि जन्मन्यपि जातमासीदिति व्यापकानुपलब्धिः प्रयुक्ता। ननु प्राकृतादिषु उत्तमादिपात्रव्यतिकरदर्शनात् कथमेषा व्यवस्था घटत इत्यत आह। प्रायिकमिति। यत्र प्रकृतनिर्वहणोचितविशेषाभिसन्धानेन कविरन्यथा प्रवर्त्तते। यथा मालत्यां संस्कृतमाश्रित्य। एषोऽस्मि भोः कार्य्यवशात् प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्त इत्यादि, यत्र वा कवेर्व्युत्पत्तिकृतो भाषाविपर्य्यासः शक्त्या तिरस्क्रियते यथा मृच्छकटिके विटस्य मध्यमपात्रस्य अपि संस्कृतोक्तिः। यत्र वा प्रबन्धौचितो परवशाः संस्कृतादिजातयो विपर्य्यस्यन्ते। यथा च सर्गबन्धादौ मध्यमादेरपि संस्कृतमेव खण्डकथापरकथादौ उत्तमादेरपि प्राकृतमेव, वृहत्कथादौ पैशाचमेव, वस्तुबन्धादौ अपभ्रंश एवेति। तत्र सन्धिसन्ध्यङ्गघटनासौष्ठवेन रसः पुष्यतीति भरतमुनिप्रभृतीनामतिप्रकाश एव पन्थाः॥ २३॥

तां इमाः शुद्धाः षड़ेव, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः। तासु मध्यमपात्रभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा,—

सरले! साहसरागं परिहर रम्भोरु! मुञ्च संरम्भम्।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे॥ २४॥

नात्युत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतपैशाचयोः साधारणी यथा,—

चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाथ दीपितानङ्गा।
इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम्॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्रष्टव्याः॥ २५॥

वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिश्रा यथा,—

साधारण्येति। संस्कृतस्य प्राकृतादिसाधारण्ये पञ्चप्रकाराः प्राकृतस्य शौरसेन्यादिसाधारण्ये चत्वारः शौरसेन्याः पैशाच्यादिसाधारण्ये त्रयः पैशाच्या मागध्यादिसाधारण्ये द्वौ। मागध्या अपभ्रंशसाधारण्ये एक इति। द्विविकल्पे पञ्चदशप्रभेदास्त्रिविकल्पे विंशतिश्चतुर्विकल्पे पञ्चदश पञ्चविकल्पे षट् षड्विकल्पे एक इति सर्वमिलने सप्तपञ्चाशत्प्रकारा साधारणी। एवं मिश्रादौ अपि लोष्ठप्रस्तावक्रमेण बहवो भेदा इति तावदुदाहरणे ग्रन्थगौरवं स्यादिति दिङ्मात्रमुदाहरति। तास्विति। संभिन्नसंस्कारा भाषाप्रयोगे हि प्रयोक्तृप्रकृतिसम्भेदे भवति। न च प्रकृतिसम्भेदस्तात्विकः स्वभावसङ्करप्रसङ्गादत उक्तं मध्यमपात्रभूमिकास्थेति। भूमिका वर्णिका। मध्यमपात्रप्रकृत्युचितो रागाद्यभिनयः तत्र तिष्ठति तत्परिग्रहेण चित्रतुरगवत् सामाजिकानां सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणप्रतिपत्तिपदवीम् अवतरतीति मध्यमपात्रभूमिकास्थम् उपलक्षणञ्च इदमुत्तमभूमिकास्थमध्यमप्रयोज्यापि इयमेव एवमुत्तरत्र॥ २४॥

तव विरहायसं सोढुं मम चित्तमसहमिति योजना॥ २५॥'

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः।
जअइ अ तमल्लिअन्ती गिरितणया पणअकप्पलआ ॥ (घ)

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा,

अकट गुमटी चन्द्रज्योत्स्ना कलं किल कोइलो
लवइ अ मुहुर्याम्यो वायुर्निवारअ वाइ अ।
अवि सखि अला रक्ताशोकस्तवापि मनो मुदे
न कज न कजं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाहुदा। (ङ)

(घ) जयति तमालीयमाना गिरितनया प्रणयकल्पलता।

(ङ) "अकट आश्चर्य्यं, गुमटी मनोज्ञा" 'कोइलो लवइ' कोकिलो लपति ; वाइ अ=वाति च, "निवारअ वारकशून्यः, अला आगतः ; जाहुदा यामः" कजं कार्य्यम्।

वक्तृविषयेति। यदा उत्तमादिषु नानावक्तृभिरेका काव्यसमस्या क्रियते। भिन्नभाषोचितवर्णनीयविषयं वा काव्यमेकम् उपक्रम्यते। यदा वा शक्तिनिरूपणाय कवेरेव नानाभाषामयं काव्यमारब्धं स्यात् तदा कथं न अलङ्कारपदवीमध्यास्ते अत आह। मिश्रेति ॥ २६ ॥

दुर्विदग्धादीति। नागरकभावमवाप्तस्तद्भूमिकामवलम्बमानो दुर्विदग्धः। आदिपदात् पूर्वोक्ताः समस्यादयः। अकटमाश्चर्य्यम्। गुमटी मनोज्ञा। आस्फालितखड्गस्येव स्फुरणे लवइ इति महाराष्ट्रदेशी। तथाच प्रयोगः। लवइ अविज्जूमणोहरीत्याराध्याः। अन्ये तु लपतीत्यर्थमाहुरेवं च कलशब्दः पुष्यतीति। याम्यो दक्षिणो निवारअ निर्बन्धको वारकशून्यो वा अला आगतः। यदिह मानो न क्रियेत ज्योत्स्नादयो मनो मुदमेवाधास्यन्तीति प्ररोचना। यदा तु मनोमुद इतिपाठेऽपिशब्देन नायकसाधारणमुत्कण्ठाकारित्वमुक्तं

सेयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशप्रयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णा जातिः। एवं प्राकृतापभ्रंशसङ्करोऽपि द्रष्टव्यः॥ २७॥

क्रीड़ागोष्ठीविनोदाद्यर्थाऽनन्यगामिनी असाधारणी यथा,

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्वक्त्रेषु शेरते।
गोसे तिरिञ्छिरिञ्छोली तल्ल तूहे विवल्लिदा॥ (घ)

अत्र पूर्वार्द्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्धपदानि प्राकृत एव। सेयम् असाधारणी अनन्यगामिनी च जातिः उच्यते। भाषान्तराणां पुनः असाधारण्यं नास्ति॥ २८॥

(घ) "गोसे=प्रभाते, तिरिञ्छिरिञ्छोली=कमलरजः पङ्क्तिः, तल्ल=अल्पसरः, तूहे=(तोये), विवल्लिदा=प्रसारिता"

चन्द्रज्योत्स्नादीनामिति। अतो न कज नकजं नार्थो नार्थं ईर्ष्यारोषलक्षणेन प्रतिकूलभावावलम्बिना मानेन तस्मात् प्रियमेव प्रति जाहुदा यामः। यदा-मनन्ति स्वयं वा तत्र गमनमिति॥ २७॥

क्रीडेति। काव्यसमस्याक्रीड़ा उक्तपूर्वा गोष्ठी तत्र विनोदो मनोऽनुकूलेन समयातिवाहनम्। आदिपदं पूर्ववत्। ननु माभूत् प्रकृतिभावेन भाषान्तर-सम्भेदः संस्कारसम्पातेन तु भविष्यति तथाच कथं साधारणीती भिद्यत इत्यत आह। असाधारणी चेति। नात्र पूर्वोत्तरार्द्धयोः ऐकमत्यमुदाहरणत्वात्। आराध्यास्तु यथा सरस्तीरे कमलरजः पङ्क्तिः प्रसृता शोभते तथा विद्वद्वक्त्रेषु भीष्मवाक्यानीति उपमाकल्पनया कथञ्चित् एकवाक्यतामाहुः। अत्र पूर्वार्द्ध-पदानीति। प्राकृत एवेति। महाराष्ट्रदेशीयत्वात् देशीपदानाञ्च स्थानि-भावासम्भवात्। भाषान्तराणां पुनरिति। सिद्धिर्महाराष्ट्रीतः, सिद्धिः शौर-सेनीतः इत्युपक्रम्यानुशासनात् तद्भवरूपतैव स्फुटा। तत्समानान्तु साधारण्यमेव इति॥ २८॥

अपभ्रष्टा यथा,

मुद्धे! गहणअ गेण्हउ तं धरि मुद्दं णिऐ हत्थे।
णिच्छउ सुन्दरि! तुह उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि॥ (न)

सेयमपशब्दप्रयोगतोऽपभ्रष्टापि अविद्वद्भिः श्रोत्रियाद्यैः प्रयुज्यते इति अपभ्रष्टा जातिः॥ अस्या अपि च अनुकरणे साधुत्वमिष्यते॥ २९॥

पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता।
अर्थौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते॥ ३०॥

(न) मुग्धे! ग्रहणकं (रतमूल्यम्) गृहाण त्वं धारय मुद्रा निजे हस्ते।
निश्चयः सुन्दरि! तवोपरि मम सुरतस्पृहाऽस्ति॥

मुग्धे इत्यत्र तव उपरि सुरतस्पृहा अस्ति इत्यादिकमपशब्दबहुलत्वेन अपभ्रष्टा स्पष्टैव। सा तु कथमलङ्कार इत्यत आह। सेयमिति। श्रोत्रियश्छान्दस आद्यपदेन बालादयः सर्व एव हि लौकिकः पदार्थोऽभिनयकक्षामधिरूढः परित्यज्य ग्राम्यमभिमुखीभूतो विभावादिषु कथं न अलङ्कारस्तदिदमुक्तं प्रयोगत इति। न चापशब्दानां दोषत्वमेव इति वाच्यम्। अनुकरणे तु सर्वेषामिति दोषसामान्यावलम्बिना गुणीभावेन अस्य विषयीकृतत्वादिति॥ २९॥

नानावच्छिन्नजातिः काव्यशरीरे निविशते इति तदवच्छेदरूपां गतिमनन्तरं लक्षयति। पद्यमित्यादि। पठितपदात्पदान्तरसञ्चारी गतिः सा केनचित् औचित्योपनिपातिना सन्दर्भपरिमाणेन नियम्यते। ततः तदपि उपचारेण गतिः। पठितिपरिमाणञ्च काव्यं समाश्रयत इति तदपि गतिस्तच्च पद्यादिभेदेन विविधमिति सङ्क्षेपः। अतएव गद्यबन्धे तु कैश्चिद्वृत्तसमाश्रितं वृत्तं वर्त्तनमियत्तेति यावदिति। सर्वनामशब्दा हि कदाचिदुद्देश्यस्य लिङ्गमाश्रयन्ते

कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते ।
कवितुं कश्चन द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः ॥ ३१ ॥
यादृग् गद्यविधौ बाणः पद्यबन्धेन तादृशः ।
गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती ॥ ३२ ॥
यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि ।
कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते ॥ ३३ ॥
द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता ।

कदाचित् प्रतिनिर्देश्यस्येति काव्ये यत् सा गतिरित्युक्तम् । तत्र पद्यं चतुष्पदीति न लक्षणमुल्लेखमात्रादौ द्विपदपञ्चपदादिशरीरे तदभावात् । अपादः पदसन्तानो गद्यमित्यपि न । अपादत्वं हि अप्रत्यभिज्ञायमानवृत्तभागत्वं विवक्षितचतुष्पदीव्यतिरिक्तत्वं वा । आद्ये वृत्तगन्धिपद्यं न स्यात् । द्वितीये तु अतिप्रसङ्गः । तस्मात् छन्दोनियमवती काव्यमतथाभूता तु गद्यमिति विभागः । गद्यपद्यात्मकं वाक्यं मिश्रम् । तदस्यागतेः अलङ्कारत्वम् उपपादयति । अर्थौचित्यादिभिरिति ॥ ३० ॥

तत्रार्थौचितीमाह । कश्चित् गद्येनेति । यथा हि अटवीवर्णनादौ गद्यं प्रगल्भते तथा न पद्यं यथा च काव्यशास्त्रतानिर्वहणौचितेऽर्थे पद्यमुल्लसति न तथा गद्यमित्यादि । एवं कथाख्यायिकादौ गद्यमेव चम्पूप्रभृतौ मिश्रमेव इत्यादिपदोपात्तबन्धौचिती द्रष्टव्या ॥ ३१ ॥

आस्तां तावदर्थाद्यौचित्यगवेषणं स्वरूपेण एव पद्यादिकं परिस्फुरत् कविप्रतिभाविशेषावेदनेन सहृदयावर्जकम् अवसीयते । कथमन्यथा क्वचिदेव कस्यचित्सौष्ठवमित्याह । यादृगिति । गत्यां गत्यामिति । पद्ये गद्ये मिश्रे च इत्यर्थः । विचित्रा अव्यवस्थितसिद्धिका ॥ ३२ ॥

प्रयोगव्यवस्थामुपपादयति । यथा मतीति । मतिर्व्युत्पत्तिः युक्तायुक्तविवेक इति यावत् । शक्तिः कवित्वबीजभूतः प्राक्तनः संस्कारः औचित्यं दर्शितमेव । रुचिर्मनसोऽनुकूलताप्रतिसन्धानम् । कवेः पात्रस्येति यथायोगम् । तथाहि शक्तिव्युत्पत्ती कवेरेव । औचित्यं पात्रस्यैव रुचिः उभयोरपीति ॥ ३३ ॥

स चायं सन्दर्भविच्छेदो गुरुलघुसन्निवेशेन एव शोभत इति तमाश्रित्य विभाग-

द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता ॥ ३४ ॥
सा लघूनां गुरूणाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।
पद्ये गद्ये च मिश्रे च षट्प्रकारोपजायते ॥ ३५ ॥
तत्र वृत्तञ्च जातिश्च पद्यमाहुरथो पृथक् ।
समं चार्द्धसमं चैतत् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ ३६ ॥
गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा ।
द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ ३७ ॥
ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति योऽपरः ।
विशेषः स तु गद्यस्य रीतिवृत्त्योर्भविष्यति ॥ ३८ ॥

आह । द्रुतेति । आद्यास्तिस्रः शुद्धा आसामेव मिथो व्यतिकरेण उत्तरास्तिस्रः सङ्कीर्णाः ॥ ३४ ॥

कथमेषा व्यवस्थेत्यत आह । सा लघूनां गुरूणामिति । बाहुल्यमल्पत्वं मिश्रणञ्च तुल्यवत्प्रतिभानम् । न गद्यादिकमेव गतिः किन्तु तदाधाराः पठितिसञ्चार इति व्यनक्ति । पद्ये गद्ये च मिश्रे चेति ॥ ३५ ॥

वर्णनियतं छन्दो वृत्तम् । मात्रानियतं जातिः । समप्रस्तावं समम् । प्रथमतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोश्च तुल्यप्रस्तावमर्द्धसमम् । विभिन्नचतुष्पादं विषमम् ॥ ३६ ॥

उत्कलिका कल्लोलस्तत्प्रायम् उच्चावचमिव प्रतिभासमानमित्यर्थः । यथा सलीलकरकमलतालिकानर्त्तवलयावलीकलमिति । तत्रापि प्रतिभाननैक-

श्रयेन शब्दार्थयोरित्युक्तम् । तत्र शब्दो द्विविधो वाच्य उपाधिश्च । प्रतिपादकशब्दो

सेयं ठं ठमित्यादेर्निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुण्येन वाक्ये रचितत्वाच्छब्दरचना ॥ ११९ ॥

अर्थकृता यथा,

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते
यत्रामुष्य सुधीभवन्ति किरणा, राशेः स यासामभूत्।
यस्तत्पित्तमुषःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातवे
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्त्तयः ॥

सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेशमूर्त्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरोत्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥ १२० ॥

क्रमकृता यथा,

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः

म्भरासु स्खलतः काञ्चनकलशस्य भूभागप्राप्ति यावत् कर्णेर्णोच्चरन्तशब्दमालानुकृतेति प्रकृतार्थानुगुण्यम्। एवं हि करच्युतमपि न सम्भावयतीति कोऽपि मदप्रकर्षो व्यज्यते ॥ ११९ ॥

दिक्कालेति। दिक्कालात्मतुल्यं सर्वमूर्त्तसंयोगाश्रयतालक्षणं विभुत्वमाकाशस्यैव तस्मिन्नर्थाक्षिप्ते यच्छब्दोऽयमुद्देश्यगामी निविशते तमुपजीव्य तच्छब्देन प्रतिनिर्देशो युक्तः। आकाशे विशेषेण चन्द्रतारादितेजोऽभिभवसामर्थ्यलक्षणेन द्योतते भगवान् आदित्य इति यच्छब्देन तमुद्दिश्योत्तरवाक्ये अदसाप्रतिनिर्दिष्टवान्। कर्णगत्याप्रतिफलिताः सूर्यकिरणाः सलिलमये शशिन्येव सुधाव्यपदेशं लभन्ते तत्र एव यच्छब्दो निविष्टस्तदुपनीतमर्थमुत्तरः तच्छब्दो विषयीकरोति इत्यादि अपामेव राशिश्चन्द्रो जातस्तासां पित्तं वह्निस्तस्य सायं प्रातराहुतये यजमानः स वायुना जीवति। स च पृथिवीगुणं गन्धं वहतीति पूर्वपूर्वसङ्कलनेन उत्तरं वाक्यार्थरचनाविहितेति। यद्यपि चार्थगुम्फे शब्दगुम्फो ध्रुवभावी तथापि प्रथमानुसन्धेयम् अर्थगुम्फनमेव अत्र प्रधानमिति तेन एव व्यपदेशो युक्त इत्याशयवान् व्याचष्टे। अत्रेति। यदि इयं शृङ्खला न प्रतिसन्धीयते कथं परमेश्वरमूर्त्तयोऽष्टौ लभ्यन्त इति भावः ॥ १२० ॥

कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार।
भ्रूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादीद्
वक्त्रज्योत्स्ना शशधररुचं दूषयामास यस्याः॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्धक्रमेण रचितत्वादियं क्रमरचना॥ १२१॥

पर्य्यायक्रता यथा,

कण्डुल्लिञ्चिअ जाणइ कुन्तपलत्ताइ कीरसंलविरी।
पूसअभासं मुञ्च स ण हु रे हं धिठंवाआडी॥ (घ)

सेयं शुकनामपर्य्यायाणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्य्यायरचना॥ १२२॥

(घ) शुक्येव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी।
कीरभाषां मुञ्च सा न खलु रेऽहं धृष्टशुकी॥

नीलाब्जेति। पत्रदाने स्पर्द्धा व्यज्यते। सा च सादृश्यपर्य्यवसायिनी इति प्रतीयमानोपमा। इभकुम्भपूर्वपक्षीकरणेन कुचाभोगस्य सिद्धान्तभावोऽवगम्यते। तथाच व्यतिरेको ध्वनितः। अनुवादेनापि उपमा प्रतीयते दूषणेन व्यतिरेक इति प्रक्रतपर्य्यवसाने समासोक्त्या पत्रदानादीनां विदग्धादिप्रसिद्धानां शब्दानभिधेय एव क्रम उपाधिभूतो ग्रथित इत्युदाहरण व्याख्यानमन्यार्थः॥ १२१॥

कण्डुल्लिञ्चिअ। केनचिद्विटेन शुकभाषामनुकुर्वता प्रियायां परिहास आरब्धः स तस्य दुर्विदग्धत्वमाकलयन्ती तदुचितमुत्तरमदात्। शुकप्रलपितानि किल शुकी जानाति नान्या न च अहं शुकी। ततो विफलस्तवायं प्रयास इत्यर्थः। अत्र कुन्तकीरपूसशब्दाः शुकपर्य्यायाः। कण्डुल्लीवाआडीशब्दौ शुकीपर्य्यायौ। तत्रापि कीरशब्दः तत्समः। अन्ये देशीरूपाः। तदेतेषां पर्य्यायाणां यथोक्तरूपानुगुणानामेकवाक्ये गुम्फनमेव कविसंरम्भगोचर इति॥ १२२॥

पदक्रता यथा,

> लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धलोलै-
> र्गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
> षण्डेषूद्दण्डपिण्डीतगरतरलना: प्रापिरे येन वेला-
> मालम्ब्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदद्भिर्गोलाङ्गूलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु षण्डेषु उद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धवाहा वेलामालम्ब्य येन प्रापिरे[]इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदानामनुप्रासाय छन्दःपूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादियं पदरचना ॥ १२३ ॥

वाक्यक्रता यथा,

> पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।
> इतरेषु तु पाञ्चाल्यास्त्रितयं त्रितयं त्रिषु ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसा ग्रन्थेनाभिधानमिति व्युत्क्रमेणापि ग्रन्थलाघवाय वाक्यार्थो रचित इतीयं वाक्यरचना ॥ १२४ ॥

लोलल्लाङ्गूलवल्लीति । लाङ्गूलवलयितेत्यादि यथोक्तवाक्यविरचनमात्रेण एव प्रयोजनपरिग्रहे सिद्धे यदधिकानां लोलद्वल्लीप्रभृतिपदानामावापस्तेन विना न उचितानुप्राससिद्धिर्न च तया विना वृत्तौचिती समाप्यते । न वा तामन्तरेण लाङ्गूलादीनामभिमतास्ते ते विशेषाः प्रतीयन्त इति पल्लवप्रतिष्ठा एव हि सरस्वतीसहृदयानावर्जयतीति । वाक्यप्रतीतिमात्रार्थामुपात्तेषु पदेषु यः । उपस्कारः पदैरन्यैः पल्लवं तं प्रचक्षते । अपल्लवन्तु यद्वाक्यं कविभ्यस्तन्न रोचते । प्रयुज्यते तथाभूतमुदीच्यैः कविगर्हितम् । तदिदमाह । पत्र इत्यादि ॥ १२३ ॥

वाक्यरचना तु महावाक्य एव भवतीति । तथाहि । पतिश्वशुरतेत्यादिक्रमल्पाक्षरमेव वाक्यं महतोऽर्थराशेः समर्पकमिति भावयतां सहृदयानां कवि-

अथ्येत्याहुः पर्थानां घटनायां परस्परम्।
सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदपक्रान्तेन कुत्रचित्॥ १२५॥
अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित्।
वाक्यार्थवाक्ययोः क्वापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते॥ १२६॥

तासु प्रक्रान्तघटना यथा,

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम्।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः॥

सेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रक्रान्तस्यैव घटनात् प्रक्रान्तघटना॥ १२७॥

अपक्रान्तघटना यथा,

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च॥

सेयमपक्रान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादपक्रान्तघटना॥ १२८॥

त्वशक्तिरप्रत्यूहैव प्रकाशते। अतएव शक्तितिरस्कारादाद्यन्तौ अभिधाय मध्यमाभिधाने क्रमभ्रंशोऽपि तिरस्क्रियत इत्याह। अत्रेति॥ १२४॥

अथ्येति। किञ्चिदेकं वस्तु बुद्धौ समाधाय तदधिकारप्रबन्धरचनायाम् अधिकस्य अन्तरान्तरा प्रकृते योजना अथ्या। पदार्थानां प्रस्तुताप्रस्तुतवस्तूनाम्। तच्च योजनीयं शब्दार्थभेदेन द्विविधम्। तत्र वस्तुवाक्ययोरेव योजना महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते। अर्थस्तु प्राकरणिकार्थोपयोगी तदनुयोगी चेति द्विविधः। द्वितीयोऽपि अतिक्रान्तो तथाभूतश्चेति पूर्ववद्विभागवाक्यं व्याख्येयम्॥ १२५॥

पदार्थं पदसिद्धार्थमेवं वाक्यार्थमिति॥ १२६॥

सेयं सप्तर्षीणामिति। गौरीपरिणयप्रापकतया प्रकरणसङ्गतसप्तर्षिवृत्तान्तः॥ १२७॥

इयमप्रक्रान्तस्येति। संवरणनिषादसंवादस्य पूर्वापरप्रकरणानुपयोगेऽपि इतिहासरूपेण सङ्गतिः॥ १२८॥

अतिक्रान्तघटना यथा,

तस्य चक्रुश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि ।
स्मितार्द्रमुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामार्द्रमुकुलोद्भेदस्य विरहिमनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥ १२९ ॥

पदघटना यथा,

छिन्नेनापतता वह्नौ यन्मुखेन हठात् कृते ।
स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदघटना ॥ १३० ॥

वाक्यघटना यथा,

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्द्धस्य तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्थाविरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतया एव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥ १३१ ॥

इयमतिक्रान्तस्यापीति । कदम्बकुसुमोद्भेदस्य प्रत्यक्षस्य एव विरहिजनतातङ्कदायित्वं सम्भवतीति कथमतीतस्य तद्वयस्य इत्युक्तं "स्मृतिद्वारेणेति । सङ्कल्पवशेन प्रत्यक्षायमाणस्य इत्यर्थः । एवमनागतयोजनापि गुणादिना बोद्धव्या ॥ १२९ ॥

इयं स्वेति । स्वाहाकारप्रदानो होमस्तत्र सद्यश्छिन्नेन शिरसा प्राणशेषयोगात्पदार्द्धमात्रे निष्पादिते तदैव भूतकरुणासन्तानशान्तात्मना परमेश्वरेण खेदाविष्कारवाची हाशब्दःप्रयुक्तस्तेनैव निरन्तरमुच्चरता स्वाहापदं सिद्धमिति ॥१३०॥

इयं पूर्वशास्त्रेत्यादि सुगमम् ॥ १३१ ॥

प्रकीर्णघटना यथा,

> एक्कहिं अच्छिहि सावणु अस्सहि भद्दवउ।
> माहउ महिअलसत्थरि गण्डस्थले सरउ॥
> अङ्गहि गिम्ह सुहच्छिद्द तिलवणे मग्गसिउ।
> मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु॥ (फ)

अत्र श्रावणादीनामयुगपद्भावित्वेन विप्रकीर्णानां घटना-दियं प्रकीर्णघटना॥ प्रकीर्णशब्दस्यायं शेषवाची तेनान्यासा-मपि प्रकीर्णघटनानामिहावकाशो भवति। तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता

(फ) एकस्मिन् अक्ष्णि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः
माधवो महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले शरत्।
अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः
मुग्धाया मुखपङ्कजसरसि आवासितः शिशिरः॥

अत्र श्रावणादीनामिति। प्रकीर्णं विकीर्णमनेकत्र प्रतीतमिति यावत्। तद्द्विविधं कालतो देशतश्च। अत्र हि श्रावणादिमासर्त्तुषट्कस्य युगपदसम्भवत एकत्र विरहिणीशरीरे युगपद्भावो निबद्धः सगुणवृत्तिव्यपाश्रयेण श्रावणादिपदै प्रतिपाद्यमानः प्रवासविप्रलम्भप्रकर्षमावेदयतीति। एवं देशविकीर्णघटनापि उदाहार्य्या। यथा। अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः तथा अम्बुजमम्बुजं रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि। इति न भजते वस्तुप्रायः परस्परसङ्करं तदियमबला धत्ते भावान् कथं सकलात्मकान्। यस्तु अत्र सिद्धादिभेदः कश्चि-दुपवर्णितः स तथा न चमत्कारकारीति ग्रन्थगौरवभयादुपेक्षितोऽस्माभिः। तत्तदनेकासाधारणरूपाणि अपि प्रकीर्णानि प्रकीर्णपदेन ग्राह्याणि। तेषा-मनुक्तान्यतया वा उपग्रहोऽपि प्रयुज्यत इत्याह। प्रकीर्णशब्दस्यायमिति। व्याख्यानान्तरप्रयोजनमाह। तेनेति। शब्दस्यार्थप्रतिपादनशक्तिरभिधा। सा

लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह श्रूयन्ते। तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु मुग्धाया इति सम्बन्धिपदे च मुख्या, शेषयोर्द्वयोराधारवचनयोर्गौणी, श्रावणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु लक्षणा, षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेषु अपि युगपदसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तावत् भावापत्तिः, आवासित इति क्रियापदे चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते। लक्षितलक्षणापि चैतास्वेव व्याख्यानत उन्मिषति। तथाहि आवासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरि-

---

त्रिधा मुख्या गौणी लक्षणा च। तासु मुखमिव प्रथमं यस्यामर्थः प्रतीयते सा मुख्या तथाभूतार्था तद्भावापत्तिश्च। तत्रावान्तरार्थसम्बन्धविषया तथाभूतार्था। यथा। स्वात्मेन्दुवह्निपवनार्कमहीपयोभिरष्टाभिरेव तनुभिर्भवता समस्तं। व्याप्तं जगत्यपरमिच्छति योऽत्र वक्तुं कोऽन्योगतत्रपतया सदृशोऽस्ति तेन। सैवार्थान्तरस्वार्थसम्बन्धविषया तद्भावापत्तिः। अतथाभूतस्य तथात्वापादनं हि सा। अतएव स्वतोऽन्यतो वा स्वार्थावच्छिन्नस्य साक्षादभिधानशक्तिरेव मुख्येत्याचार्याः। यथा। कमला अरुसणिआ हंसाउड्डाविआणअपिउच्छा। केण विगामतडाए अब्भं उत्ताणअंवूढम्। गुणव्यवहितार्था गौणी। गुणनिमित्ता उपचारनिमित्ता च। तत्र द्वयोर्यत्र द्रव्यवचनयोः सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा प्रयोगे विशेषणविशेष्यभावान्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानाभिधीयमानगुणद्वारकसम्बन्धो भवति सा गुणनिमित्ता। यथा। पडिवक्खमण्णुपुञ्जे लावण्णउक्के अणङ्गगअकुम्भे। पुरिससअहिअअभरिए कीस थणन्ती थणे वहसि। मुख्यया गौण्या वान्यविशेषणस्यान्यत्र प्रयोग उपचरिता सापि गुणयोगमुपजीवन्ती गुणवृत्तिरेव। एतावांस्तु विशेषो यद्गुणनिमित्तायाम् अभिधेयगुणयोग इह तु स्वाभिधेयविशेष्यगुणयोग इति। यथा। परार्थे यः पीडामनुभवति निर्व्याजमधुरो यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः। न सम्प्राप्तो वृद्धिं सपदि भ्रमचेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषो यत् न पुनरगुणायामरुभुवः। स्वार्थसम्बन्धव्यवहिता लक्षणा। तदुक्तम्। अभिधेया विना भूतप्रतीतिर्लक्षणेति या। सैषा विदग्धवक्रोक्तिजीवितं वृत्तिरिष्यते॥ सा द्विधा। शुद्धा लक्षित-

च्छदे महाराजादौ निरूढ़ाभिधानशक्तिः। स चोपचारेण श्रावणादिषु प्रयुज्यमानस्तेषामपि महत्त्वमभिलक्ष्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति। ते च युगपल्लोचनादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति। असावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति। तत्र श्रावणो भाद्रपद इत्युभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्त्तुर्लक्ष्यते। स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःपृषत् प्रवाहलक्ष-

---

लक्षणा च। तत्र साक्षात् स्वार्थसम्बन्धं विना भूतविषया शुद्धा। यथा। यत्तालीदलपाकपाण्डुवदनम्, अभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोल इति। यया पूर्वपूर्वलक्षितमेव लक्ष्यते सा लक्षितलक्षणेति केचित्। यथा। मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे, भीमो भीमपराक्रम इति। अत्र हि द्विरेफादिना शब्देन लक्षित एव भ्रमरप्रभृतिर्लक्ष्यते न तु कुररादिः। अन्ये तु लक्षणा व्यवहिता लक्षणा लक्षितलक्षणेत्याहुः। यथा। सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वते पुरुषास्त्रयः। शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्। तद्भावापत्त्यादिविशेषसमभिव्याहारेण मुख्यादिशब्दाः तदितर तथा भूतत्वागोचरा इति पूर्ववद्व्याख्येयम्। क्व पुनः पदैकावृत्तिरित्यत आह। अत्रेति। एक्कहि अच्छिहिम् अमहिम्महि अलसत्थरे गण्डत्थले अङ्गहिम्। इत्यादि षड़ाधारवचनाः। अत्र यद्यपि गण्डस्थलपदं गौणमेव तथापि अनादिप्रयोगयोगितया मुख्यकल्पमिति षट्सु आधारवचनेषु इत्युक्तम्। अङ्गादिपदानि च स्वार्थविशिष्टान्यपराण्येव प्रयुक्तानीति मुख्यैव वृत्तिः। एवं मुग्धाया इति सम्बन्धिपदेऽपि। मुहच्छितिलवणे मुहपङ्क असरि इति द्वावाधारवचनौ शेषौ। अत्र तिलवनसरः पदयोः स्नेहनिर्भरत्वसरसत्वलक्षणगुणद्वारकैव मुखासिकामुखपङ्कजयोर्वृत्तिः। मुखपङ्कजसरसीत्यत्र यद्यपि पदद्वयं गौणं तथापि पङ्कजपदस्य वृत्तिरभिधातुल्येति न कविसंरम्भगोचरत्वेन व्यवहारो युक्तः। सावणभद्दवअमाहवमग्गसिर इति चत्वारो मासवचनाः। ते च स्वार्थसम्बन्धव्यवहितं

णाया: स्वधर्मसम्पद: प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुप-लक्षयन् समागमोत्कया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति; माधव इत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते। सोऽपि महीतलस्तरेऽनुपपद्यमानस्थिति: प्राग्वदेव शब्दशक्त्या निवेशित: कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकाया: स्वधर्मसम्पद: समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्या: शरीरान्त:-सन्तापं लक्षयति। शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते। सा गण्डयोरनुपपद्यमानस्थिति: प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्या-नुस्मरणशक्त्या समाकृष्यमाणः काशकुसुमहंसागमनकुमुदसर:-प्रसादचन्द्रातपादिकाया: स्वधर्मसम्पद: समासन्नां गण्डयो:

वर्षाप्रभृतिसमुदायं लक्षयन्तीति। वक्ष्यमाणरीत्या वर्षादय: षड़ाधेयवचनास्ते च विरहवतीशरीरे युगपत्तासम्भवदवस्थितयो जलादिसम्पदादिस्वस्वप्रवृत्तिनिमित्ता-ध्यासेन प्रयुज्यमानास्तदभावापत्तिरूपां वृत्तिमासादयन्ति। अस्याश्च विवर्तपरिणा-माध्यासादय: षट् प्रकारा गौरवभिया न दर्शिता:। श्रुतार्थानुपपत्तिमूला कल्पना-श्रुतार्थापत्ति:। राजादेरासिते आवासितशब्दो मुख्यवृत्त्यैव विशेषणतया रूढ़:। स स्वविशेषणगुणव्यवहितेऽर्थान्तरेऽप्रयुक्तो गौणीवृत्तिमनुत्प्रवन् वसन्तादेरपि विशे-षणतामासादयति। लक्षणा व्यवहिता लक्षणा लक्षितलक्षणा। सा कथमावासि-तेति शब्दे सम्पद्यत इत्यत आह। स उपचारेणेति। कथञ्चित् सारूप्येण श्रावणादिषु प्रयोगादुपचारस्तमुपजीव्य प्रयुक्त: स्वार्थाविनाभूतं महत्त्वादिकं प्रकृतेषु लक्षणया संक्रामयतीति। आद्या लक्षणा तद्व्यवहितां द्वितीयामाह। प्रस्तुताया अपीति। आवासितस्यापि हि यथोक्तविशेषणस्य परदुर्गग्रहणादौ महानुबन्धो दृष्ट: स इह प्रस्तुतायां विरहवतीसन्तापलक्षणायां प्रवृत्तौ लक्ष्यते इत्येकलक्षणाव्यवधानेनेयं लक्षणा। एवं लक्षणाद्वयव्यवधानेनापि भव-तीत्याह। ते चेति। श्रावणादय: स्वधर्मसम्पदो निरन्तरवर्षणादे: स्वार्था विना भावेन लक्षिताया: प्रत्यासन्ना सदृशी तेषां लोचनादीनां धर्मसम्पदश्रुप्रभा-वादिलक्षणा लक्ष्यत इति द्वितीया लक्षणा। तत् पुर:सरां तृतीयामाह।

पाण्डुतां लक्षयन् मृगीदृशाया विरहक्षामतामुपलक्षयति। ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते। सोऽपि अङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्य्यांशुकार्कश्य प्रतप्तपांशुतापप्रकर्षोष्णानिलत्व-दावाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्वा-नङ्गज्वरलिङ्गसम्पदमुपपद्यन्नष्टमीं कामावस्थां लक्षयति। मार्ग-शीर्ष इत्यनेन तु पूर्वावयवेन हेमन्तो लक्ष्यते। तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते। तेनातिशयिनी मनःपीड़ोपलक्षिता भवति। का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता। येयं स्नेह-

---

असावसाविति। एवं लक्षणाद्वयपूर्वापि लक्षणा बोद्धव्येत्याह। कमित-रीति। स्नेहप्रतीत्या तु विभावादिसंवलितया रसो व्यज्यते न तु लक्ष्यत इत्य-न्यत्र विस्तरः। कस्याः पुनः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्ना का तद्धर्मसम्पदित्यतो विवे-चयति॥ तत्रेति। यदि श्रावणादिपदेषु समुदायलक्षणा न स्यात् तदा मासानुपक्रम्य ऋतूनामभिधाने प्रक्रमभेदो भवेत्। न भवेत् च तत्तत् ऋतु-प्रतीत ऋतुसम्पत्प्रतीतिः क्वचिदिति युक्तैव समुदायलक्षणा। एताभ्यामिति। प्रत्येकं न तु पदद्वये लक्षणा सम्भवति। विभक्तिमुख्येति। सप्तमी प्रथमाविभक्तिभ्या-माधाराधेयभावः स्वशक्त्या प्रतिपाद्यते तदनुपपत्त्या अर्थान्तरलक्षणा प्रादुर्भवति। एवं चैत्रवैशाखसमुदायात्मनो वसन्तस्य उत्तरावयवो वैशाखः तद्वाचकेऽपि माधव-पदे समुदायलक्षणाद्वारेण लक्षणा भवति। प्रशंसावचनस्यापीति। गर्भीकृत-साहृप्याद्धि व्याघ्रादय उपमेयवाचिभिः समस्यन्ते। तच्च साहृप्यं प्रकर्षलक्षण-मेवेति प्रशंसापरत्वे स्थितेनाभिधेयमप्रतीत्यसाहृप्यं वा रूपान्तरं वा प्रत्येतुं न शक्यत इत्यभिधेयप्रतीत्यनुनिष्पादिनीघण्टानुस्वानसोदरास्वधर्मसम्पदयोक्ता प्रतीयते। स्वने किल शरदाकाशकुसुमहंसादिका स्वसम्पद्विस्तार्यते। न मुख-चन्द्रादिवत्सुखासिकातिलवनयोः साद्दश्यप्रतीतिर्न च तदभिधीयमानं किञ्चि-दवास्तीति पृच्छति। का पुनरिति। माभूत् तथा प्रसिद्धिः कवेरभिप्राया रूढा तु प्रतीयत इत्युत्तरमाह। येयमिति। व स्नेहो नाम द्वयोरेकःकश्चि-दस्ति न च अनभिधीयमानमपि साद्दश्यं शब्दसामान्यमाश्रयत इत्यतः प्रकारान्तर-

निर्भरता नाम। अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाब्जिनी-षण्डयोरेव बहुमानप्रसिद्धिः। यदित्थमाह।

अत्तान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीहूअं।
लुअ तिलवाड़िसरिच्छं सिसिरेण कअम्भिसिणिसण्डम्॥ (ब)

अतएवायमुत्तरवाक्ये कमलसरःशब्देनाब्जिनीखण्डमपि निर्दिशति। तद् यथा,

सुद्धिहि सुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु॥

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धामुखेऽपि पद्मसरसीव शब्दशक्त्याभिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्यासन्ना मुग्धामुखाम्बुरुहलोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेशरादेश्छायापरिम्लानिर्लक्ष्यमाणा विप्रलम्भानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति। शिशिरलक्ष्मीवर्णनप्रस्तावाच्च मुखमर्द्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यत इति स्थानप्राधान्य-

---

(ब) अत्यन्तरमणीयम् अस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम्।
लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण कृतमब्जिनीषण्डम्॥

माह। अभिसारिकाणाञ्चेति। कथमेतदवगतमित्यत आह। यदित्थमिति। ननु कमलिनीशब्दस्य अत्र बहुमानगोचरता प्रतिपादिता न तु तिलवनस्येत्यत आह। अतएवेति। उपमानोपमेययोः द्वयोरपि कामिनी बहुमानगोचरतां वितरन्ती शिशिरेण साम्प्रतं तिलवाटिकालवनमपि वर्त्तत इत्यभिप्रेतेति भावः। मुखमर्द्धं शरीरस्य इत्यादिन्यायेन मुखशब्दः प्राधान्यं लक्षयति ततो मुखपङ्कजसरसि शिशिर इति तद्भावापत्त्या हेमन्तस्य अपि ऋतुषु प्रथमतया

लक्षणया सर्वर्त्तुभ्यः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥ १३२ ॥

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः।
पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा ॥

तत्र काक्वा यथा,

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा।
यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥

अत्रैकया काक्वा विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥१३३॥

स्वरेण यथा,

सुभ्रू स्त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषितां
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः।

प्राधान्यमेव द्योतितमिति। तदुक्तम्। पडिकं नदूइपेसणमाणग्गहणे सुभासुरपहुय्यन्ती। हेमन्ति णोसुहाअ इमलियमिअङ्गी विकासिणीणयणोसो ॥ १३२ ॥

काकुस्वरेति। किञ्चिदेकपरतया प्रवृत्तमुच्चारणम् अर्थान्तरविवक्षया यदन्यथा क्रियते सा पठितिः। अन्यथाकरणञ्च काकुप्रभृतिभिः षड्भिरिति। तत्र। भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते। सा द्विधा। विधिकाकुर्निषेधकाकुश्च तयोर्निषेधे परोच्चारणान्यथाकरणेन विधिपर्य्यवसायिनी विधिकाकुः। यथा। अल्पमपि खलदन्तः सोढुं शक्येत हालहलदिग्धम्। धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीककटुवचनम्। एवंविधिपरोच्चारणान्यथाकरणेन निषेधव्यञ्जिकानिषेधकाकुस्ताम् उदाहरति। यदीति। यदि दूतीप्रिया तदाहमपि प्रियेत्यादि ऋजूक्त्या शठनायकविषया कृत्रिमा प्रीतिः प्रतीयते काक्वा तु तवैव नाहं प्रियेतीर्ष्यारोषः ॥ १३३ ॥

स्वराः प्लुतादय उदात्तादयश्च। नामीषां वेद इव काव्ये भूयान् प्रयोग इति किञ्चित् उदाहरति। सुभ्रूस्त्वमिति। चरणतलाग्रपतिते मयि हष्टे सति त्व प्रसीदेति दीर्घमानोच्चारणे कुपितकान्ताप्रसादपरत्वं यथोक्तप्लुतकरणे तु दूरा-

रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं त्वद्विरहाद् भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात् कुपितकान्ताप्रसादनपरमपि इदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥१३४॥

पदच्छेदेन यथा,

सर्वक्षितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

अत्र मया विरहितेत्येतावति पदच्छेदे पुरूरवसस्त्वया इत्येतावति तु पर्वतस्य वाक्यभेदो भवति ॥ १३५ ॥

ह्वानादौ तदनुशासनात् कुपितदृष्टिसम्बोधनबुद्धिरुपजायते । अशनादयो हि द्वयोः साधारणा एवेति श्लेषोपादानमेवेति । एवं ह्रस्वस्य दीर्घकरणेन दीर्घस्य ह्रस्वकरणेन अर्थान्तरप्रतीतिः अवसेया । यथा विश्वामित्रो विश्वानर इति ऋषिराजर्षिविशेषौ प्रतीयेते । यथा युवतीति सम्बोधनप्रतीतिः । एव मुदात्तादयोऽपि यथा दर्शनमुत्प्रेक्षणीयाः ॥ १३४ ॥

शृङ्खलाभङ्गः परिवर्त्तकचूर्णमिति चत्वारः भेदाः । तत्र पूर्वापरवर्णानाम् अन्योन्यसङ्कलनया स्थितिः शृङ्खला । यथा । कान्तारतरुतलासितमृगयुवरचितान्तरेति पठितिः तदा प्रियासम्भोगमणितहर्षितलुब्धकप्रचुरच्छन्नमध्येति प्रतीयते । सेयमन्योन्यं वर्णसङ्कलनया शृङ्खलेत्युच्यते । एकस्य शब्दस्य मध्ये विच्छेदेन द्वैधीकरणमात्रं भङ्गः । तमुदाहरति । सर्वेति । मया विरहितेत्येतावति समुदाये मद्वियोगवती त्वया दृष्टेत्युन्मत्तकामावस्थाविष्टस्य पुरूरवसः पर्वतविषयं प्रश्नवाक्यं भवति । यदा तु मयेति विच्छिद्य पूर्ववाक्यसम्बन्धि क्रियते तदा त्वया विरहिता सती मया दृष्टेति पर्वतस्य उत्तरवाक्यं सम्पद्यते । वर्णान्तरकल्पनापरिवर्त्तः । यथा कलिकामधुगर्हणेति । अत्र यथा श्रुतवर्णपरिग्रहे कलिकामधुनो गर्हणानिन्देति प्रतीयते । यदा तु कलिकामधुग् अर्हणेति वर्णान्तरकल्पनया छेदस्तदा पूजैव कलौ कामधेनुरिति । पिष्टाक्षरविभागश्चूर्णम् । यथा । पश्य सलिलं पयोधेर्दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाक्रान्तमिति । अत्र यथा श्रुते दुःखेन रसनीयमुद्भ्रान्तशुक्तिकोषं मत्स्याङ्कितपर्यन्तमिति प्रतीयते । यदा तु

पदभेदेन यथा,

येन ध्वस्तमनो भवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यञ्च नामामराः ।
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादेर्येन ध्वस्तम् अनोऽभवेनेत्या-

न समदाः प्रमदा हृतसंमदाः
पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ १७९ ॥

आद्यन्तयोरेकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,

सारयन्तमुरसा रमयन्ती सारभूतमुरुसारधरा तम्।
सारसानुकृतसारसकाञ्चिः सा रसायनमसारमवैति ॥ १८० ॥

मध्यान्तयमकं यथा,

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ १८१ ॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकं च इह अस्थानयमकत्व-प्रसङ्गात् न सङ्गच्छेते। आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेव उदाहृतानि ॥

अवसितं समाप्तं मुदा प्रसितमनुबद्धं हसितं सितं भ्रष्टं स्वरेण भासितं शोभितं सम्मदो हर्षः। अत्र प्रतिपाद सितं सितमित्यादिद्वाभ्यामेव यमकं निर्व्यूढम्। तृतीयन्तु सितमित्यादिकमाधिक्यमेव प्रयोजयति तच्च सर्वमनावृत्तिव्यवहितमिति व्यपेतयमकमेव भवति ॥ १७९ ॥

सारयन्तम् आत्मसमीपम् आनयन्तम्। उरसा घनतरस्तनाढ्येन सारभूतं जीवितसर्वस्वतामापन्नमुरुर्महान् सार उत्कर्षः। अनुकृतसारसा सारसकूजित-संवादिनी। सारसा सशब्दा काञ्चिर्मेखला यस्याः सा तथा। सारसानुकृतेति जातिकालसुखादिभ्यः परा वक्तव्येति निष्ठायाः परनिपातः। रसायनं सर्वोप-द्रवहरं भेषजम् ॥ १८० ॥

शुचिना कान्तेन मृदुना कोमलेन उदितं भाषितं लघुना तरलेन गुरुणा स्तनजघनभारालसेन व्याजृम्भितेन प्रकटीभूतविस्तारप्रकर्षेण। अत्र तेन तेनेति मध्यान्तयोरावृत्तम् ॥ १८१ ॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्त्यष्टकेन श्लोकपादौ व्याप्ताविति अस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥ १८६ ॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा,

नगजा न गजा दयिता दयिता
विगतं विगतं ललितं ललितम् ।
प्रमदाऽप्रमदाऽमहता महता-
मरणं मरणं समयात् समयात् ॥

अत्रावृत्त्यष्टकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इति अस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूलमव्येपेतमुच्यते ॥ १८७ ॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,

विविधधववना नागगर्द्धिनाना-
विविततगगनाऽनाम मज्जज्जनाऽना ।
रुरुशशललना नावबन्धुन्धुनाना
मम हि हिततनाऽनाननस्वस्वनाना ॥

बलभद्रं प्रति कृष्णवाक्यं समुद्रतीरभूवर्णनपरम् ।

विविधानि धवानां तरुभेदानां वनानि यस्यां सा नागेषु

मतः । तदिदं वर्णद्वयावृत्त्या सूक्ष्मं न च अन्योन्यव्यवहितमव्यवहितमित्यव्यपेतं च भवति । तदेतदेकस्मिन्नपि पादे अनुक्तद्वयादिपादविकल्पेन च बोद्धव्यम् ॥१८६॥

नगजाः पर्वतजा दयिता वल्लभा । एवंविधा अपि हस्तिनी न दयिता न रचिताः । वीनां हंसप्रभृतीनां पक्षिणां गतं चंक्रमणं विगतमपगतं ललितं विलसितं ललितं भ्रष्टम् । प्रमदा कान्ता अप्रमदा हर्षशून्या । आमश्चित्तव्यथा-रूपो रोगस्तेन हता महतां प्रकर्षशालिनाम् अरणं संग्रामवर्जितं मरणं विनाशः समयात् दैवात् समयात् सङ्गतमासीत् ॥ १८७ ॥

विविधानि धववनानि यस्यां सा तथा । धवो विट्खदिरः । नागान् सर्पान् हस्तिनो वा गर्ध्यन्ति अभिलषन्तीति नागगर्द्धाः । अद्धा उपचिता नानावयो

सर्पेषु गर्द्धनाभिलाषेण बुभुक्षया ऋद्धैः समृद्धैर्नानाविधैर्विभिः पक्षिभिर्विततं व्याप्तं गगनं यस्यां सा। अनामेन अनमनेन मज्जन्तो जना यस्यां सा। बहूदकेत्यर्थः। यद्वा। अस्य विष्णोर्नामनि मज्जन्तस्तत्परा इति यावत्। तादृशा जना यस्यां सा। अविद्यमाना नरोऽर्वाचीना मनुष्या यस्यां सा॥ समासान्तविधेरनित्यत्वात् नद्यृतश्चेति न कप्। यद्वा। अविद्यमान ओविष्णुर्यस्यां सा। यद्वा। अनामनि विष्णुनामनि मज्जद्भ्यस्तत्परेभ्यो जातं नानं यस्यां सानं ज्ञानं तत्त्वज्ञानमिति यावत्। न नमऽनं न अनं नानं रुरूणां मृगाणां चलनं क्रीड़नं यत्र सा। नौ आवयोरबन्धुं वैरिणं धुनाना नाशयन्तो हि निश्चितं मम हितं तनोति सा। अविद्यमानमाननं सुखं यस्य सः। सुखं विनैव जायमान इत्यर्थः। ईदृशो यः स्वस्वनः शब्दस्तत्र अनाः प्राणा यस्यां सा। उदकशब्दवतीत्यर्थः। अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशत्या वृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इति अस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥ १८८॥

विचित्राः पक्षिणः तैर्विततं व्याप्तं गगनं यस्यां सा तथा। कल्लोलपरम्पराभिरनामं नमनशून्यम्। मज्जन्तः स्नान्तो जना यस्या सा। अना स्त्रीरूपा। रुरूणां मृगाणां चलनमुत्फालो यस्या सा तथाभूता नौ आवयोरवन्तुं शत्रुं धुनाना क्षिपन्ती। हरिप्रबोधे बलभद्रस्य कृष्णं प्रत्युक्तिः। यस्मात् मम हिततना हित तनोति। अनाननो मुखशून्यो यः स्व आत्मा। तेन स्वनाना शब्दायमाना। शीले चानश्। अनित्यमागमशासनमिति मुगभावः। यदि वा अनाननो मुखं विनाकृतः स्वकीयः स्वनो यस्याः सा। अनितीत्यना प्राणायुक्ता। अन्तर्णीतिवार्थं चैतत्। वर्णद्वयपर्यन्तमावृत्तिः सूक्ष्मता। सा एव एकवर्णगोचरा सूक्ष्मतरा॥ १८८॥

पादसन्धौ अन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा,

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता
गतापि तापाय ममास नेयते॥

अत्रान्तादिसन्दंशादव्यपेतं प्रवर्त्तते। व्यपेतं तु पादसन्धिषु निर्वर्त्तत इति अस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते॥ १८९॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,

मताधुनानारमतामकामतामतापलब्धाग्रिमतानुलोमता।
मतावयत्युत्तमताविलोमतामताम्यतस्ते समता न वामता॥

पादसन्धाविति। स्वभेदे च अन्यभेदे च अन्यत्र व्यपेताव्यपेतयोः स्वत्वमन्यत्वं च व्याख्येयं प्रकरणात्। तत्ते प्रसङ्गे च यथासम्भवं सप्तमी योजनीया। मदेन प्राप्तरागापि तत एव मन्मथोन्माथेन तापिता उत्तापं गतापि यदात्मानमबलान योजितवती तं नूनं मदेन सा मदीयदुरितेन भूयोऽपि मानरसं प्रापिता स्यात्। अतएवेयते वक्तुमशक्याय सन्तापाय नासीति काक्वा तापप्रकर्षभणनम्। योजितेति। योजयतेर्गत्यर्थत्वमाश्रित्य कर्त्तरि क्तः। गत्यर्था कर्मकेत्यादौ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा। अत्र प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्चान्तरतौ विच्छिद्यपाठे क्रियमाणे सन्धिषु व्यपेतसङ्गः स्यात्। निरन्तरपठितौ तु स निवर्त्तते। यथैव च वृत्तौचितीवशात् सौभाग्यमुन्मिषति। तेन व्यपेतबाधादव्यपेतपुरस्कारस्तदिदमाह। अत्रेत्यादि। सन्दंशः सन्धानम्॥ १८९॥

मता सम्मतामारमतां योगिनामकामतां वीतरागतां धुनानाऽधः कुर्वाणा अतायीनायासत्वेन लब्धोऽग्रिमतानुलोमते श्रेष्ठतानुकूल्ये यया सा। अतएवोत्तमताया विलोमतामतिरेकमयती न गच्छन्ती ईदृशी तवाताम्यतः संसारखेदेनाबाध्यमानस्य मतौ समता न तु वामता वैषम्यमिति॥ अत्र प्रतिपादमादिमध्यान्तेषु व्यपेतयमकमुपलभ्यते। सन्धिषु च सन्दंशपाठादस्थानयमकमव्यपेतञ्च।

अत्र व्यपेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिषु अव्यपेतमुत्पद्यत इति अख्यानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते ॥१९०॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः सदावोऽदावः।
लोकालोकानुकृतिः सह्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः॥

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयोरादिमध्यान्तयमकतामापदयतः। पारापारेति सह्यः सह्य इत्यावृत्तौ स्थूले एवादिमध्ययमकव्यपदेशञ्च लभेते इति अख्यानयमकमिदं स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते॥ १९१ ॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं मुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतोऽवतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाऽधिवसति॥

न च पूर्वोपलब्धं बाध्यते। न वा सर्व्वो विरतिरिति प्रसङ्गः सङ्गच्छते। तेन व्यपेतानुच्छेदकमेतदव्यपेतम्। अत्रापि वृत्तौचिती सर्वस्वायते॥ १९०॥

तमोऽत्र गहनता तया सतमाः सान्धकारं पारा नाम नदी तस्याः पारे आयतो विस्तीर्णो दावो वनं तद्बहुलत्वाददावो वनवह्निप्रभावरहितो लोकालोकस्चक्रवालाख्यः पर्वतः तदनुकृतिः तत्सदृशो यः सोऽयं सह्यनामा गिरिरभ्रकूटशून्यैः कूटैः शृङ्गैर्लक्षितः। हिशब्दो वाक्यालङ्कारे। अत्र प्रथमतृतीययोरादौ द्वितीयचतुर्थयोराद्यन्तयोर्व्यपेतयमकमेव वर्त्तते। तदनुच्छेदेनैव सन्दश पाठादियमकयोराद्यन्तयमकयोश्चाव्यपेतादिमध्यान्तयमकता प्रकाशते। यतो द्वितीयचतुर्थपादयोरादिमध्यान्तयमकमेव मध्यमयमकभूमिकामवगाहते। अत्रापि वृत्तौचिती गवेषणीया। तदेतद्विवरणे व्यक्तमेवेति॥ १९१॥

नाकवनिताः स्वर्गस्त्रियः ताभिः सहितं यतो नितम्बे स्वच्छन्दविहरणोचिते रुचिरं मनोज्ञं मुनिनदैः शोभनशब्दैर्महाफणवान् वासुकिरवतो रक्षतो रसपरा-

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येषु अव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादिसंहियामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते। न च प्राचीनां मध्ययमकतां जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते। तदुभयमप्येवंविध एव छन्दसि द्रष्टव्यम् ॥ १९२ ॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दधाने।
भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥

अत्र माभूदव्यपेतप्रसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयोर्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न सम्भवति इति अस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते ॥ १९३ ॥

पाद एव सूक्ष्मं यथा,

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः।

रसनीयेषु श्रेष्ठा। परास्तवसुधा त्यक्तभूभागा सुधा पीयूषम्। अत्र प्रतिपादं नितं नितमित्यादिकमव्यपेतम्। सन्धिषु च विरतिपाठे चिर चिरमित्यादिव्यपेत प्रतीयते। तत्र सन्दंशे क्रियमाणे व्यपेतं निवर्त्तते। अव्यपेतं तु मध्ययमकमवतिष्ठतएव। तत् सर्वमिदमव्यपेतमेव जायते। अत्रापि वृत्तौचितौ पूर्ववदेव शरणमित्युपसंहारे दर्शयति। उभयमपि चैतदिति। स्थूलसूक्ष्मभावेन सन्धियमकमुभयम् ॥ १९२ ॥

यस्य गिरेस्तटे रविमादित्यमुदग्रतापं दधानेऽपि भृङ्गावलिर्भ्रमरमाला न अखिद्यत। यतोऽरविं दधाने पद्मानां निधानभूते निपीतरसा आस्वादितमकरन्दा अतएव मत्ता नमन्ति तामरसानि यस्याः सकाशात् सा तथा। भरनमितपद्मकुहरप्रवेशात् मधुरससेवया च भ्रमरमालया खेदो नाधिगतः। अत्र द्वितीयचतुर्थपादयोः रविन्दधाने रविन्दधाने इति रसा न मत्ता रसानमत्ता इति द्वाभ्यामेव वृत्तिभ्यां व्याप्तत्वात् आद्यादिविभागासम्भवे अस्थानयमकमेवेदं व्यपेतन्तु कथं भवतीत्यत आह। माभूदिति ॥ १९३ ॥

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेणुरित्यादावावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति। तत्तु स्वापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिः इति अस्थानयमकमिदं सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥ १९४ ॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,

जयन्ति! ते सदा देहं नमस्यन्ति जयन्ति ते।

भवान्यतो नमस्यन्ति सदादेहं भवान्यतः ॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यादिमध्यान्ताभावात् अस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते ॥ १९५ ॥

स्थूल एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,

यामानीता नीतायामा लोकाधीराऽधीरालोका।

करेणुः हस्ती प्रस्थितश्चलितः तेन घण्ठा रेणुः अशब्दायन्त। सहसश्च इति क्रियाविशेषणम्। करे स्थूलहस्तेऽणुः सीत्कारविकीर्णतया परमाणुमाङ्गतस्तेन शीकरेण। ननु विषमपादयोः आद्यस्वरविनाऽकरणेन मध्ये समपादयोः पुनरादाविव रेणुरित्यावृत्तिरस्ति तत् कथमस्थानयमकमिदमित्यत आह। तत्त्विति। अन्ते आवृत्तेरसम्भावितत्वादादौ मध्ये वा सा वाच्या। न चेयमपि सम्भवति। रेणु रेणुरिति शब्दभागमपेक्ष्य प्रवृत्तायामावृत्तौ तद्विरहात् ॥ १९४ ॥

हे जयन्ति! ये तव देहं दुर्गातारादिरूपेण प्रपद्यमानां मूर्त्तिं सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते। यतस्त एव भवान् संसारसरणिमस्यन्ति क्षिपन्ति। भवात् परमेश्वरादन्यताभेदस्ते नो नमतः श्रेयम आदानं ग्रहणं यत्र तादृशी ईहा चेष्टा यत्रेति इयमसनक्रियाविशेषणम्। अत्र जयन्ति त इति प्रथमद्वितीययोराद्यन्तौ सदा देहमिति प्रथमचतुर्थयोरन्तादौ नमस्यन्तीति द्वितीयतृतीययोर्भवान्यत इति च तृतीयचतुर्थयोराद्यन्तौ च स्थूलावृत्त्या व्याप्ताविति अनावृत्तभागाभावात् श्लोके स्थूलव्यपेतमस्थानयमकमिदम् ॥ १९५ ॥

मानिभिरिता सङ्गता। यद्वा यामेन प्रहरमात्रेण अनीता प्रापिता अवृन्

सेनासन्ना सन्ना सेना सारं हत्वाह त्वा सारम् ॥

अत्र यद्यपि यामायामित्यादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकं, नीतानीतेत्यादौ च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकप्लुतिन्यायेन गतप्रत्यागतैर्यतैश्च नैतदुल्लिखति अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां सूक्ष्मावृत्त्या व्याप्त इव लक्ष्यते। तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्तानामभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥ १९६ ॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला।
पाटलाकलिकानेकैरेकैका लिलिहेऽलिभिः ॥

जित्वेत्यर्थः। आनीतः प्रापित आयामो वृद्धिर्यस्याः स तथा। पालनेन लोकानामाधिमीरयति क्षिपतीति लोकाधीराधीरैः अप्राप्तसमरसम्भ्रमैः आलोक्यत इति धीरा लोकाः सह इना सेनान्यावर्त्तत इति सेना असन्ना अवसादरहिता एवम्भूता या सेना सा आसन्ना निकटवर्त्तिनी सती आरसरिसमूहं हत्वा स्वां स्वां सारं कार्य्यसिद्धिं ब्रवीति। ननु यामामायामालोकालोकेत्यादिकमाद्यन्तयोर्नीतानीतेत्यादिकं तु पदचतुष्टयस्यापि मध्य इति व्यपेतमाद्यन्तव्यपेतयमकं तु मध्ययमकमिति स्थानयमकमेवेदं सङ्करोऽपि न पृथग् यमकता प्रयोजयतीत्यत आह। अत्र यद्यपीति। यामित्यादिकमादौ अनुसन्धाय वर्णचतुष्कव्यवधिना पादान्तेऽनुसन्धीयमानं मण्डूकप्लुतिं प्रयोजयतीति न तथा सोल्लेखम्। यामानीतेत्यादिस्थूलचतुष्कप्रत्यागतेन नीतायामित्यादिना अत्यन्तमुद्भटेन यमकच्छाया तिरोधीयत इति च न सोल्लेखम्। मध्यादिकमव्यपेतं सोल्लेखमित्यपि न वाच्यम्। यामानीतेत्यादिबन्धच्छायार्पकयतिकरणेनानुल्लेखत्वात्। श्लोकस्तु द्वाभ्यां द्वाभ्यामावृत्तिभ्यां व्याप्त इति समुदायसोल्लेखतैव। तदिदमुक्तं मण्डूकप्लुत्यागतप्रत्यागतैर्यतैश्चेति। मध्ये यतिकृतो व्यवायो बोद्धव्यः। अत्रापि वृत्तौचित्यमनुसरणीयम् ॥ १९६ ॥

हठयानेन ताम्बूलरागो निःशेषितस्तेन प्राप्तपरभागसहजरागोन्मेषः। अव-

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तरार्द्धयोः असंहितायां पाटलापाटलेत्यावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम्। न चैतत् पादयोः आदावन्ते च शक्यते वक्तुमपि तु एकस्य आदौ अन्यस्य चान्ते इति अस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः स्थूलव्यपेतमुच्यते। न चैतद्वाच्यमुपोढ़रागेत्यादौ काञ्चियमकेऽप्ययं न्याय इति तस्यैव तथाभूतलक्षणत्वात्॥ १९७॥

काञ्चियमक एवाव्यपेतास्थानयमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो
रयोद्धुरा यानधुरा वलम्बिनः॥

अत्रान्त्यपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते॥ १९८॥

स्वभेदान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तड़िद्भासुरतापनीयम्।
रक्षोभरक्षोभरसत्रिकूटा लङ्का कलङ्काकलिकाद्रिकूटा॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः रक्षोभरक्षोभेति लङ्का कलङ्केति अन्यभेदे कूटाकूटेति

वाचकशब्दाभावे कथमिदं व्यपेतमित्यत आह। अत्र प्राग्वदिति। ननु उपोढ़रागेत्यादौ पूर्वोदाहृतेऽपि यतिविच्छेदादस्ति व्यवधानात् कोऽस्य विशेष इत्याशङ्क्याह। न चेति॥ १९७॥

धराधरः शेषो महीं पातुं सहत इत्यन्वयः॥ १९८॥

सालः प्राकारः सुराणां तापनं सन्तापजननं तस्मै हि तमलमत्यर्थं सा लङ्का। तपनीयं सुवर्णं तापनीयं च तद्भास्वरं चेति कर्मधारयः। रक्षसाम्भरः समूहः तस्य क्षोभः प्रकर्षणः कोलाहलः। त्रिकूटः सुवेलोऽकलङ्का

सूक्ष्मव्यपेते भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्म-व्यपेतमुच्यते ॥ १९९ ॥

यत् सूक्ष्मभागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव। यथा,

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥२००॥

स्थानास्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः।
क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽथ कथ्यते ॥ २०१ ॥

तत्र व्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरावृत्तिर्यथा,

न मन्दया वर्जितमानसात्मया
नमन् दयावर्जितमानसात्मया।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं
मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ २०२ ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययोर्यथा,

दृश्यस्त्वयाऽऽपुरतः पयस्यानानाकलाली रुचिरेण नेत्रा।
नानाकलाली रुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥
॥ २०३ ॥

दोषरहिता अकलिकानि कलिरहितानि अद्रिकूटानि सुवेलशिखराणि यस्यां सा तथा ॥ १९९ ॥

यत् सूक्ष्मभागमिति। भागशो विविच्यमानं सूक्ष्ममेव वृत्तिभूयः तया तु स्थूलमिव प्रथत इति सूक्ष्मेऽधिकयाभिधानम् ॥ २०० ॥

क्रमप्राप्तमिदानीं पादयमकमुदक्रियत इत्याह। स्थानास्थानेति ॥ २०१ ॥

मन्दया तत्कालोचिते प्रतिपत्तिविधुरया आवर्जितौ मान ईर्ष्यारोषलक्षणो यया सा तथा। सात्मा आत्मवती अनयोः कर्मधारयः। नमन् पादान्ते लुठन्नपि दयावर्जितौ मानसात्मानौ यस्या इति बहुव्रीहेर्ङीप् ॥ २०२ ॥

आनाकं स्वर्गावधिलङ्घनमुल्लासः तच्छीली रुचिरेण मनोहरेण नेत्रा नायकेन

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,

स्मरानलो मानविवर्द्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति।
समन्ततस्तामरसेक्षणे न समं ततस्तामरसेक्षणेन॥ २०४॥

व्यपेतभेदेषु प्रथमतृतीययोर्यथा,

सभा सुराणामबला विभूषिता
गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः।
स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम्॥ २०५॥

तत्रैव प्रथमचतुर्थयोर्यथा,

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्ता तनुमध्यनामिका॥
॥ २०६॥

नानाकलानां चतुःषष्टिकीनाम् आली परम्परा। एणनेत्रा हरिणलोचना। इयमपि स्त्रीविशेषणम्॥ २०३॥

समं समकालं क्षणेन ततो विस्तीर्णस्तामनुभवैकसाक्षिचिन्तानुवृत्तिलक्षणान् निर्वृत्तिमरस्त इति सोपालम्भसम्बोधनम्। समन्ततः सर्वतस्तामरसेक्षणे कमलनेत्रे न किमपाकरोतीति पूर्वेण सम्बन्धः। अबला। बलाख्येन दानवेन रहिता विभुना शक्रेणाध्यासिता सुराणां देवानां सभा मृणालनिर्मलैः तव गुणैः आरोहि यतोऽतः सत्वं पुराणं बला विभूषितास्त्रियोऽलङ्कृता विहारयन् भासुराणां सतां सम्पदो निर्विश इति आशंसा॥ २०४॥ २०५॥

कलं मधुराव्यक्तभाषितम्। तनोर्मध्यस्य भरेण अनामिकास्तनद्वयी च त्वां विहाय कं नायकं न हन्ति वशीकरोति। अतो जितेन्द्रियेषु प्रथमगणनीये त्वयि सति कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमधि शरीरमधिकृत्य भूतमनामिकाङ्गुलीं नयातिपरस्य त्वत्सदृशस्य अभावात्। निर्दोषो हि लोके जहाङ्गुल्यानिर्दिश्यते॥ २०६॥

एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा,

या बिभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया।
नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमतिकालिमालया॥

॥ २०७ ॥

अर्द्धाभ्यासः समुद्गः स्यात्तस्य भेदास्त्रयो मताः।
व्यपेतश्चाव्यपेतश्च उभयात्मा च सूरिभिः॥ २०८ ॥

तेषु व्यपेतो यथा,

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मान्येष्टशाभीरुपतत्त्रिकूटम्।
अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मान्ये द्दशा भीरु पत त्रिकुटम् ॥२०९॥

अव्यपेतो यथा,

घनं विदार्य्यार्जुनवाणपूगं घनं विदार्य्यार्जुनबाणपूगम्।
ससार वाणो युगलोचनस्य स सारवाणोऽयुगलोचनस्य ॥ २१०॥

वल्लकीगुणस्वानो वीणाशब्दः तस्य मानं या बिभर्त्ति कालिम्नः श्यामतायाः आलया। कज्जलप्रभृतीनतीत्य वर्णप्रकर्षेण या स्थिता तया गातुमुपक्रान्तया भ्रमरमालया हेतुभूतया का नाम अत्र पर्वते कान्तं न नमति न प्रणमतीति न सुखेन नास्यते इति अस्वानमाया प्रागासीत् सापि उद्दीपनप्रकर्षे निःशेषितमाना नमतीत्यर्थः॥ २०७॥ २०८॥

अनेकेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु भ्रमन्ति अभ्राणि मेघा एव सालो वरणः प्राकारो-मान्याः पूजार्हा ईदृशा यथादृश्य तथैव मनोहारिणोऽभीरवो भयरहिताः पतत्त्रिकूटाः पक्षिसङ्घा अनेकपा हस्तिनस्तेषामदभ्र उत्कटो मदः तं भरन्ति धारयन्तीति मूलविभुजादित्वात् कप्रत्यये अनेकपादभ्रमदभ्राः साला वृक्षा यत्र। मान्येभीर्विंतिसम्बोधनद्वयम्। मानः शृङ्गारभावः तदर्हादृशा त्रिकूट पर्वतमालोकयेति। विदारी कन्दभेदः॥ २०९॥

अर्जुनः ककुभो वाणो गुल्मविशेषो पूगो गुवाको वृक्षद्वन्द्वत्वात् पाक्षिक एकवद्भावः। अर्जुनः पार्थः तस्य वाणपूगं शरसमूहः तं विदार्य भित्वा। अयुग-

व्यपेताव्यपेतो यथा,

कलापिनां चारुतयोपयान्ति वृन्दानि लापोढघनागमानाम् ।
वृन्दानिलापोढघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥
पादत्रयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाह्रियन्ते ॥ २११ ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।
श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ २१२ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।
सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥
॥ २१३ ॥

लोचनः त्रिनेत्रं किरातरूपधरं तस्य स सारगतः सारवाण उत्कृष्टशब्दस्तेन सहितोऽयुगद्वितीयोऽलोचनस्य दुर्ज्ञानस्य ॥ २१० ॥

के पानीये लपनशीला हंसास्तेषां वृन्दानि चारुतया मनोज्ञभावेनोपयान्ति सङ्गच्छन्ते । लापेन परस्परसंलापमात्रेणोढः प्राप्तो घनो निरन्तर आगम आगमन येषां वृन्दानिलो वात्या तेनापोढो निराकृतो घनागमो मेघदुर्दिनं कलापिनो मयूरा आरुतयः समन्ततं केकयितानि अपयान्ति तिरोभवन्ति । एकश्लोके पादत्रयाभ्यासस्य असम्भवात् श्लोकान्तरे च तथा सौन्दर्य्याभावात् पादत्रयाभ्यासो न चिन्तनीय इत्यत आह पादत्रयेति ॥ २११ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं महायमकं लक्षयन्नाह । एकाकारेति । द्विविधमेकाकारं भवति । एकमावृत्तिचतुष्केण अपरमावृत्त्यष्टकेन तदिदमुक्तमाद्यं पुनरनावृत्तमिति । प्रतिपादमवान्तरावृत्तिभेदेनैव अष्टकनिर्वाहात ॥ २१२ ॥

भासः कान्तिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः पूजा वा आसः प्रत्नुविधूननं हसः स्मेरता । एतैः सह वर्त्तते इति सभासमाना सहसा । यतोऽपरागं चित्तकालुष्यमत्ति । भासमानैः शोभमानैः सह वर्त्तते । सभासमाना । सहसा मार्गशीर्षेण हेतुना प्रावृड्विच्छेद प्रादुर्भूतान् परागान् रजःकणान् अतति प्राप्नोति परागात् । आकान्तिस्तया समाना सरूपास्तैः सहवर्त्तत इति सभासमाना । सोऽन्तकर्माणि । स्यन्ति परानिति ते सास्तैः सहवर्त्तत इति सहसा एवम्भूता असमाना अनुपमा

व्यपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,

प्रणवमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरङ्गम् ।
विरसं सदातिमिश्रितमच्युतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥

॥ २१४ ॥

अव्यपेतभेदे पादस्य पुनरभ्यासो यथा,

समानयास मानया समानयासमानया ।
समानयास मानया समान या समानया ॥ २१५ ॥
एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।

सभाजनसमवायोऽपरागादपरस्मात् पर्वतात् सहसा शीघ्रं परागात् परागतेति ॥ २१३ ॥

प्रवणं प्रकृष्टतरवनं प्रनिरन्तः शरेत्यादिना णत्वम् । अदभ्रेण महता मदेन दर्पेण चलन्तो ये वयः पक्षिणस्ते. पराजिता मूढवयो बाला पक्षिणो यत्र तमल-मत्यर्थं पूर्वोक्तरूपानमूढान् वीन् पक्षिणो मलते धारयतीति वा । अहिततरगं भुजङ्गव्यापारावर्त्तस्थानं विरसमतलस्पर्शं तया भूभागरहितं सदा सर्वकालं तिमिभिर्महामत्स्यैः श्रितमाश्रितमच्युतस्य भगवतो नारायणस्य धाम विश्रान्ति-स्थानं प्रतीतः प्रख्यातः शिखी वडवानलस्तेन चरितवनं भक्षितजलोत्पीडमिति प्रथमश्लोकार्थः । प्रवणमदाः मदायत्तदर्पाः सततनिस्यन्दमानमदजलाश्च भ्रमन्तो ये मैनाकप्रभृतयः अचला द्विपा करिमकराश्च तैः शोभितम् । ऊढा विमला स्वभाव-निर्मलाः महिता. पूजिताः तरङ्गा येन तम् । विरस चारम् । सतीभिः शोभ-नाभिरातिभि पक्षिविशेषैः मिश्रितं करम्बितं न च्युतं धाम तेजो यस्य तं प्रतीताः प्रत्यागताः शिखिनो मयूराः तैश्चरितवनं भ्रान्ततीरकाननं समुद्रं पश्येति वाक्यान्तरवर्त्तिक्रियया सम्बन्ध इति द्वितीयश्लोकार्थः ॥ २१४ ॥

समानयेति । हे समान सखे या असमानया अविनयवतीनां धुरि गण-नीयया अनयोः समानया समानया यासः प्रयत्नोमान ईर्ष्यारोषस्तौ समानौ यस्याः तया तथा समानया चित्तानुस्मृतिसारूप्यं भजमानया पूजा सहितया असमानया अनुपमया सल मा मांसमानय सङ्गमयेति मन्मथोन्माथाविष्टस्य कस्य-चिद्वयस्यप्रार्थना ॥ २१५ ॥

तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः ॥ २१६ ॥
प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ।
पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ २१७ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत्।
भयकृद्भूपते बाहुर्द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥

अत्र कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्योर्भयकृदित्यत्र करोति कृन्तत्योश्च प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषो-ऽयम् ॥ २१८ ॥

लिङ्गश्लेषोऽपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,

कुवलयदलच्युतासौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते।
अधरीकृतप्रवालश्रियाङ्घ्रिणास्येन च नतभ्रूः ॥

बन्धावृत्तिसामान्याद्यमकानन्तरं श्लेषं लक्षयति। एकरूपेणेति। अर्थ-
भेदेन शब्दा भिद्यन्त इति मते कथमेकेन वाक्येन द्वयोरुक्तिरित्यत आह। तन्त्रे

यथा ज्योत्स्ना चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम् ।
अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कर्तुमयं क्षमः ॥ २४६ ॥
अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः ।
सोऽप्यनेन स्तवकितः श्रियं कामपि पुष्यति ॥ २४७ ॥
मुहुरावर्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते ।
काव्यव्यापी स सन्दर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ २४८ ॥
कार्णाटी कौन्तली कौङ्गी कौङ्कणी वानवासिका ।
द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलिप्तिका ॥ २४९ ॥
औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधेष्यते ।
अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते ॥ २५० ॥

तेव प्रतिभासत इति । ननु सजातीयानां निरन्तरमावापे कर्त्तव्ये किमिति विजातीयव्यवहितेः आवृत्तिरुदाक्रियत इति अत आह । सर्वेऽपि चेति ॥ २४५ ॥

श्लेषनिर्वाहकतया श्रुत्यनुप्रासोऽलङ्कार इत्युक्तं तच्च सन्दर्भव्यापकतयैव निर्वहतीत्याह । यथेति । ज्योत्स्नालावण्ययोः सर्वाङ्गीणा श्लेषसुभगयोरेवालङ्कारताप्रसिद्धिः ॥ २४६ ॥

नन्वेव मनुप्रासान्तरविषयेऽपि श्रुत्यनुप्रासः प्रसक्तस्तत्र च किमनेन करिष्यत इत्यत आह । अनुप्रासः कविगिरामिति । उक्तं हि ''न घटनामन्तरेण काव्यभावः । न च काव्यमपहाय वर्णानुप्रासादीनामात्मलाभ" इति ॥ २४७ ॥

स्ववर्ग्येषु इति । स्वशब्द आत्मीयवचनः स्ववर्गे भवाः स्ववर्ग्याः क च ट त पान्तस्थोष्मोपलक्षिताः सप्तवर्गाः स्ववर्ग्येषु वर्त्तत इत्यर्थकथनम् । माणिक्यस्तवकितहारलतावदन्योन्यालम्बनेन परभागलाभ इत्यभिप्रायतया च काव्यव्यापकेनैव सन्दर्भेण निरूप्यमाणा वर्ग्यावृत्तिर्वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसितोऽर्थः । वर्णानुप्रासाद्भेदो वक्ष्यते ॥ २४८ ॥

कर्णाटादिप्रभवकविहेतुवाग्गोचराः कार्णाटीप्रभृतयो न तु वृत्तीनां देशैः कश्चिदुपकारः । वनवासनामा दक्षिणापथे रता भगवती चिङ्गिती देशः । भ्रमभावीरिति । विषमिति इति परायणम् ॥ २४९ ॥ २५० ॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम् ।
कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम् ॥ २५१ ॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,

ज्वलज्जटिलदीपार्च्चिरञ्जनोच्चयचारवः ।
चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चरीकाश्चकासति ॥ २५२ ॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा,

कुम्भकूटाट्टकुट्टाककुटिलोत्कटपाणिरुट् ।
हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते ॥ २५३ ॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्कणी यथा,

मधुर्मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेक्षणा ।
इन्दुरैन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः ॥ ५५४ ॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिस्रुत् फुल्लमुत्पलम् ।
पृषत्काः पञ्चबाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः ॥ २५५ ॥

अन्तःस्थानुप्रासवती द्राविड़ी यथा,

प्रियालवल्लीतालतमालैलावनावली ।

अवहित्थप्रस्तावे कर्णकण्डूयितमोट्टायिताख्यः शृङ्गारभावजो विकारः ॥ २५१ ॥

२५२ ॥

कुम्भकूटं कुम्भाग्रं तदेव अट्टोऽट्टालकः । रुषहिंसायां यथोक्तेन पाणिना रुष-तीति क्विप् । पेटः समूहः ॥ २५३ ॥

मधुर्वसन्तो गान्धर्वं गीतम् । अत्र धकारदकारानुप्रासैरासमाप्तिनिर्बन्ध-त्वम् ॥ २५४ ॥

परिस्रुन्मदिरा । पृषत्का बाणाः पञ्चमः स्वरविशेषः तद्भूयिष्ठो ध्वनिः पञ्चम-ध्वनिः ॥ २५५ ॥

भाति पल्वलहिन्तालक्लृप्तपुण्ड्रा वधूरिव ॥ २५६ ॥

ऊष्मानुप्रासवती माथुरी यथा,

पुष्णती पुष्पधनुषं मुष्णती प्लोषविप्रुषः ।

मिषन्ती निर्निमेषेण चक्षुषा मानुषी न सा ॥ २५७ ॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्री यथा,

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः ॥ २५८ ॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्ग्या मागधी यथा,

अघौघं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः ।

हन्याद् घुरुघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः ॥ २५९ ॥

स्वान्त्यसंयोगिवर्ग्या ताम्रलिप्तिका यथा,

शिञ्जानमञ्जुमञ्जीराश्चारुकाञ्चनकाञ्चयः ।

कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग तवाङ्गनाः ॥ २६० ॥

पल्वलाः सान्द्रपल्वाः सिध्मादेः आकृतिगणत्वाल्लच् । पुण्ड्रस्तिलकः । अत्र लकारवकारानुप्रासाभ्यां सन्दर्भनिर्वाहः ॥ २५६ ॥

प्लोषो विरहदाहस्तस्य विप्रुषस्तीक्ष्णा भागास्तेऽमी सततमुष्णा एव वृत्त्यनुप्रासाः ॥ २५७ ॥

सङ्कीर्णाः पुनरन्ये पञ्च भवन्ति । तत्र सङ्करो द्विधा । विजातीयसंवलनम्भिथः सम्भेदेन संयोगरूपता च । कोकिलालापेत्यादौ कवर्गान्तस्थचवर्गानुप्रासाः स्फुटा एव । संयोगस्तु विद्यमानोऽपि न विवक्षितः ॥ २५८ ॥

विदर्भितः स्वान्तरायेण वैदर्भी प्रपञ्चशोभामानीतः । घुरुघुरेत्यव्यक्तानुकरणम् । अत्र आसमाप्तिकवर्गानुप्रासस्तवर्गान्तस्थानुप्रासाभ्यां विदर्भितः । एवमन्यत्रापि वैदर्भी गवेषणीया ॥ २५९ ॥

संयोगोऽद्विविधः सजातीयेनान्येन च । आद्यस्त्रिविधः स्ववर्ग्यान्तस्थरूपतदन्यसंयोगभेदात् । एते यथाक्रमं वृत्तित्रयं प्रयोजयन्तीत्याह । स्वान्त्येत्यादि ।

सरूपसंयोगग्रथिता औड्री यथा,

सल्लतापल्लवोल्लासो च्छिन्नवित्तहरो नृणाम् ।
मज्जतोज्ज्वलसज्जासु नदीषु मलयानिलः ॥ २६१ ॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा,

अस्तमस्तकपर्य्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ २६२ ॥

अकठोराक्षरादानं नातिनिर्वहणेप्सिता ।
अशैथिल्यञ्च सत् कर्त्तुं वृत्त्यनुप्रासमीप्सते ॥ २६३ ॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति च नास्ति च ।
वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतोऽस्तीति भिद्यते ॥ २६४ ॥

शिञ्जाना मधुरं शब्दायमाना मञ्जीरा नूपुराः । अत्र अपूर्वार्द्धे स्वान्त्यसंयोगिनौ चवर्गौ । उत्तरार्द्धे तु कवर्गाविति ॥ २६० ॥

सन्तः कमनीया लतानां पल्लवाः तदुल्लासनमात्रप्रवीणतया तीव्रता व्यतिरेकः । अतएव नृणां विदग्धमिथुनानां चित्तमेव सर्वस्वभूतं हरतीति । उज्ज्वला निचुलाद्यैः सज्जाः सन्नद्धा निचुलनिकुञ्जसन्नद्धनदीमज्जनेन शीतलत्वमुन्मीलितम् ॥ २६१ ॥

अस्तोऽस्ताचलः कम्रं कमनीयम् ॥ २६२ ॥

वृत्त्यनुप्रासरसिकस्य कवेः प्रसज्जमानं दोषमपाकर्तुं शिक्षामाह । अकठोरेति । तदुक्तम् । परुषाभिधायिवचनात् अनुकरणाच्च अपरत्र नो परुषम् । रचयेद्यथागतिः स्यात् तथापि क्लादयो श्लेषाः । अतिनिर्वाहे व्यक्तमेव वैरस्यं तदुक्तं सर्व एवानुप्रासाः प्रायेणेत्यादि । कोमलमात्रवर्ण्यनिर्वहणे तु शैथिल्यसम्भावनमिति ॥ २६३ ॥

ननु अनुप्रासाद्वृत्तीनां को विशेष इत्यत आह । क्वचिदिति । क्वचिद्वृत्तिभागे चरणाद्यात्मके भवत्येव क्वचित् पुनः अंशभेदेन भवति न भवति च । तावतैव तस्य अलङ्कारत्वं वृत्तिशरीरव्यापकतया निरूप्यमाणस्तु वर्ण्यान्तोऽन्य एवायं वर्णानुप्रासाद्वृत्त्यनुप्रास इत्यर्थः ॥ २६४ ॥

अन्ये पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचक्षते।

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः।
स्फुटादिबन्धसंसिद्धेय सेह वृत्तिर्निगद्यते॥ २६५॥
काव्यव्यापी च सन्दर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते।
सौकुमार्य्यमथ प्रौढ़िर्मध्यमत्वं च तद्गुणाः॥ २६६॥
गम्भीरौजस्विनी प्रौढ़ा मधुरा निष्ठुरा श्लथा।
कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता॥ २६७॥
इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते।
कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते॥ २६८॥

तासु गम्भीरा यथा,

अप्फन्दन्तेण णहं महिं च तड़िडड्ढमाविअदिसेण।
दुन्दहिगम्भीररवं दुन्दभिअं अंबुवाहेण॥ (म)

(म) आस्पन्दता (व्याप्नुवता) नभो महीं च तड़िद्व्याप्तदिशा।
दुन्दुभिगम्भीररवं दुन्दुभितमम्बुवाहेन॥

अन्ये पुनरिति। वर्णानां वर्त्तनं वर्त्तनाधिष्ठानं च वर्त्तिपदेनाभिमत-मादौ सङ्घटनविघटनाभ्यां द्विधा। समस्तव्यस्तभेदेन सङ्घटनविघटने द्विधा। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। आदिग्रहणादन्तस्थोष्मणोः सङ्घटनबहुलः सन्दर्भः। प्रस्फुटः विघटनबहुलः कोमल उभयबहुल उन्मिश्रः॥ २६५॥

द्वितीयं वृत्तिशब्दार्थमाह। काव्यव्यापी चेति। अत्रापि दोषप्रसङ्गापाकर-णार्थमाह। सौकुमार्य्यमिति। अतएव गुणाः। शैथिल्यपरुषत्वे तु दोषा-वित्यर्थः॥ २६६॥ २६७॥

योगासंयोगयोः प्रतियोगिव्यवस्थाविरहात् कथं द्वादशप्रकारता व्यवस्थिति-रित्याशयवानाह। कारणं पुनरिति॥ २६८॥

दूषणप्रतिपत्तिसौकर्य्यात् तत्प्रसिद्धैव पृथगुदाह्रियत इत्याह। तास्विति॥

सैषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां पकारफकारयोश्च स्वसंयोगविन्दुयोगाभ्यां जायते ॥ २६९ ॥

ओजस्विनी यथा,

पत्ताश्र सीकराहअधाउसिलाजलणिसस्सराजिअजलअं।
सज्झं ओज्झरपहसिददरिमुहणिम्महिअवउलमइरामोअं॥ (य)

सेयं मूर्द्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वित्वैस्तदावृत्त्या च प्रायो जायते ॥ २७० ॥

प्रौढ़ा यथा,

कृत्वा पुंवत् पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र॥

सैषा प्रायेण मूर्द्धन्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुरुत्वेन जायते ॥ २७१ ॥

(य) प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशिलाजलनिषण्णराजितजलजम्।
सह्यं निर्झरप्रहसितदरीमुखनिर्मथितवकुलमदिरामोदम्॥

अस्फुटन्तेण व्याप्तवता। उद्भमा विश्वं व्याप्तम्। दुन्दुभिरन्तर्गतकाश्यभाजनी निःस्वानविशेषी दुर्घभिश्च शब्दायितम्। यकारधकारौ तवर्गस्य वकारभकारौ पवर्गस्य तृतीयचतुर्थौ॥ २६९ ॥

सततशीकरसिच्यमानगैरिकशिलातललुण्ठनेन जलदानां रञ्जनम्। विशीर्य-पतनेनात्यन्तधवला निर्झरा एव हासो यस्य तादृशेन दरीमुखेनान्तः प्ररुढवकुलकुसुमामोदनिःसरणरञ्जितजलधरप्रतिविम्बभूतताम्रनयनोन्मुद्रणात्। हासवकुलामोदाभ्यां च चीवतारीपरूपासमासोक्तिर्ध्वन्यत इत्याराध्याः। ओज्झरो र्झरो णिम्महिअ निःसृतम् ॥ २७० ॥

भृगवस्तटा भृगुपातस्य सुरस्त्रीसङ्गमः फलम्। अत्र कुर्वन् स्वर्लोकनिर्वर्त्येतेषु मूर्द्धन्यानामन्तःस्थसंयोगा उच्चैः शब्द इत्यादौ स्वभावगुरूणामपि पूर्वरूपसंयोगसन्निधौ छायाविशेषो भवतीत्याहुः केचित्॥ २७१ ॥

मधुरा यथा,

किञ्जल्कसङ्गी भिञ्जानभृङ्गलाञ्छितचम्पकः।
अयं मधुरुपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्शतया जायते॥ २७२॥

निष्ठुरा यथा,

स्वाङ्गश्लिष्टाद्रिजन्मानं नेत्राचिंः प्लुष्टमन्मथम्।
स्तौमि त्र्यक्षं द्युषज्ज्येष्ठं दैत्यश्रेण्यार्चिताङ्घ्रिकम्॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वेनोत्पद्यते॥ २७३॥

श्लथा यथा,

दयितजनविरहविगलितनयनोदकपीतहरिणमदतिलकम्।
वदनमपगतमृगमदपत्रिकरचिं वहति लोलदृशः॥

सेयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते॥ २७४॥

कठोरा यथा,

निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिहासिकम्।
चक्रे चक्रं युधि क्रामन्नलर्कः कार्कशार्करुक्॥

सैषा प्रायः कण्ठरेफादिसंयोगादुत्पद्यते॥ २७५॥

कोमला यथा,

दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं कृपाणं ते।

अनुस्वारपुरोवर्त्तीति। अनुस्वारस्वरूपतदादेशौ अनुस्वारपदेन गृह्यते। तेन भ्रमितहासेत्यादावनुस्वाराभावेऽपि न लक्षणमुदाहरणम्॥ २७२॥

स्वाङ्गेति। दिवि सीदन्तीति द्युषदो देवाः सुषमादित्वात् षत्वम्। अत्रैकान्तरिताः संयोगाः सन्दर्भव्यापकाः प्रतीयन्ते। सोऽयमस्याः संयुज्यमाना विशेषोऽपि वृत्त्यन्तरादविशेषो निष्ठुराद्वैपरीत्येन श्लेषोदाहरणं सुगमम्॥ २७३॥

करचिः साहस्रम्॥ २७४॥

रमणकृते रणरणकी पश्यति तरुणीजनो दिव्यः ॥

सेयं रेफणकाराद्यसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥ २७६ ॥

मिश्रा यथा,

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

सैषा प्रायः कठोराणामोष्ठ्यकण्ठ्यमूर्द्धन्यानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥ २७७ ॥

परुषा यथा,

जज्ञे निह्रादिह्रादोऽसौ कह्लाराह्लादितह्रदः ।
प्रसह्य मत्वा गर्ह्यत्वमर्हणार्हः स्मरन्मरुत् ॥

सैषा प्रायेणोष्मणामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥ २७८ ॥

ललिता यथा,

द्राविड़ीनां भ्रुवं लीलारेचितभ्रूलते मुखे ।
आसज्य राज्यभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथः ॥

सैषा प्रायेण दन्त्योष्ठ्यतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥ २७९ ॥

अमिता यथा,

वकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले ।

सैषाप्रायः कण्ठेति । कण्ठ्यरेफयोः क्वचिदन्यस्यापि आदिपदोपात्तस्य संयोगोऽवसेयः ॥ २७५ ॥ २७६ ॥

बाहुल्यादिभिरिति । बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः प्रादेशिकैरित्यर्थः ॥२७७॥२७८॥

द्राविडीनामिति । किञ्चिदुन्नमनं रेचितम् । तेनाधिज्यकोदण्डक्रियाकारिभ्रूलतासनाथे दुःखराज्यभारारोपः । सुगममुदाहरणम् ॥ २७९ ॥ २८० ॥

कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्वतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥२८०॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद् या कथितेह सा ।
न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ २८१ ॥
श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कराः ।
क्वचिद्भेदाः पृथक्कर्त्तुमस्यास्तेनेह नेष्यते ॥ २८२ ॥
यथाम्रातकपुष्पादि स्रगादेर्वर्ण उच्यते ।
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ २८३ ॥
स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृतः ।
गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटः ॥ २८४ ॥
मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते ।
वर्णावृत्तिः प्रयोगिभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ॥ २८५ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,

यस्यावासीकृतहिमगिरेर्गुञ्जतां कुञ्जराणा-
माविश्चक्रे वनगजमदाघ्राणघोरायितानि ।

तदेतत् सर्वेषां मतं दूषयति । न गुणेभ्य इति । समता सौकुमार्य्यादि-गुणेषु भारतीप्रभृतिषु च वृत्तिषु यथायथमन्तर्भावः अवगन्तव्यः ॥ २८१ ॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरिति विषयसप्तमी । वर्णावृत्तेः वृत्त्यनुप्राससाधारण-त्वात् ॥ २८२ ॥

ततो वर्णानुप्रासं विशेषयन्नाह । यथाम्रातकेति । स्रगादेर्वर्णस्थानीया वर्णावृत्तिर्वर्णानुप्रासः । तत्र उपमानभूतवर्णविवरणं समानजातीयकुसुमादिविर-चितमालापटप्रभृतिषु यदन्तरान्तराविजातीयाम्रातकुसुमादिसन्निवेशनं तद्वर्ण इत्युच्यते । तद्वत्या वाचा वर्णावृत्तिः । सा वर्णानुप्रास इति सूत्रार्थः । स द्विधा । संयुक्तासंयुक्तवर्णनिरूप्यत्वात् । यथायथमेतत् उभयप्रपञ्चनम् ॥ २८३ ॥

स्तवकवदादयो द्वादशप्रकारास्तेषु क्वचित् क्वचित् संयोगावृत्तिःस्तवकवान् । अनुप्रासविन्यासादिति संयोगानुप्रासविन्यासतः ॥ २८४ ॥

दर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-
स्वेच्छाकाषव्रणितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादेर्वर्णस्तवकस्य स्थाने स्थाने विन्यासादयं वर्णानुप्रासः स्तवकवानित्युच्यते ॥ २८६ ॥

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानां
किं त्वं पक्ष्मान्तरालैर्मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।
एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णविन्ध्योपलाभा
दावाग्नेर्व्योमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादप्रथमत्रिभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादि-नियमेन वृत्तिः सोऽयं वर्णानुप्रासः स्थानीत्युच्यते ॥ २८७ ॥

आवृत्तेर्वर्णान्तरार्पेण गर्भो यथा,

कालं कपालमालाङ्कमेकमन्धकसूदनम् ।
वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधन्वनः ॥

अत्र कालं कपालमालेत्यङ्कमेकमिति वन्दे वरदमीशानं शासनमित्यादिषु पकारवकारमकाररेफककारगर्भाधानादयं वर्णानुप्रासो गर्भ इत्युच्यते ॥ २८८ ॥

गुञ्जतां कुञ्जराणामकाण्डकण्डूलगण्डस्कन्धगन्ध इत्यत्र आवृत्तिचतुष्केण स्तवक-निर्वाहः । स्थानीति ॥ २८५ ॥ २८६ ॥

श्लोकपादेऽपि प्रथमादिभागकल्पनया स्थाननियमविवक्षा । तथाहि । बाले मालेयमिति प्रथमोभागो नीनी इति प्रतिभासारूढः तृतीयादिप्रथमपादे । एवं पक्ष्मान्तरालमलिनमुधामश्रुप्रभृतीनां द्वितीयादिपादेषु प्रथमादिभागकल्प-नाऽवसेया ॥ २८७ ॥

काल कालस्वरूपं एकमद्वितीयम् । कालं कपालेत्यत्र लकारावृत्तिः कका-रेण व्यवधाने प्रजाते कपालेत्यत्र पकारो वर्णान्तरगर्भायमाण उपलक्ष्यते । एवं

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतो यथा,

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान्।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित्॥

अत्र प्रथमपादेन मालतीदामित्यादिभिर्विकासः। द्वितीयपादे प्रेमेत्येकावृत्त्या सङ्कोचः। तृतीयपादे म्लानापि न म्लायतीत्येताभ्यां केशरस्रगित्येताभ्याञ्च विकाशः। चतुर्थेनेति सङ्कोचः। सोऽयं वर्णानुप्रासो विवृतसंवृत इत्युच्यते ॥ २८९ ॥

चक्रबालबद्धानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तो यथा,

लोलल्लवङ्गलवलीवलया निकुञ्ज-
कूजत् कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः।
अध्यूषिरे कनकचम्पकराजिकान्ता
येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः॥

अत्र चक्रवालक्रमः सुव्यक्त एव। सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ॥ २९० ॥

क्रमेण द्वित्राणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् यथा,

---

मालाङ्कमित्यादौ लकारादिगर्भीकरणमवसेयम्। विवृतसंवृतौ निगदेनैव व्याख्यात एव ॥ २८८ ॥

न मालतीदामित्यादौ प्रथमपादे मकारावृत्तिद्वयेन विवरणं द्वितीयपादे सकृत्प्रयोगेण तस्यैव संवृतिस्तृतीयपादे नकारसकारयोः आवृत्त्या विवृतिश्चतुर्थे तु नेति संवरणम्। तदिह भूयो विकाशकिञ्चित्सङ्कोचकिञ्चित्विकाशसर्वथा सङ्कोचपरिपाट्या सन्दर्भनिर्वहणं शोभाकरमिति व्याचष्टे। अत्रेति ॥ २८९ ॥

लोलदिति। कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः। अपरान्तो देशविशेषः पूर्ववलनेन उत्तरग्रहणं चक्रवालम्। व्यञ्जनमात्रवलनमभिप्रेतं तेन वलीवलेत्यत्रापि चक्रवालसिद्धिः ॥ २९० ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति वधूर्विधातृ इति चकार चकोरेति लज्जावती लाजेति विमोक्षमग्नौ इति द्वयोस्त्रयाणां च स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिः । सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानित्युच्यते ॥ २९१ ॥

क्रमवतां विपर्य्ययोपन्यासाद्विपर्य्ययो यथा,

प्रणवः प्रणवो यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः ।
रणवान् वारणमुखः स वः पातु विनायकः ॥

अत्र व्युत्क्रमो व्यक्त एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्य्यय इत्युच्यते ॥ २९२ ॥

स्वाद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् ।
यथा, स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्य्यविमुखं
महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः ।

एवमुत्तरत्र । क्रमेणेति । द्वौ आरभ्यैव क्रमसम्भव ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो विरसायते । तेन पञ्चानामित्यादिनोक्तमसंयोगस्वराणामिति अविवक्षितसंयोगस्वराणाम् । गुरुणेति अनुल्लङ्घनीयाज्ञता । तथा चलत्प्रयुक्त्या दुर्वहनितम्बभारालसाया अपि कथञ्चित् पदविन्यासेन कान्तिविशेषो ध्वन्यते । स्वभाववतामयोरपि नैवयोः तत्काले भूमा श्लेषाद् द्विगुणो राग इति उपमाने मत्तपदपोषः पूर्वार्द्धे द्वयोर्द्वयोः उत्तरार्द्धे त्रयाणामनुल्लङ्घितक्रमाणामेव व्यञ्जनानामावृत्तिरिति स्फुटं विवरणम् ॥ २९१ ॥

क्रमवतामुपक्रान्त किञ्चित्क्रमाणामावृत्तौ तत् क्रमविपर्यासो व्युत्क्रमः ॥२९२॥

स्वाद्येति । आवर्त्तनीयो वर्णः स्वपदेनाभिमतः तस्य पूर्वो यो वर्णस्तद्वर्त्तिना स्वरेण सह तस्यावृत्तिः । पादमध्यान्तयोरेवेति । मध्यसंश्लिष्टोपरितनभागघटितसमुद्गकतुल्यतया सम्पुटोऽनुप्रासः ॥ २९३ ॥

ग्रहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥

तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमित्युच्यते ॥ २९३ ॥

अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासो मिथुनं यथा,

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्
ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दोर्मयूखान्।
अयि परिहर वायो योगमङ्गैर्मदीयैः
प्रणयिनि समवेते ते भवन्तः सखायः ॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमित्युच्यते ॥ २९४ ॥

आवाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका यथा,

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपघ्ननिघ्नं
निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥

तदेतन्नातिदुर्बोधम्। सोऽयं वर्णानुप्रासो वेणिकेत्युच्यते ॥ २९५ ॥

अन्तःपादमिति। वृत्तौचितीवशात् च द्विखण्डलब्धशोभाविशेषेषु पादेषु मिथुनसिद्धिरवसेया। तदिदमुक्तमुपक्रमोपसंहारयोरिति। मिथुनं द्वन्द्वम् ॥२९४॥

विद्राण इति। उपघ्न आश्रयो निघ्नः परवशः। अनुप्रासजातेरासमाप्तिनिर्वाहोऽभिमतः। व्यत्ययः पुनरन्या अन्या एवाभिमतास्तेन वृत्त्यनुप्रासादेदोऽत एव वेणीतुल्यता। तत्र हि किल केशग्रथनानिर्व्यूढैव भक्तिः पुनरन्यान्येति ॥२९५॥

उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्रः । यथा,

नीते निर्व्याजदीर्घामघवति मघवद्वज्रनिद्रानिदाने
निद्रां द्रागेव देवद्विषि मुषितरुषः संस्मरन्त्याः स्वभावम् ।
देव्या दृग्भग्रस्तिस्रभ्यस्त्रय इव गलिता राशयो रक्ततायाः
रक्षन्तु त्वां त्रिशूलक्षतिकुहरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ।

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ २८६ ॥

एकवर्णावृत्तेर्वृत्त्यनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रो यथा,

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचलञ्चोलाञ्चलैर्वञ्चिता-
श्चारीसञ्चरणैकचारुचरणाः सिञ्चन्ति चित्तं मम ।
लीलाचञ्चुरचञ्चरीकरुचिभिश्चूलालकैश्चर्चिताः
किञ्चिच्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचां चौर्य्यो मृगीलोचनाः ॥२८७॥

अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयोर्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायानुकारी चित्रः, स सवर्णानुप्रासवान् विचित्र इति ।

उक्तलक्षणेभ्य इति । पूर्वोक्तवर्णानुप्रासेभ्य इति । तथा हि प्रकृतोदाहरणे स्थाने स्थाने स्तवका विवक्षायां न स्तवकवान् विभागपरिहारेण न स्थानीवर्णान्तरायानुपपत्तौ न गर्भः सङ्कोचविकाशाभावेन न विहृतसंहृतः चक्रवालक्रमाभावेन न गृहीतमुक्तः । एवं क्रमविपर्य्यस्तमिथुनवद्भिर्भावोऽवगन्तव्यः । आसमाप्तिनिर्वहणाभावे वेणीभेदः स्फुट एव ॥ २८६ ॥

एकवर्णावृत्तेरिति । 'वर्ण्यावृत्तौ हि कदाचित् एकवर्णावृत्तिरपि सन्दर्भव्यापिनी सम्भाव्यते । तस्यां प्रतीयमानायामेव अन्तरान्तरा नानाजातीये वर्णावृत्तिश्चित्रशोभादायिनी विचित्रानुप्रास इत्युच्यते । तथाहि । प्रकृतोदाहरणे सन्दर्भसमाप्तिं यावदावर्त्तमाने एव चकारे काञ्चनकाञ्चेति लयचलदित्यादिषु ककारलकाराद्यनुप्रासोद्भटभावेनैव वर्णावृत्तेर्व्यभाव इव प्रकाशते । चारीसञ्चरणप्रकारा भौमी आकाशी च । चञ्चुरी मनोहरः चञ्चरीकी भ्रमरः ॥२८७॥

अन्ये पुनरिति । विभिन्नार्थैकरूपत्वं स्थानविभागालम्बनं व्यपेताव्यपेत-

तत्र चित्रो यथा,

सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥२९८॥

विचित्रो यथा,

उद्यद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि
द्योतद्विप्रुषि चन्द्ररुङ्मुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
मा मुञ्चोच्चकुचान्तसन्ततगलद्बाष्पाकुलां बालिकां
काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥ २९९ ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यः कृतलक्षणः ।
सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः ॥ ३०० ॥
समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् ।
पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते ॥ ३०१ ॥
विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया ।

भावश्च यमकच्छायावर्णानुप्रासवानिति । अतिशायने मतुप् । सर्वाशारु-धीत्यादौ धिप्रभृतीनां विभिन्नार्थैकरूपाणां व्यपेतानामेव पादमध्यान्तयोः अव-स्थितिः । एवमव्यपेतमप्युन्नेयम् । न अत्र वर्णानुप्रास उत्कट इति विचित्रात् भेदः ॥ २९८ ॥

अतएव उत्तरत्र स्फुटवर्णानुप्रासमुदाहरति ॥ २९९ ॥

तेऽमी शुद्धवर्णावृत्तिप्रकाराः षट्त्रिंशल्लक्षिताः साम्प्रतं द्वादशतापन्नवर्णावृत्तयो लक्ष्यन्त इत्याह । वर्णावृत्तिरनुप्रास इति । द्वादशधेति । वीप्सा द्रष्टव्या ॥ ३०० ॥

समग्रमिति । पदालम्बनोऽनुप्रासः पदानुप्रासः तेन पदावयवमात्रालम्बनो-ऽपि पदालम्बन एव । तदिदमाह । पदाश्रयेणेति ॥ ३०१ ॥

आनिर्वाहाच्च स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते ॥ २०२ ॥

मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली ।

खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली ॥ २०३ ॥

गृहीतमुक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् ।

इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते ॥ २०४ ॥

तेषु मसृणो यथा,

स रणे वारणास्यस्य दशनेऽशनिसम्भवे ।

चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम् ॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥ २०५ ॥

दन्तुरो यथा,

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिक्येन दन्तुरता । सोऽयं पदानुप्रासो दन्तुर इत्युच्यते ॥ २०६ ॥

श्लक्ष्णो यथा,

अप्येहि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम ।

अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम् ॥

ननु यदि पदावृत्तिः अभिन्नार्था तदा पुनरुक्तिरेव भिन्नार्था चेत् यमकान्न भिद्यत इत्यत आह । विसर्गेति । बिन्दुः अनुस्वारः स्थानं कण्ठादिकम् । वृत्तेः पादादियमकताभावो निर्वाहः प्रायो निर्वाह इति योजना ॥२०२॥२०३॥२०४॥

वारणास्यो विनायकः । अत्र रणे रणेति शनेऽशनीति कारं कारमिति भुजं भुजेति पदं तदेकदेशावृत्तिः स्फुटमुपलभ्यते । मसृणा तु कथमित्यत आह । सोऽयमिति ॥ २०५ ॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता। सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते ॥ ३०७ ॥

संपुटं यथा,

> सदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशां मतिः।
> असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम् ॥

अत्र इवशब्दस्यापवादत्वेनाव्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमित्युच्यते ॥ ३०८ ॥

संपुटावली यथा,

> करोति किं किरातोऽपि समाकृष्य शिलीमुखान्।
> शिलीमुखान् समाकृष्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समाकृष्य समाकृष्येति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम्। सोऽयं पदानुप्रासः संपुटावलीत्युच्यते ॥ ३०९ ॥

खिन्नो यथा,

> कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदसुखाशयमूढचेतनानाम्।

सनैषधेत्यादौ निषधरूपी वर्णसमुदायः पदैकदेशतामापन्नः साधारण एव। तदत्र दन्तुरता कीदृशीत्यत आह। अत्र निर्विषद्धेति ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥

सम्पुटवदेकरूपस्यैव खण्डस्य निरन्तरमावर्त्तनं सम्पुटम्। तत्कथमिव कं संशब्दैरन्तराये सम्पद्यत इत्यत आह। अत्र इव शब्दस्येति ॥ ३०८ ॥

करोति किङ्किरातोऽयमित्यादौ मध्ये शिलीमुखान् शिलीमुखानिति प्रथमं सम्पुटम्। तस्य बहिरावरणभूतं समाकृष्य समाकृष्येति द्वितीयं तस्यापि किङ्किरातः किङ्किरातेति तृतीयं तस्यापि करोति करोतीति चतुर्थम्। तदेतद्विपरीतव्याख्यया व्यञ्जयन्नाह। अत्र करोतीत्यादि ॥ ३०९ ॥

कुलेति। अत्र प्रथमपादे कुलेति अविवक्षितस्वरादिवर्णयुग्मव्यञ्जनचतुष्टय-

अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता। सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इत्युच्यते॥ ३१०॥

स्तवकवान् यथा,

भासयत्यपि भाषादौ कविवर्गं जगत्त्रयीम्।
के न यान्ति निबन्धारः कालिदासस्य दासताम्॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशात् स्तवकवानित्युच्यते॥ ३११॥

स्थानी यथा,

परं जोण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो
खदक्खारो हारो मलअपवणा देहतवणा।
मुणाली वाणाली जलदिअ जलद्दा तणुलदा
वरिट्ठा जं दिट्ठा कमलवअणा सा सुणअणा॥ (२)

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीत्युच्यते॥ ३१२॥

---

(२) परं ज्योत्स्ना उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः,
क्षतक्षारो हारो मलयपवना देहतपनाः।
मृणाली वाणाली ज्वलति च जलार्द्रा तनुलता,
वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना।

व्यवधानेन कुलीत्यावृत्तिं द्वितीयतृतीयपादयोस्तु सुखदसुखेति अभवविभवेति चैकवर्णव्यवधानेन आवृत्तिश्चतुर्थपादे तु भवभवेति रीतिभङ्गो न च दोषः। प्रतीत्यव्यवधानात्॥ ३१०॥

वैचित्रीविशेषेण अलङ्कारभावो भासयतीत्यादौ आद्यन्तयोः दूरान्तरितैव आवृत्तिः। स्थाननियमस्तु न विवक्षितः। तदिदमुक्तं स्थाने स्थाने इति॥ ३११॥

जोण्हा उण्हा रिसो रसो इत्यादिका प्रतिपादं मध्यान्तस्थाननियमेन आवृत्तिः। क्षतोऽर्पितः क्षारः जलार्द्रा जलार्द्रे वस्त्रे॥ ३१२॥

मिथुनं यथा,

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरं
ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः।
तदग्रे तूदग्रो गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो
विशाला शालाभिर्ललितललनाभिर्विजयते॥

तदेतत् प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्विन्यासान्मिथुनम्॥ २१३॥

मिथुनावली यथा,

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करी करटे रटन्
उरसि च रुरुर्मर्मण्येणः शिखी मुखरो मुखे।
कपिरपि हृदि क्रादी दूराद्धरिर्द्विपजिद्वतो
धनुषि लघुता लच्ये पूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः॥

सेयं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्निरन्तरमावृत्तिर्मिथुनावलीत्युच्यते॥ २१४॥

गृहीतमुक्तो यथा,

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः।

पाराभिधाना नदी। अपारा पाररहिता। सिन्धुर्नदी सिन्धु नामा। विशाला उज्जयिनी। शालाभिरिति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। अत्र पारापारेति सिन्धुसिन्धुरिति। दग्रे दग्रे इति शाला शालेति क्रमेण प्रथमादिपादेषु द्वयोरेव अनुप्रासयोर्विन्यासः। यद्यपि तृतीयपादे गिरिगिरीति द्वितीयमपि मिथुनं सम्भवति तथापि वर्णद्वयव्यवधानात् अनुल्लेखीति उपेक्षितवान्॥ २१३॥

शिरसीति। शरभोऽष्टापदः क्रोडो वराहो रुरुर्बहुशृङ्गो मृगो हरिः सिंहः। स्वरभागा विवक्षायां व्यञ्जनयुगलावृत्तिर्मिथुनम्। तदेव आवृत्तिभूम्ना मिथुनावली। शरशरेति क्रोड क्रोडेति करकरेति टनटनेत्यादिना क्रमेण सुप्रत्यभिज्ञानैव॥ २१४॥

सुरभिर्मधुरमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् प्राप्तः॥

सोऽयं चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते॥ ३१५॥

पुनरुक्तिमान् यथा,

धूमाइ धूमकलुसे जलइ जलन्तात्तहत्तजीआबन्धे।
पड़िरअपड़िउस्सदिसे रसइ रसन्त सिहरे धणुम्मि णहअलं॥
(ल)

अत्र धूमादीनां पुनर्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानित्युच्यते॥ ३१६॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता॥ ३१७॥

(ल) धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तहस्तजीवाबन्धे।
प्रतिरवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम्॥

गृहीतमुक्तो यथेति। पुन्नागः पुङ्ग इति प्रसिद्धः केसरी वकुलो भावना वासना सुरभिर्वसन्तो नानामधुपानलालसानाम् इतस्ततः षट्चरणानां चरणं भ्रमणम्। अत्र चक्रवालक्रमो व्यक्त एव। आवृत्त्याधिक्याभावाच्च गृहीतमात्रस्यैव मोचनम्॥ ३१५॥

पुनरुक्तिमानिति। वाच्याभेदात् पुनरुक्तिः सा यस्मिन्नावृत्तिलक्षणेन अनुप्रासे स पुनरुक्तिमान्। तात्पर्य्यभेदात् च न दोषः। धूमज्वलनरसनानामाकाशदेशव्यापितया धनुःप्रकर्षहारेण रामभद्रगतोत्साहशक्तिध्वननात् प्रकृतवीररसपोषः। अत्र धूमधूमेत्यादिना वाच्यभेदः॥ ३१६॥

ननु वर्णावृत्तिरनुप्राससामान्यलक्षणयुक्ता न चासौ पदाद्यावृत्तावस्तीत्यत आह। वर्णावृत्तिरिति। समुदायावृत्तिरपि वर्णावृत्तिरेव। न हि वर्णातिरिक्तः समुदायी नाम। इयांस्तु विशेषो यत्पूर्वंजातीयतानुसन्धानमलङ्कारतां प्रयो-

लाटानुप्रासवर्गस्य यावद्भावलक्ष्यते गतिः ।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावद्वैव प्रपञ्च्यते ॥ ३१८ ॥
स्वभावतश्च गौण्या च वीप्साभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा ।
नाम्ना द्विरुक्तिभिर्वाक्ये तदनुप्रास उच्यते ॥ ३१९ ॥

सा स्वभावतो यथा,

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः ।
प्रातर्गुलुगुलायन्ते गजा इव घनाघनाः ॥

अत्र कलकलमित्यादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥ ३२० ॥

गौण्या यथा,

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजं
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

जयति । तत्र च कार्यानुमेयः समयसन्निकर्षविशेष एव प्रयोजक इति । तदिदं दिङ्मात्रमुक्तम् ॥ ३१७ ॥

अन्येऽपि पदानुप्रासप्रकाराः स्वयमुत्प्रेक्षितव्या इत्याह । लाटेति । गतिः प्रकारः ॥ ३१८ ॥

क्रमप्राप्तं नाम द्विरुक्त्यनुप्रासं विभजते । स्वभावत इति । यद्यपि पदानुप्रासादौ नाम द्विरुक्तिरतिव्यापिका तथापि अर्थोपक्षेपोपनिपातिनी सह विवक्षिता । अर्थो द्विविधः । आभिधानिक उपाधिश्च । आद्यो गौणमुख्यभेदेन द्विप्रकारो द्वितीयोऽपि वीप्साभीक्ष्ण्यादिरनेकविधो द्विरुक्तिरपि नाम शरीरसम्पादिका नाम्नः सतश्चेति द्वयी बोद्धव्या । अतएव द्विरुक्तस्यैवाभिधाशक्तियोगात् स्वभावत इत्युक्तम् ॥ ३१९ ॥

कुर्वन्त इति । चलाचला चञ्चलाः । चलतेरच्प्रत्ययेऽभ्यासस्य आकि रूपम् । गुलु इत्यव्यक्तानुकरणस्य डाचि द्विर्वचने च गुलुगुलेति नामसिद्धिः । अत्र कलकलादिपदानामर्थवशायातद्विरुक्तिशरीराणां स्वभावत एव यथोक्तरूपव्यवस्थितिः ॥ ३२० ॥

इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं

तदियमबला कान्तिं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम्॥

अत्रामृतममृतमित्यादिषु अभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेष्यभावः सामान्यविशेषभावाद्‌ भवन् पुनरुक्तिवद्भासते॥ ३२१॥

वीप्सा यथा,

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे।

देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने॥

सेयं द्रव्यवीप्सायां द्विरुक्तिः। एवं गुणजातिक्रियावीप्सायामपि द्रष्टव्यम्॥ ३२२॥

प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिरपि वीप्साप्रकार एव। यथा,

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णवाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन्।

अमृतमिति। अत्र द्वितीयानाममृतादिपदानां द्विरुक्तिदोषेण तात्पर्य्यापर्य्यवसानादमृतादिगुणपरत्वे कल्पनीयेऽपि निष्कृष्टगुणपराणां सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः तत्तदसाधारणगुणोपबृंहितामृतादिनिष्ठानामाद्यपदोपात्तसामान्यापेक्षो विशेष्यभावस्य विशेषणत्वं च निर्वहति। न च पर्य्यायानिवेशेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यता सम्भवतीति पूर्वाचार्य्याः। सेयं गौणार्थपरवशा नाम द्विरुक्तिः॥ ३२१॥

वीप्सेति। नानार्थानां युगपदेकैकेन पदेन केनचित् वक्तुर्व्याप्तिविवक्षा-वीप्सा। सा प्रयोक्तृधर्मो द्विरुक्त्या व्यज्यते। अतएव या काचिदर्थसामर्थ्याक्षिप्टा द्विरुक्तिः सा सप्तवर्णादिवन्नाम द्विरुक्तिसमाख्यया प्रतिपाद्यते। शैले शैल इति। अत्र किञ्चित् एकमसाधारणगुणाश्रयं विवक्षन् तदितरस्य तज्जातीयस्य गुणसंस्पर्शमसहमानः अप्रस्तुतमेव शैलादिकं प्रस्तुतवान्। रोहणादिव्यतिरिक्तासु व्यक्तिषु माणिक्याद्यभावगुणव्याप्तिर्युगपदेव विवक्षिता। शब्दादुपसर्जनतया प्रतीयमानः सिद्धस्वभावः पदार्थो गुण इत्युच्यते। एवं क्रिययापि व्याप्तिरवसेया। सेयं द्रव्यवीप्सेति। शैलादीनां द्रव्याणामेकेन गुणादिना व्याप्तुमिच्छेत्यर्थः॥ ३२२॥

प्रकारे गुणवचनस्येति। प्रकारः सादृश्यं तत्पूर्णगुणेन न्यूनगुणस्य साधा-

मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥३२३॥

आभीक्ष्ण्येन यथा,

स्नेषं स्नेषं मृगदृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।
मया मुकुलिताक्षेण पायं पायमतृप्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ॥३२४॥

क्रियापदाभीक्ष्ण्याद्विरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा,

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी
जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।
जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयोर्यः
किमपरमिह धन्यं वर्ण्यते तावदेव ॥ ३२५ ॥

रणगुणान्वयो भवति । एवं च अस्ति समानशब्दाभिधेयत्वं च व्याप्तिः । इयांस्तु विशेषो यदेकत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिबिम्बनं सादृश्यं शुद्धवीप्सायां तु युगपदेकस्य नानापदार्थसम्बन्ध इति । सोऽयं वीप्साप्रकारशब्दार्थः । अतएव प्रकारे गुणवचनस्येति पृथक् सूत्रितम् । इह तु वीप्सापदेनैव अयमर्थ उपग्राह्य इत्यभिप्रायः । मन्दं मन्दमिव उदित इति क्रियाविशेषणमुपमितमेवं भीतभीत इति कर्तृविशेषणमपि सादृश्यलक्षणगुणोत्प्रेक्षायामिव शब्दः ॥ ३२३ ॥

आभीक्ष्ण्येनेति । नित्यवीप्सयोः इत्यनेन नित्यत्वमाभीक्ष्ण्यमुक्तम् । यां किल क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरत्या च कर्तुमिच्छति तद्रूपमाभीक्ष्ण्यम् अतएव तिङव्ययकृतां च द्विरुक्तिरियमसाधारणी । उभयत्रैव क्रियाप्राधान्यप्रतीतेः । सिद्धे हि वस्तुनि पौनःपुन्यप्रतीतिः क्रियोपाधित एव न स्वरूपेण । ननु णमुलैवाभीक्ष्ण्याभिधानात् किं द्विरुक्तिः करिष्यत इत्यत आह । सेयमिति । न च आभीक्ष्ण्यं णमुलो वाच्यम् । तत्कार्ये तस्याभिधानात् । द्विरुक्तिसहितस्यैव तस्यानुपरतिव्यञ्जकत्वात् । स्वरूपार्थाभ्यामन्तरतमशब्दद्वयरूप आदेशो वा द्विरुच्चारणं वा द्विरुक्तिशब्दार्थः ॥ ३२४ ॥

न च अवश्यं द्वौ एवशब्दौ प्रयोक्तव्यौ किन्तु यावद्भिः अभिमतोऽर्थः प्रतीयते तावन्त आभीक्ष्ण्यशब्दाः प्रयोक्तव्याः तेनाव्ययकृत्सु दृश्यन्ते किन्तु तिङ्पदेषु एवेत्याह ।

आदिग्रहणेन निर्मूलसम्भ्रमादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निर्मूलादि यथा,

निर्मूलकाषं कषति क्लान्तमन्तः स्मरज्वरे ।
लाजस्फोटं स्फुटन्त्याशु हृदये हारयष्टयः ॥ ३२६ ॥

सम्भ्रमेण यथा,

अस्थीन्यस्थीन्यजिनमजिनं भस्म भस्मेन्दुरिन्दु-
र्गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण ।
भूषाविशेषोपकरणगणप्रापणव्यापृतानां
नृत्यारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम् ॥ ३२७ ॥

हर्षावेगविस्मयादयोऽपि सम्भ्रमस्य उपाधयो भवन्ति । तेषु हर्षसम्भ्रमेण यथा,

रुरुधुः कौतुकोत्तालास्ततस्तामम रावतीम् ।

क्रियापदेति । यद्यपि एकैकवाक्यार्थसङ्गत्या क्रियापदस्य द्वयमेव उच्चारणं तथापि काव्यापेक्षया बाहुल्यमवसेयम् ॥ ३२५ ॥

आदिग्रहणेनेति । तत् तदितरप्रकरणप्रापितानां द्विरुक्तिप्रकाराणामादिपदेन उपग्रहो विधेयः । तद्यथा । अर्वागर्वाग्वलवदुपलग्रन्थयः चेवशैला दूरे दूरे मणिमयतटपन्निखलो रत्नसानुः । आरादारान्निधिरयमपां यद्दवीयो दवीयान् दुग्धाम्भोधिस्तदयमसटक् क्लिष्ट एवादिशिल्पी । अत्रानुपूर्व्ये द्वे भवत इति द्विरुक्तिः । एवं स्वार्थे अवधार्य्यमाणे इत्यादयोऽपि द्विरुक्तिप्रकाराः स्वयमवसेया इत्याशयवानुपलक्षणतया किञ्चित् उदाहरति । निर्मूलकाषमिति । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति तस्मिन्नेव प्रयुक्ते द्विरुक्तिसिद्धिः ॥ ३२६ ॥

सम्भ्रमेणेति । भयसंवेगादरात्मकः सम्भ्रमः संवेगस्त्वरा । स एव प्रकृतोदाहरणे द्विरुक्तिं प्रयोजयति ॥ ३२७ ॥

ननु हर्षादिना महाकविप्रबन्धेषु द्विरुक्तिरुपलभ्यते । सा कथमुपपाद्येत्यत आह । हर्षेति । हर्षादयोऽपि सम्भ्रमप्रयोजकास्तैः असाधारणतामापन्नैः

क्वार्जुनः क्वार्जुन इति ब्रुवत्यो नाकयोषितः ॥ ३२८ ॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,

कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं हारं परित्यज ।
हा हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु ॥

अत्र मुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेषु आवेगसम्भ्रमाभावात् न द्विरुक्तिः । तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषो योषिद्दावाग्निसम्भ्रमावेगात् कयाप्येवमुच्यते ॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः । स हि आगते दावाग्नौ उत्तारयितुमशक्यः । ततस्तद्व्यासङ्गहेतौ हारे, अनन्तरं परापतितदावाग्निदीप्ते वाससीति ॥ ३२९ ॥

विस्मयसम्भ्रमेण यथा,

अहो रूपमहोरूपमहो मुखमहो मुखम् ।
अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः ॥

एतेषु समस्तेषु अपि सम्भ्रमेषु यावद् बोधमिति द्विरुक्तिः ॥ ३३० ॥

एवं त्रिरुक्तिरपि द्रष्टव्या,

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी
वद वद वद सत्यं विद्वन्निदं ह्यवधीयते ।

अवच्छिद्यमानः सम्भ्रमः अन्योऽन्यो भवति न च सम्भ्रमतां जहातीति सम्भ्रमद्विरुक्तिप्रकार एवायमित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

निगूढगम्भीर उद्वेग आवेगः । ननु कञ्चुकं कञ्चुकमिति तन्मुञ्चेत्यादिकमावेगसम्भ्रमप्रभवमेव तत् कथं न द्विरुच्यत इत्यत आह । अत्रेति । कञ्चुकस्य हारेण हारस्योत्तरीयवाससा व्यासङ्गसम्भावनासम्भ्रमहेतुः ॥३२९॥३३०॥

सम्भ्रमे यावद्बोधमिति यावच्छब्दार्थमाविष्कुर्वाणः पूर्वोक्तमभिप्रेत्याह ।

शृणु शृणु शृणु त्वद्दत् सूर्य्योऽनुरज्यति मण्डलं
नहि नहि नहि क्ष्मामार्त्तण्डः क्षणेन विरज्यते ॥ ३३१ ॥
क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
युक्तावुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ ३३२ ॥
जायते न च दोषाय काव्येऽलङ्कारसङ्करः ।
विभूषयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगीदृशाम् ॥ ३३३ ॥
अर्थाभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्त्या भिन्नयेह या ।
स सूरिभिरनुप्रासो लाटीय इति गीयते ॥ ३३४ ॥
स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
उभयश्चक्रवालश्च गर्भश्चैवाभिधीयते ॥ ३३५ ॥
यस्तु व्यवहितो नाम नेयत्ता तस्य शक्यते ।

एवं त्रिरुक्तिरपीति । उपलक्षणञ्चेदम् । चतुरादिद्विरुक्तिः अदण्डवारिता एव ॥ ३३१ ॥

समभिहारो भृशत्वम् ॥ ३३२ ॥

ननु वाक्यार्थप्रयुक्त्यैव काव्यस्य सनाथीकरणात् किमनुप्रासेनेत्यत आह । जायते न चेति । उदाहरणेन अलङ्कार्य्यसङ्करवदलङ्कारसङ्करोऽपि लोकप्रसिद्ध एव शोभाहेतुरित्यभिमतमिति ॥ ३३३ ॥

क्रमप्राप्तं लाटानुप्रासं लक्षयति । अर्थाभेदे इति । लाटजनवल्लभोऽनुप्रासो लाटानुप्रासः । अर्थाभेदे कथं न पुनरुक्तिदोष इत्यत उक्तम् प्रवृत्त्या भिन्नयेति । तात्पर्य्यभेदेन इत्यर्थः । अतएव यमकाद्भेदः ॥ ३३४ ॥

स चेत्यनुक्ताव्यवहितसमुच्चये चकारः । लाटानुप्रासः सामान्यतो द्विधा । अव्यवहितो व्यवहितश्च । अनावृत्तशब्दानन्तरितोऽव्यवहितः तदन्तरितश्च व्यवहितः । तयोरव्यवहितः षोढा भवति । व्यस्तः समस्तो द्वौ उभयाविति तावत् चत्वारस्तत्र उभयद्वयं द्विप्रकारकमिति सामान्यविशेषभावाभ्यां षड्भेदा व्याख्येयाः । उभयः पुनरिति । पुनः शब्दो व्यावृत्तौ पूर्वस्मादन्य एवायमेकशब्दाभिलाप्य इत्यर्थः आद्योभयद्वयमग्रे वक्ष्यते ॥ ३३५ ॥

कर्त्तुमिकादिगणना पदवृत्त्यादिभङ्गिभिः ॥ २२६ ॥

तेषु अव्यहितभेदेषु व्यस्तो यथा,

उअहिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गुरुअआ गरुअं ।
रामो ठिइअ वि ठिइं भणइ रवेण अ रवं समुप्फुदन्तो ॥ (व)

अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिभिर्व्यवधानं नाश्रीयते। न हि इवादेः साकल्येऽपि पृथक्पदत्वम् अस्ति। यद्येवमिदमिहो-दाहरणं युज्यते ॥

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव।
त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ! ॥ इति।

अस्त्येवैतत्। किन्तु यथा, "अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रः" इत्यादिकमभेदेऽपि भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्तथेयमित्युत्प्रेक्ष्यते ॥ २२७ ॥

(व) उदधेर्यशसा यशः धैर्य्यं धैर्य्येण गुरुतया गुरुताम् ।
रामःस्थित्यापि स्थितिं भणति रवेण च रवं समभिक्रामन् ॥

द्वितीयं तु चक्रवालं गर्भश्चेत्युक्ताव्यवहितस्य तर्हि कियन्तोभेदाः अत आह यस्त्विति। तेन वहुभावावान्तरविशेषतया नायं समश्रेणिकया गणित इत्यर्थः ॥ २२६ ॥

तेषु इति। द्विरुक्तशब्दरूपेषु पूर्वपरयोर्नैकमपि समासान्तर्गतमिति व्यस्तः। एतेन समस्तादयो व्याख्याताः धैर्य्यगुरुताः इति गाम्भीर्य्यानुनिष्पादी वागनुभावो रस पूर्णकुम्भोच्छलनन्यायेन साक्षादिव तत्तत्प्रकर्षमर्पयन् श्रोभाविकाश्रहेतुः। समुप्फुन्दन्तो। समभिक्रामन्। ननु जसेण धीरेण गुरुअआ ठिइअ रवेण अ इति पदपञ्चके विभक्त्या तत् उत्तरयोः चकारद्वयेन च व्यवधानात् कथम-

समस्तो यथा,

अपहसितान्यकिशलयकिशलयशोभं विलोकयाशोकम्।
सखि विजिता पुरसुमनः सुमनः सुभगञ्च मधुतिलकम्॥

अत्र किशलय किशलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवाव्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरव्यवहितव्यस्त इत्युच्यते॥ २३८॥

उभयस्तु द्विधा प्रथमः असमस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो व्यस्तोऽपरः समस्त इति च।

तयोः प्रथमो यथा,

जितललाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगीदृशः।
कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधन्वनः॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम्॥ २३९॥

द्वितीयो यथा,

नलिनी नलिनीनाथ! करसन्ततिसङ्गमात्।
विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति श्रियम्॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः॥ २४०॥

व्यवहितभेद उदाह्रियत इत्याह। अत्रेति। अव्ययानामित्युपलक्षणम्। द्योतकत्वादिति विभक्तिसाधारणो हेतुः। पञ्चकप्रातिपदिकार्थत्वपक्षे विभक्तिर्द्योतिकैव शाकल्येऽपीति। अव्ययवाचकत्ववादी सोऽपि असत्वार्थानामिवादीनां स्वातन्त्र्येण वाचकत्वं न मन्यते। यतो न पृथक्पदत्वमनुशिष्टवान्। तथाच द्योतकानां परशक्तिसहकारित्वेन तदनुप्रवेशात् स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायात्। ननु किमत्र क्लिष्टकल्पनया। अस्ति अव्यवहितोदाहरणमपि अन्यदपीति शङ्कते। यद्येवमिति। अत्र पूर्वार्द्धवर्त्तिद्वयमुदाहरणम् उत्तरार्द्धवर्त्तिनो द्वयस्य पूर्वतुल्यत्वात्। परिहरति। अस्तीति। अनन्वयमात्रमत्र उदाहरणम्। तत्र च अवश्यभेदकल्पनया विशेषणविशेष्यभावो वाच्यः तथाच गौणी नाम द्विरुक्तिः स्यादिति

स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया च समस्तो द्वितीयो व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः। सोऽपि द्विधा प्रतिपादमन्तायोर्गर्भे इवानुप्रासविन्यासात्। तयोः प्रथमश्चक्रवालं यथा,

जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धैकवल्लभः।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः॥

अत्र तिमिरवल्लभ पूर्वाशेति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्व पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्तायोर्विनिवेशिता इति यथोक्तलक्षणानुगमाल्लाटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तचक्रवालमित्युच्यते॥ ३४१॥

एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः। यथा

समाधवा माधवदत्तहृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरेस्तात्
सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः॥
॥ ३४२॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः।
दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाञ्च सः॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते॥

सङ्करशङ्कया न उदाहृतमिति सिद्धान्ततात्पर्य्यसंक्षेपः। पूर्वः पुनरिति। समस्तानन्तरं व्यस्तविवरणं प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थम्॥ ३३७—४०॥

द्वितीयमुभयं विवेचयति। स्वापेक्षयेति॥ ३४१॥

तिमिरान्धाः चक्रवाकाः। यथा श्रुतिविहितः पूर्वः पूर्वेण उत्तरश्च उत्तरेण समस्त इति पूर्वस्मात विशेषः। सकौतुका कृतकङ्कणबन्धादिपरिणयमङ्गला॥ ३४२॥

अनेकगुण इति। आवृत्तिद्वैगुण्यादिना अनेकगुणत्वं न च गुणनायामियत्तावधारणकारणमस्ति इति अभिसन्धाय तस्य इयत्ता न शक्यते कर्त्तुमिति पूर्व-

सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानुप्रासो व्यवहित इत्युच्यते ।
व्यस्त एवानेकगुणो यथा,

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशम्
दृश्यन्ते न भवादृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः ।
ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः
सर्वस्तेषु गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कुतो वर्त्तते ॥

अत्र वच्मीति सन्तीत्येतयोरनेकगुणा वृत्तिः ॥ ३४३॥ ३४४॥
समस्त एकगुणो यथा,

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम् ।
तिथिरतिथिप्रियदशमी परतस्त्वेकादशी प्रहरात् ॥

ननु इह तिथिरित्यसमस्तम् । न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानुप्रासोऽपि न संगच्छते । संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन । न च लाटीयानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति ॥ ३४५ ॥

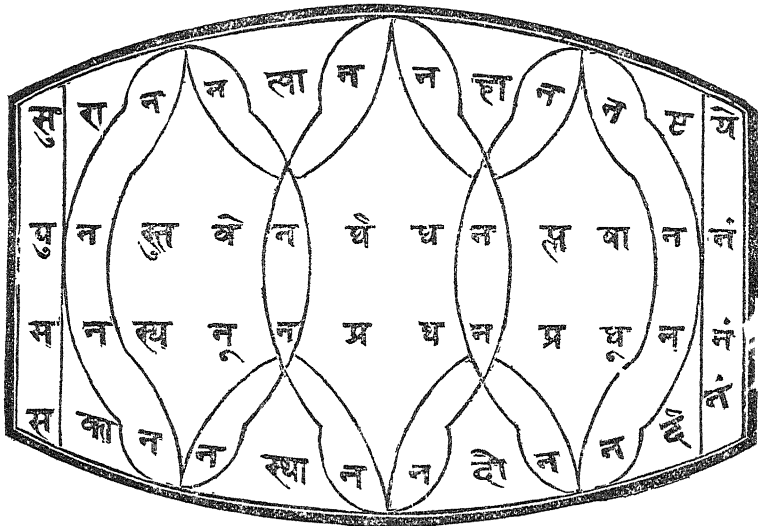
समस्तोऽनेकगुणो यथा

एकाक्षरमुरजबन्धो यथा,

सुरानन त्वां न न हाननष्टये पुनः स्तुवेऽनर्घघनप्लवाननम् ।
मनस्यनूनप्रधनप्रधूननं सकाननस्थाननदीननर्दनम् ॥

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि ।
त्रिमृदङ्गकरीह स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ ४०७ ॥

एकाक्षरमुरजबन्धः ।

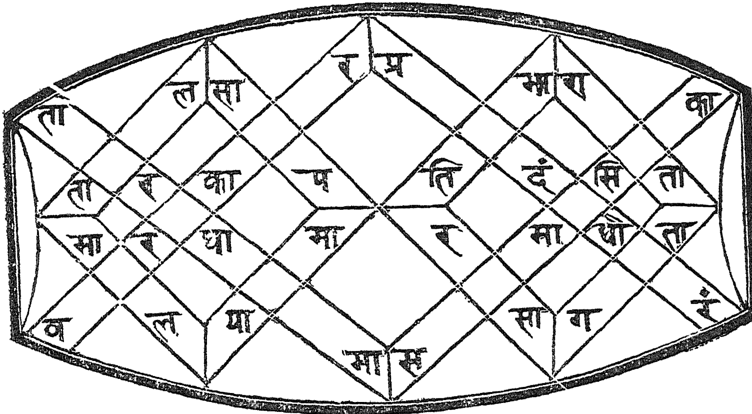

सुराणां देवानामाननं मुखं तद्भूतवह्ने । हाननष्टये हानिनाशायत्वात् न न स्तुवे । किन्तु स्तौम्येव । पुनरिति देवतान्तरव्यावृत्तौ स्तुत्यावृत्तौ वा । अनर्घे धनौघप्रापणे यस्मात् । अनप्राणन इति धात्वनुसारात् । प्रणतानां मनसि यदूनमनादिभवपरम्परानुपाति प्रधनं व्यसनं तस्य धूननं प्रतिक्षेपकं स काननेषु वनगह्वनेषु स्थानेषु नदीनस्य पयोराशेरिव नर्दनं कोलाहलो यस्येति व्यासमाह । श्लोकस्य एतस्येति । प्रथमपादस्यादक्षरादारभ्य चतुर्थपादस्यमक्षरं

मुरजप्रस्तारो यथा,

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंसिता ।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ॥
क्रमेणैवास्य पादेषु प्रस्तृतेषु चतुर्ष्वपि ।
तुर्य्यात् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥
वरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमासिका ।
सा लतामालयाऽमाऽप ताराभाऽतिरसागता ॥ ४०८ ॥

मुरजप्रस्तारः ।

यावदेकजातीयाक्षरचतुष्कावलीं गृहीत्वा परावृत्य तज्जातीयानामेव चतुष्टयी गृह्यते । तेनैकमुरजोन्मुद्रणामपरत्रापि अनेनैव प्रकारेणाचोऽदाहरणे एकाक्षरमुरजत्रयी भवतीति न्यासार्थः ॥ ४०७ ॥

तालतरोर्यत्सारं स्वाद्यभागः तत्प्रभेव अवदाता प्रभा यस्याः । राका पूर्णिमातारकापतिना चन्द्रेण दंसिता कवलिता । मारस्य कामस्य धाम स्थानं यत्र ।

उदाहरणमात्रञ्चैतत्। तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रकारा भवन्ति॥

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः॥

तेषु पादे गोमूत्रिका यथा,

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताडितानि
वक्षःस्थलोच्छ्रितरयाञ्जनपीडितानि।
पायादपायभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽम्बुमुचां प्रसारी॥

सेयमयुग्मतः पादगोमूत्रिका॥ ४०९॥

रमया लक्ष्म्या अधीताऽभ्यस्ता सलक्ष्मीकेत्यर्थः। वलयामास चालितवती। वल-वन्तं वा चकार। विन्मतो र्लुगित्यनुशासनात्। क्रमेणैवेति। तुर्याच्च पाद-प्रथमाक्षरात् उपक्रमे येन येन मार्गेण मुरजाकृतिर्लभ्यते। तेनायमपरः श्लोको भवति। वरस्य ईप्सितस्य वस्तुनः कारः कारण तत्प्रदं त.र दीप्तं धाम कान्तिः यस्याः। असमा अनन्यसाधारणी आसिका स्थितिर्यस्याः सा नायिका लताभा लया सङ्केतलतामण्डपेन अमासाङ्गं आप प्राप्तवती। तारा रोहिणीप्रभृतिस्त-द्दात्मा। तारैर्निर्मलमौक्तिकैर्वा भाति या। अतिशयस्निग्धेन रसेन पूर्णा उप गता सङ्गता। प्रकृतोदाहरणेऽष्टाक्षरप्रस्तावान्त.पाती यः प्रकारस्तदन्तःपाति मुरजाक्षरैर्लभ्यते॥ ४०८॥

ननु यावत् उदाहृतमेव किं गत्यादिचित्रं तथा सति किं गोमूत्रिकादीनां पृथग्भागविभागव्याघातः स्यादित्यत आह। उदाहरणमात्रं चैतदिति। गतिः पठिति सञ्चारी वर्णानामुच्चावचं वा ऊर्ध्वाधःपर्य्यायेण प्रवृत्ता। मायां संसार-बन्धमपास्य दुःखभयात्पायादिति सम्बन्धः। न्यासो यथा। अयुग्मतः प्रथमात् तृतीयाच्च उपक्रम्य द्वितीयचतुर्थपादसन्दंशेन गोमूत्रिकया प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-चतुर्थयोश्च परस्परमुन्मेषणमितीयमयुक्पादगोमूत्रिका॥ ४०९॥

पादगोमूत्रिकाबन्धः।

कां	न्तु	म	न	स्त	पो	ता
दा	लो	त	या	न	द्वि	नि
व	स्य	क्रि	ब	न्ध	पो	ता

युग्मतो यथा,

देवः शशाङ्कशकलाभरणः पिनाकी
देयः शमैकविकलैभरणः सनागः।
चित्ते महासुरजनेन शुभं विधत्तां
चित्तं महासुरजनानतभङ्गधन्वा ॥ ४१० ॥

अर्द्धश्लोकगोमूत्रिका यथा,

चूड़ाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमस्कन्दलीचक्रवालो
देवो देयादुदारं शमसरजनतानन्दनोऽनन्यधामा।
क्रीड़ाधूतेशभामा द्युसदनतनिमच्छेदनी च भ्रुवा नो
देहे देवी दुरीरं दममरतनतानन्दिनोमान्यधामा ॥ ४११॥

महासुरजनेन ब्रह्मादिना चित्ते देयो धारणीयः शमेनैकेन विकलीकृत इभरणो गजासुरयुद्धं येन शुभं कल्मषरहितं विधत्तामविशेषेण ससारिणामेव। अत्र पूर्ववत्समपदम् उपक्रम्य विषमपादसन्दंशेन समाप्तिरिति विशेषः तेनेयं युक्पादगोमूत्रिका ॥ ४१० ॥

इन्दोर्भागः खण्डं शं कल्याणम् अमरजनता देवसमूहो नास्ति अन्यद्धाम स्थानं यस्य सोऽनन्यधामा। स्वात्माराम इत्यर्थः न परं देवो देवी च। भ्रुवा भ्रूक्षेपेण दुरीरं दुरपनयं नोऽस्माकं देहे दमं देयादिति सम्बन्धः॥ धूतेशभामाप्रणयेन अपहृतपरमेश्वरप्रणयरोषा। भामक्रोधे इति धात्वनुसारात्। द्युसदना देवाः। अरतमविश्रान्तम्। नन्दिना नता उमा गौरी अपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥ ४११ ॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,

पायाद्वश्चन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्या रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः स्थानसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पक्षोददक्षः सरसमुरवधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥ ४१२ ॥

द्वितीयो यथा,

देयान्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्त्यागसम्पन्निधानम् ।
सन्दं दिक् क्षोभदश्रीः सदसदरवधूखण्डनागीरगम्यो-
ऽदैत्ये धीरन्ध्रहानाय ततरयनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥ ४१३ ॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा,

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मितान्ननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवल्लभं च ॥

विपरीतश्लोको यथा,

चलल्लताालव्धशमं सुभालं शृङ्गारहारं बहुविप्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगर्भं नवकाम्बुनाव्यम् ॥ ४१४ ॥

पुराख्यदानवस्य दवो दावाग्निः स्थानायाः घनायाः संविदो निदानम् ।
दैत्याधीशेन अन्धकेन आनतचरणो भव्यानामुत्तमाना भाव्यो ध्येयः ॥ ४१२ ॥

रूढकन्दानि अरविन्दानि यस्मात् प्रणताना रुगनुरागो यस्य सुराणा मनुजानां च दमम्स्तूलान् दमतीति वा । त्यागसम्पदो निधानमाश्रयो दिशा क्षोभदायिका श्री' यस्य सदे उपवने सदरा सभया या वधूः तदीयानां खण्डनागिरां निर्भर्त्सनवचसामविषयः । अदैत्ये हीनदैत्ये धोरन्ध्रहानाय संसारबन्धविच्छित्तये विस्तीर्णरयो नयो यस्य शं सुखं पिपर्त्ति पूरयतीति शम्परो दिव्यः सेव्यश्चेति एवंविधः चण्डधामा रविर्नोऽस्माक देहे भद्रं कल्याणं देयादित्यर्थः ॥ ४१३ ॥

मन्दचर मदालसगमनं कथासु भर्तृदेवाना वार्त्तासु महाशयतया स्मेराननम् । विघ्नपरम्पराहारिणाञ्च सारमुत्कृष्टम् । चलन्तीनां लतानामालब्ध-

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,

नमत चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुजसङ्गतकन्धरम्।
हरमभाग्यरदं स्तवसादरं शमितरावणशासनविक्रमम्॥

द्वितीयश्लोको यथा,

कामदं चण्डकम्रं मदामर्दिनं
नागदन्ताज्यजय्यं गदाकर्वुरम्।
धीरशोभाभरव्यस्तकं भासुरं
नौमि नारायणश्यामलं विभ्रमम्॥ ४१५॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,

स्कन्दो वृन्दर्द्धिमिष्टां वितरतु सरलो दारितागालिवर्गे
मस्पन्दोऽमन्दसञ्ज्ञो भवभयकलने सङ्गरे केलिकारी।
सन्दोहोल्लाघलासी जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
दैवौजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण॥

सान्त्वनं येन बहुविप्रमान्यं द्विजराजशेखरत्वात्। समानवर्णमध्यगम्। नवेन कम्बुनाव्युपचितम्। आद्यश्लोकस्याधस्ताद्विपरीतो द्वितीयश्लोको लेख्य.। ततः क्रमगोमूत्रिकया परस्परोल्लेखः॥ ४१४॥

अभाग्यस्य रद विलेखक नाशकालिति यावत्। कामदं वाञ्छितप्रदं चण्डमुग्र कम्रं कमनीयञ्च परेषा दर्पमर्दनशील नागस्य कालियाख्यस्य दंष्ट्राभिः कुवलयापीडाख्यस्य हस्तिनो वा विषाणाभ्या या आजिः सग्रामः तत्र अजय्यं जेतुमशक्यम्। गदया नानारत्नखचितया कर्वुरं चित्रमिति यावत्। स्कन्दः कार्त्तिकेयः। वृन्दां विपुलां दारिते शत्रुसमूहे अस्पन्दः स्फुरद्रूपो मन्दः स्वस्थचित्तः भवभयस्य संसारत्रासस्य कलने क्षेपणे इह जने मर्त्त्यलोके सन्दोहेन य उल्लाघः सामर्थ्यम्। नीरोगत्वात् तेन लसनं शीलः बलिनां हन्ता। चण्डतायाः तैक्ष्ण्यस्य भूराश्रयोऽखर्वः सर्वेषामुपरिवर्त्तमानः दैवौजसां राज्ञां खण्डयित्री दीहा चेष्टा यत्र तादृशे महिम्नि निरतो विहरणे सञ्चरणे सफलः। उद्भूतः

प्राकृतश्लोको यथा,

चन्दो कन्दप्पमित्तं विहरणसहलो हारितारापबन्धो
सच्छन्दो वन्दणिज्जो कुवलयदलनो सङ्करे मेलिकारी।
कन्दोट्ठोल्लासलासो जअइ सिवसिहामण्डलीभूअखण्डो
देन्ता जोण्हा जलोहे विहिअणिअरई विब्भमाणं वलेण॥

॥ ४१६ ॥ (व)

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा।
देहं हरन्तो सरसा सुरामा गेहं चरन्ती सहसाभिरामा॥

॥ ४१७ ॥

अर्द्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने।
नतभव्यारिदाराय सुसारलयभाविने॥

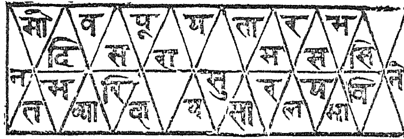
(व) चन्द्रः कन्दर्पमित्रं विहरणसफलो हारिताराप्रबन्धः
स्वच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी।
कन्दोट्टोल्लासलासो जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डः
दत्तज्योत्स्नाजलौघो विहितनिजरतिर्विभ्रमाणां बलेन॥

शुभाशुभसूचकत्वात्। मेलिकारी सङ्गमकरी चूडामणित्वात्। ऐक्यकारी वा तन्मूर्त्तित्वात्। कन्दोटं कुमुदमिहाभिमतं तद्विकाशेन चलनशीलो ज्योत्स्ना जलौघान् ददत्। विभ्रमाणां बलेन विहितानिजे आत्मनि रतिर्येन स तथा। विलासावलिषु हारी विकाशो यस्याः लीला चला अमला निर्मला भावाननेकविधान् या सहते सा भावसहा। हावः क्रीडाविशेषो दिवसान् पूरयतीति दिवसपूरा तस्मै सुष्ठु तामरसेषु भासनशीलाया। नता भव्या यस्मै अरीन्दारयतीति अरिदारः। ततः कर्मधारयः। नतानां भव्यानामरिदारीति वा। नता भव्या अरिदारा यस्मिन्निति वा। सुष्ठु सारो लयः तत्र लयनं तं भावयति यस्तस्मै।

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,

नतदिव्यासदाराय सुमामलसभामिने।
नमो भवरिपूराय सुताररयभाविने॥ ४१८॥

अर्द्धगोमूत्रिका बन्धः।

गोमूत्रिकाधेनुर्यथा,

मम स्फुरतु चित्ततः सततचिन्त्यरत्ना मतिः
समस्तरविचित्रितस्तुतरुचिः स्मरत्तेमकृत्।
समर्द्धिरतचिन्तितः कृतविचित्ररत्यामयो
नमस्करणचिह्नितः स्मितरुचिर्हरः सामरः॥
चतुर्णामपि पादानां क्रमेण व्युत्क्रमेण च।
इयं गोमूत्रिकाधेनुर्वैपरीत्यवशेन च॥ ४१९

नता दिव्या देवा यस्मै। असदविद्यमानमरिचक्रं यस्य। ततः कर्मधारयः शोभनाना सामां लसनेन भासनशीलाय भानि नक्षत्राण्यावरितुं शीलं यस्येति भवारि आकाशं पूरयति व्याप्नोति एवम्भूताय। सुष्वतार उच्छ्रितो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने॥ १५—१८॥

प्रथम भेदः ।

म	स	स	न
म	म	म	म
स्फु	स्त	र्द्धिं	स्क
र	र	र	र
तु	वि	त	या
चि	चि	चि	चि
ञ्ज	त्रि	न्ति	ञ्जि
तः	त	तः	त
स	स्तु	क्त	स्मि
त	त	त	त
त	कृ	वि	कृ
चि	चिः	चि	चि
न्त्य	स्म	व	हँ
र	र	र	रः
च्या	चे	त्या	सा
म	म	म	म
तिः	क्रत्	यो	रः

द्वितीय भेदः ।

१ ममस्फु	२ समस्त	३ समर्धिं	४ नमस्क
२ समस्त	३ समर्धिं	४ नमस्क	१ ममस्फु
३ समर्धिं	४ नमस्क	१ ममस्फु	२ समस्त
१ ममस्फु	३ समर्द्धिं	२ समस्त	४ नमस्क
१ ममस्फु	४ नमस्क	२ समस्त	३ समर्द्धिं
२ समस्त	४ नमस्क	१ ममस्फु	३ समर्द्धिं
४ नमस्क	३ समर्द्धिं	२ समस्त	१ ममस्फु
३ समर्द्धिं	२ समस्त	१ ममस्फु	४ नमस्क
२ समस्त	१ ममस्फु	४ नमस्क	३ समर्द्धिं
४ नमस्क	२ समस्त	३ समर्द्धिं	१ ममस्फु
४ नमस्क	१ ममस्फु	३ समर्द्धिं	२ समस्त
३ समर्द्धिं	१ ममस्फु	४ नमस्क	२ समस्त

तृतीयभेदः ।

ममस्फु	नमस्क	समस्त	समर्धिं
नमस्क	समस्त	समर्धिं	ममस्फु
समस्त	समर्धिं	ममस्फु	नमस्क
समर्धिं	ममस्फु	नमस्क	समस्त

चतुर्थभेदः ।

ममस्फु	समस्त	समर्द्धिं	नमस्क
समस्त	समर्द्धिं	नमस्क	ममस्फु
समर्द्धिं	नमस्क	ममस्फु	समस्त
नमस्क	ममस्फु	समस्त	समर्द्धिं

पञ्चमभेदः ।

ममस्फु	समर्धिं	समस्त	नमस्क
समर्धिं	समस्त	नमस्क	ममस्फु
समस्त	नमस्क	ममस्फु	समर्धिं
नमस्क	ममस्फु	समर्धिं	समस्त

षष्ठभेदः।

ममस्फु	नमस्क	समस्त	समर्धि
नमस्क	समस्त	समर्धिं	ममस्फु
समस्त	समर्धिं	ममस्फु	नमस्क
समर्धिं	ममस्फु	नमस्क	समस्त

सप्तमभेदः।

समस्त	समर्धिं	ममस्फु	नमस्क
समर्धिं	ममस्फु	नमस्क	समस्त
ममस्फु	नमस्क	समस्त	समर्धि
नमस्क	समस्त	समर्धि	ममन्फु

अष्टमभेदः।

नमस्क	ममस्फु	समस्त	समर्धिं
ममस्फु	समस्त	समर्धिं	नमस्क
समस्त	समर्धिं	नमस्क	ममस्फु
समर्धिं	नमस्क	ममस्फु	समस्त

नवमभेदः।

समर्धिं	नमस्क	ममस्फु	समस्त
नमस्क	ममस्फु	समस्त	समर्धिं
ममस्फु	समस्त	समर्धिं	नमस्क
समस्त	समर्धिं	नमस्क	ममस्फु

दशमभेदः।

समर्धिं	ममस्फु	समस्त	नमस्क
ममस्फु	समस्त	नमस्क	समर्धिं
समस्त	नमस्क	समर्धिं	ममस्फु
नमस्क	समर्धिं	ममस्फु	समस्त

एकादशभेदः ।

ममस्फु	समस्त	समर्धि	नमस्क	५
समस्त	समर्धि	नमस्क	ममस्फु	६
समर्धि	नमस्क	ममस्फु	समस्त	७
नमस्क	ममस्फु	समस्त	समर्धि	८

१	२	३	४	२	१	३	४	१	२	४	३
२	३	४	१	३	२	४	१	२	३	१	४
३	४	१	२	४	३	१	२	३	४	२	१
१	३	२	४	३	१	२	४	१	३	४	२
१	४	२	३	४	१	२	४	१	४	३	२
२	४	१	३	४	२	१	३	२	४	३	१
४	३	२	१	३	४	२	१	४	३	१	२
३	२	१	४	२	३	१	४	३	२	४	१
२	१	४	३	१	२	४	३	२	१	३	४
४	२	३	१	२	४	३	१	४	२	१	३
४	१	३	२	१	४	३	२	४	१	२	३
३	१	४	२	१	३	४	२	३	१	१	४

१	१	१	२	२	२	३	३	३	४	४	४
२	३	४	३	४	१	४	१	२	१	२	३

म तिः स ह्मत् स यी न रः

म

स्फु च्च स्त चे ड्डिं त्या स्क सा

र

तु न्त्प वि स्म तं व ण हं

चि

ह्न त वि रू न्ति वि ङ्गि रु

तः

स स्तु क्र ख्मि

अतधेनुर्यथा,

> वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नित्यं मधु-
> मधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यधिदेवता

म क्षत् स र: न यो स ति:	स
म	स्फ
स्फु चे र्द्धि सा स्व त्या स्त चा	क्ष
र	स्म
तु स्म त र्ह ण व वि न्य	त:
चि	ह्न रु न्ति क ङ्कि वि वि त
ह्न रु क्ति न्त ङ्कि वि वि त	चि
त:	तु स्म त र्ह ण व वि न्य
स्म	र
क्ष	स्फु चे र्धि सा स्व त्या स्त चा
स्फ	म
स	म क्षत् स र: न यो स ति;

ममस्फुरत्विति। ममचिह्नती मदीयां संविदमारूढ: सामर: स देवो हर: स्फुरतु। सततं चिन्तनीयरचायां मति: सततं चिन्तनीये रचामती वा यस्य। समस्तैर्द्वादशभिरपि रविभिरादित्यैर्विचिवित्ता आलेख्यीकृता स्तुता प्रशस्ता रुचि: कान्तिर्यस्य। स्मरस्य चेमं कुशलं कृन्तति च्छिनत्तीति स्मरचेमकृत्। समशब्द: सर्वपर्य्यायो गणे पठ्यते। सर्वासु अणिमादिकृद्धिषु रतैश्चिन्तित: प्रसभं ध्यात: पतिवियोगात् विचिवाया रतेरामया: कृता येन नमस्कारेण चिह्निता प्रणाम-पृच्छभाविनी प्रसादजन्मा स्मितप्रभा यस्य। स तथा। अस्या न्यासमाह। चतुर्णा-मिति। क्रमेण पादानां नैरन्तर्य्येण प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वितीयतृतीयाभ्यां तृतीय-चतुर्थाभ्यामिति त्रय: क्रमभेदा:। व्युत्क्रमेण पादान्तरायेण प्रथमतृतीयाभ्यां प्रथम-चतुर्थाभ्या द्वितीयचतुर्थाभ्यामिति व्युत्क्रमभेदा: त्रयो वैपरीत्यवशेन चतुर्थादित: प्रथमं यावत् योजनेन अत्रापि क्रमव्युत्क्रमाभ्या षट्प्रकारा:। तेऽमी द्वादश-भेदा शुद्धा:। एषा व्यतिकरजन्मान: पुनरन्ये चतुर्विंशतिर्भवन्ति। तत् यथा प्रथमतृतीयाभ्या च प्रथमद्वितीयाभ्या प्रथमचतुर्थाभ्या च द्वितीयतृतीयाभ्यां च प्रथमचतुर्थाभ्या च तृतीयचतुर्थाभ्या च प्रथमतृतीयाभ्यां चेति द्रष्टव्यम्। तदेव-मेक एव गोमूत्रिकाश्लोको यथोक्तरीत्या षट्त्रिंशद्गोमूत्रिकातर्णकान् प्रसूते इति इयं गोमूत्रिकाधेनु: ॥ ४१९ ॥

देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वर-
चरितमहिषमथनी जगत्त्रयनायिका ।
सिद्धैर्ध्येया केसरियाना काम्या रण-
चतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा
धीरैः पूज्या दर्पणपाणिर्नूनं गुणि-
निलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥
यतिविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ ४१० ॥

लब्धम् ।

७	६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६	७
७	२१	३५	३५	२१	७	१

वन्द्या	देवैः	सिद्धैः	धीरैः
देवी	स्तुत्या	ध्येया	पूज्या
पर्वतपुत्री	किन्नरगेया	केसरियाना	दर्पणपाणिः
नित्यं	भक्त्या	काम्या	नूनं
मधुमधुर	वरचरित	रणचतुर	गुणिनिलय
कमलवदना	महिषमथनी	रसिकहृदया	लटभललिता
पुरंध्र्यधिदेवता	जगत्त्रयनायिका	त्रिलोचनवल्लभा	सतीषु धुरन्धरा

८ वंदे	४० पमक	७२ दकपुवं	४ देमकपुवं
९ वंप	४१ पकपु	७३ देपुवंदे	५ पनिमकपु
१० वंनि	४२ पपुवं	७४ पनिमक	६ पमकपुवं
११ वंम	४३ पवदे	७५ पमकपु	७ पपुवंदेप
१२ वंक	४४ निमक	७६ पकपुवं	८ निमकपुवं
१३ वंपु	४५ निकपु	७७ पपुवंदे	९ निकपुवंदे
१४ देप	४६ निपुव	७८ पवंदेप	१० निपुवंदेप
१५ देनि	४७ निवंदे	७९ निमकपु	११ मकपुवंदे
१६ देम	४८ निदेप	८० निकपुवं	१२ मपुवंदेप
१७ देक	४९ मकपु	८१ निपुवंदे	१३ मवदेपनि
१८ देपु	५० मपुवं	८२ निवंदेप	१४ कपुवंदेप
१९ पनि	५१ मवंदे	८३ निदेपनि	१५ कवंदेपनि
२० पम	५२ मदेप	८४ मकपुवं	१६ कदेपनिम
२१ पक	५३ मपनि	८५ मपुवदे	१७ पुवंदेपनि
२२ पपु	५४ कपुवं	८३ मवंदेप	१८ पुदेपनिम
२३ निम	५५ कवंदे	८७ मपनिम	१९ पुपनिमक
२४ निक	५६ कदेप	८८ मपुदेनि	२० वंदेपनिमक
२५ निपु	५७ कपनि	८९ कपुवंदे	२१ पुवंदेपनिम
२६ पक	५८ कनिम	९० कवंदेप	२२ कपुवंदेपनि
२७ मपु	५९ पुवंदे	९१ कदेपनि	२३ मकपुवंदेप
२८ कपु	६० पुदेप	९२ कपनिम	२४ निमकपुवदे
२९ वंदेप	३१ पुपनि	९३ कनिमक	२५ पनिमकपुव
३० वंपनि	३२ पुनिम	९४ पुवंदेप	२६ देपनिमकपु
३१ वंनिम	६३ पुमक	९५ पुदेपनि	२७ वदेपनिमकपु
३२ वमक	६४ वंदेपनि	९६ पुपनिम	
३३ वंकपु	६५ वंपनिम	९७ पुनिमक	
३४ देपनि	३६ वंनिमक	९८ पुमकपु	
३५ देनिम	६७ वमकपु	९९ वदेपनिम	
३६ देमक	३८ वकपुवं	१०० वपनिमक	
३७ देकपु	३९ देपनिम	१ वंनिमकपु	
३८ देपुव	७० देनिमक	१ देपनिमक	
३९ पनिम	७१ देमकपु	२ देनिमकपु	

सहस्रधेनुर्यथा,

> नखमुखपाणिकण्ठचिकुरैर्गतिभिः
> सहसास्मितेन ललिते सुदृशा
> मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः
> सुतनोः सुधा च हसिता हरिणाः ।
> फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः
> सकलास्त्वया च खभुवश्छलिता-
> स्तव बलरूपराप्यविजिता नितरां
> विबुधाश्चिराय चरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा ।
छन्दोभेदाद्दशशतीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ ४२१ ॥

बन्धेति । तरेण देवताप्रसादेन चरितो निरर्गलप्रसरो गुणानामाश्रयो लटभं मनोज्ञं च ललितं विलासो यस्याः सा तथा यतिविच्छेदीति । अत्र करणम् । प्रतिलोमं विनिचिप्यमनुलोममथ चिपेत् स्थितेनागन्तुकं छन्यादौ स्थितेन विभाजयेत् । स्थितं प्रतिलोममागन्तुकं क्रमविन्यस्तमीप्सितं हि प्रतिलोमस्य क्रमेण फल गुणकारस्तथैव अनुलोम भागहार । अनेन क्रमेणैकयतियोजने सप्त श्लोकाः । यतिद्विकयोजने च एकविंशतिः । यतित्रिकयोजने च पञ्चत्रिंशत् । यतिचतुष्कयोजनेऽपि तावन्त एव । यतिपञ्चकयोजने पुनरेकविंशतिः । षड्यतियोजने सप्तसप्तयतियोजने त्वेकः सर्वमेलनेन च सप्तविंशत्यधिकं शतम् । अत्र च क्रियाहीनत्वेन कारकविहीनत्वेन च पदावयववत्तया पादावयवमात्रत्वेन च निरर्थकान् षड्विंशतिमपास्य धेनुश्लोक एक एव वृत्तभेदेन शतं श्लोकतर्णकान् प्रसूते । तथाहि । प्रथमद्वितीयचतुर्थीभिर्यतिभिः अत्युक्ता जातिः । तृतीयपञ्चमीभ्यां सुप्रतिष्ठा । षष्ठ्या गायत्री । सप्तम्या चोऽष्णिगिति । एकगणनायां वृत्तभेदः । एवं द्विकादिगणनेऽपि गवेषणीयम् ॥४२०॥

नखेति । हे ललिते गौरि तव शोभनया दृशा सुतनोः शोभनस्य शरीरस्य । साध्या देवविशेषाः खभुवो ग्रहताराद्याः । राप्यत इति राप्यम् । आसुवपिरपिवपिचमश्चेति रापतिभाषितमित्यर्थः । दर्पेति पाठेन वा योजनीयम् । पदविच्छेदिनीति । पादानि अत्र प्रतिपाद सुधाकलशाभिधाने छन्दांसि षड्

अयुतधेनुर्यथा,

> क्रिये जयसि जृम्भसे सृजसि जायसे
> त्रायसे स्तुषे मृषसि मृष्यसे हृषसि प्रीयसे ।
> स्तुषे मृडसि ह्रीडसे कुडसि गल्भसे क्लीवसे
> क्षुषे हरसि रज्यसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥
> एषा तु पदविच्छेदिन्येव धनुः क्रियापदैः ।
> सम्बोधनाश्रगैर्दृष्टाभ्याभिः श्लोकायुतप्रसूः ॥ ४२२ ॥

लक्षधेनुर्यथा,

दुर्गे भद्रे सुभद्रेऽदिति सुरभि दिते सैंहिके गौरि पद्मे
नित्ये हृद्ये वरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धन्ये पुण्ये शरण्ये शुचि शवरि शिवे भैरवे राज्ञि सन्ध्ये
छाये माये मनोज्ञेऽवनि जननि जये मङ्गले देहि शं नः ॥

विभज्यन्ते । यद्यपि द्वितीयतृतीयपादयोः चकाराभ्यां नकारेण चतुर्थपादे तवेति पदाधिक्यं तथापि आद्यपादार्थानुरोधेन समुच्चीयमाननिषिध्यमानार्थानुरञ्जकत्वेन सम्बोध्यमानार्थानुयायितया चकारनकारयोः तवेति च तत्पादावयवरूपा एवेति तदसत्कल्पमेव । तथाच षड्भ्यः पदवर्षे उपादीयमाने सप्तदशाक्षराया जातौ यथा संख्यानुरोधेनाद्येऽर्द्धे प्रस्तारचनाक्रमेण दश विकल्पाः तृतीयचतुर्थयोश्च पादयोस्तावन्तस्तावन्त एवेति । दशभिराहतैर्दशभिः शतम् । शतेन चाहतैर्दशभिः सहस्रं तर्णकाः श्लोकाः समुत्पद्यन्त इतीयं सहस्रधेनुः ॥ ४२१ ॥

क्रिये इति । हे क्रिये ! कर्मन् । मिष स्पर्द्धायाम् । मीड्पाने मृडसुखने तुदादौ ह्रीङ् अनादरे । कुडसंहारे । रज्यसे आसजसि । रजसि मत्सरयसि । राजसे शोभसे । भ्राजसे जाज्वल्यसे । एषेति । इह पृथ्वीनामनि छन्दसि । षड्भ्यः सम्बोधनानुगे पदचतुष्टये उपादीयमाने एकादशाक्षराया जातौ प्रस्तारकल्पेन यदि वा छन्दभेदस्य शब्देनाप्रतिपादितत्वात् तद्भेदोऽपि उदाहरणीय इति तस्यामेव रथोद्धताभिधाने छन्दसि दशसु विकल्पेषु प्रतिपादं भवन्तु दशभिः शतं शतेन सहस्रं सहस्रेण च दशसहस्राणि तर्णकाः श्लोकाः समुत्पद्यन्ते इतीयमयुतधेनुः ॥ ४२२ ॥

दुर्गे इति सम्बोधनैरिति । अत्र हि ... ...नाजे छन्दसि पादत्रय-

सम्बोधनैरियं धेनुः क्लृप्ता सैकक्रियापदैः ।
लक्षत्रयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥
एषान्यपदभेदेन सम्भ्रमादिद्विरुक्तिभिः ।
यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ ४२३ ॥

कोटिधेनुर्यथा,

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से
भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे

पदानुरोधिनान्त्यपादद्वयेन एकैकमेव पदं तुर्यपादे परिकल्प्यमिति सर्वत्र नवसु पदेषु स्थितेषु पदचतुष्टये पदपञ्चके च उपादीयमाने प्रथमे आपातलिकाया पञ्चविंशतौ द्वितीये एकया प्राच्यवृत्त्या सह वैतालीयके यदि वा पञ्चभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममौपच्छन्दसिके चतुर्विंशतौ तृतीयवैतालीये एव चतुर्विंशतौ चतुर्थपदे प्राच्यवृत्तिद्वये सममापातलिकाया षोडशभिरेकया प्राच्यवृत्त्या वैतालीयप्राच्यवृत्त्या सह वैतालीयैः षड्भिस्त्रयैवौपच्छन्दसिके द्वाभ्यामिति चतुर्विंशतौ विकल्पेषु प्रभवत्सु पञ्चविंशत्याहतेषु चतुर्विंशतौ शतानि षट् । षड्भिश्च शतैराहतेषु पञ्चविंशतौ सहस्राणि । पञ्चदश । तैराहतेषु चतुर्विंशतौ लक्षाणि त्रीणि सहस्राणि च षष्टिः तर्णकाः श्लोका. समुत्पद्यन्त इतीय लक्षधेनु । एषेति तथाहि अत्र पादत्रये नवसु तुर्यपादे च दशसु । त्रये पदचतुष्के पदपञ्चके च उपादीयमाने प्रथम औपच्छन्दसिक एकस्य पदस्य द्विरुक्त्या विंशतौ यदि वा आपातालिकायां दश । वैतालीये पञ्चदशसु औपच्छन्दसिके उदीच्यवृत्तिद्वयेन यद्वैतालीये चतसृभिः उदीच्यवृत्तिभि. समसंकीर्णविंशतिरिति च पञ्चविंशतौ तृतीयस्मिन्नौपच्छन्दसिके पञ्चभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममेकादश । वैतालीये तथैव चतुर्दश औपच्छन्दसिके तिसृभिः प्राच्यवृत्तिभिः सह षडिति विंशतौ तृतीयस्मिन्नौपच्छन्दसिके तिसृभिः उदीच्यवृत्तिभिः सम पञ्चविंशतौ चतुर्थे त्वापातलिकायामेक एव । द्विरुक्त्यादिना षोडशभिः प्राच्यवृत्तिभिः सममशीतौ विकल्पेषु प्रभवत्सु विंशत्याहतपञ्चविंशतौ पञ्चविंशत्या द्वाविंशतौ पञ्चशताधिकानि द्वादशसहस्राणि ते. अपि आहतेषु अशीतौ दशलक्षाणि तर्णकश्लोकाः समुत्पद्यन्त इति इयं प्रयुतधेनुः ॥ ४२३ ॥

स्थूलमिति । धिष इति इष गतावित्यस्य चिति चैतन्ये ग्टधुगार्ध्ये । स च सैव चसे रमे जवे चलरुचे इति देव्याः सम्बोधनपदानि । सम्बोधनैरिति । अत्र भुजङ्गविजृम्भिते छन्दसि एकादशभ्यः पदेभ्यः पञ्चसु षट्सु च पदेषु उपादीय-

छिन्त्से वाढं भिन्त्से गाढं
कृषि मिषसि धनुषि मनुषे जयी युधि विजृम्भसे ।
स्वल्पं शेषे कल्पं प्रेषे
चिति चरसि यशसि यतसे चले युधि गल्भसे
ब्रूषे वामं सूषे कामं
हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे दृशि दीप्यसे ॥
सम्बाधनैर्द्वितीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।
श्लोककोटीरियं तिस्रः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥
यदा तु सम्भ्रमादिभ्यो भवन्त्यस्या द्विरुक्तयः ।
स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ ४२४ ॥

कामधेनुर्यथा,

या गौः घौः श्नौ धौः स्त्रौ क्नौ भौं जूं मूंस्तू स्तू धूंः प्रू भूंः
स्नुक् स्रग् युग् भुग्रुक् शुक् त्वट् द्विट् युत् क्रुत् चिद्विन्मुग्दिग् द्युः ।
ऋक् दृग् वा मा स्त्रुत् छड्डा मा मुत् च्युत् काऽमा ह्वा द्यौं गौंः
सा सा या मा मे धा वे धा मे ना मा ते त्वं मे नौः ॥

मानेषु जगती जातौ प्रसिद्धाचरोज्ज्वला जलधरमाला मवमालिनी छन्द सु सततौ । द्वितीये पूर्वेषु । चन्द्रवर्त्म द्रुतविलम्बितमणिमालाप्रभवत्सु च शते

रासो यथा,

अइ दुम्मणदुम्मणआ अज्ज किं णो पुच्छामि तुमं ।
ण जिविज्जइ जेण विलासो पलिह्निज्जइ की स जणो ॥ (छ)

तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ॥

अङ्गवाक्सत्वजाहार्य्याः सामान्यश्चेत इत्यमी ।
षडत्राभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः ॥

तेष्वाङ्गिकाभिनयवद् यथा,

दोर्दण्डाः क्व धृताङ्गदाः क्व च शिरानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
वक्त्राणि क्व नु कान्तिमन्ति वलिमत् क्वेदं ममेदं मुखम् ।
वाचस्ताः क्व जितार्णवध्वनिघनाः क्वायं वचः संयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः ॥

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वात् इदमाङ्गिकाभिनयम् ॥

वाचिकाभिनयवद् यथा,

दुर्वारां मदनशरव्यथां वहन्त्या
तन्वङ्ग्या यदभिहितं पुरःसखीनाम् ।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादनादिदं वाचिकाभिनयम् ॥

सात्विकाभिनयवद् यथा,

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमो वाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजड़िमस्तम्भमभ्येति गात्रम् ।
सद्यः खिद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु नितरां वर्त्तते किं करोमि ॥

(छ) अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो पृच्छामि त्वाम् ।
न जीव्यते येन विलासः परिह्रियते किमिति जनः ॥

अत्र वाष्पजाड्यस्तम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्विकाभिनयम् ॥

आहार्य्याभिनयवद् यथा,

चूड़ाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।
मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकम्
पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलये दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥

अत्राहार्य्याभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदं आहार्य्याभिनयम् ।

सामान्याभिनयवद् यथा,

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं सामान्याभिनयम् ।

चित्राभिनयवद् यथा,

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।
कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥

अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः ।
शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्त्तुमीशते ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते
सरस्वतीकण्ठाभरणे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अलमर्थमलङ्कर्त्तुं यद्व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ।
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥
जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शनम् ॥ २ ॥
भेदः समाहितं भ्रान्तिर्वितर्को मीलितं स्मृतिः ।
भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥
तेषु, नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गेभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

क्रमप्राप्तार्थालङ्कारलक्षणाय परिच्छेदारम्भः । तत्र विभागोपयुक्तं सामान्यलक्षणमाह । अलमर्थमिति । विशिष्टा उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिर्जातेरवच्छेदकः प्रकारः । आदिशब्दाद्विविधशक्तिप्रतिबन्धादयो विभावनाद्यवच्छेदास्त्रयोविंशतिः । अर्थालङ्कारसंज्ञयेति । अर्थशोभानिवृत्तिहेतुर्विच्छित्तिः अर्थालङ्कार इति स्फुटलक्षणम् ॥ १ ॥

विभागं दर्शयति । जातिरिति ॥ २ ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावाख्यानि जैमिनेः प्रमाणानि षट् । तेनैव क्रमेण लक्षणानि आख्यातुं प्रत्यक्षपूर्वाणीत्युक्तम् । साहित्यस्य सर्वपारिषदत्वान्नानादर्शनरीत्युपजीवनमुचितमेव ॥ ३ ॥

नास्त्येव असौ अर्थालङ्कारो यः स्वरूपं न आश्रयत इति प्राधान्यं जातेरेवेत्याह । तेषु इति । कालकृतो विशेषोऽवस्था । तामधिकृत्य जायन्ते वस्तु स्वरूपाव्यभिचारीणि उत्पद्यन्ते । ननु एवं "य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपा मृगाक्ष्यो याश्चैताः कृतमपरसंसारकथया । अहो ये चाप्यन्ये फलकुसुमनम्रा विटपिनो जगत्येवंरूपा विलसति महेशा भगवति ।" इत्यादावपि जातित्वं स्यादित्यत आह । स्वेभ्यः स्वेभ्य इति । स्वभावभूतानीत्यर्थः । कविप्रतिभामात्रप्रकाशनीयरूपोट्टङ्कनं जातिरिति लक्षणम् । लौकिकविकल्पविषयोऽपि प्रतिभया भासत

अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥
स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः ।
ते संस्थानादयस्तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥
तत्र स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च ।
वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदैर्बहुधा स्थितम् ॥ ७ ॥
मुग्धाङ्गनार्भकास्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः ।
देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥

एव । यदाह । रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः । क्षणं विशेषस्पर्शोत्था प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः । स हि चक्षुर्भगवतः तृतीयमिति गीयते । येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैलोक्यवर्तिन इति ॥ ४ ॥

उक्तमेव विशेषमभिसन्धायाह । अर्थव्यक्तेरिति । वस्तुस्वरूपोल्लेखनरूपार्थव्यक्तिरर्थगुणेषु उक्ता । तत्र सार्वकालिकं रूपमुपजनापायान्तरालव्यापकमित्यर्थः । अत्र तु जायमानमागन्तुनिमित्तं समवधानप्रभवं व्यभिचरितमित्यर्थः । विच्छित्तिप्रकारयोः असङ्करात् पृथक्शोभार्पणाच्च युक्तो व्यतिरेकस्तेन स्वभावोक्तिरेवार्थव्यक्तिरिति यत् केनचिदुक्तं तदपास्तम् ॥ अतएव जात्यन्तरप्रकाराणामपि पृथगलङ्कारता स्यादिति न युक्तमवान्तरवचसैव व्याघातात् । न हि सामान्यविशेषयोर्विभागो भवति ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति । आश्रयविशेषहेतुविशेषव्यतिरिक्तोऽवच्छेदकप्रकारः स्वरूपम् । एतदेव विभजते । ते संस्थानादय इति । ननु किमनेन प्रपञ्चेन पूर्वाभिहितरूपमात्रस्यैव जातित्वादित्यत आह । तेषु सेति । विशेषेण शोभाहेतुरेव हि अलङ्कारोऽस्ति चात्र तथा भाव इति भावः ॥ ६ ॥

तत्र स्वरूपं द्विधा । शरीरावयवसन्निवेशलक्षणमतादृशञ्च । आद्यमपि बुद्धिकारितमतथाभूतञ्च । तदेतदाह । तत्र स्वरूपमिति । आदिपदेन वृत्त्यादिस्वरूपपरिग्रहः ॥ ७ ॥

शक्तिः पदार्थानां सामर्थ्यम् । साधनानि कर्त्रादीनि षट् ॥ ८ ॥

अत्र धनुर्धरेण एवमङ्गानि सम्यग् बुद्धिपूर्वकं स्थापनीया-नीति संस्थानमिदं जातिभेदः॥ ९॥

अवस्थानभेदेन यथा,

पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलम्
शूलं प्रोल्लासयन्त्याः सरलितवपुषो मध्यभागस्य देव्याः।
विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगौरान्तराला-
स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः क्रमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोल्लासनादौ व्यापारे बुद्धिकारितमपि शरीरावस्थानमीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः॥

वेशो यथा,

छणपिट्ठधूसरत्थणि महुमअतम्बच्छि कुवलआहरणे।
कस्स कए चूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो॥१०॥ (ज)

(ज) क्षणपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राक्षि कुवलयाभरणे।
कस्य कृते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः॥

अत्र धनुर्धरेणेति। तदुक्तम् अपाङ्गे दक्षिणां मुष्टिं वामं विन्यस्य मस्तके। पादमाकुञ्चयेद्वामं लक्ष्ये निश्चललोचन इति। अत्र सर्वस्यैव धनुर्धरस्य एवंविध-शरीरावयवसन्निवेशो भवति न कामस्यैव इति नाशयविशेषो विवक्षितः। एव-मुत्तरत्रापि॥ ९॥

पादावष्टम्भेति। उल्लसद्बाहुमूलमिति प्रोल्लसनक्रियाविशेषणम्। संव-लितवपुषा इति मध्यभागविशेषणम्। अतएव वलीनां विश्लेषो मिथो विभागः। उपरि शरीराकर्षणात् कञ्चुकप्रान्तापसरणम्। मुसलोल्लासनादौ दृष्टमिदमबुद्धि-जमेव नारीणां रूपमिति भगवतीविषये प्रतिबिम्बनमतिस्फुटमेव। तदाह आदाविति॥ १०॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेषो जनमनःप्रमोदाय जायते इति वेषो नामायं जातिभेदः ॥ ११ ॥

व्यापारो यथा,

> अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
> मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
> यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
> दुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १२ ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्यापृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापारनामायं जातिभेदः ।

आश्रयेषु मुग्धयुवतिर्यथा,

> सहिआहिं भणमाणा थणए लग्गं कुसुम्भ पुप्फन्ति ।
> मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइं ॥ १३ ॥ (भ)

अत्र मुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनात् इयं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

(भ) सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ॥
मुग्धवधूर्हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखव्रणान् ॥

अत्र वसन्तोत्सव इति । यद्यपि अत्र कालः पात्रं चास्ति तथापि संवासग्राम घलिभ्कविवर उराहद्दअम्बिरइ अऊणतालङ्कम् । सिटिला अन्तं सवणा अरम्भिसारेइ एक्कावि । इत्यादौ न सङ्करः कादाचित्कस्तु असौ गुण एव । वेषस्य कथं रञ्जकतेत्यवशिष्यते । तत्राह । जनमनःप्रमोदायेति । रूच्यर्थित्वव्युत्पत्तीनां प्रतिपत्तृगतानामचुसत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

अग्रे गतेनेति । अत्र उद्बाहुनेति यद्यपि अवस्थानमस्ति तथापि तत्परिहारेण उदाहरणमसङ्कीर्णम् । सहिआहिं भणमाणा थणए लग्गङ्कुसुम्भपुप्फन्ति । मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइम् । इत्यत्रैकस्याः कदाचित् वितर्कायेदमपि वाक्यं बहूनान्तु नेति बहुवचनस्वरसः । कुसुम्भकेसराणि उच्चेतुं वारंवारमसौ क्षेत्रं प्रविशतीति प्रस्तावना । अथवा अपरिशीलिताभिसानिकसखा

अर्भकाश्रिता यथा,

आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यानाधावन् मण्डलं रुदन्।
गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः ॥

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥१४॥

तिर्य्यगाश्रया यथा,

लीढ़व्यस्तविपाण्डुराग्रनखयोराकीर्णदीर्णं मुखम्
विन्यस्याश्मिमयोर्युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः।
एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः सावज्ञतिर्य्यग्वलत्-
स्रक्कान्ताहतिधूतलोलमधुपः कुञ्जेषु शेते हरिः ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्य्यगाश्रया जातिः ॥ १५ ॥

नीचाश्रया यथा,

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्त्तिस्तवोद्घुष्यते
स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः।
इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः
पान्थे नैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥१६॥

वधूः प्रथमपरिणीता। मर्द्यमानमपि त्वया नापसरतीत्यही तव सौकुमार्य्यमिति चाटुगर्भं हसितमतएव प्रियतया तस्यानुबन्धो वर्त्तमाननिर्देशेन व्यज्यते। एतद्विमोदाहरणव्याख्याने क्रियाव्यापारग्रहणमुपलक्षणमतो न व्यापारसङ्करः। अन्ये त्वाहुः। आश्रयावच्छेदेन बहिर्भावोऽत्र भेदहेतुरिति ॥ १२—१४ ॥

लीढेति। व्यस्त विगतरुधिरम्। सावज्ञं तिर्यक् चलन्ती ये स्रक्कणी-ताभ्यामाहता इति सम्बन्धः। यथैकत्र कुञ्जे स्वपतः स्वरूपं तथान्यत्रापीति बहुवचनरहस्यम्। अतएव न देशहेतु शङ्का। अत्र सिंहेति। मदवास-नया विशेषितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

भद्रमिति। करुणा कार्पण्यव्यञ्जकविशेषशालिनी। गर्वायते अगर्ववानेव गर्ववान् भवति। भृशादौ लक्षणत्वादेर्मत्वर्थलक्षणत्वात् ॥ १६ ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेषो जनमनःप्रमोदाय जायते इति वेषो नामायं जातिभेदः ॥ ११ ॥

व्यापारो यथा,

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
दुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १२ ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्यापृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापारनामायं जातिभेदः ।

आश्रयेषु मुग्धयुवतिर्यथा,

सहिआहिं भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भ पुप्फन्ति ।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइं ॥ १३ ॥ (क)

अत्र मुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनात् इयं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

(क) सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ॥
मुग्धवधूर्हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखव्रणान् ॥

अत्र वसन्तोत्सव इति । यद्यपि अत्र कालः पात्रं चास्ति तथापि संवाल्ल-वाम चलिक्कविवर उराहइअम्बिरइ अऊणतालङ्कम् । सिटिला अन्तं सवणा अरम्भिसारेइ एक्कावि । इत्यादौ न सङ्करः कादाचित्कस्तु असौ गुण एव । वेषस्य कथं रञ्जकतेत्यवशिष्यते । तत्राह । जनमनःप्रमोदायेति । रुच्यर्थित्व-व्युत्पत्तीनां प्रतिपत्तृगतानामच्युतत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

अग्रे गतेनेति । अत्र उद्बाहुनेति यद्यपि अवस्थानमस्ति तथापि तत्परि-हारेण उदाहरणमसङ्कीर्णम् । सहिआहिं भण्णमाणा थणए लग्गङ्कुसुम्भपुप्फन्ति । मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइम् । इत्यत्रैकस्याः कदाचित् विस-र्पायेदमपि वाक्यं वहनान्तु नेति बहुवचनस्वरसः । कुसुम्भकेसराणि उच्चेतुं वारं-वारमसौ चैत्रं प्रविशतीति सम्भावना । अथवा अपरिशीलिताभिसानिकसखा

साधनहेतुर्यथा,

उपनिहितहलीषासार्गलद्वारमारात्
परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम्।
पवनरयतिरश्चीर्वारिधारा: प्रतीच्छन्
विशति बलितशृङ्ग: पामरागारमुक्षा॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयो: कर्तृकर्मणो: साधनयो: स्वरूपवर्णनादयं साधनहेतुर्नाम जातिभेद:॥ २०॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्।
यत्र स्वाभाविकं वापि विभाव्यं सा विभावना॥ २१॥
शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते।
शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते॥ २२॥

सामानाधिकरण्यात् स्पर्शस्य स्पर्शत्वाविशेषे तु शक्तिरेव प्रयोजिका वाच्ये-त्यर्थ:॥ १९॥

उपनिहितेति। अगारद्वारस्य हलीषावरुद्धतया दुष्प्रवेशत्वमतएव बहि-श्चिरं विलम्बात्। प्रत्येषणवेशनयोर्वर्त्तमानता। उपलक्षणं चेदं तेन करणा-दयोऽप्युदाहार्य्या:॥ २०॥

पक्षे स्वभावपर्य्यवसानमस्तीति जाते: किञ्चिदपकृष्टा विभावना विभावयितु-माह। प्रसिद्धेति प्रसिद्धस्पर्शहेतोर्विभाव्यतया प्रसिद्धग्रहण नियमेन तद्भावा-पत्तिमूलत्वख्यास्या: तेन न विरोध:। तथा हि यामह अवहि अतुङ्गमित्यादौ बर्द्धनजन्यमन्यदेव तुङ्गत्वमन्यच्च पारमेश्वरमाजानिकमिति तयोरभेदाध्यवसाय:। एतदेवाभिसन्धाय काश्मीरकै: अतिशयोक्ति: अस्या मूलमुक्ता। यदिति निपातो यत्रार्थे। यद्यपि कारणाभावेऽपि कार्य्योत्पत्तिरित्येव लक्षणं तथापि महा सञ्ज्ञाकरणप्रयोजनं किमित्याशङ्कायां इयं विभाव्यमाह। तदयमत्र सक्षेपो यथोक्ता तावद्विभावना। सा द्वयी। कारणान्तरपर्य्यवसिता स्वभावपर्य्यवसिता-चेति॥ २१॥ २२॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेषो जनमनःप्रमोदाय जायते इति वेषो नामायं जातिभेदः ॥ ११ ॥

व्यापारो यथा,

> अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
> मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।
> यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-
> दुद्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १२ ॥

अत्र तादृशव्यापारे व्यापृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापारनामायं जातिभेदः ।

आश्रयेषु मुग्धयुवतिर्यथा,

> सहिआहिं भणमाणा थणए लग्गं कुसुम्भ पुप्फन्ति ।
> मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइं ॥ १३ ॥ (क)

अत्र मुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनात् इयं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

(क) सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ॥
मुग्धवधूर्हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखव्रणान् ॥

अत्र वसन्तोत्सव इति । यद्यपि अत्र कालः पात्रं चास्ति तथापि संवाद्यमान छलिभ्भविवर उराहइअम्बिरइ अऊणतालङ्कम् । सिटिला अन्तं सवणा अरम्भिसारेइ एक्कावि । इत्यादौ न सङ्करः कादाचित्कस्तु असौ गुण एव । वेषस्य कथं रञ्जकतेत्यवशिष्यते । तत्राह । जनमनःप्रमोदायेति । रूच्यर्थित्वव्युत्पत्तीनां प्रतिपच्चगतानामचुसत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

अग्रे गतेनेति । अत्र उद्बाहुनेति यद्यपि अवस्थानमस्ति तथापि तत्परिहारेण उदाहरणमसङ्कीर्णम् । सहिआहिं भणमाणा थणए लग्गङ्कुसुम्भपुप्फन्ति । मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवणाइम् । इत्यत्रैकस्याः कदाचित् विसकोयेदमपि वाक्यं बहूनान्तु नेति बहुवचनस्वरसः । कुसुम्भकेसराणि उच्चेतुं वारंवारमसौ चेतं प्रविशतीति प्रस्तावना । मग्धा अपरिशीलिताभिसानिकसखा

प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादिर्व्यावर्त्त्यते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्भेद-धातूपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादिर्विभाव्यते। सेयं चित्रा नाम कारणान्तरविभावना ॥ २६ ॥

सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा,

णमह अविट्‌ठिअतुङ्गं अविसारिअवित्थअं असोणअगहिरं।
अप्पलहुअपरिसण्हं अस्साअपरमत्थपाअडं महुमहणं ॥ (ज)

अत्र एकमेव मधुमथनमुद्दिश्य अनेकस्तुङ्गत्वादेः प्रवृद्ध-त्वादिः प्रसिद्धो हेतुर्व्यावर्त्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रति एषां विभाव्यते। सेयं चित्रा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥ २७ ॥

तथैव गीर्भङ्ग्या यथा,

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम्।
अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृच्च मे ॥

(ज) नमत अविष्ठितुङ्गम् अप्रसारिताविस्तृतम् अन्यूनगभीरम्।
अप्रलघुकपरिश्लक्ष्णमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनम् ॥

असम्भृतमिति। ननु मण्डनस्य सम्भरणपूर्वकतया प्रसिद्धेरस्तु विभावना। अनासवाख्यं करणं मदस्य कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमित्यत्र तु कथम्। तथा हि। करणमिति करणे भावे वा ल्युट्। आद्ये मदस्य करणमासवो वयस्तु ततो भिन्नमिति कदाचित व्यतिरेकः स्यात् न तु विभावना। द्वितीयेऽपि वयो मदस्य क्रिया आसवनाम्नो न भवतीति न सङ्गतम्। एवं पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्र-मित्यत्रापि विकल्पय यथायथं दूषणं वाच्यम्। तत्कथमेतत्। उच्यते। करणं क्रिया आसनमासव्यातीत्यासवाख्यम्। स्त्राख्यवत्प्रत्ययविधिः। न तथा-भूतमनासवाख्यम्। हेतुतया न कश्चिदासवबोधक्षमम्। तथा हेतुप्रति-षेध एव भङ्ग्या दर्शितो भवति। अस्त्रमपि क्रियारूपं तत्पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पच्युतं विना पुष्पेभ्य इति पूर्ववन्नेयम्। स्तनोद्भेदेत्यादौ न अर्थसन्देहः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अत्र उत्तरयोर्विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यां यथासङ्ख्यं विशेष उक्तः। सेयं विभावनया एव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति ॥ २८ ॥

सैवान्यया गीर्भङ्ग्या यथा,

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥

अत्र अतैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थैः अविभावनारूपैर्विशेष उक्तः। सेयमन्यया गीर्भङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति ॥ २९ ॥

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः।
अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥ ३० ॥

वक्त्रं निसर्गसुरभीति। तस्या यथोक्ते वक्त्रवपुषी ममाकारणरिपुर्निर्निमित्तसुहृच्चेत्यन्वयी विवक्षितप्रतीति लाभाच्च न अर्थान्तरैकवाचकत्वलक्षणो दोषः। यथासंख्यमिति। तयोः अथ एकैकं प्रति सम्पादनलक्षणविशेषार्पणचमत्वात् ॥२८॥

शेषपदार्थैरिति वनितासखत्वादिभिः सुरताद्युपपादकैः ॥२९॥

हेतु प्रतिषेधो विभावनायामुक्तोऽथ हेतुरेव क इत्यपेक्षायां हेतुलक्षणमाह क्रियायाः कारण हेतुरिति। उपपत्तौ क्रियायामेव सर्वस्य निमित्तभावो निरूप्यत इत्यभिसन्धाय क्रियाया इत्युक्तमिति कश्चित् तदसत्। द्रव्यगुणक्रियाविषये हेतु क्रियामात्रविषयश्च कारकमिति प्रकीर्णकवृत्तौ विभागकरणात् क्रियाग्रहणञ्चेह निष्फल स्यात्। तस्मादत्र क्रियां प्रति अवधिभावो निरूप्यते तत्र द्वयी गतिः निमित्तत्वमात्रविवक्षा कारकत्वविवक्षा वा आद्येऽपि आश्रितावधिभावस्य वस्त्वन्तरपरहेतुभावविवक्षा अवस्तुत्वविवक्षा वा द्वितीयेऽपि कारकत्वक्रियानुबन्धिव्यापारत्वम्। प्रधानक्रियानुकूलक्रियान्तरसमावेश इति यावत्। तद्द्विविधं शब्दाभिहितमतथाभूतञ्च आद्यं कारकविभक्तेर्विषयो द्वितीयं हेतु विभक्तेः द्वयमपि च क्रियाविषयमेव। षण्णामपि कारकाणां क्रियाघटितमूर्त्तित्वात्। अवस्तुभूतं तु निमित्तमभावात्मकतया न विक्रियते। विकाराभावाच्च न क्रियाविशिष्टमतथाभावे। न च कारकमिति तृतीय एव प्रकारः प्रसिद्धकार्य-

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।
उदासीनोऽपि वा कुर्य्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥३१॥

तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविष्टो यथा,

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीत्युत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्त्तको नाम कारकहेतुभेदः ॥ ३२ ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र प्रभावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्त्तरीति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥ ३३ ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

कारणभावविपर्य्यासेनोपनिबद्ध्यमानो हेतुराश्चर्य्यकारितया चिव आरोपितमपि च हेतुत्वं हेतुत्वमेवेति भवति चतुर्थः प्रकारो बहिरसम्भाव्यमानस्यापि कविप्रतिभासंरम्भोत्थाप्यतया चमत्कारविशेषार्पणादस्यैव अलङ्कारता । यदाह । को हि प्रतीतिमात्रकाव्ये वस्तुस्थितिं भावयेदिति । तदेतत् सर्वमभिसन्धाय विभागमाह । कारक इत्यादि ॥ ३० ॥

असतः सत्ताप्रवृत्तिः सतोऽपगमो निवृत्तिः प्रवर्त्तमानस्य प्रवर्त्तनाप्रयुक्तिः अन्तराविशन्नुपात्तक्रिय उदासीनोऽतथाभूतः । तेन कारकस्य षट् प्रकाराः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्य राज्ञः प्रभावेनेत्यत्र सदपि कर्त्तृत्वमविवक्षितमतो हेतुमात्रविवक्षायां पाक्षिकी तृतीया भवतीत्याह । हेतौ तृतीयामिति । करणभावस्त्वसम्भावित एव । प्रभावमात्रस्य तत्क्रियाव्यभिचारात् ॥ ३३ ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्त्तृत्वेनावेशान्निवर्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥ ३४ ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।
वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरः तृतीयार्थे पञ्चमीं प्रयोजयति । वाष्पः पुनर्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविशन् कर्मसम्बन्धात् ताम् अप्रधानभावेन च उपगृह्णाति । इति अनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं कारकहेतुभेदः ॥ ३५ ॥

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,

तस्मिन् जीवति दुर्द्धर्षे हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥

अत्र बलप्रत्युज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकारकभावेन हनूमानाविशन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ॥ ३६ ॥

प्रमाथसाधनक्रियायां कर्त्तृत्वेनेति निष्ठाप्रत्ययेनोपात्तेनेति भावः ॥ ३४ ॥

खिलीभावो निवृत्तिः । तृतीयार्थ इति । हेतावववधित्वाप्रतीतेः अपादानभावेन सम्भावितः । दानक्रियेति । स्यादव दर्शनक्रियासमावेशो यदि दानक्रियाया वशः स्यात् । स एव तु नास्ति नञा निषेधादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मिन् जीवतीति । जीवनमरणयोर्बलस्यैव स्वातन्त्र्यं हनूमान् प्रयोजयति प्रयोजकता चास्य ते एव जीवत्युज्झितप्राण इति पदाभ्यामुपात्तं चमत्कारकमिदं भवतीत्याह । सप्तमीवाच्येति । ननु चाङ्गुल्यग्रे मदकलघटां दर्शयन्तीव धूर्त्ता इत्यादौ काल्पनिकादावपि सप्तमीभावात् कथं कारकतेत्यत आह । नैमित्तिकेति । अन्यस्यासम्भवादिति भावः ॥ ३६ ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीम् ।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियाया भ्रूभङ्गजिह्माक्षिप्रेक्षणादि-रूपाया आत्मन्येवात्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ॥३७॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य यः ॥ ३८ ॥

स द्वितीयावाच्यो यथा,

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

मानयोग्यामिति । भ्रूभङ्गजिह्माक्षिस्फुरिताधरादिप्रेक्षणारूपायां माना-भ्यासक्रियायाम् बालायाः स्वातन्त्र्यम् । तादर्थ्ये तु तामिति शब्दनिर्देशोऽभिप्राय-विशेषः प्रयुक्तः तस्य तु न क्रियान्तरमुपात्तमुपात्तायास्तु मानक्रियायाः स्वात्मनि

यामेवावलम्बनभूतत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तिभेद:॥ १५२॥

निरालम्बनो यथा,

> उभौ रम्भास्तम्भावुपरि विपरीतौ कमलयो-
> स्तदूर्द्ध्वं रत्नाश्मस्थलमथ दुरूहं किमपि यत्।
> तत: कुम्भौ पश्चात् विसकिसलये कन्दलमये
> तदन्विन्दाविन्दीवरमधुकरा: किं पुनरिदम्॥

अत्र ऊर्वादिषु युवत्यवयवेषु उत्पन्नरम्भास्तम्भभ्रान्तेर्यो-ऽयमतत्समुदाये किमिदमित्यालम्बनं विना कृतोऽनध्यवसाय: स एष निरालम्बनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेद:॥ १५३॥

> ऊहो वितर्क: सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठित:।
> द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्त्यते॥ १५४॥

लम्बननिरालम्बनयोर्भेद इत्यत आह। ययाएामेव आलम्बनभूतत्वादिति। उक्तिभङ्ग्या विषयोपादानादित्यर्थ:॥ १५२॥

आलम्बनं विनेति। विषयानिर्द्धारणं व्यक्तीकृतम्॥ १५३॥

मिथ्याप्रतीतिसामान्यादनन्तरं वितर्कलक्षणमाह। ऊह इति। ऊह इति यस्य प्रसिद्धि: स इत्यर्थ:। पर्य्यायशब्देनापि लक्षणं क्रियत एव। यथा घटपदार्थतया व्यावृत्तौ सन्दिहानस्य कलशपदार्थतया निश्चयवती य: कलश: स घट इति। कथमसौ संशयविपर्य्ययाभ्यां भिद्यत इत्यत आह। सन्देहेति। सन्देहो नानाकोटिकस्तथाभूतामेव जिज्ञासां प्रसूते तर्कस्तु तदनन्तरभावी नियतकोटिक: तथाभूतामिति। कालस्वरूपकार्य्यभेदात् संशयतो भेद इति। एवं विपर्य्ययतोऽपि। स हि तर्कान्तरभावी निश्चयात्मक: प्रवृत्त्यादिहेतुभूतश्च। तदयं तर्काभासस्य विपर्य्ययापर्य्यवसायिनो विषयविभाग: कृत: स तु तर्कस्य विषयविभाग: स्फुट एव सन्देहनिर्णययोर्मध्ये तदधिष्ठित: स तद्वर्त्ती विभागमाह। द्विधासौ इति। निर्णयान्तरोपन्यस्त: फलभूतानिश्चय: अतथाभूतो निर्णयान्तो निश्चय:॥ १५४॥

तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः ।
स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ॥ १५५ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा,

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणं
आः ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणे वितर्के जटायुरेष इति तत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः ॥ १५६ ॥

स एवातत्त्वानुपाती यथा,

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेत् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेद्-तश्चन्द्रादिषु अन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमिति अतत्त्वानु-पातित्वात् अतत्त्वानुपाती अयं निर्णयान्तो वितर्कः ॥ १५७ ॥

स एव उभयात्मको यथा,

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्वयोगात्
रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु ।

प्रमिति विपर्ययरूपतया द्विविध इत्याशयवान् निर्णयार्थं विभजते । तत्त्वानु पातीति ॥ १५५ ॥

मैनाकः किमयमिति । किमयमिति काक्वा पूर्वं दोलायमानचित्तस्य नियतकोटिस्पर्शी ज्ञानविशेष उपनीयते स एव तर्कः । एवम् अन्यत्रापि ॥ १५६ ॥ १५७

क्षीरदृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥

सोऽयं तत्त्वानुपातित्वात् अतत्त्वानुपातित्वाच्च उभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः ॥ १५८ ॥

अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो यथा,

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

अत्र किमिदमद्रेः शृङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्यात्वाद् वस्तुनश्च अनिर्णयान्तो मिथ्यारूपो वितर्कः ॥ १५९ ॥

स एव अमिथ्यारूपो यथा,

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः
स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।
समधिरूढमनेन नु जिष्णुना
स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥

अत्र भगवत्पार्थयोः अमिथ्यारूपत्वेन वेगवत्वादेकस्य अनिर्णयान्तोऽमिथ्यारूपो वितर्कः ॥ १६० ॥

उभयात्मेति । क्षीरदृष्टिरित्यनेन तत्त्वानुपाती अपरेत्यनेन अतत्त्वानुपाती-प्रकाशितः ॥ १५८ ॥

मिथ्यामिथ्यारूपौ बाधिताबाधितविषयौ । अबाधितोऽपि तर्को भवति एव । यथा यदस्य नीलं रूपं नीलोत्पलमिति ॥ १५९ ॥

अत्र भगवत्पार्थयोरिति । भगवत्पार्थयोः अवस्थानयोः समाधिरोहारोह-योश्च न किञ्चिद् बाधकमस्ति च ज्ञानस्य विशेषः प्रत्यक्षत इति ॥ १६० ॥

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,

मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा
ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः।
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे
पराक्रमन्ते न शराः किराते॥

अत्र मायादीनां विकल्पानां मिथ्यारूपत्वात् मम शराः किराते न व्याप्रियन्ते इत्यस्य अमिथ्यारूपत्वात् अनिर्णयान्तत्वाच्च अयम् अनिर्णयान्त उभयरूपो वितर्कः॥ १६१॥

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतम्।
पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत्॥ १६२॥

अत्र मीलितम् अभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भवति।

तयोराद्या यथा,

एत्तो वि ण सच्चविओ गोसे पसरन्तपल्लवारुणच्छाओ।
मज्जणतंबेसु मओ तह मअतंबेसु लोअणेसु अमरिसो॥ (क)

(क) आगच्छन्नपि न दृष्टः प्रातः प्रसरत्पल्लवारुणच्छायः।
मज्जनताम्रयोर्मदस्तथा मदताम्रयोर्लोचनयोरमर्षः॥

अत्र मायादीनामिति। न परमेश्वरस्य मायाच्छद्मना शक्तौ मतिभ्रमो न ध्वंसो वीर्य्यस्य। न वा अर्जुनादेव अर्जुनस्य अन्यत्वमिति विषयबाधात्॥ १६१॥

मीलिते भ्रान्तिः अस्तीति भ्रान्त्यनन्तरं मीलितलक्षणमाह। वस्त्वन्तरेति। वस्तूनामिति श्लिष्ट षष्ठी। वस्त्वन्तरेण तिरस्कारे इति कर्मणि। वस्त्वन्तरस्य तिरस्कार इति कर्त्तरि। फलतः स एवार्थः। तथाच उत्कृष्टगुणेन अपकृष्टगुणस्य तिरस्करणं न्यग्भावनमिति लक्षणार्थः। पृथग्रूपतिरस्कारेण एकरूपतापत्तिर्मीलितमुच्यते तथाच कातन्त्रम्। मीलितं युक्तमुच्यत इति। अभिप्रायपूर्वः तिरस्कारो द्विविधः सिद्धाभिप्रायफलः असिद्धाभिप्रायफलश्च। यथाक्रमं पिहितापिहिते। न च एतावता विशेषेण पृथग्भावः, सामान्यलक्षणव्याप्तत्वात्

अत्र मज्जनताम्रयोः लोचनयोः मदरागः मदताम्रयोः कोपानुरागः साक्षादभिधीयमानेनेव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन वस्तुना एतन्मीलितम् ॥ १६३ ॥

प्रतीयमानेन यथा,

पियदंसणसुहेण मुउलिआइं जइ से ण होन्ति णअणाइं।
ता केण कसरइअं लक्खिज्जइ कुवलअं तिस्सा ॥ (ख)

अत्र प्रियदर्शनसुखेन मुकुलितयोरेव लोचनयोः तस्याः कर्णकुवलयं लक्ष्यते न तु अमुकुलितयोरिति वस्तुना वस्त्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणतया उपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम् ॥ १६४ ॥

पिहितं यथा,

पाअडिअणेहसभ्भावविभ्भमं तीअ जह तुमं दिट्ठो।
संवरणवावडाए अस्मो वि जणो तह ण जाणादु ॥ (ग)

अत्र प्रकटितस्नेहसद्भावविभ्रमं यथा तथा तया त्वमवलोकितः न एतदन्यजनो जानात्विति सर्व्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमपि एतन्मीलितभेद एव ॥ १६५ ॥

(ख) प्रियदर्शनसुखेन मुकुलिते यद्यस्या न भवेतां नयने।
तत् केन कर्णरचितं लक्ष्यते कुवलयं तस्याः ॥

(ग) प्रकटितस्नेहसद्भावविभ्रमं तथा यथा त्वं दृष्टः।
संवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथा न जानातु ॥

अवान्तरभङ्गीनामानन्त्याच्च। स्वरूपगुणेन तिरस्कारः तद्गुणो विरूपगुणेन अतद्गुणः। एतावपि मिलितविशेषाविति स्फुटम् ॥ १६२ ॥

विभागमाह। अत्र मीलितमिति। मज्जनं स्नानम्। अत्र ताम्रपल्लवारुण-रागपदाभ्याम् अभिधीयते गुणः ॥ १६३ ॥

ननु पिअदंसणेत्यादौ कथं मीलितं न हि अत्र तिरस्कारः केनापि शब्देन प्रख्याप्यत इत्यत आह। न तु अमुकुलितयोरिति। यदि मुकुलिते न स्यातां कथं

अपिहितं यथा,

दिट्ठाइ जं ण दिट्ठो आलविआए वि जस्स आलविओ ।
उवआरो जस्स कओ ताअ्अ कलिअं छइल्लेहिं ॥ (घ)

अत्र दृष्टया यन्न दृष्टः, सम्भाषितया यन्न सम्भाषितः न च अभ्यागतोपचारो विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रत्युत छादनेन छेकानां प्रकटित इति अपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः ॥ १६६ ॥

तद्गुणो यथा,

गोरङ्गउ तरुणीअण जोण्हाइं अहिसरइ
सिअणेवच्छपडिच्छऊ वल्लहवड्डरइ ।
तच्छाअहिं पुण चल्लिअउ सामलांगओ
णीलवेसवहो तहिं मअणु मंति अहिं ॥ (ङ)

अत्र गौराङ्गस्तरुणीजनः मितनेपथ्यो ज्योत्स्नायां श्यामस्तु नीलनेपथ्यः तस्याः छायासु गच्छतीति तद्गुणाख्यं मीलित-मिदम् ॥ १६७ ॥

अतद्गुणो यथा,

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
क्रुद्धोलूककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।

घ) दृष्टया यन्न दृष्ट आलपितयापि यन्नालपितः ।
उपचारो यन्नकृतस्तेन च कलितं छेकैः ॥

(ङ) गौराङ्गस्तरुणीजनो ज्योत्स्नायामभिसरति सितनेपथ्यं प्रतीच्छ्य वल्लभवड्डरवि: ।
तच्छायासु पुनश्चलितः श्यामलाङ्गो नीलवेशवहस्तत्र मदनो मन्त्रभूत् ॥

कुवलयं लक्ष्यत इति तर्कस्य तिरस्कारपर्यवसानादिति भावः मूर्तिरूपादिकः प्रतीयमानो गुणः ॥ १६४—१६५ ॥

ननु दृष्टयापि दृष्ट इत्यपि कथमलङ्कारः । न हि चत्र भङ्गिरस्तीत्यत आह । प्रत्युतेति । छेका विदग्धाः तैरास्वाद्यमानत्वादावर्जकत्वं काव्यस्येत्यर्थः ॥ १६६ ॥

कीर्त्या ते धवलीकृते त्रिभुवने क्ष्मापाललक्ष्मीः पुरः
कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्युपहितव्रीड़ं शनैर्जल्पति॥

अत्र कर्कन्धूफलानाम् अपगतनिजगुणत्वात् अतद्गुणाख्यं मीलितमिदम्॥ १६८॥

सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्।
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वहिः॥ १६९॥

तत्र सदृशार्थं यथा,

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः।
अस्मर्य्यन्त विनिःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सदृशप्रियानयनविभ्रम-स्मरणात् तत्सदृशदर्शनजं स्मरणमिदम्॥ १७०॥

अदृष्टाद् यथा,

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः।
मनसिजेन सखे! प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो वियुक्तम् इति अदृष्टकृतं स्मरणमिदम्॥ १७१॥

अत्र कर्कन्धूफलानामिति। विरूपगुणानामित्यर्थः॥ १६७॥ १६८॥

मीलिते ज्ञानमस्तीति साजात्यादनन्तरं स्मृतिं लक्षयति। सदृशेति। सदृशात् ज्ञायमानसादृश्यात् प्रयत्नजा स्मृतिश्चिन्तादिर्यस्य। अर्थमग्रे कथयिष्यति। अनुभूतार्थवेदनं समानविषयानुभवनियतज्ञानविशेषरूपं स्मरणम्। प्रत्यभिज्ञानमपि पूर्वानुभूतविषयमेव। एवं स्वप्नेऽपि॥ १६९॥

अत्र खञ्जनेति अत्र खञ्जनपङ्क्तिश्चेत् अवलोकिता अनन्तरमेव प्रिया-स्मरणमासीदिति कार्य्यकारणभावः अवगम्यते। स च कारणतासादृश्यमनन्तर-भाव्यखञ्जनज्ञानस्य अस्तीति च प्रतीतं सादृश्यमितिभावः॥ १७०॥

अत्र मुनिसुतेति। तमोलक्षणस्य प्रतिबन्धकस्य अपगमे स्मरणरूपं कार्य्यम्

चिन्तया यथा,

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं जातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेषु अपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं चिन्तोद्भूतं स्मरणम् ॥ १७२ ॥

आदिग्रहणात् परप्रयत्नाद् यथा,

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।
स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषात् चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव ॥ १७३ ॥

स्वप्नाद् यथा,

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेक्यं पुरस्तादभूत्
प्रत्यूषे परिवेषमण्डलमिव ज्योत्स्नाप्रसन्नं महः।
तस्यान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्ककैः
दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मथं मन्मथम् ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव ॥ १७४ ॥

प्रत्यभिज्ञाने यथा,

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः
सुधामूर्त्तेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः।
स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥

आवश्यकमित्यर्थः। यदि स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव तदा कतमदत्र सादृश्यादिषु कारणमत उक्तम्। चिन्तादीति ॥ १७१—१७४ ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव ॥ १७५ ॥

अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ।
सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ १७६ ॥

तत्र एकतः सोद्भेदो यथा,

गेण्ह पलोएह इमं विअसिअवअणा पिअस्स अप्पेइ ।
घरणी सुअस्स पढमुब्भिण्णदन्तजुअलङ्किअवोलं ॥ (र)

अत्र सुतस्य दन्तोद्गमादहम् उपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः प्रकर्षविकाशिनयनतया उद्भिद्यते न पुनः पत्युरित्येकतः सोद्भेदोऽयं भावः ॥ १७७ ॥

अभिहितः सोद्भेदो यथा,

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्सवि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥ (ल)

(र) गृहाण प्रलोकय इम विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति ।
गृहिणी सुतस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितवचनम् ॥

(ल) सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनो गृहीत्वा ।
अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती हसतः ॥

प्रत्यभिज्ञास्वरूपं दर्शयति । यः पूर्वं स एवायमिति । ननु सूत्रे स्वप्नात् पूर्वं प्रत्यभिज्ञानमुद्दिष्टं पश्चात् उदाह्रियत इति कथमेतत् । अत्र उदाहरणक्रमेऽपि लिपिप्रमादोऽयमिति आराध्यपादाः ॥ १७५ ॥

अभिमतसुखादिवस्तुचिन्तननियमादनन्तरं भावलक्षणं तदाह । अभिप्राय इति । अभिमतवस्तुचिन्ताभिप्रायः तदानुकूलतया प्रवृत्तिः क्रियालक्षणाभावः । अतएव सूक्ष्माद् भेदः प्रवृत्तिप्रतिपादकेन स्वार्थप्रकाशद्वारा प्रकाश्यमानोऽभिप्रायः । क्वचित् पदान्तरवृत्तिसहकृतेन प्रकाश्यते क्वचित् केवलेन । ताविमौ सोद्भेदनिरुद्भेदौ । मिथोऽनुबन्धविषयश्चायं चमत्करोति । तत्र प्रवृत्तिरुच्यमाना अनेन न तस्य उच्यते । तयोर्वा तदिदमाह । एकतश्च अभितश्चेति अभिप्रायोद्भावना-

अत्र सालोक एव सूर्य्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं तदावाभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तव्यमिति भावः स च द्वयोरपि हासेन अभिहितः उद्भिद्यत इत्यभिहितः सोद्भेदोऽयं भावः ॥ १७८ ॥

एकतो निरुद्भेदो यथा,

सालिवणगोविआए उड्डीवन्तीअ पूसविन्दाइं ।
सव्वङ्गसुन्दरीएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति ॥ (व)

अत्र अतिसौन्दर्य्येण देवीभ्रान्त्या शालिवनगोपिकाम् आलोकयतां पथिकानां तदक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोः विशेषभूतः पद्भ्यामेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तदक्षिणी एव पश्यामः यदीयं निमिषति तदा मानुषीयं यदि न निमिषति तदा देवीयम् इति सर्वाङ्गसुन्दर्य्या अपि पथिकानामेव जायमानो न इह केनचित् कर्मणा उद्भिद्यत इत्येकतो निरुद्भेदश्चायं भावः ।

अभितो निरुद्भेदो यथा,

गोलातटट्ठिअं पेच्छिऊण गहवइसुअं हालिअसोण्हा ।
आढत्ता उत्तरिउं दुक्खुत्ताराइ पअवीए ॥ (श)

अत्र आगच्छन्तीं हालिकस्नुषां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोः गोदा-

(व) शालिवनगोपिकाया उच्चाटयन्त्याः शुकवृन्दान् ।
सर्वाङ्गसुन्दर्य्या अपि पथिका अक्षिणी प्रेक्षन्ते ॥

(श) गोदावरीतटावस्थितं दृष्ट्वा गृहपतिसुतं हालिकस्नुषा ।
आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥

दशायां रूढः स्वादपदवीमासाद्य चमत्कारमावहति । अतएव तत्कार्य्ययोः प्रवृत्तिः अनुभावरूपतया तथा वा न कुण्ठते हृदयम् ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

न इह केनचिदिति । तथाच भावान्तरस्य व्यापारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७८ ॥

वरीतटे यदवस्थानं यञ्च तमवलोक्य तस्या दुरुत्तरमार्गेण अवतरणारम्भः तत्र अयं तयोरभिप्रायः हस्तावलम्बदानेन आवयोः अङ्गसङ्गमः सम्पद्यतामिति स चाभितः इयोरपि जायमानो न इह केनचित्कर्मणा उद्भिद्यते इत्यभितो निरुद्भेदश्चायं भावः।

हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन।
हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते॥ १७९॥

हिअए रोसुब्भिसं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो।
णह उदओ एमाणं सिणीअथोरंसुअं रुसं॥

अत्र हृदये उद्घूर्णपादप्रहारं यदयं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ न ताड़ितस्तत्र हृदये वल्लभा वसतीति भावः। स च प्रार्थनारोदनाभ्याम् उद्भिद्यमानः सोद्भेदो भावः हृद्य इत्युच्यते॥ १८०॥

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तैर्निगद्यते।
इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरम्॥१८१॥

यथा, कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम्।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीमिलत्॥ १८२॥

अत्र वक्तुमक्षमतायाम् इङ्गिताकारयोः अप्रतीतमानत्वाद् भावगतेः भूमिकान्तरमिदं भवति।

हृद्यमिति। अभिमतस्य वस्तुनो हृदयावच्छेदेन वृत्तिमभिसन्धाय प्रवृत्तिः। तत्र यद्यपि विशेषलेशोऽस्ति तथापि भावसामान्यलक्षणाक्रान्तः तत्रैवान्तर्भविष्यति॥ १७९॥ १८०॥

ननु च सूक्ष्मः कथं पूर्वोक्तात् सूक्ष्माद् भिद्यत इत्यत आह। इङ्गिताकारलक्ष्यादिति। कदा नौ सङ्गमो भावीति अभिप्रायस्य व्यञ्जक नेङ्गितं न विकारो वा कान्तस्य कश्चिदुपात्तः। अवेत्येत्यादिप्रकाशिताभिप्रायानुगुणा काचित् अस्ति क्रिया वा कथमन्यथा तमुद्दिश्य लीलापद्मनिमीलनं सङ्गच्छते तस्मात् अन्यमेव इदं सूक्ष्मं भावलक्षणाक्रान्तम्॥ १८१॥ १८२॥

पक्ष्मसंमीलनाच्चात्र सूचितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीड़ितम् ॥

अत्र अनुकार्य्यानुकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरूढ़ेङ्गितो भाव एव सूक्ष्म इत्युच्यते ॥ १८३ ॥

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते ।
स्वानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ १८४ ॥

तत्र अक्षजं द्विधा युगपदेकशश्च । तयोर्युगपद् यथा,

क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ ।
स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मदिराश्रयाणां मुखप्रतिबिम्बसौगन्ध्यस्वादुताश्रव्य-

उत्तरार्द्धस्य उदाहरणं व्युत्पादयति । अत्र पक्ष्मसम्मीलनाच्चेति । एवं चेत्प्राप्तम् इङ्गितलक्ष्यत्वमत आह । तत्र चेति । पक्ष्मसीलनम् अनुकार्य्यं कान्ताहस्ताङ्गुलीजनितमनुकरणं रात्रौ समागमो भविष्यतीति कान्तागतोऽभिप्रायः । न तु निमीलनम् अनुकार्य्याद् व्यभिचरितमेतमर्थम् अवबोधयतीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

ज्ञानसङ्गत्यनन्तरं प्रमाणरूपालङ्कारप्रस्तावस्तत्र अन्येषां प्रमाणानां प्रत्यक्षमूलकत्वात् प्रथमं प्रत्यक्षलक्षणमाह । प्रत्यक्षमिति । साक्षात्कारः प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं तस्य विभागमाह । अक्षजमिति । अक्षं बहिरिन्द्रियं तस्मात् जातम् । मानसं बाह्येन्द्रियानपेक्षेण मनसा जनितम् । स्वानुभूतिः सहजा चिच्छक्तिः तस्या उत्पन्नम् । शरीराभिघाताद्यभिभूते प्रत्याहारतिरस्कृते वा मनसि यत् कदाचिदतिस्फुटाभं ज्ञानमुत्पद्यते न तस्य मनो निबन्धनता शक्यतेऽभिधातुमिति चिच्छक्तिमेव आश्रयते । ननु इन्द्रियजन्य एवालोके साक्षात्कारिताप्रसिद्धेः कथमनुभूतिभवं तथेत्यत आह । उपचारेणेति । यदि इन्द्रियजन्ये साक्षात्कारितानियमः तदा उपचारेण परिगणनं अथ भावनादिबलेन विनापि इन्द्रियं भवतीति पक्षस्तदा मुख्यत एवेति भावः ॥ १८४ ॥

युगपदिति । एकस्मिन् वाक्ये घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणां पञ्चानामपि युगपत्प्रवृत्त्याभिधानाद् यौगपद्यं न रसानुगुणतया यौगपद्यात् चमत्कारिताभाव-

त्वगैत्यानां दृग्घ्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते ॥ १८५ ॥

एकशो यथा,

मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या ।
वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ १८६ ॥

तदेतच्चाक्षुषम् ॥ १८७ ॥

एवं श्रावणादीनि अपि उदाहरणीयानि ।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च । तयोः सुखादिविषयं यथा,

अस्तोकविस्मयमपि स्मृतपूर्ववृत्तमुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।
एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकशवलत्वमुपैति चेतः ॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम् ॥ १८८ ॥

अनुभूतार्थविषयं यथा,

पिहिते वासागारे तमसि सूचीमुखाग्रसंभेद्ये ।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम् ॥

इदमपि न अतिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम् ॥ १८९ ॥

स्वानुभूतिभवं द्विधा मिथ्यात्मकम् अमिथ्यात्मकञ्च । तयोर्मिथ्यात्मकं यथा,

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण ।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥

इतीति । द्विधापि अलङ्कारकाण्डे परिसंख्यानमुचितम् । मानसं द्विधेति । संयुक्तसमवायनियमितम् एकम् अपरन्तु संस्कारनियमितम् । संस्कारलक्षणया हि प्रत्यासत्त्या यथा स्मरणातिरिक्तं प्रत्यभिज्ञानं तथा इदमपीति न किञ्चित् अनुपपन्नम् ॥ १८५—१८७ ॥

निगदेनैवेति । यदि विस्मयादीन् अयं न साक्षात्कृतवान् कथमुक्तिवः तम्

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि च अनवतिष्ठमानम् आत्मन्येव अवतिष्ठते ॥ १९० ॥

अमिथ्यात्मकं यथा,

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायात्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः।
यदालोक्याह्लादं ह्रद इव निमज्ज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान् ॥

अस्य आत्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरुह्यते ॥ १९१ ॥

लिङ्गाद्युल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते।
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत् ॥ १९२ ॥
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतद् भिद्यते पृथक्।
उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्तेर्भविष्यति ॥ १९३ ॥

आचष्टीतेत्यर्थः। इदमपीति। व्यक्तमित्यनेन साक्षात्कारो दर्शितः। न हि स्मरणेन व्यक्तता भवति आत्मन्येव अवतिष्ठते स्वानुभूतिमाश्रयत इत्यर्थः ॥१८८—१९०॥

योगिभिरिति। निदिध्यासनबललभ्यात्मनो ज्ञानस्य योगिमात्रे प्रसिद्ध-विषयत्वात् न हि अस्य ज्ञानादयस्तथा तं परिचिन्वन्ति यथा योगिन इत्यर्थः ॥१९१॥

अनुमानलक्षणमाह। लिङ्गादीति। यस्य येन सह अविनाभावलक्षणा व्याप्तिः सन्दिग्धसाध्यधर्मधर्मिरूपपक्षवृत्तितारूपा पक्षवृत्तितारूपा पक्षधर्मता च गृह्यते तस्मात् तस्य प्रतीतिः अनुमानं यथा धूमादग्नेः स हि यथाविधि सिद्धस्तथा-विधसन्निधानं सूचयति। तत्र यस्मात् प्रतीतिः उत्पद्यते तल्लिङ्गं चिह्नं व्याप्ति-विशिष्टपक्षे धर्मतासंज्ञापकमित्यर्थः। इतरल्लिङ्गं ज्ञापकमस्य अस्तीति कृत्वा पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टभेदात् त्रिविधमनुमानमयं ग्रन्थकृतैव व्याख्या-तमिति न वितन्यते ॥ १९२ ॥

फलसामग्र्येति। यद्यपि ज्ञानमनुमानमित्युक्तं तथापि तस्य साधारणमेव क्वचित् अनुपन्यासप्रधानं वाच्यम्। क्वचित् कारणीभूतलिङ्गपरामर्शोपन्यास-प्रधानमिति भवति यथोक्तो विशेषः अनुमानशब्दो हि भावल्युडन्तःकरणे ल्युडन्तो वा आद्ये फलं द्वितीये सामग्र्यं करणमित्यर्थः उपन्यासप्रधानता दुरूहेत्यत आह। उदाहरणमेवेति ॥ १९३ ॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः।
अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः॥

अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यभूतविरहिणीनां मरणम् अनुमीयते तेनैतत् पूर्वं कारणमिह अस्तीति पूर्ववदुच्यते॥ १९४॥

यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् यथा,

सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः।
कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम्॥

अत्र यावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्य्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनुमीयते तेनैतच्छेषः कार्य्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते॥ १९५॥

यत्र न कार्य्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतो दृष्टं यथा,

गज्जन्ते खे मेहा फुल्ला णीवा पणच्चिआ मोरा।
णट्ठो चन्दुज्जोओ वासारत्तो हला पत्तो॥ (च)

(च) गर्जन्ति खे मेघाः फुल्ला नीपाः प्रनर्त्तिता मयूराः।
नष्टश्चन्द्रोद्योतो वर्षर्त्तुः सखि! प्राप्तः॥

कार्य्यभूतविरहिणामिति पथिकगेहिनीनां दशम्यवस्था ज्ञायमाना वाक्यार्थः अतः फलोपन्यासदत्तभरमेवेद काव्यमित्यभिप्रायः। आयातश्चेज्जलदागमः तदा पूर्वप्रवृत्त इव पथिकनारीविनाशो लक्ष्यत इति निष्ठाप्रत्ययेन द्योत्यते॥ १९४॥

कथमन्यथेति। न इयमर्थापत्तिः किन्तु तथाभूता नायकस्य ललाटेऽलक्तकबिन्दुविशेषपङ्क्तिः प्रमदापदावपातप्रतिबद्धेति। न च अलकबिन्दुपङ्क्तिज्ञानं तथा स्वदते यथा विपक्षचरणावनमनानुमेयस्य ज्ञानं फलभूतं तत् किल विपक्षगोचरामीर्ष्यां व्यञ्जयद्विप्रलम्भप्रकर्षं पुष्णाति॥ १९५॥

गज्जन्त इति। अत्र समये मेघगर्जितादिभिः कालोपाधिभिः अनुमानं

अत्र वर्षर्त्तुरविनाभूतैः मेघगर्जितादिभिः सामान्येनैव अनुमीयते इति सामान्यतो दृष्टमिदम्। तानि एतानि भावसाधने अनुमानशब्दे फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति ॥१९६॥

यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः तदा अनुमीयते अनेनेति अनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते। यदाह।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते।
तदभावे च यन्नास्ति तल्लिङ्गमनुमापकम्॥

तत् पूर्ववति यथा,

अइ सहि! वक्कुल्लाविहिं च्छड्डिहिसि गोत्तस्स मत्थए छारम्।
अच्चन्तदत्तदिट्ठेण सामिवलिएण हसिएण। (छ)

अत्र एवंप्रकारया वक्रोक्त्या एवंविधेन हसितेन उपलक्षिता त्वमवश्यं गोत्रं दूषयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्य्यानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्ववदित्युच्यते॥ १९७॥

(छ) अयि सखि! वक्रालापैश्छादयिष्यसि गोत्रस्य मस्तके भस्म।
अत्यन्तदत्तदृष्टेन सामिवलितेन हसितेन॥

तेन कार्य्यकारणभावः। अत्र हि न पृथक् मेघगर्जितादिज्ञानं तथा चमत्कारमावहति यथा वर्षाकालज्ञानप्रतिबद्धम्। स हि ज्ञातः केतककर्पूरादिविदग्धनेपथ्यपरिग्रहौत्सुक्यं प्रवासिनायकागमनौत्सुक्यं वा जनयतीति भावः॥ १९६॥

अनुमेयेनेति। अनुमेयेन पक्षेण तस्यैव साध्यवत्तयानुमेयत्वात्। यदाह। स एव चोभयात्मा यं गम्यो गमक इष्यते। प्रसिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति। तदन्विते साध्यान्विते प्रसिद्धं प्रकर्षेण सिद्धम्। व्याप्यतयाधिगतम्। तदभावे। साध्याभावे यतोऽनुमापकं ततो लिङ्गम्। पूर्ववतीति। पूर्वं कारणमनुमापकं यस्यास्ति तत्पूर्ववल्लिङ्गं तस्मिन्ननुमापयितव्यलिङ्गज्ञानविषयतया पूर्वं कारणमाश्रयतीति पूर्ववत्। सोऽयमर्थः सप्तम्या द्योतितः। कारणत इति। यथा हि वक्र आलापो मुग्धाङ्गनाप्रकृत्यौचित्यागतं हसितं ध्वननशक्त्याविषयतया कान्तिमर्पयति न तथा शब्दाभिलपितं चारित्रखण्डनम् इति साहित्यमुद्राविदामविप्रकाशमेव॥ १९७॥

शेषवति यथा,

दीसइ ण चूअमउलं अत्ता ण अ वाइ मलअगन्धवहो।
एइ वसन्तमासं सहि ! जं उक्कण्ठिअं चेअं॥ (ज)

अत्र उत्कण्ठालक्षणेन कार्य्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्रीपक्षे इदं शेषवदित्युच्यते॥ १९८॥

सामान्यतो दृष्टं यथा,

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति।
सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो वृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव॥

सेयं विद्युदिव वृष्टिं कामन्दक्यपि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत्॥ १९९॥

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया।
उत्तमं मध्यमञ्चाथ जघन्यञ्चेति तत्त्रिधा॥ २००॥

तत्र उत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च। तयोर्विधिरूपं यथा,

दमं दानं दयां शिक्षेत् स्तनयित्नुर्वदत्यसौ।

(ज) दृश्यते चूतमुकुलमद्य न च वाति मलयगन्धवहः।
एति वसन्तमासः सखि! यदुत्कण्ठितं चेतः॥

एत्तमिति। चूतमञ्जरीमलयपवनयोः अग्रे समुत्कण्ठितमत्र चमत्कारास्पदम्। तथाहि। यथा प्रियस्य सन्निधास्यतः सम्भावना लोकोत्तराभिमानप्रतिष्ठिता भवति न तथा सन्निधानमिति सहृदयसाक्षिकोऽयमर्थः। एवं सामान्यतो दृष्टोदाहरणे बोद्धव्यम्॥ १९८॥ १९९॥

यदाप्तवचनमिति। आप्तो यथार्थशब्दवक्ता। उत्तमं श्रुतिमूलम्। अतएव तस्य अवश्यानुष्ठेयत्वाभिधानम्। मध्यममनादिलोकव्यवहारमूलं तदेव न अवश्यानुष्ठेयम् इत्यनेन प्रकाशयिष्यते। उभयविधा बहिः फलसंवादि जघन्यम्॥ २००॥

दद्दद इति। जलदध्वनितनानानादस्य अनुकरणं तत्त्रितयव्याजेन जलधरो

दद इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दायते ॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्तनयित्नुर्दद इति दयध्वं दत्त दायते इति तदेतत् त्रयं शिक्षेत् दमं दानं दयामिति श्रुतेस्तदेतत् विधिरूपमाप्तवचनम् ॥ २०१ ॥

निषेधरूपं यथा,

निवार्य्यतामालि ! किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥

अत्र उत्तरार्द्धोक्तनिषेधानुवादवर्द्धितव्युत्पत्तेर्वयस्याया योऽयम् अपवदमानवटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो न अपभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्पर्य्यादयं निषेधरूप आगमः । तदेतदुभयमपि अवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् ॥ २०२ ॥

मध्यमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृकम् अनिर्दिष्टवक्तृकञ्च ।

तयोराद्यं यथा,

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्रमिति अयमेवार्थो निर्दिष्ट-

वदति । दयध्वम् । दत्त । दायते इति । दैवीवागतो दमदानदयाः कर्त्तव्या इति विधिः पर्य्यवस्यति । बुद्धीन्द्रियनियमो दमः दानदये प्रसिद्धे मूलभूतां श्रुतिं दर्शयति । अत्र तदेतत् एवैषेति ॥ २०१ ॥

ननु न केवलं यो महतोऽपभाषते इत्यादिवर्त्तमानापदेशात् कथं विधित्वमत आह । अत्र उत्तरार्द्धेति । अपभाषणस्य निन्दार्थवादेन निषेधविधिः कल्प्यते तेन महान्तो न अपभाषितव्या इति वचनव्यक्तिः उन्नीयत इति ॥ २०२ ॥

अत्र जीवन्नर इति । एषा चिरन्तनी लोकगाथा तन्मूलत्वम् एति जीवन्तमित्या-

वक्तृकः। तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्य्यवसानात् प्राणैषणायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम् ॥ २०३ ॥

द्वितीयं यथा,

अक्षे वसति पिशाचः पिचुमन्दे दिनपतिर्वटे यक्षः ।
विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ ।

तदिदम् अनिर्दिष्टवक्तृकम् अनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायातम् ऐतिह्यम् । अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्य्यवसानात् तस्मादक्षं न सेवेत, पिचुमन्दं न निकृन्तेत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत् इत्यध्याहारो भवति। सोऽयं निषेधरूप आगमः। उभयमपि एतत् न अवश्यानुष्ठेयमिति मध्यमम् ॥ २०४ ॥

जघन्यं द्विधा काम्यं निषिद्धञ्च । तयोः काम्यं यथा,

मुंडइआचुस्सकसाअसाहिअं णावणाइं ण विद्दसं ।
तेल्लं पलिअत्थणीणं वि कुणेइ पिणुस्सए थणए ॥ (क)

तदेतत् पूर्ववत् विधिरूपं काम्यमाप्तवचनम् ॥ २०५ ॥

निषिद्धं यथा,

वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि यूनः परिणता-
वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम् ।

(क) मुण्डितिकाचूर्णकषायसाधित नावनमवनतयोर्वितीर्णम् ।
तैलं पतितस्तनीनामपि करोति पीनोन्नतौ स्तनौ ॥

वैरागमस्य । अत्रापि प्राग्वदेव स्तुत्यर्थवादेन जीवनाय यतितव्यमिति विधिः कल्प्यते । तदिदमुक्तं सर्ववाक्यानामिति ॥ २०३ ॥

तदिदमनिर्दिष्टप्रवक्तृकमिति । एतेन ऐतिह्यमागम एवान्तर्भूतमिति दर्शितम् । अज्ञातवक्तृकस्य आगमस्यैव तथा प्रसिद्धेरिति । अत्रापीति पिशाचवासादिभिरनुवादैः पूर्ववद्विधयः कल्प्यन्ते ॥ २०४ ॥

मुण्डइव इति । मुण्डितिका अलम्बुसा । कषायः क्वाथो जलं नावनं नस्यम् । काम्यमिति । पीनोन्नतस्तनकामनावतीभिरेव क्रियमाणत्वात् ॥ २०५॥

त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥

तदेतत् निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनम् उभयमपि चैतत् मूलकारिकाभिः संसृज्येत इत्यादिदोषान्न अनुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥ २०६ ॥

सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् ।
स्यादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ २०७ ॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,

सर्वप्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वक्ष-
स्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः ।
एवं वेगात् कुलिशमकरोद्व्योम विद्युत्सहस्रैः
भर्त्तुर्वज्रज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः ॥

अत्र रामकराकृष्यमाणभग्नधूर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिश्छटासहस्रसंकुलमाकाशं पश्यतो रावणदूतस्य इयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवक्षःस्थलविदीर्णवज्रशकलविस्फूर्जथुषु तद्रोषाट्टहासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः । तदिदमनुभूतविषयं नाम उपमानं मीमांसका वर्णयन्ति ॥ २०८ ॥

अननुभूतविषयं यथा,

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः ॥

त्वयारब्धमित्यादौ गणिकया सती चारित्रवत्या न भवितव्यमिति स्फुटौ निषेधविधिजघन्यत्व व्याचष्टे । उभयमपि च एतन्मूलकारिकाभिरिति ॥२०६॥२०७॥

सदृशादिति । इह मीमांसका वर्णयन्ति । उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । अस्यार्थः । सादृश्यं सादृश्यज्ञानज्ञायमानसादृश्यमितिवत् । तदेव उपमानं कुत इत्यत आह । असन्निकृष्टे सदृशान्तररूपेऽर्थे यतो

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारका-समूहाकार इत्येवम् अवधारिताप्तोपदेशस्य तदाकारतारक-चक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणीशकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-प्रतिपत्तिः तदिदमननुभूतविषयम् उपमानं नैयायिकाः समुन्न-यन्ति ॥ २०९ ॥

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना।
नास्मादभिनयालेख्यमुद्राविम्बादयः पृथक् ॥ २१० ॥

तेषु अभिनयो यथा,

वरविवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइव्व तरुणाणम्।
या एत्थ घरे हलिअवहू एदहमेत्तत्थणी वसइ॥

अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्ता-भिनयसन्निभैरण्डदलसन्निवेशदर्शनात् स्वयम् अदृष्टेऽपि हालि-कवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभूतैवंविधस्तनपरिणाहसम्बन्धप्रति-

---

बुद्धिमुत्पादयति तेन भवति सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्। न सदृशाद-ननुभूतज्ञानमुत्पद्यतेति प्रसङ्गात्। तेन इदम् अनुभूतविषयमेव नैयायिकानां तु अननुभूतविषयमेव उपमानं तथाहि। नागरकेण यदा आरण्यकः पृष्ट आचष्टे यथा गौस्तथा गवय इति। तदा खलु नागरकस्य अतिदेशवाक्यार्थम् अनुस्मरतो गाश्च सादृश्यप्रतियोगिनं जानतो यद्गवये गोसादृश्यज्ञानं तदुपमानं प्रमाणं तेन अयं गवयशब्दवाच्य इति संज्ञिसम्बन्धज्ञानं पश्चात् उपजन्यते सोपमितिरिति। तत्र सदृशाद्बुद्धौ विपरिवर्त्तमानाद् यत् सदृशज्ञानं सदृशे गवये संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-ज्ञानमित्यर्थः। उदाहरणादिकं निगदव्याख्यातम् ॥ २०८—२१० ॥

वरविवरेति। ग्रामतरुणैः अनन्यवज्ञान्तःकरणैर्हालिकवधूस्तनाभोगो सुस-लीलासनादौ वारंवारमनुभूतस्य तुल्याकारच्छतिविवरप्रसूनैरण्डदलदर्शनादेव बुद्धिमारोहतीति सा बुद्धिर्मीमांसकोपमिति मध्यमध्यास्ते। कथम् एरण्डदलसन्नि-वेशस्याभिनेयता। अनुकारी हि अभिनयः नचासौ तत्र सम्भवति। अत आह।

पत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमेव अभिनय इति उत्प्रेक्ष्यते ॥ २११ ॥

आलेख्यं यथा,

> तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते
> विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।
> अथास्विद्यत्पाणिस्त्वरितमपमृज्यैतदपरा
> करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥

अत्र यदानुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनात् एवम्भूतः स इति वितानमुत्पद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्टविष्णुकामयोः प्रतीतिर्भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति। यदा पुनरननुभूतनायकादिसन्दर्शनाया इत्यमाप्तोपदेशः एवम्भूतः सुपर्णकेतुश्चक्रपाणिर्विष्णुर्भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति। यादृशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलमस्य गरुत्मदादयो न विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यगततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रेयानिति मद्विधया कयापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयास्येनं

हस्ताभिनयसन्निभैरिति। उत्तानप्रसारिताङ्गुलिहस्तसन्निवेशेन वस्त्वन्तरपरिणाहप्रतिबिम्बनं लोकप्रसिद्धं तदिह अपि एरण्डदलविस्तारदर्शनात् तदन्तरितमेव जायत इत्यर्थः ॥ २११ ॥

तवालेख्य इति। तदप्राप्तिकर्शिता चित्रप्रतिमादिना परिनोदनेन कथंचिदात्मानं धारयतीति तन्वीपदेन व्यन्यते। न च जीवितमात्रार्थिनां सा किन्तु त्वदाकृतिदर्शनकुतूहलेन उद्विग्ना सती निगूढमपि अभिप्रायमालेख्यनिर्माणेन व्यनक्तीति कौतूहलतरलपदाभ्यां व्यज्यते। एकेति। या राधादिप्रणयपात्रं वशीकृतत्रिभुवनमाजानुसुकुमारं देवकीनन्दनम् आगमेषु बहुधाऽश्रौषीत्। अथेति। या निर्यन्त्रणप्रार्थनीयताविरोधिनं देवताभावमनुसन्धत्ते। तया त्रैलोक्यातिशायिसौभाग्यप्रकर्षस्य पुष्पेषोः चिह्नभूतौ चापमकरौ लिखिताविति।

विष्णुचिह्नाभ्यामिति गरुत्मच्चक्रेऽधः प्रदेशहस्तयोः केतुहस्तयोर्निवेशयति। अथापरा प्रतिविधित्सुर्गोपयन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं मन्मथाकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति। अत्राकृतौ पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः। तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्यमाख्यायते ॥ २१२ ॥

मुद्रा यथा,

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् सेयममानुषी पादमुद्रा भवतीति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयम् उपमानमेव मुद्रेत्युच्यते। यदपि च अदृष्टेऽपि

अथ खिद्यत्याणिस्खरितमित्येतैर्व्यज्यते। अत्र उदाहरणे द्विविधमपि उपमानं दर्शयति। तत्र मीमांसकपक्षे तावत् तन्व्यालेख्यम् उन्मुदितं दृष्ट्वा काचित् अनुभूतपूर्वं नायकं जानाति। सादृश्याविशेषाच्च कृष्णकामावपि प्रत्येति। तदा सदृशात् प्रतिपत्तिरुपमानं भवति। नैयायिकपक्षे तु यदा सामान्यतो नायकागमे उत्पन्नपूर्वानुरागाया विशेषतश्च प्रत्यङ्गलावण्यमजानत्या इत्थम्भूताकारौ कृष्णकामौ यादृशौ तादृशस्तव प्रियानित्याप्तोपदेशश्रवणानन्तरं गृहीतचित्राकारायाः तत् तच्छब्दाभिधेयता प्रतिपत्तिरुपमानमिति। कथं चित्रे कामादिपदप्रयोग इत्यत आह। आकृताविति। रेखोपरेखादिसन्निवेशे चित्रतुरगन्यायेनेति भावः ॥ २१२ ॥

सचकितेति। ननु चरणमुद्रया जिष्णुचरणानुमानमत्र प्रतिभाति। तत्कथमुपमानेनान्तर्भाव इत्यत आह। यदपि चेति। अत्राविशेषस्य चरण-

जिष्णुपदे मृगोदृशामीदृशः स इति अनुमानज्ञानं तदपि उपमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।
पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जः पादोऽनुमीयते ॥ २१३ ॥

प्रतिबिम्बं यथा,

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥

अत्र यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं मुखं यादृशमादर्शे प्रतिबिम्बं तदालोकनात् अदृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनरित्थमाप्तोपदेशाद् यादृशं वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकनादिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमिति इयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदपि अननुभूतार्थविषयम् । यदा तु चित्रादिषु अनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिम्बदर्शनादनेन सदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिम्बसन्निधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्बमित्याचक्षते ॥ २१४ ॥

विशेषप्रतिबन्धे सत्यपि सदृशात् सदृशज्ञानमुत्कटं तादृशेन च व्यपदेशो भवतीत्यर्थः । एतदेव दार्वाचार्यसम्मत्या द्रढयति । अपि चेति ॥ २१३ ॥

प्रतिबिम्बासन्निधाविति । प्रसङ्गाद्यदर्थमनुमानं व्याख्यातं तद्दर्शयति । व्रीडाविकार इति । अतएव प्रधानमात्रस्य उपसंहारः ॥ २१४ ॥

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो यस्तथा नोपपद्यते।
अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम्॥ २१५॥
सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा।
प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढ़ा निगद्यते॥ २१६॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि!।
अन्यथाऽनुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं न उपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरभरस्थितिः सा अन्यथानुपपद्यमाना धारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति सेयं प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्तिरेकश एवेह विवक्षिता। इयमपि हि एवं बहुशो भवति यत्तदर्थापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्प्यते। सेयम् अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिः। यश्चायमर्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्य उपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेण असम्भवत्कान्तिकार्श्ययोरुत्कर्षं ब्रूते

अर्थापत्तिं लक्षयति। प्रत्यक्षादिति। प्रमाणप्रतीतस्य अर्थस्य अन्यथाकरणानुपपत्तिज्ञानेन प्रसूतं ज्ञानमर्थापत्तिः। अनुपपद्यमानार्थप्रत्यायकं च प्रमाणं प्रत्यक्षादिभेदात् षट्प्रकारमतः तत्पूर्वाऽर्थापत्तिः अपि षोढा सम्पद्यते। यदर्थान्तरं गमयति तामर्थापत्तिं वदन्तीति। अर्थान्तरगतिरेव अर्थापत्तिरिति व्यक्तम्॥ २१५॥

एकश इति। एकप्रमाणपूर्वा। अनेकशोऽनेकप्रमाणपूर्वाः कथं तर्हि षोढ़ा अत उक्तम्। प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैरिति। व्याख्यातमेतत्॥ २१६॥

अत्र स्तनभरेति। स्तनभरस्थितिः प्रत्यक्षगृहीता सा चाधारमन्तरेण अनुपपद्यमाना मध्यं कल्पयति। सा च कल्पनाऽर्थापत्तिः। अनुपलभ्यमानमिति। अन्यथा प्रत्यक्षगृहीतेऽर्थे किमर्थापत्त्या। अत्रैव उदाहरणेन एकशो व्याख्यातुं

सा च इयम् अभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति। न च एतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ॥ २१७ ॥

प्रत्यक्षादिपूर्विका अनेकशो यथा,

> एतदालोक्य लोलाक्षि ! रूपमप्रतिमं तव ।
> कल्पयामः कलातत्त्वं गुरुतामादिवेधसः ॥

अत्र इदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः। अत्रापि येयं रूपस्य अप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति स उर्वश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत् कर्त्तुः अर्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका च इयमर्थापत्तिः सापि तत्कर्त्तुर्वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा सापि अनुमानत आगमतो वा तस्य कल्प्यत इति अनुमानपूर्विका चेयमर्थापत्तिः। न च एतत् चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते ॥ २१८ ॥

एकशोऽनुमानपूर्विका यथा,

> कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः ।
> मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये ॥

शक्यत इत्याह। इयमपीति। शक्तिर्मीमांसकनये नित्या अतीन्द्रिया अभावेऽभाविनैव गृह्यत इति मध्यानुपलम्भोऽभावप्रमाणपूर्वकः। कान्तीति। अद्भुतप्रभावतिरस्कृतं हि नयनमासन्नमपि न मध्यग्रहणसमर्थमिति भावः ॥ २१७ ॥

अप्रतिममिति। प्रतिमाशून्यं रूप विशिष्टमेव तव विशेषणांशेऽभावस्य व्यापारः। विशेष्यांशे प्रत्यक्षस्य। पूर्ववत् इह अपि व्याख्यानमाह। अत्रापीति। प्रतिमाभावज्ञानं प्रतिमाज्ञानपूर्वकं प्रतिमा च सादृश्यं तच्च सह शब्दद्वयदर्शनवेद्यमिति अस्ति पूर्वमुपमानम् ॥ २१८ ॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेन अनुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इति अनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः।

अनेकश उपमानादिपूर्विका यथा,

त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा तदिदं कल्पयामहे।
अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम्॥

अत्र त्वदास्येन्दू समौ दृष्ट्वा इति उपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च शब्दत एव प्रतीयते। या च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगामिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न सङ्गच्छत इत्यादि इहापि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यतोऽवगन्तव्यम्॥ २१९॥

एकशोऽभावपूर्विका यथा,

एतदास्यं विना हास्यं निवेदयति सुभ्रुवः।
प्रियापराधदण्डानां मनो भाजनतां गतम्॥

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते। तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्य अभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः॥ २२०॥

अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका यथा,

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्मो लीलागुरुं स्मरम्।
स्मरश्च मृगशावाक्ष्या मनस्यस्याः कृतास्पदम्॥

अत्र विभ्रमिणीति प्रशंसायां मत्वर्थीयस्तेन विभ्रमाणाम्

हास्याभावस्य अन्यथापि उपपत्तेः कथमर्थापत्तिरित्यत आह। अत्र सुभ्रुव इति॥ २१९॥ २२०॥

उत्कर्षो लक्ष्यते। ते च अन्योपदेशादसम्भवन्तो मन्मथमुपाध्यायं बोधयन्ति। तस्याग्रतः पार्श्वतो वा अनुपलभ्यमानस्य तन्मनसि अवस्थानं लक्ष्यते। सेयमाद्या प्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया च अर्थापत्तिपूर्विका अर्थापत्तिर्भवति। अयमेव च मनोभूर्मनसि कामिनीनां सम्भवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ॥२२१॥

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ २२२ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,

सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छीविरहिअं महुमहस्स उरम्।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्ध अन्दञ्च हरअडापब्भारम् ॥
२२३ ॥ (ज)

प्रध्वंसाभावो यथा,

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥२२४॥

इतरेतराभावो यथा,

कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम्।
इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम् ॥२२५॥

(ज) स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्योरः।
स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥

इत्यमेव अन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याग्रे व्याचष्टे। अत्र विभ्रमिणीमिति मत्वर्थीयार्थमाह। प्रशंसायामिति ॥ २२१ ॥

अभावं लक्षयति। असत्तेति। प्रागसत्त्वमुत्तरासत्त्वमिति असत्तारूपेणैव प्रागभावादयो व्यवतिष्ठन्ते इतरेतराभावेऽपि अन्यरूपतया अन्यस्याभाव इति असत्तात्मकत्वम्। प्रागभावादयः पूर्वोल्लिखिताश्चत्वारः। अत्यन्ताभावविशेषसामान्याभावाभ्यां सह षड़भावाः। तयोर्विशेषमग्रे वक्ष्यामः ॥ २२२ ॥

सग्गं अपारिजाअमिति निगदव्याख्यातः। प्रागभावः। यथा अभावपूर्विकायाम् अर्थापत्तौ कारणभेदादनुमानमुक्तं तथा अत्रापि बोद्धव्यं पारिजातप्राग-

अत्यन्ताभावो यथा,

जं जस्स होइ सारं तं सो देइत्ति किमत्थ अच्छेरम्।
अणहोत्तं पिहु दिण्णन्तइ दोहग्गं सवत्तीणम् ॥२२६॥ (ट)

अन्ये पुनरन्यथा अत्यन्ताभावमाचक्षते। यथा,

प्रसीद सद्यो मुञ्चेमञ्चण्डिमानं मनोगतम्।
दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते ॥२२७॥

सामर्थ्याभावो यथा,

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातले ॥

त एते षडपि निगदेरेव व्याख्याताः ॥ २२८ ॥

अभावाभावोऽपि अभाव एव। तत्र प्रागभावप्रध्वंसो यथा,

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २२९ ॥

(ट) यद्यस्य भवति सारं त स ददाति किमत्राश्चर्यम्।
अभवदपि खलु दत्तं तया दौर्भाग्यं सपत्नीनाम् ॥

भावस्य प्रमेयरूपता व्यक्तैव। अभावोऽभावेनैव प्रतीयत इति। दर्शने तत्कारण-तया शब्दानुपात्तोऽपि योग्यप्रमाणाभावोऽवगम्यते। एवमुत्तरेषु अपि स्वयमूह-नीयम् ॥ २२३—२२६ ॥

स्थानान्तरप्रमितस्य स्थानान्तरे त्रैकालिकोऽभावविशेषो अत्यन्ताभाव इति दर्शनमाश्रित्य चतुष्टयमध्यपाती तावदत्यन्ताभाव उदाहृतः। इदानीं पञ्चमाभावो-चितविशेषमत्यन्ताभावं दर्शयति। अन्ये पुनरिति। सौगतादयः। अत्यन्तासत् प्रतियोगिकोऽभावोऽत्यन्ताभावः। यथा खपुष्पस्याभाव इति उदाहरणं स्फुटम् ॥ २२७ ॥

सामर्थ्याभावो योग्यताभावः। अनेनैव रूपेण सरसतामासादयन्नुपात्तः ॥ २२८ ॥

अभाव एवेति। अभावव्यवहारपात्रमेव तथाभूतस्यैव लक्षणमित्युक्तं पुर-स्तात् ॥ २२९ ॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाथे यदि वल्लभो जनः ॥ २३० ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति ॥ २३१ ॥

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,

नामिलितमस्ति किञ्चित्काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ ! ।
प्रसरतु करस्तवायं प्रकृतिकृशे मध्यदेशेऽपि ॥ २३२ ॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य
याता पुनः संशयमन्यथैव ।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-
र्द्वाराणि दैवान्यपि धातुमीष्टे ॥ २३३ ॥

इतरेतराभावाभावो यथा,

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुनि नियुङ्क्ष्व कामतः ।
त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति माञ्च मावगाः ॥

वल्लभजनमरणं प्रध्वंसः स नञा निषिध्यते स तु निषेधः प्रागसत्त्वरूप एव । मृतः स चेदिति मरणोत्तरमभावो भवन् प्रध्वंसो भवति । स च असम्भवन्नपि शब्देन सम्भाव्यमानः कान्तिकारणं भवतीति अलङ्कारकक्षामारोहति ॥ २३० २३१ ॥

प्रध्वंसप्रागभावाभाव इति । मरणेन प्रध्वंसनं तस्याभावः समस्तेन नञा तस्यापि अभावो भिन्नेन प्रतिपादितः ॥ २३२ ॥

प्रध्वंसस्य प्रध्वंसाभाव इति । कथमपीत्यनेन प्रवासे दशम्यवस्था कटाक्षिता तस्यात्ययः प्रध्वंसप्रध्वंसः पुनः सङ्गममित्यनेन तस्यापि प्रध्वंसः ॥ २३३ ॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,

अनात्मपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवित्री।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याकृताः॥ २३४—२३५॥

अर्थालङ्कृतयोऽप्येताश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया।
कथिताः काव्यविज्ञानां चित्तप्रह्लादहेतवे॥ २३६॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते
सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नि अलङ्कारशास्त्रे अर्थालङ्कारः
तृतीयः परिच्छेदः॥

सुबोधमन्यत्॥ २३४—२३६॥

उक्तार्थालङ्काराणां संख्यामाह। अर्थालङ्कृतय इति॥

श्रीरामसिंहदेवाज्ञामादाय रचितो मया।
दर्पणाख्यः सदा तेन तुष्यतु श्रीसरस्वती॥

रत्नेश्वरी नाम कवीश्वरोऽसौ विराजते काव्यसुधाभिषिक्तैः।
दुस्तर्कचक्राहतदुर्विदग्धां वसुन्धरां पल्लवयन्नजस्रम्॥

अद्य स्फुरतु वाग्देव्याः कण्ठाभरणकौतुकम्।
मयि ब्रह्ममनोवृत्तौ कुर्वाणे रत्नदर्पणम्॥

इति श्रीमन्महाराजरामसिंहस्य आज्ञावशंवदेन पण्डितवरेण श्रीरत्नेश्वरेण
विरचिते दर्पणाख्ये सरस्वतीकण्ठाभरणविवरणेऽर्थालङ्कारः
तृतीयः परिच्छेदः।

सरस्वतीकण्ठाभरणे

चतुर्थः परिच्छेदः ।

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते ।
विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्क्रिया मता ॥ १ ॥

उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः ।
समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः ॥ २ ॥

सतुल्ययोगितोल्लेखः ससहोक्तिः समुच्चयः ।
साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः ॥३॥

दीपकक्रमपर्य्यायातिशयश्लेषभाविकाः ।
संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः ॥ ४ ॥

तत्र, प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता ॥ ५ ॥

वाग्देवीं हृदये ध्यात्वा श्रीजीवानन्दशर्मणा ।
चतुर्थाख्ये परिच्छेदे व्याख्येयं क्रियते मया ॥

शब्दालङ्कारा अर्थालङ्काराश्च उक्ताः इदानीं उभयालङ्कारान् निर्द्दिशति शब्देभ्य इति । शब्देभ्यः श्रूयमाणपदप्रकृतिभ्यः पदार्थेभ्यश्च तत्तच्छब्दनिष्पन्नपदप्रतीयमानेभ्यः अर्थेभ्यः य उपमादिः प्रतीयते अनुभूयते, स कवीनां विशिष्टः चमत्कारकृदित्यर्थः अर्थः वस्तु । सा उभयालङ्क्रिया शब्दार्थालङ्कार इत्यर्थः मता कथिता विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् ॥ १ ॥

तस्य चतुर्विंशतिविधत्वमित्याह उपमेति । १ उपमा २ रूपकं ३ साम्य ४ संशयोक्ति ५ अपह्नुतिः ६ समाध्युक्तिः ७ समासोक्तिः ८ उत्प्रेक्षा ९ अप्रस्तुत स्तुतिः १० तुल्ययोगिता ११ उल्लेखः १२ सहोक्तिः १३ समुच्चयः १४ आक्षेपः १५ अर्थान्तरन्यासः १६ विशेषः १७ परिष्कृतिः १८ दीपकः १९ क्रमः २० पर्य्याय. २१ अतिशयः २२ श्लेषः २३ भाविकः २४ संसृष्टिः । इति ताः चतुर्विंशति. उभयालङ्क्रियाः बुधैः विद्वद्भिः निर्द्दिष्टाः निरूपिताः । २ । ३ । ४ ।

तासु उपमां लक्षयति तत्रेति प्रसिद्धेः कविसमयस्येति भावः अनुरोधेन वशत

एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्मे पदार्थयोः ।
प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधाऽपि च सा त्रिधा ॥ ६ ॥
पदवाक्यप्रपञ्चाख्यैर्विशेषैरुपपद्यते ।
पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः ॥ ७ ॥
समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा ।
या समासोपमा तत्र चतुर्द्धा साभिपद्यते ॥ ८ ॥
इवार्थान्तर्गतेरेका सामान्यान्तर्गतेः परा ।
अन्तर्भूतोभयार्थान्या सान्या सर्वसमासभाक् ॥ ९ ॥

तासु अन्तर्भूतेवार्था यथा,—

मुखमिन्दुसुन्दरं ते बिसकिसलयकोमले भुजालतिके ।
जघनस्थली च सुन्दरि ! तव शैलशिलाविशालेयम् ॥

अर्थयोः उपमानोपमेयः परस्पर अन्योन्य यः भूयसां बहुतराणाम् अधिकाना-मित्यर्थः अवयवानां अङ्गाना सामान्यानां साधारणधर्म्माणाञ्च योगः समावेशः सा इह शास्त्रे अलङ्कारशास्त्रे इत्यर्थः उपमानता उपमा उक्तेति शेषः ॥ ५ ॥

तदिदान् क्रमेण दर्शयति एकेत्यादि। पदार्थयोः उपमानोपमेययोः तुल्ये धर्म्मे अभिधीयमाने अभिधया प्रतिपाद्यमाने सति एका एकप्रकारा, अप्रतीयमाने अभिधया अप्रतिपाद्यमाने इत्यर्थः अपि अपरा अन्यप्रकारा। तदेव द्विविधापि वाच्यप्रतीयमानत्वभेदेन द्विप्रकारापि सा उपमा पदवाक्यप्रपञ्चाख्यै विशेषैः त्रिधा त्रिप्रकारा उपपद्यते भवति। तदेवं षट्प्रकारा उपमा, ततश्च पृथगष्टविधत्वेन अष्टभेदेन चतुर्विंशतिः पुनः उपमा भवति ॥ ७ ॥

समासादिति। तत्र पदोपमा समासात् समासगतत्वात् प्रत्ययात् प्रत्ययगतत्वाच्च द्विविधा स्यात्। तत्र या समासोपमा समस्तपदगता उपमा सा चतुर्धा अभिपद्यते भवति। तत्र इवार्थस्य अन्तर्गतेः समासान्तर्गतत्वात् एका एकप्रकारा सामान्यस्य साधारणधर्म्मस्य अन्तर्गतेः समासस्येति भाव परा द्वितीयेत्यर्थः। अन्या तृतीया अन्तर्गतौ समासस्येति भावः उभयोः इवार्थस्य सामान्यधर्म्मस्य चेत्यर्थः अर्थौ यस्यां तथाभूता। अन्या चतुर्थी इत्यर्थः सर्वसमासभाक् समस्तपदेनैव सर्वेषामिवार्थसाधारणधर्म्मोपमानानां त्रयाणामेव भजनादिति भावः ॥ ८॥ ९ ॥

मुखमिति। हे सुन्दरि ! ते तव मुखम् इन्दुश्चन्द्रः स इव सुन्दरं कान्तं भुजे

अत्रेन्दुरिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, उपमानानि सामान्य-वचनैः इति समासेनैवोक्तः। एवं बिसकिसलय इव कोमले शैलशिलेव विशालेति। सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥ १० ॥

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

चन्द्रसरिसं मुहं से अमअसरिच्छो अ मुहरसो वि स्सो।
सकअग्गहरहसुज्जलचुम्बणं कस्स सरिसं से ॥

अत्र चन्द्रेण सदृशं चन्द्रसदृशं मुखम्, अमृतेन सदृशः अमृतसदृशो मुखरस, इति समासे सुन्दरमधुरादि सामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते प्रतीयते च सदृशादिद्योतकात् इति सामान्यधर्म्मस्य सौन्दर्य्यमाधुर्य्यादेः उपमाने प्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वात् इयमन्तर्भूतसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः ॥ ११ ॥

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरू कुवलअणअणा मिअङ्कवअणा सा।

बाहु लतिके इव भुजालतिके बिसकिसलये इव मृणालपल्लवाविव कोमले तव इयं जघनस्थली नितम्बदेशश्च कटिपुरोभागो वा शैलस्य पर्वतस्य शिलेव विशाला महती गुर्व्वी इत्यर्थः। इयं समासस्य अन्तर्गत इवार्थ इति पदोपमाभक्तिः पद-घटिता उपमा तस्या भक्तिर्विभागः ॥ १० ॥

चन्दसरिसमिति। चन्द्रसदृशं मुखमस्या अमृतसदृशश्च मुखरसोऽपि सः।

आश्रयति ॥ १०२ ॥

तदिति। यदि युवतीनां अन्यासां तरुणीनां मुखानि तस्याः महिलायाः यदेतत् मुखं विजयन्ते पराजयन्ते तत्तदा तारानिकरेण नक्षत्रनिचयेन हिमभासः चन्द्रस्य कान्तिः उच्छेद्या निर्जेया इति मन्ये। तारानिकरेण चन्द्रपरिभवः अन्य-नारीवदनैः तन्मुखपरिभवस्तुल्य इति भावः ॥१०३॥१०४॥

अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तु उपन्यस्य पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तु उपन्यस्तमिति। सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १०५ ॥

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुः पूर्वा यथा,

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान्।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्य उत्तरकालं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधानिति देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे। सेयं निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १०६ ॥

सैव उत्तरा च वक्रा च यथा,

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

अत्र कथं वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिक-

शुद्धान्तेति। यदि आश्रमवासिनोऽपि तपोवनवर्त्तिनोऽपि अतिक्लेशेन जीवत इति भावः जनस्य इदं शुद्धान्तदुर्लभं राजान्तःपुरदुष्प्रापं वपुः शरीरं स्यादिति शेषः तदा वनलताभिः अयत्नपरिवर्द्धिताभिरिति भावः गुणैः निजैर्मनोहरत्वादिभिरित्यर्थः उद्यानलताः उपवनवल्ल्यः यत्नपरिवर्द्धिता इति भावः दूरीकृताः खलु निर्जिता एव ॥ १०५ ॥

नेति। मालतीनां दाम माला न विमर्द्दयोग्यं न विमर्द्दसहमित्यर्थः। नव्यम् अभिनवं प्रेम अपराधान् दोषान् न सहते न क्षमते। केसरस्रक् वकुलमाला म्लानापि न म्लायति दीर्घकालमम्लानैव तिष्ठतीति भावः। देवी पुराणप्रणयवतीति भावः कथञ्चित् न खण्डप्रणया न प्रणयभङ्गमिच्छतीति भावः ॥ १०६॥

मभिधाय पश्चान्न वसुधातलात् प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः। सेयं निषेधे वक्रोक्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्य-भेदः ॥ १०७ ॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौ ऋज्वी यथा,

> तरङ्गय दृशोऽङ्गने ! पततु चित्रमिन्दीवरं
> स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम् ।
> क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिकाम्
> उदञ्चय मुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः ॥

अत्र प्रथम-चतुर्थपादयोः उपमानोपमेयसाम्यं वैकृतं द्वितीय-तृतीयपादयोरुपमानापकर्षः प्रकृत इति। सेयं प्रपञ्चोक्ति-च्छायया विधौऋज्वी नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥१०८॥

सैव विधौ वक्रा यथा,

> एक्कोसमिअभुअभङ्गे विमलकवोले
> वअणम्मि तुइ समअच्छि तिरिच्छणअणे ।
> एहु ससिविम्बउ कलङ्कगारउ पथ्थरउ क्खित्तउ
> उप्परेण भमाइ अणिमच्छणखप्परउ ॥

मानुषीष्विति। मानुषीषु नरजातीयरमणीषु अस्य रूपस्य आकृतेः सौन्दर्यस्य वा कथं वा केन प्रकारेण वा सम्भवः स्यात्? नैव कथमपीत्यर्थः। तथाहि प्रभातरलं कान्तिपूर्णं ज्योतिः वसुधातलात् पृथ्वीतलात् न उदेति न उदयं प्राप्नोति ॥ १०७ ॥

तरङ्गयेति। अङ्गने ! कान्ते ! दृशः नयनानि तरङ्गय सञ्चालय, चित्रं मनोहरम् इन्दीवरं नीलोत्पलं पततु दृष्टिं देहीति भावः रदच्छदम् ओष्ठम् अधरञ्च स्फुटीकुरु व्यक्तीकुरु विद्रुमः प्रवालं श्वेततां व्रजतु पराभवादिति भावः। सम्भाषस्वेति निष्कर्षः। वपुः शरीरं क्षणम् अपाकुरु आवरणशून्यं कुर्वित्यर्थः काञ्चनं स्वर्णं कालिकां मालिन्यं स्पृशतु मलिनीभवतु इत्यर्थः। मनाक् किञ्चित् मुखम् उदञ्चय उन्नमय, नभः आकाशं द्विचन्द्रं चन्द्रद्वयशोभितमित्यर्थः भवतु च ॥ १०८ ॥

अत्र उपमेयोत्कर्षो वैकृतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशत एव या पुनः इयम् उत्तरार्द्धेन रूपकेण उपमानापकर्षस्य उक्तिभङ्गिः तया इयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौ वक्रा नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ १०९ ॥

सैव निषेधे ऋज्वी यथा,

> दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः ?
> सन्तश्चेदमृतेन किं ? यदि खलास्तत् कालकूटेन किम् ? ।
> किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेति प्रिया ?
> संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम् ? ॥

अत्र उपमेयोत्कर्षः ऋजूक्त्यैव च निबद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया निषेधे ऋजूर्नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः ॥ ११० ॥

सैव निषेधे वक्रा यथा,

> तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
> तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु ।

दातार इति। यदि दातारः वदान्याः दानशीला इत्यर्थः पुरुषाः सन्तीति शेषः तदा कल्पशाखिभिः कल्पतरुभिः अलं कल्पतरवो निष्प्रयोजना इति भावः। यदि अर्थिनः भिक्षुकाः सन्तीति शेषः तदा तृणैः किम् ? भिक्षुकास्तृणवदवज्ञेया इति भावः। चेद् यदि सन्तः सज्जनाः सन्ति, तदा अमृतेन किम् ? परितृप्तिसाधने अमृत सत्पुरुषस्य सममेवेति भावः। यदि खला दुर्जनाः सन्तीति शेषः तत् तदा कालकूटेन महाविषेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः उभयोः समदुःखदायित्वादिति भाव.। यदि प्रिया दृशोः पन्थानं दृष्टिपथम् एति आगच्छति तदा कर्पूरशालकया किम् ? न किमपि प्रयोजनम् उभयोरपि तुल्यतया नयनप्रीतिकरत्वादिति भावः। संसारे सत्यपि विद्यमानेऽपि यदि अपरम् इन्द्रजालं मायिकव्यापारविशेषः अस्ति तेनापि इन्द्रजालेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः संसारेन्द्रजालयोः तुल्यत्वादिति भावः ॥१०९॥११० ॥

धिक् कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ च यदि ते किं वा बहु ब्रूमहे
तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः ॥

अत्र उपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे द्वे अपि मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तौ पूर्वे पुनः उपमाच्छाययेति मन्तव्यम् ।

इति साम्यालङ्कारनिरूपणम् ।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः ।
तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः ॥ १११ ॥
तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शङ्कते ।
यस्मिन्नेकमनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः ॥ ११२ ॥

तदिति । यदि तत् वक्त्रं वदनं स्यादिति शेषः तदा शशिनः चन्द्रस्य कथा मुद्रिता विलुप्ता भवेदिति शेषः । तद्वक्त्रस्यैव जितशशिनः तत्कार्य्यकारित्वादिति भावः । चेत् यदि तत् स्मितं मृदुहसितं स्यादिति शेषः तदा सुधा अमृतं का ? कुत्सितेति भावः । तत् स्मितापेक्षया सुधाया अपकृष्टत्वादित्तिभावः । तत् चक्षुः नयनं यदि स्यादितिशेषः तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं परिभूतमित्यर्थः । चेत् यदि ताः गिरः वाचः स्युरिति शेषः तदा मधु धिक् निन्द्यमित्यर्थः धिङ्निर्भर्त्संसननिन्दयोरित्यमरः । यदि ते भ्रुवौ स्यातामिति शेषः तदा कन्दर्पधनुः कामकार्मुकं धिक् निन्दामीत्यर्थः । वा अथवा किं बहु ब्रूमहे वदामः ? वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनियमः पुनरुक्तवस्तुनि विमुखः पराङ्मुखः विरत इत्यर्थः एकरूपं वस्तु द्वितीयं न सृज्यते इत्येवं सृष्टिनियम इति भावः तत् सत्यं यदेतदिति शेषः ॥

संशयालङ्कारं निर्द्दिशति अर्थयोरिति । अर्थयोः अभिधेययोरतिशयेन सादृश्यात यत्र मनः दोलायते एतदिदम् अन्यद्वेति द्वैधीभावमवलम्बते इत्यर्थः कवयः एकानेकविषयम् एकविषयम् अनेकविषयञ्चेति द्विविधं संशयं विदुः जानन्ति ॥ १११ ॥

तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये यस्मिन् एकत्र वस्तुनीति शेषः अनेकः अर्थः शङ्कते आशङ्क्यते स एकविषयः । यस्मिन् अनेकत्र वस्तुनि एकं वस्तु शङ्कते इत्यन्वयः सः अनेकविषयः स्मृतः कथितः ॥ ११२ ॥

तयोः आद्योऽभिधीयमानसादृश्यो यथा,

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि भोः ! किं वा वियोगिन्यसि ॥

अत्र एकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्य अभिधीयमानसामान्यप्रत्यक्ष तद्विशेषप्रत्यक्षादुभयविशेषस्मरणाच्च यो विमर्षः सोऽयम् एकविषयः संशयः ॥ ११३ ॥

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ? ।
मम दोलायते चित्तं पश्यतस्त्वां घनस्तनि ! ॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमर-लक्षणञ्च अपरमपि वस्तु प्रतीयमान-सादृश्यम् आशङ्क्यते सोऽयमपि एकविषय एव संशयः । अनेकवस्तुविषयो द्विधा शुद्धो मिश्रश्च ॥ ११४ ॥

आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरित्यर्थः ते इति सर्वत्र योज्यम् । समस्ता विषयाः भोग्यवस्तूनि तेषां ग्रामे समूहे सर्वस्मिन् व्यापारे इति भावः परा एकान्ता निवृत्तिः अप्रवृत्तिरित्यर्थः यत् नासाग्रे नयनम् एतत् अपरम् अन्यत्, यच्च मनः एकतानम् एकाग्रम् । इदं मौनं तूष्णीम्भावश्च यद्द विश्वम् अखिल समग्रं जगत् इदञ्च ते शून्यम् आभाति भासते, तत् तस्मात् योगिनी समाधिनिरता किमसि ? किंवा वियोगिनी असीति ब्रूहि कथय ॥ ११३ ॥

किमिति । हे घनस्तनि पीनपयोधरे ! एतदित्यध्याहार्य्यम् एतत् अन्तर्भ्रान्तः अलिर्भ्रमरः यस्य तथाविधं पद्मं किम् ? ते तव लोलेक्षणं चञ्चलनयनं मुखं किम् ? त्वां पश्यतः अवलोकयतः मम चित्तम् इत्थं दोलायते द्वैधमवलम्बते ॥ ११४ ॥

तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा,

वाला भंभुरभोली उल्लसिअणिअंसिणी
गहणं सुणिअ विणिक्कन्ता णिद्दाए भेम्भली ।
राहुवि तीअ मुहु जोहइ पुणु जोहइ
गअणु भुल्लल्लेओ णहु आणइ दोण्ह वि चन्दुकं वणु ॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः बालिकामुखचन्द्रयोरेकश्चन्द्र एव विशङ्क्यत इति सोऽयं अनेकविषयः शुद्धः संशयः ॥ ११५ ॥

अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा,

द्वावप्येतावभिनवजपापुष्पभासां निवासौ
तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपसन्ध्यम् ।
अस्तं को यात्युदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः
का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः ॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्य्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्योः वा तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्य्यायतो विशङ्क्यते इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः संशयः । उपलक्षणञ्च एतत् तेन वितर्कोक्त्याद्योऽपि संशयोक्तावेव द्रष्टव्याः ॥ ११६ ॥

तद्यथा,

सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने ।

बाला निष्कपटोल्लसित निवसनाग्रहणं श्रुत्वा विनिष्क्रान्ता निद्रया व्याकुला । राहुरपि तस्या मुखं पश्यति पुनः पश्यति गगन भ्रान्तिमान् खलु न जानाति द्वयोरपि चन्द्रः कः ।

द्वाविति । द्वावपि एतौ रविशशाङ्कौ अभिनवजवापुष्पस्य भासां प्रभाणां निवासौ आश्रयौ रक्ताविव्यर्थः द्वयमपि एतयोरिति शेषः उपसन्ध्यं सन्ध्याकाले साय प्रातश्चेति भावः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । वियन्मण्डलस्य आकाशमण्डलस्य अन्ते चरमे भागे तिष्ठति । कः अस्तं याति कश्च उदयति उदयं गच्छति, कः रविः सूर्य्यः कश्च शशाङ्कः चन्द्रः ? प्राची पूर्वा दिक् का ? प्रतीची पश्चिमा च का ? तदेतत् इह जगति वयं न विद्मः न जानीमः ॥११५॥११६॥

शिरोरुहाः स्वित् नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥
अगूढ़हासस्फुटदन्तकेशरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम् ।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः
युग्यम् ॥

यथा च,

मुहे मअक्खलिउल्लावे ण्हाणोल्लए चिउरेवि
णिम्बिअसणसारे समोत्तिअहारे उरे ।
कालन्तरे तरलच्छिहु मअणु समुल्लसइ
माहहु पुणु थणगुड़रे ण मुणइ कहिं वसइ ॥

कः पुनर्वितर्कसंशययोर्विशेषः, उच्यते । निर्णयासन्नो वितर्कः

सरोजपत्रे इति । एते इत्यध्याहार्य्यम् एते परिलीनः ससक्तः षट्पदः भ्रमरः ययोः तथाभूते सरोजपत्रे पद्मपत्रे वा विशाला आयता दृष्टिर्यस्याः तथाभूतायाः सख्याः विलोचने नयने अमू स्वित् किम् ? नवा पक्ष्मणां नेत्रलोम्नां सन्ततिः समूहः यस्याः तथाभूतायाः सख्याः शिरोरुहाः केशाः स्वित् किम् ? निशब्दनिश्चलं द्विरेफाणां भ्रमराणां वृन्दं सङ्घः नु ? किम् ? अगूढ़ेन स्फुटेन हासेन स्फुटाः प्रकटा दन्ता एव केशराः किञ्जल्काः यत्र तादृशं मुखं स्वित् ? किम् ? सख्या इति शेषः । एतत् विकच प्रफुल्लं पङ्कजं पद्मं नु किम् ? योषितः नार्य्यः नलिनीवने प्रलीनां संसक्तां सखीं कामपि सङ्गिनीं नारीं इति अनेन प्रकारेण सुचिरेण बहुना चणेन विदाम्बभूवुः निश्चिक्युः ॥

मुखे मदस्खलितोल्लापे स्नानप्लुतेषु चिकुरेष्वपि
निर्निवसनसारे समौक्तिक हारे उरसि ।
कालान्तरे तरलाच्याेर्मदनः समुल्लसति
माधवः पुनः स्तनकुड्मले न मन्यते क्व वसति ॥

मुखे इति । मदनः कामः मदेन स्खलितः अस्फुटतां गत इत्यर्थः उल्लापः भाषणं यत्र तादृशे मुखे वदने स्नानप्लुतेषु स्नानार्द्रेष्विति यावत् शोषणार्थं मुक्तबन्धनेष्विति भावः चिकुरेषु केशेषु निर्निवसनसारे निवसनस्य अभावः निर्निवसनं वसनाभाव इत्यर्थः तेन सारः उत्कर्षः यस्य तादृशे समौक्तिक-

वितर्कासन्नश्च संशयः । संशयानो हि वितर्कस्य कोटिमारुह्य ततो विभ्रष्टस्तत्त्वमभिनिविशते । यथा पूर्ववाक्ये विदाम्बभूवुरिति । संशयमेव वा विगाहते यथा माहन्न पुणु थणगुड़रे ण मुणइ कहि वसइ । शब्दाश्च किं स्विदादयः तुल्यरूपा एव संशयविपर्य्ययोरिति दुरवबोधस्तद्विशेषः । नन्वेवं वितर्कादयोऽपि उभयालङ्काराः स्युः सत्यं किन्तु उक्तिपक्षे परार्थानुमानवत् स्वरूपपक्षे स्वार्थानुमानवदिति । अयमेव चोक्तिशब्दस्यार्थः तेन स्वरूपमात्रोक्तौ संशयवितर्कादयोऽपि अर्थालङ्काराः । उक्तिप्राधान्ये तु उभयालङ्काराः ॥ ११७ ॥

अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते ॥ ११८ ॥
वाच्ये प्रतीयमाने च सादृश्ये प्रथमा तयोः ।
तथाभूते द्वितीया स्यादपह्नोतव्यवस्तुनि ॥ ११९ ॥

हारे मुक्ताहारशोभिनि इत्यर्थः उरसि वक्षसि तथा कालान्तरे समयविशेषे विलासावसरे इत्यर्थः तरलयोश्चञ्चलयोः अक्ष्णोः नयनयोः समुल्लसति परिस्फुरति कामोद्दीपत्वादेतेषामिति भावः । पुनः किन्तु माधवः वसन्तः स्तनकुड्मले समुल्लसतीति पूर्वेणान्वयः किन्तु क्व कुत्र वसतीति न मन्यते न ज्ञायते जनैरिति शेषः सादृशे कामस्य समुद्दीपनोपकरणे विद्यमाने माधवस्य प्रयोजनं नास्तीति भावः ॥

क इति । विशेषः भेदः । निर्णयासन्नः निर्णयस्य निश्चयस्य सन्निहित इत्यर्थः । संशयानः सन्दिहन् कोटिम् अग्रभागम् । ततः वितर्ककोटे भ्रष्टः विच्युतः तत्त्वं निर्णयबुद्धिम् अभिनिविशते आश्रयति । संशयविपर्य्ययो. सन्देहवितर्कयोः । दुरवबोधः दुर्ज्ञेयः । तद्विशेषः तयोर्भेदः । अपह्नुतिं लक्षयति अपह्नुतिरिति । किञ्चित् वस्तु अपह्नुत्य निषिध्य अन्यस्य अर्थस्य वस्तुनः दर्शन प्रतिपादनम् अपह्नुतिः । सा च औपम्यवती अनौपम्या चेति द्विविधा उच्यते ॥ ११७—११८॥

वाच्ये इति । तयोर्द्विविधयोः औपम्यवत्यनौपम्ययोः मध्ये प्रथमा औपम्यवती

अनौपम्यवती भूयः पूर्वापूर्वा च कथ्यते ।
तासामुदाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ १२० ॥

तत्र अभिधीयमाना औपम्यवती यथा,

गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसन्ति विंझसिहराइं ।
आससु पउत्थवइएण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥

अत्र नवप्रावृड़भ्राणां विन्ध्यशिखरैः अभिधीयमानसादृश्यैः अपह्नुतत्वात् अभिधीयमाना औपम्यवती अपह्नुतिः ॥ १२१ ॥

प्रतीयमाना औपम्यवती यथा,

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।
तड़िल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥

अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैः तड़िल्लतायाश्च स्मरज्योतिषा अपह्नुतत्वाद् इयं प्रतीयमाना औपम्यवती अपह्नुतिः ॥ १२२ ॥

साहृश्ये साम्ये वाच्ये अभिधीयमाने प्रतीयमाने चेति द्विधा भवतीति । द्वितीयापि अनौपम्येत्यर्थः अपह्नोतव्य वस्तुनि तथाभूते वाच्ये प्रतीयमाने च द्विविधा भवति ॥ ११९ ॥

अनौपम्यवतीति अनौपम्यवती च भूयः पुनः पूर्वा अपूर्वा च कथ्यते । उदाहृतिषु उदाहरणेषु तासाम् औपम्यवत्यादीनाम् अपह्नुतीनां रूपं लक्षणम् आविर्भविष्यति प्रकटिष्यति ॥ १२० ॥

ग्रीष्मे दावाग्निमसिमलिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि ।
आश्वासु प्रवसत्पथिकेन भवन्ति नवप्रावृड़भ्राणि ॥ सं

ग्रीष्मे इति । ग्रीष्मे निदाघे दावाग्निर्वनानल एव मसिः तेन मलिनानि दग्धत्वात् मलिनीकृतानि विन्ध्यस्य पर्वतस्य शिखराणि शृङ्गाणि प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् पथिकः तेन विरहिणेति भावः नवानि प्रावृषः वर्षाया अभ्राणि मेघा दृश्यन्ते ॥ १२१ ॥

नेति । केतकीनां सूचयः अग्राणि न विलसन्ति विकसिततया न स्फुरन्ति, हन्त खेदे अयं विधिः दैवं प्रवासिनो विरहिणः इत्यर्थः हसति । नैष केतकी-

अनौपम्या अभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः।
अवगच्छेयुराः ज्ञातमहो शीतानिलं वनम्॥

अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगति-हेतोः पूर्वमेव अभिहितस्य च वनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेण अपह्नवः। न चैतयोः सादृश्यमस्ति। सेयम् अनौपम्या-भिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः कार्य्यात् पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वेति उच्यते॥ १२३॥

सैव अपूर्वा यथा,

आनन्दाश्रुप्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम्।
अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन पूरितम्॥

अत्र आनन्दाश्रुप्रवृत्तमिति पूर्वं कार्य्यस्य पश्चाद् दृष्ट्वैव कन्यका-मिति कारणस्य उपन्यासः। शेषं पूर्ववत् सेयमभिधीयमानाप-ह्नोतव्यवस्तु अनौपम्यापह्नुतिः अपूर्वेति उच्यते॥ १२४॥

सूचीविकासः किन्तु प्रवासिनः प्रति विघातुर्हासोऽयमिति भावः। इयं चञ्चला तड़िल्लता विद्युद्वल्ली न चकास्ति न दीप्यते, पुरः अग्रतः इदं स्मरस्य कामस्य ज्योतिः विजृम्भते विस्फुरति। विरहिनामुद्दीपकोऽयं वर्षागम इति भावः॥१२२॥

राजेति। रक्षकाः अनुचरा इति भावः रोमोद्भेदेन रोमाञ्चोद्गमेन मां राजकन्यायामनुरक्तम् अवगच्छेयुः जानीयुः। आः इत्यव्ययम् आमिति पाठान्तरं वनं शीतोऽनिलो यस्मिन् तथाभूतं ज्ञातम्। अत्र राजकन्यानुरागजनितसात्त्विकभावो-दयात् रोमाञ्चोद्गमः शीतानिलसङ्गाद् जात इत्यन्यथा प्रकटितमिति भावः॥१२३॥

आनन्देति। कन्यकां दृष्ट्वैव कथं मे मम आनन्दाश्रु आनन्दवाष्पं प्रवृत्तं प्रसृतम्। वातोद्धूतेन वातचालितेन पुष्परजसा पुष्पपरागेण मे मम अक्षि नेत्रं पूरितम् आकीर्णम्। अत्र कन्यादर्शनजानुरागात् आनन्दाश्रुरूपसात्त्विकभावो-दयः पुष्परजसा पूरितनेत्रत्वरूपकारणान्तरेणान्यथा कृत इति भावः॥ १२४॥

अनौपम्यैव प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,

उप्पेल्लिअ वइकारिल्लआइं उच्चेसि दइअवच्छलिए ।

कण्टअविलिहिअपीणुसअत्थणि उत्तम्मसु एताहे ॥

अत्र च एतस्याः स्तनयोः उपपतिना नखक्षतं कृतमपि तु कण्टकैरिति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु प्रकाश्यते । पूर्ववदेव च पूर्वार्द्धे तु कारणस्य उपन्यासः पश्चिमार्द्धे तु कार्य्योपदेशो दृश्यते । सेयमनौपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा नाम अपह्नुतिः अपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगात् जायते ॥

सैव अपूर्वा यथा,

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठ ण पिआइ सव्वणं अहरम् ।

सभमरपउमाघाइ णिवारिअवामे ! सहसु एण्हिम् ॥

अत्रापि न अस्या उपपतिना अधरो व्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु । पूर्वार्द्धे तु सव्रणमधरमिति कार्य्यम् उपन्यस्य पश्चिमार्द्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति कारणम् उपन्यस्तम् । सेयम् अन्यौपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्य-वस्तुः अपूर्वा च यथोक्तलक्षणयोगात् जायते ॥ १२५ ॥

उत्क्रम्यवचनकारिणि ! लतासुच्चैरदस्यापच्छलितायाम् ।

कण्टकविलिखितपीनोन्नतस्तनि उत्ताम्यस्वेदानीम् ॥

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।

सभ्रमरपद्माघ्रायिणि ! वारितवामे ! सहस्वेदानीम् ॥ स

कस्येति । प्रियायाः पत्न्याः अधरं सव्रणं दशनक्षतमिति यावत् दृष्ट्वा कस्य जनस्य वा रोषः क्रोधः न भवति ? अपितु सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । हे सभ्रमरपद्मा-घ्रायिणि । भ्रमरयुक्तपद्मघ्राणकारिणि । वारिता निवारिता मा जिघ्र पद्ममेतदिति-निषिद्धापि वामा प्रतिकूला अश्रुतमद्वचनेत्यर्थः ततसम्भुद्धौ इदानीं सहस्व सर्व्वं कुरु भर्त्तृकोपमिति शेषः । अत्र सख्या उपपतिदष्टमधरं भङ्ग्या उपन्यस्य भ्रमरकृतमेतत् क्षतमिति अन्यथाकृतमिति भावः ॥ १२५ ॥

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः।
निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते॥ १२६॥

तयोः निरुद्भेदो यथा,

दूरपरिवड्ढराए अवऊहन्तम्मि दिणअरे अवरदिसम्।
असहन्ति व्व किं लिज्जइ पिअदमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी॥

अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतीचीनां समारोपितनायकनायिका-प्रतिनायिकाधर्माणां दूरप्रतिबद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः अनुद्भेदः। एवमन्यधर्माध्यारोपात् अयं निरुद्भेदः समाधि-भेदः॥

सोद्भेदो यथा,

वल्लहे लहुवोलं तइ एत्तइ पुणु वहु वलि
किज्जमि तामरसिणि तुम्भ्भ रोसहु थिरहु।
जेण णीरमलु जप्पइ किंपि णिजावजणु
ताव हिमेण विसित्ति झत्थि पुलुट्ठतसु॥

अत्रापि प्रियतमव्यलीकासहिष्णुः कापि कामिनी हिमानी-प्लुष्टां कमलिनीमालोक्य तस्यामात्मधर्मान् प्रिये च सूर्य्यधर्मान् आरोपयति। ते च वल्लिः क्रियेऽहं तव रोषस्य इत्यादिभिः पदैःउद्भिद्यमाना इह प्रतीयन्त इति अयं सोद्भेदः समाधिभेदः।

समाधिं लक्षयति समाधिमिति। अन्यस्य वस्तुनः धर्म्माणां गुणक्रियारूपाणाम् अन्यत्र अपरस्मिन् वस्तुनि आरोपणं समाधिं विदुः जानन्ति। स समाधिः निरुद्भेदः अथ पक्षान्तरे सोद्भेद इति द्विधा द्विप्रकारः परिपठ्यते कथ्यते॥ १२६॥

दूरपरिबद्धरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिशम्।
असहमानेव किं क्षीयते प्रियतमप्रत्यक्षदूषणं दिनलक्ष्मीः॥ सं

दूरेति। दूरम् अत्यन्तं परिबद्धः अधिगतः रागो लौहित्यम् अनुरागश्च येन तथाभूते दिनकरे सूर्य्ये अपरां दिशं पश्चिमामित्यर्थः अन्यां नायिकाञ्चेति ध्वन्यते अवगूहति आश्रयति आलिङ्गति चेति ध्वन्यते सति दिनलक्ष्मीः दिवसश्रीः

अन्यस्यान्यधर्माश्च अन्यधर्मा इति व्युत्पत्त्या धर्मिणोऽपि अध्यासे समाधिरिष्यते ॥ १२७ ॥

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा,

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा-
वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ? ॥

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां च अध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ॥ १२८ ॥

धर्मिण एव अध्यासो यथा,

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वमनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।
सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयातः
त्वय्यायते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

नायिका चेति गम्यते प्रियतमस्य स्वामिनः प्रत्यक्षदूषण समक्षकृतापराधम् असह-मानेव सोढुमशक्नुवतीव लीयते किम् ? लयं गच्छति किम् ? ॥ १२७ ॥

वल्लभे लघुवदल्यागच्छति पुनर्बहुवलिक्रिये तामरसि तव रोषस्य स्थिरस्य ।
येन निरर्गलं जल्पति किमपि यावज्जनस्तावद्भिमेन प्रविश्य प्रुष्टासि ॥

चन्द्रेति । चन्द्रस्य ज्योत्स्नया चन्द्रिकया विशदं स्वच्छं पुलिनं तोयोत्थितस्थलं तोयोत्थितं तत् पुलिनमित्यमरः । तादृशे अस्मिन् सरय्वाः सैकते सिकतामये देशे कयोश्चित् सिद्धयूनोः देवयोनियुवकयोः सुचिरं दीर्घकालं वादद्वैधं तर्क-विषयकं मतद्वयमित्यर्थः अभवत् । एकः तयोरिति शेषः केशिनं केशिनामानम् असुरं प्रथमं निहतम् अन्यः कंसं प्रथमनिहतं ब्रूते कथयति । स त्वम् उभयोर्निहन्ता त्वमित्यर्थः तत्त्वं यथार्थं कथय ब्रूहि भवता तत्र तयोर्मध्ये पूर्वं को हतः व्यापा दितः ॥ १२८ ॥

प्राप्तश्रीरिति । एषः प्राप्ता श्रीर्लक्ष्मीः राजसम्पच्च येन तथाभूतः पुनरपि मयि कस्मात् तं मन्थखेदं मन्थनजनितं क्लेशं विदध्यात् ? श्रीलाभार्थं पूर्वं मम

अत्र प्राप्तश्रीरेष कस्मात् इत्यादिभिः मन्थखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्च श्लेषेणैव अभिधानात् त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एव अध्यासात् तद्धर्माणां च अनध्यासात् अयं धर्म्म्यध्यासरूपः समाधिः ॥१२९॥

समाधिमेव मन्यन्ते मीलितं तदपि द्विधा।

धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणां वान्यवस्तुनि ॥ १३० ॥

अत्र अन्यधर्माणामेव अन्यवस्तुनि अध्यासान्मीलितं यथा,—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं।

फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥

अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिव इत्युत्प्रेक्षया लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माध्यारोपो दृश्यते। करपल्लवा-

---

मन्थनं कृतम् इदानीं तत्प्राप्तावपि कथं मम क्लेशदानमिति भावः। ननु निद्रार्थं मदाश्रयणमिति चेत् तदपि न इत्याह निद्रामिति अनलसम् आलस्यरहितं कर्म्मसु अभ्युद्यतमिति भावः मनो यस्य तथाभूतस्य अस्य पूर्वं कार्य्यनिवर्हणात् प्रागित्यर्थः निद्रामपि नैव सम्भावयामि सर्वं जगद्व्यापारं समाप्य अलसमनसोऽस्य निद्राश्रयणादिति भावः। ननु सेतुबन्धनार्थं पुनरागमनमित्याशङ्का तदपि नेत्याह सेतुमिति पुनः अयम् अखिलद्वीपनाथानुयातः समस्तद्वीपाधिपतिपरिवेष्टितः कस्मात् सेतुं बध्नाति सेतुबन्धने वानरचमूनाञ्चसहायता आसीदेतत् तु तथा नेति भावः। हे राजन्नित्यधार्य्यं हे राजन्। त्वयि आयाते तीरभूमौ उपस्थिते सति इति पूर्वोक्तान् वितर्कान् दधतः पयोधेः समुद्रस्य कम्प इव आभाति प्रकाशते। भगवद्विष्णुसदृशत्वमिति भावः। राजप्रशस्तिरियम् ॥१२९॥

मीलितं लक्षयति समाधिमिति समाधिमेव मीलितं मन्यन्ते। तदपि धर्म्माणां धर्मिणां वा अन्यवस्तुनि अध्यासे आरोपे सति द्विधा भवति धर्म्माध्यासः धर्म्यध्यासश्चेति ॥ १३० ॥

पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः।

फलितमिव पीनपयोधरैः आर्य्याया लावण्यम् ॥ सं

पल्लवितमिति। आर्य्यायाः मान्यायाः भवत्या इति भावः लावण्यं सौन्दर्य्यं

दीनां चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते। सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामिव आरोपेण मीलितं नाम समाधिभेदो भवति। स तु उद्देशे समाध्युक्तिः इत्युक्तिग्रहणात् लभ्यते ॥ १३१ ॥

धर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

टेहो व्व पडइ दिअहो कण्ठच्छेओ व्व लोहिओ होइ रई।
गलइ रुहिरं व्व सइ घोलइ केसकसणं सिरम्मि अ तिमिरं ॥

अत्र देहादयो यथोक्तक्रियावन्तो जन्तुबधक्रियायां निबद्धा दिवसादिभिः उपमेया दिवसावसानक्रियायां मीलिताः तदेतद् गुणक्रियावतां द्रव्याणां प्रधानक्रियाध्यारोपे धर्मिधर्माध्यासे मीलितं नाम समाधेरेव भेदो भवति ॥ १३२ ॥

इति समाध्युक्त्यलङ्कारनिरूपणम् ॥

यत्रोपमानादेवैतदुपमेयं प्रतीयते।
अतिप्रसिद्धेस्तामाहुः समासोक्तिं मनीषिणः ॥ १३३ ॥

करा: पल्लवा इव तैः पल्लवितमिव सञ्जातपल्लवमिव नयनैः प्रस्फुटितमिव विकसितमिव, पीनपयोधरैः फलितमिव सञ्जातफलमिव ॥ १३१ ॥

टेह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः।
गलति रुधिरमिव संज्ञा घूर्णते केश इव शिरसि च तिमिरम् ॥ स

टेह इति। दिवसः टेह इव पतति दिवसावसान टेहावसानमिव दुर्विसहमिति भावः रविः सूर्यः कण्ठच्छेद इव छिन्नकण्ठ इव लोहितः रक्तः भवति रवेर्लौहित्यं सन्ध्याकालभवं कण्ठच्छेदवत् क्लेशकरमिति भावः। संज्ञा चेतना रुधिरमिव गलति अपगच्छति छिन्नकण्ठात् यथा रुधिरगलनं तथा देहात् अस्मात् संज्ञागम इति भावः तिमिरम् अन्धकारः शिरसि केश इव घूर्णते प्रसरति च विरहिणीनां केशसंयमननिषेधादिति भावः विरहिणीनां दिवावसानविधुराणाम् उक्तिरियम् ॥ १३२ ॥

समासोक्तिं लक्षयति यत्रेति। यत्र अतिप्रसिद्धेः हेतोः उपमानादेव एतस्य

प्रतीयमाने वाच्ये वा सादृश्ये सोपजायते ।
श्लाघां गर्हामुभे नोभे तदुपाधीन् प्रचक्षते ॥ १३४ ॥
विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।
अस्त्यसावपराप्यस्ति तुल्यातुल्यविशेषणा ॥ १३५ ॥
संक्षेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं ततः ।
सैवान्योक्तिरनन्योक्तिरुभयोक्तिश्च कथ्यते ॥ १३६ ॥

तत्र प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती यथा,—

उत्तुङ्गे कृतसंश्रयस्य शिखरिण्युच्चावचग्रावणि
न्यग्रोधस्य किमङ्ग तस्य वचसा श्लाघास्तु पर्य्याप्यते ।
बन्धुर्वा स पुराकृतः किमथवा सत्कर्म्मणां सञ्चयो
मार्गे रूक्षविपत्रशाखिनि जनो यं प्राप्य विश्राम्यति ॥

अत्र न्यग्रोधेनैव उपमानेन प्रतीयमानसादृश्यस्य वर्णनीयवदा-

उपमानस्य उपमेयं प्रतीयते, मनीषिणः विद्वांसः तां समासोक्तिं आहुः कथयन्ति ॥ १३३ ॥

प्रतीयमाने इति । सा सादृश्ये प्रतीयमाने गम्यमाने वा वाच्ये अभिधीयमाने सति उपजायते भवति । प्रतीयमानसादृश्या वाच्यसादृश्या च समासोक्ती श्लाघां प्रशंसां गर्हां निन्दां उभे न उभे च भजत इति शेषः तदेवं श्लाघावती प्रतीयमान-सादृश्या, गर्हावती प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती वाच्यसादृश्या गर्हावती वाच्य-सादृश्या चेति श्लाघागर्हा उभयवतीति चेति पञ्चविधा नोभयवती चेति षड् विधा समासोक्तिरिति फलितं तदुपाधीन् तस्याः समासोक्तेः उपाधीन् धर्मान् विशेषान् वक्ष्यमाणरूपानिति भावः प्रचक्षते कथयन्ति बुधा इति शेषः ॥ १३४ ॥

विशेष्येति । स समासोक्तिः विशेष्यमात्रेण भिन्ना भेदवती अपि तुल्याकार-विशेषणा अस्ति । अपरापि तुल्यातुल्यविशेषणा अस्ति ॥ १३५ ॥

संक्षेपेणेति । यस्मात् संक्षेपेण उच्यते ततः तस्मात् हेतोः इयं समासोक्तिरिति व्युत्पत्त्या लभ्यते । सैव समासोक्तिः अनन्योक्तिः अन्योक्तिः उभयोक्तिश्च कथ्यते ॥ १३६ ॥

उत्तुङ्गे इति । अङ्गेत्यामन्त्रणम् अङ्ग भोः उत्तुङ्गे अत्युन्नते उच्चावचग्रावणि विविधप्रस्तरवति शिखरिणि पर्वते कृतसंश्रयस्य प्ररूढस्येति यावत् तस्य न्यग्रोधस्य

न्योपमेयस्य उक्तत्वात् तच्छ्लाघयैव एतच्छ्लाघा प्रतीयते इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या श्लाघावती समासोक्तिः ॥ १३७ ॥

सैव गर्हावती यथा,—

किं जातोऽसि चतुष्पथे यदि घनच्छायोऽसि किं छायया
सम्पन्नः फलितोऽसि किं यदि फलैः पूर्णोऽसि किं सन्नतः ।
हे सद्वृक्ष ! सहस्व सम्प्रति शिखाशाखाशताकर्षण-
क्षोभोन्मोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥

अत्र उपमानभूतस्य सद्वृक्षस्य व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ॥ १३८ ॥

सैव उभयवती यथा,—

निष्कन्दामरविन्दिनीं स्थपुटितोद्देशां स्थलीं पल्वले
जम्बालाविलमम्बु कर्त्तुमपरा सूते वराही सुतान् ।

वटस्य वचसा वाक्येन श्लाघासु प्रशंसासु विषये किं पर्य्याप्यते किं परिसमाप्यते ? न किमपीत्यर्थः वचनातीतप्रशस्तिरयमिति भावः । स न्यग्रोधः पुराकृतः पूर्वलब्धः बन्धुर्वा किम् ? अथवा सत्कर्मणां पुण्यकार्य्याणां सञ्चयः समूहः पान्थजनानामिति शेषः । जनः रूक्षविपक्षशाखिनि कर्कशपत्रयुक्ततरौ मार्गे पथि यं प्राप्य आश्रित्य विश्राम्यति अध्वक्लेशमपनयतीत्यर्थः ॥ १३७ ॥

किमिति । यदि घना निविड़ा छाया यस्य तथाभूतः असि भवसि तदा चतुर्णां पथानां समाहारः चतुष्पथं तस्मिन् सर्वदिगागतसमूहे इति भावः बहुजनाश्रितवंशे इति ध्वनिः किं कथं जातोऽपि उत्पन्नोऽसि ? छायया सम्पन्नः सन् किं फलितः सञ्जातफलः असि ? यदि फलैः पूर्णः असि ? ततः तदा किं नतः नम्रः हस्तलभ्यफल इति भावः असीति शेषः हे सद्वृक्ष ! सुतरो ! सम्प्रति इदानीं स्वैरेव निजैरेव दुश्चेष्टितैः दुष्कृतैः जनतः लोकात् शिखायाः चूडायाः अग्रविटपस्ये त्यर्थः शाखाशतानाञ्च आकर्षणं क्षोभः शातनम् उन्मोटनं भञ्जनं तानि सहस्व सह्यानि कुरु ॥ १३८ ॥

निष्कन्दामिति । अपरा अन्या वराही शूकरी अरविन्दिनीं पद्मिनीं निष्कन्दां

दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैराप्लावितायामियम्
यस्या एव शिशोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्त्रिणी पौत्त्रिणी ॥
अत्र पूर्वार्द्धे गर्हा उत्तरार्द्धे श्लाघा गम्यते । सेयं प्रतीयमानसा-दृश्या उभयवती समासोक्तिः ॥ १३९ ॥

अनुभयवती यथा,—

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
इतश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्त्रिणः शेरते ।
इतोऽपि वड़वानलः सह समस्तसंवर्त्तकैः
अहो विततमूर्जितं भरसहञ्च सिन्धोर्वपुः ॥

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्ताविव अस्तमयते । सेयं प्रतीय-मानसादृश्या अनुभयवती नाम समासोक्तिः ॥ १४० ॥

निर्मूलां स्थलीं भूमिं स्थपुटितः विषमीकृतः कुट्टित इत्यर्थः उद्देशो भागो यस्याः तथाभूतां तथा पल्लले अल्पसरसि अम्बु जलं जम्बालाविलं कर्द्दममलिनं कर्त्तुं सुतान् शावकान् सूते जनयति किन्तु इयं भूः पृथ्वी विपदि कल्पान्तसङ्कटे यस्याः शिशोः शावकस्य चतुरर्णवोर्मिपटलैः चतुःसमुद्रतरङ्गसञ्चयैः आप्लावितायाम् आपूरितायां दंष्ट्रायां दशनमण्डले दण्डाग्रे इत्यर्थः स्थिता स्थितिमकृतेत्यर्थः सा पौत्त्रिणी वराही पुत्त्रिणी पुत्रवती । जगति बहुपुत्रप्रसविनी अस्ति किन्तु ते पुत्राः केवलं लोकानिष्टाय, किन्तु कस्या अपि रत्नभूतपुत्रप्रसवेन लोकानां महोपकारः साध्यते इति प्रतीयते इति प्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः ॥ १३९ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् विभागे इति भावः केशवः नारायणः स्वपिति निद्राति इतः अत्र विभागे तस्य केशवस्य इमे तदीयाः द्विषः शत्रवः अथवा तस्य इमे तदीया देवा इत्यर्थः तेषां द्विषः शत्रवः असुरा इत्यर्थः तेषां कुलं वृन्दं दैवैः पराजितमिति भावः तिष्ठतीति शेषः । इतश्च अस्मिन् प्रदेशे शरणार्थिनः पक्ष-च्छेदोद्यते शक्रे आश्रयार्थिन इत्यर्थः शिखरिणः पर्वता एव पत्त्रिणः पक्षवन्तः पर्वता इत्यर्थः शेरते तिष्ठन्तीति भावः इतोऽपि अस्मिंश्च प्रदेशे समस्तैः सर्वैः संवर्त्तकैः तदाख्य मेघविशेषैः सह वड़वानलः अस्तीति शेषः अतः सिन्धोः समु-

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचिः
दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान् प्रश्रयः।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यै सा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तैव तत्र श्रियः॥

अत्र अम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्य अतिशयप्रसिद्धेः उपमयानेनैव श्लेषवत् तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यमुपमानमेव अवगम्यते। सेयम् अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम समासोक्तिः॥ १४१॥

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा यथा,—

उपाध्वं तत् पान्थाः पुनरपि सरो मार्गतिलकम्
यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनक्लमभराः।
इतस्तु क्षाराब्धेर्जरठकमठक्षिप्तपयसो
निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि॥

दस्य वपुः शरीरम् अहो आश्चर्यं विततं विस्तृतम् अहो ऊर्जितम् बलवत् अहो भारसहञ्च भारक्षमञ्च॥ १४०॥

नालस्येति। जलेषु तोयेषु मध्ये डलयोरैक्यात् जडेष्विति गम्यते कृतः आवासस्थितिः येन तथाभूतस्यापि यस्य अम्बुजस्य पद्मस्य नालस्य दण्डस्य प्रसरः समुन्नतिः आलस्य प्रसरः न इति गम्यते। जडमध्ये कृतवासस्य आलस्यसम्भव इति भावः कोषे कुड्मले धनसञ्चये इति गम्यते रुचिः अनुरागः। दण्डे नालदण्डे दुष्टनिग्रहे इति गम्यते कर्कशता काठिन्यं निर्दयता च। मुखे उपरिभागे वचने च मृदुता कोमलता, मित्रे सूर्ये सुहृदि च महान् प्रश्रयः विनयः प्रीतिरित्यर्थः इत्थम् आमूलं मूलादारभ्य गुणानां नालस्य प्रसरादीनां संग्रहे समाश्रये व्यसनिता आसक्तिः अनुराग इति यावत् दोषाकरे चन्द्रे दोषाणां दुराचाराणाम् आकरः समूहः तस्मिन्निति गम्यते द्वेषश्च विरोधश्चेत्यर्थः एषा उक्तरूपा स्थितिर्मर्यादा सदाचार इत्यर्थः तत्र अम्बुजे श्रियः शोभायाः लक्ष्म्याश्च वसतिः स्थितिः युक्तैव अनुरूपैव॥ १४१॥

उपाध्वमिति। हे पान्थाः पथिकाः! पुनरपि भूयोऽपि तत् मार्गतिलकम्

अत्र पूर्वार्द्धे अभिधीयमानसादृश्ययोः श्लाघा पश्चिमार्द्धे तु प्रतीयमानसादृश्ययोर्गर्हा अवगम्यते सेयम् उभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः ॥१४२॥

अन्योक्तिर्द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च। तयोः स्वजातौ यथा,—

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः।
बलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः॥

अत्र हरिशब्देन बलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एव उच्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात् समासोक्तिरेव॥ १४३॥

जात्यन्तरे यथा,—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम्॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी फुल्लपङ्कजशब्देन कापि प्रौढ़ाङ्गना कुड्मलशब्देन कापि मुग्धाङ्गना अभिधीयते। सेयम् अन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति। अन्योक्ति-

---

अध्वनी ललाटभूषणभूतमित्यर्थः सरः सरोवरम् उपाध्व सेवध्वम् अवगाहध्वमिति यावत् यत् सरः आसाद्य प्राप्य विलीनाः गताः क्लमभराः क्लान्तिसमूहा येषां तथाभूताः सन्तः स्वेच्छं स्वच्छन्दं विलसथ विहरथ। जरठेन अतिस्थविरेण कमठेन कूर्मेण चिन्नानि विलोड़ितानि पयांसि जलानि यस्य तादृशस्य भीषणजलजन्तुशालिन इति भावः इतः अस्मात् क्षाराब्धेः लवणसमुद्रात्तु निवृत्तिः विरतिः कल्याणी शुभकरीत्यर्थः कथमपि पुनरत्र अवतारः अवतरणम् अवगाहनमिति भावः न कल्याणी कल्याणकर इति शेषः। अत्र सज्जनदुर्जनयोः श्लाघा गर्हे गम्येते॥१४२॥

लक्ष्मीति। एषः स बलिः दानवराजः येन बलिना लक्ष्म्याः पयोधरयोः स्तनयोः उत्सङ्गे मध्ये यः कुङ्कुमः गन्धचूर्णाङ्गरागविशेषः तेन अरुणितः रञ्जितः अस्य हरेः वामनरूपिणो विष्णोः करः पाणिः भिक्षापात्रीकृतः भिक्षाभाजनं कृत इत्यर्थः॥ १४३॥

पिबन्निति। भ्रमरः फुल्लपङ्कजे विकसितकमले यथाकामं यथेच्छं मधु

शब्देन इह अध्यासविषया तद्भावापत्तिरुच्यते यथैष ब्रह्मदत्त इति। सा द्विधा शुद्धा चित्रा च ॥ १४४ ॥

तयोः शुद्धा यथा,—

सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम्।
उप प्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाक्
अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥

अत्र कस्याश्चित् मुखे चन्द्रमसमध्यास्य कश्चिदेवं ब्रूते सा चेयं पूर्वार्द्धे अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्द्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलितहरिण इत्यत्र अतुल्यविशेषणा समासोक्तिरेव अनन्योक्तिः एकस्यैव चाध्यासात् इयं शुद्धेत्युच्यते ॥ १४५ ॥

चित्रा यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अत्र अध्यासः पूर्ववद्वैचित्र्यञ्च निगदेनैव व्याख्यातं सेयम् अन-

---

पिबन् अपि असन्नद्धम् अनुपगत सौरभ्य यस्य तथाभूतमपि कुड्मलं चुम्बति पश्य अवलोकय ॥ १४४ ॥

सुधेति। सुधायाम् अमृतपाने इति भावः बद्धः समवेतः ग्रासः सङ्घातः येषां तथाभूतैः उपवनचकोरैः आरामचकोरपक्षिभिः अनुसृताम् अनुगतां नवः लवलिपाकः पक्वलवलिफलमित्यर्थः तस्य प्रणयवतीं तत् सदृशीमिति भावः अच्छां विशदां ज्योत्स्नां चन्द्रिका प्रभामिति भावः किरन् वर्षन् कोऽयं गलितहरिणः निष्कलङ्क इत्यर्थः शीतकिरणः चन्द्रः अनाकाशे आकाशभिन्ने देशे वर्त्तते इति शेषः उपप्राकाराग्र प्राकाराग्रसमीपे नयने प्रहिणु निक्षिप व्यापारयेत्यर्थः मनाक् ईषत् तर्कय विचारय ॥ १४५ ॥

कमलमिति। अनम्भसि निर्जलदेशे इत्यर्थः कमलं पद्मं वर्त्तते इति शेषः कमले मुखे च कुवलये नीलोत्पले द्वे वर्त्तेते इति शेषः तानि कमलकुवलयानि कनकलतिकायां स्वर्णलतायां वर्त्तन्ते इति शेषः सा च कनकलतिका सुकुमारा

न्योक्तिः समासोक्तिरेव अनेकाध्यासवैचित्र्यात् चित्रा इति उच्यते ॥ १४६ ॥

उभयोक्तिर्यथा,—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥

अत्र अपूर्वेयं लावण्यसिन्धुः इत्यन्योक्तिः यत्र उत्पलानि शशिना सह संप्लवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयम् उभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते। उपलक्षणञ्च एतत्। तेन अन्या अपि या उपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समासोक्तिरेव भवति ॥ १४७ ॥

यथा,—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जड़िता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा।
पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतम्
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥

सुकोमला सुभगा वल्लभा अतिप्रीतिकरी चेत्यर्थः का इयम् उत्पातपरम्परा विपत्-सहतिरित्यर्थः ॥ १४६ ॥

लावण्येति। अत्र प्रदेशे का इयम् अपरैव अन्यैव लावण्यसिन्धुः लावण्यसरित् अस्तीति शेषः यत्र लावण्यसिन्धौ उत्पलानि कुमुदानि शशिना चन्द्रेण सह सम्प्लवन्ते सन्तरन्ति विहरन्तीत्यर्थः। यत्र लावण्यसिन्धौ द्विरदस्य हस्तिनः कुम्भ-तटी च गजकुम्भद्वयञ्चेति यावत् उन्मज्जति उन्नत्या विराजते यत्र च लावण्यसिन्धौ अपरे अन्ये कदलिकाण्डमृणालदण्डाः रम्भास्तम्भौ मृणालदण्डौ चेत्यर्थः विल-सन्तीति शेषः। कस्याश्चित् नायिकायाः मुखनेत्रस्तनोरुभुजदर्शनविमुग्धस्य कामिन उक्तिरियम् ॥ १४७ ॥

इन्दुरिति। सीतायाः पुरतः अग्रतः इन्दुः चन्द्रः अञ्जनेन कज्जलेन लिप्त इव

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य मुखादेरवयवसमूहस्य आश्रयत्व इन्दुरञ्जनेन इव लिप्तो जड़ितेव मृगीणां दृष्टिः प्रम्लानमिव आरुण्यं विद्रुमस्य श्यामेव हेमकान्तिः परुषा इव कोकिलालापाः सगर्हा इव शिखिनां बर्हा इति उत्प्रेक्षोक्तेः अनुक्तान्यपि तदुपमेयानि मुखादीनि प्रतीयन्ते। सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति। कः पुनः समासोक्तेः समाध्युक्तेर्वा विशेषः उच्यते। यत्र प्राकरणिके-ऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाध्युक्तिर्यथा। "असहन्ति व्व कि लिम्पइ पिअअमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी" इति। यत्र पुनः अप्राकरणिके प्राकरणिकधर्म्मः सा समासोक्तिर्यथा। पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे इति। ननु धर्म्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न। स त्वं तत्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरण इत्यादिषु च प्रव्यक्त एव अध्यासविशेषो दृश्यते। एकत्र मनसा अन्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाध्युक्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति॥ १४८॥

इति समासोक्त्यलङ्कारनिरूपणम्॥

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा।
द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते॥ १४९॥

मृगीणां दृष्टिः जड़ितेव जाड्यं गतेव, विद्रुमलता प्रवालवल्ली प्रकर्षेण म्लानः रक्तिमा यस्याः तथाभूतेव, हेम्नः काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव मलिनेव, कोकिलवधूकण्ठेषु कलया मधुरेण स्वरविशेषेण पारुष्यं कार्कश्यं प्रस्तुतमिव गृहीतमिव, शिखिनां मयूराणां बर्हाः पिच्छानि सगर्हा इव निन्द्या इव हन्तेति आश्चर्यसूचकमव्ययम्॥ १४८॥

उत्प्रेक्षां लक्षयति अन्यथेति। अन्यथा अन्यप्रकारेण अवस्थितं वस्तु द्रव्यं गुणः क्रिया वा यस्याम् अन्यथा अन्येन प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते कथयन्ति तदेवमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा चेति त्रिधा भवति॥ १४९॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा ।
अन्यार्द्धार्द्धमिवोत्पन्नमर्द्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिविम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्य अर्द्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्य यदपरार्द्धोत्पन्नार्द्ध-नारीश्वरान्तर-रूपेण द्रव्यान्तररूपेण उत्प्रेक्षणं सेयम् उत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवन्ति ॥ १५० ॥

गुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं व णअणेहिं ।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावसं ॥

अत्र करपल्लवादिरूपेण अन्यथावस्थितस्य अङ्गलावण्यलक्षणस्य यदेतत्पल्लवितत्वादिरूपेण अन्यथोत्प्रेक्षणं सेयम् उत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति ॥ १५१ ॥

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभिः
गण्डस्थलान्मदमसीर्मुहुराददानाः ।

देहस्थेति । उमा पार्वती देहस्था ईश्वरस्य देहे अर्द्धरूपेण स्थितेत्यर्थः सती दर्पणे प्रतिमाम् अन्यार्द्धार्द्धमिव उत्पन्नम् अतएव अर्द्धनारीश्वरान्तरम् अन्यप्रकारम् अर्द्धनारीस्वरूपमित्यर्थः वामांशे ईश्वरार्द्धं दक्षिणांशे स्वस्यार्द्धं दर्पणे वैपरीत्यदर्शनादिति भावः पश्यति अवलोकयति ॥ १५० ॥

पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः ।
फलितमिव पीनपयोधरैरार्य्याया लावण्यम् ॥ सं

पल्लवितमिति । आर्य्याया माननीयायाः सख्या देव्या वा । लावण्यं मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते इत्युक्तलक्षणा कान्तिरित्यर्थः करा एव पल्लवाः तैः पल्लवितमिव सञ्जातपल्लवमिव नयनैः प्रस्फुटितमिव विकसितमिव पीनाः स्थूलाः पयोधराः स्तनाः तैः फलितमिव सञ्जातफलमिव ॥ १५१ ॥

मन्ये नरेन्द्र ! तव तोयधितीरताली-
पत्त्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करैर्मसीरूपस्य मदपयसो यदादानं यश्च अस्य तीरतालीपत्त्रोदरेषु महावर्णतया निक्षेपः स उक्तरूपेण अन्यथोत्प्रेक्ष्यते इति सेयम् उत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति ॥ १५२ ॥

उत्प्रेक्षावयवो यश्च या चोत्प्रेक्षोपमानता ।
मतञ्चेति न भिद्यन्ते तान्युत्प्रेक्षास्वरूपतः ॥ १५३ ॥

तत्र उत्प्रेक्षावयवो यथा,—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

अत्र अङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते सा च लोचने निमीलयतीति प्रायोवादः । तत्र मुखचुम्बनादि-

---

सेनागजा इति । हे नरेन्द्र ! नृपते ! सेनागजाः रणहस्तिन इत्यर्थः मुहुः पुनः पुनः निजाः करपल्लवाः शुण्डाविस्तारा एव लेखन्यः ताभिः गण्डस्थलात् स्वात् कपोलदेशात् मदाः दानवारीण्येव मस्यः ता आददानाः गृह्णन्तः सन्तः तोयधेः समुद्रस्य तीरेषु याः ताल्यः तालीवनानि तासां पत्त्रोदरेषु पत्त्राभ्यन्तरेषु तव विजय-स्तुतिं विजयप्रशस्तिम् आलिखन्ति मन्ये उत्प्रेक्षे अत्र मन्ये इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा इव शब्दोऽपि तादृश इत्युक्तेः ॥ १५२ ॥

उत्प्रेक्षेति । यस्य उत्प्रेक्षावयवः या च उत्प्रेक्षोपमानता, मतञ्च तदाख्य उत्प्रेक्षाविशेषश्चेत्यर्थः तानि उत्प्रेक्षास्वरूपतः उत्प्रेक्षालक्षणादित्यर्थः न भिद्यन्ते न पृथगभिधानं लभन्ते इति भावः ॥१५३॥

अङ्गुलीभिरिति । शशी चन्द्रः अङ्गुलीभिः केशसञ्चयं कुन्तलनिचयमिव मरीचिभिः मयूखैः तिमिरम् अन्धकारं सन्निगृह्य निरस्य कुड्मलीकृतानि मुकुली-कृतानि सरोजानि लोचनानीव यस्य तथाभूतं रजन्या मुखं चुम्बतीव ॥

क्रिया प्रधानमङ्गीभूता प्रतीयते, केशग्रहणाच्चिनिमीलनेन चाङ्गभूते प्रधाने तत्र अङ्गीभूतायाः क्रियायाः उत्प्रेक्षणेनावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति। यथा हि कुड्मलीकृतसरोजलोचनम् इत्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गुलीमरीचिभिः तिमिरकेशसञ्चयं संनिगृह्य इत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति। मरीच्यङ्गुलिसंनिगृहीततिमिरकेशसञ्चयमित्येवं वा वक्तव्यं भवति। तत्र योऽयमवयवक्रियायामपि अन्यपदार्थोक्तिर्द्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इव प्रयोगेण पृथक् पदतया वाक्यकल्पः, स इव अस्यापि व्याख्यानपरत्वेन अप्यनुयोज्यमानः कविभिः उत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते। अन्ये पुनर्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते अययवक्रिया तु उत्प्रेक्ष्यते तम् उत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति ॥१५४॥

यथा,—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिः
चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविड़स्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति ॥ १५५ ॥

उत्प्रेक्षोपमा यथा,—

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः।
दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥

लीनेति। सा प्रिया नः अस्माकं चेतसि मनसि लीनेव लयं गतेव, प्रतिबिम्बितेव प्रतिफलितेव उत्कीर्णं खोदितं रूपं यस्याः तथाभूतेव चेतोभुवः कामस्य पञ्चभिः विशिखैः शरैः कीलितेव विद्धेव, तथा चिन्तानां मनोरथानां सन्ततिः समूह एव तन्तुजालं सूत्रनिचयः तेन स्यूतेव सीवनं गतेव लग्ना संसक्ता। कथमपि मनसो-निष्क्रष्टुं न शक्येति भावः। अत्र प्रधानक्रिया लग्ना नोत्प्रेक्षते ॥ १५४—१५५ ॥

किंशुकेति। विभावसुः अग्निः किंशुकानां पलाशकुसुमानां व्यपदेशेन छलेन

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति सेयम् उत्प्रेक्षोपमा। पूर्वस्मिन्नपि उदाहरणे मरीचिभिः अङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्य इत्युपमानार्थानुप्रवेश उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः। सेयम् उत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति ॥ १५६ ॥

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुम् अहं मन्ये इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षा या एव प्रकारः ॥ १५७ ॥

इति उत्प्रेक्षालङ्कारनिरूपणम्।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः।
कुतोऽपि हेतोर्वाच्या च प्रत्येतव्या च सोच्यते ॥ १५८ ॥

सर्वतः समन्तात् तरुं वृचम् आरुह्य दग्धा अदग्धा तां कियतीं दग्धां कियतीमदग्धामित्यर्थः अरण्यानीं महारण्यं पश्यतीव अवलोकयतीव ॥ १५६ ॥

यदिति। चन्द्रान्तः चन्द्रमण्डले यदेतत् वर्त्तत इति शेषः जलदलवस्य मेघखण्डस्य लीलां विलासं वितनुते धत्ते इत्यर्थः कृष्णमेघविन्दुरिवाभातीति यावत् लोकः तत् शशकः मृगविशेष इति आचष्टे कथयति मां प्रति नो तथा प्रतीभातीति शेषः अहं तत् शशकं नैव ब्रवीमि इति भावः। अहन्तु इन्दुं चन्द्रं तव अरीणां शत्रूणां त्वया निहतानामिति भावः विरहेण वियोगेन आक्रान्ताः विधुरिता इत्यर्थः याः तरुण्यः युवत्यः तासां कटाक्षा एव उल्काः तासां पातः उद्दीपकत्वेन क्रोधात् निक्षेप इति भावः तेन यद् व्रणं क्षतं दहनमिति यावत् तस्य यः किणः कृष्णवर्णचिह्नविशेषः, स एव कलङ्कः अपयशश्चिह्नविशेषः तेन अङ्किता आक्रान्ता आश्रितेत्यर्थः तनुः कलेवरं यस्य तथाभूतं मन्ये सम्भावयामि ॥ १५७ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति अप्रस्तुतेति। कुतोऽपि कस्मादपि हेतोः कारणात्

सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया ।
स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्या च जायमानेह दृश्यते ॥ १५९ ॥

तासु धर्मबाधया वाच्या यथा,—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः
सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

अत्र यथोक्तैर्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीदृग्विनोदः कुतः इति साक्षात् मृगयाभिनन्दनं सेयं वाच्या नाम प्रस्तुतस्तुतिः अहिंसा परमो धर्म इति धर्मं बाधते ॥ १६० ॥

धर्मबाधयैव प्रत्येतव्या यथा,—

अस्तोतव्यस्य स्तोतुमनर्हस्य या स्तुतिः प्रशंसन सा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा च वाच्या अभिधीयमाना प्रत्येतव्या प्रतीयमाना च उच्यते कथ्यते। सा च इह अस्मिन् प्रकरणे धर्मार्थकामानां त्रयाणां अन्यतमस्य बाधया व्याघातेन स्वाभिप्रायस्य प्रसिद्ध्या प्रसाधनेन च जायमाना उत्पद्यमाना प्रायः बाहुल्येन दृश्यते। तदेव धर्मबाधया वाच्या धर्मबाधया प्रतीयमाना, अर्थबाधया वाच्या अर्थबाधया प्रतीयमाना, कामबाधया वाच्या कामबाधया प्रतीयमाना चेति षड्विधा अप्रस्तुतप्रशंसेति फलितम् ॥ १५८—१५९ ॥

मेद इति। वपुः शरीरं मेदसां वपातिरेकजनितस्थौल्यानां छेदेन अपगमेन श्रमजनितेनेति भावः कृशं क्षीणम् उदरं यस्य तथोक्तम् अतएव लघु अभारवदित्यर्थः उत्साहयोग्यम् उद्यमार्हं भवति। सत्त्वानां प्राणिनां श्वापदानामिति यावत् चित्त मनः भयक्रोधयोः सतोः विकृतिमत् विकृत चित्तं लक्ष्यते अनुभूयते। इषवः शराः चले चञ्चले धावतीति यावत् लक्ष्ये शरव्ये सत्त्वे इति शेषः यत् सिध्यन्ति प्रविशन्तीति भावः स च चललक्ष्यप्रवेश इत्यर्थः धन्विनां धनुर्धराणाम् उत्कर्षः महत्त्वमित्यर्थः। अतः मृगयां व्यसनं मिथ्यैव वदन्ति लोका इति शेषः ईदृक् एतादृशः विनोदः आनन्दः कुतः? कस्माद् भवतीति शेषः मृगयातुल्यं विनोदस्थान नास्तीति भावः ॥ १६०॥

कालाक्खरदुस्सिक्खिअ बालअ रे लग्ग मम कण्ठम्मि ।
दोण्हं व णरअणिवासो समअं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालाक्षरदुःशिक्षितेत्यनेन लिपिज्ञानादिभिरधीतधर्मशास्त्राभिमतरूपकपोगण्डः कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगेति अभियुज्यते। तत्र यदि तं सतमेव कृते नरकः स्यात् स यद्यावयोः सहैव नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महासाहसे नियोगस्तस्येह साक्षादप्रस्तुतस्यास्तोतव्यस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रत्येतव्या नाम अप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेव बाधते ॥ १६१ ॥

अर्थबाधया वाच्या यथा,—

पङ्गो ! वन्द्यस्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषां
धन्योऽन्ध ! त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मुखानि ।
श्लाघ्यो मूक ! त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया यः
स्तोतव्यस्त्वं बधिर ! न गिरं यः खलानां शृणोषि ॥

कालाक्षरदुःशिक्षित बालक ! रे लग मम कण्ठे।
द्वयोरिव नरकनिवासः स्वमत यदि भवति तदा भवतु ॥ सं

कालाक्षरेति। कालेन कृष्णवर्णेन अक्षरेण दुःशिक्षितः असुशिक्षित इत्यर्थः तत् सम्बुद्धिः धर्मशास्त्रपाठेन अरसिक इति भावः रे बालक ! शिशुवदनभिज्ञ-इत्यर्थः मम कण्ठे लग कण्ठं धृत्वा मामालिङ्गस्व इति भावः। कस्याश्चित् कामुक्याः कमपि अधीतधर्मशास्त्रमजातस्त्रीसङ्गं युवकं प्रत्युक्तिरियम्। नन्वेव कृते परनारी-सङ्गात् नरकं स्यादित्यत्राह द्वयोरिति द्वयोरिव आवयोः नरके निवासः भवतीति शेषः यद्येतादृशाचरणे नरकं स्यात् तन्न केवलं तव ममापि भविष्यति तथा सति उभयो-रेकत्रावस्थानात् सोऽपि स्वर्गवास एवेति भावः अतः यदि स्वमतं स्वस्य अभीष्टं भवति, तादृशं नरकमिति भावः तदा भवतु ॥ १६१ ॥

पङ्गो इति। हे पङ्गो ! पादविकल ! त्वं वन्द्योऽसि प्रशंसनीयोऽसि, यस्त्वम्

अत्र स्तोतव्यानां पङ्ग्वन्धमूकवधिराणां बन्धधन्यस्लाघ्यस्तोतव्य-पदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानो-ऽर्थसिद्धिं बाधते ॥ १६२ ॥

अर्थबाधयैव प्रत्येतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्त्ययत्नसुलभानि ।
विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः ॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति मृगाणामसाक्षादभि-नन्दनं तेनेयम् अस्तोतव्यानाम् अमीषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते॥१६३॥

कामबाधया वाच्या यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासं ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ ।
धण्णाओ ताओ जाणं वहुवल्लह ! वल्लहो ण तुमं ॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति या इयम् अतिरक्तायाः

अर्थे अर्थनिमित्तं परेषां धनिनामित्यर्थः गृहं न यासि न गच्छसि, हे अन्ध । चक्षुर्विकल । त्वं धन्यः पुण्यवानित्यर्थः यत् यत' धनमदवतां धनगर्वितानां जनानां मुखानि न ईक्षसे नावलोकयसि । हे मूक । वागिन्द्रियविकल । वर्णानुच्चारक-इत्यर्थः त्वमपि स्लाघ्यः प्रशंस्य', यस्त्वम् अर्थाशया धनलालसया कृपणं व्ययकुण्ठं धनिनमित्यर्थः न स्तौषि न प्रशंससि । हे वधिर । श्रवणेन्द्रियविकल । त्व स्तोतव्यः स्तोतुमर्हः यस्त्वं खलानां दुर्जनानां गिरं न शृणोषि नाकर्णयसि ॥१६२ ॥

काममिति । हरिणाः मृगाः वनेषु अयत्नसुलभानि अनायाससुप्रापाणि तृणानि कामं यथेष्टं खादन्ति भक्षयन्ति, धनिषु दैन्यं दीनभावं कातरतां न विदध ति न प्रकटयन्तीत्यर्थः ते हरिणा' पशवः किल अज्ञा एवेति भावः वय धनिषु दैन्यप्रकटनपरा इति भावः सुधियः सुबुद्धयः ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १६३ ॥

न मुञ्चति दीर्घश्वासं न रुदन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः ।
धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ । वल्लभो न त्वम् ॥

नेति । हे बहुवल्लभ ! बहूनां नारीनां वल्लभः प्रियः तत्सम्बुद्धिः त्वं यासां

साक्षादस्तोतव्यस्तुतिः सेयं वाच्या नाम अप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते ॥ १६४ ॥

कामबाधयैव प्रत्येतव्या यथा,—

सुहउच्छअअ्जणन्दुल्लहं प्पिदूराहि आणेन्ता ।
उअआरअजरजीअम्पणेन्त ण कआवराहोसि ॥

अत्र पूर्वोक्तास्मदभिप्रायसिद्ध्या एवं नाम त्वया अस्माकम् उपकृतं येन जीवितमपि हरन्नापराध्यसीति ज्वरम्प्रति यदतिरक्ततया वाक्यान्ते नेह अस्तोतव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते । सेयं प्रत्येतव्या नाम अप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधया सर्वान् अपि कामान् बाधते ॥ १६५ ॥

इत्यप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारनिरूपणम् ।

विविच्चितगुणोत्कृष्टैर् यत् समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ १६६ ॥

नारीणां वल्लभो न, ता धन्याः पुण्यवत्यः नार्यः दीर्घश्वासं न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति न रुष्यन्ति न कुप्यन्ति न विरहेण क्लिष्टाश्च भवन्ति ॥ १६४ ॥

सुखपृच्छकं जनं दुर्लभमपि दूरादि आनयिता ।
उपकारकज्वर । जीवं प्रणयन् न कृतापराधोऽसि ॥ सं

सुखेति । हि यतः सुखं पृच्छतीति सुखपृच्छकः सुखप्रश्नकारक इत्यर्थः तं जनं प्रियजनमित्यर्थः दुर्लभमपि दुष्प्रापमपि प्रोषितत्वादिति भावः दूरात् दूरदेशात् आनयिता प्रापक इत्यर्थः पीडाश्रवणेन सत्वरमुपस्थापक इति भावः अतएव हे उपकारक हितकर ! ज्वर ! त्वं जीवं प्राणान् प्रणयन् हरन्नपि न कृतापराधः असि नापराद्धोऽसि त्वदाक्रमणात् मे प्राणापगमेऽपि एतस्मिन् काले यत प्रियतमं सन्निधौ आनीतवानसि तेन त्वामुपकारकं मन्ये न तु प्राणहरणादपराधिनमिति निष्कर्षः । कस्याश्चिद्विरहिण्या उक्तिः ॥ १६५ ॥

तुल्ययोगितां लक्षयति विवक्षितेति । विवक्षितस्य वक्तुमिष्टस्य गुणस्य उत्कृष्ट्ये उत्कर्षाय समीकृत्य यत् कस्यचित् स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कीर्त्तन कथनं सा तुल्ययोगिता मता ॥ १६६ ॥

साभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

शेषो हिमगिरिस्त्वञ्च महान्तो गुरवः स्थिराः।
इमां लङ्घितमर्य्यादां चलन्तीं बिभृथ क्षितिम्॥

अत्र अभिधीयमानमहत्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहितुषारशैलाभ्यां सह स्तुत्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वात् इयं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता॥ १६७॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च।
क्षणद्वय न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम्॥

अत्र घनारब्धान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानां मृगाक्षीसङ्गतानां तड़िद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेन अभिधानात् इयं निन्दार्था तुल्ययोगिता॥ १६८॥

प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुवेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाला इति श्रुतिम्॥

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता॥ १६९॥

शेष इति हे राजन्नित्यध्याहार्य्यम्। शेषः अनन्तदेवः हिमगिरिः हिमालयः त्वञ्च महान्तः गुरवः स्थिराः अचञ्चलाः सन्तः इमां लङ्घिता अतिक्रान्ता मर्य्यादा स्थितिः यया तादृशीं चलन्तीम् अस्थिरा क्षितिं पृथ्वीं बिभृथ पालयथ॥ १६७॥

सङ्गतानीति। घन निविडं दृढ़मित्यर्थं घने मेघे च आरब्धानि उत्पन्नानि मृगाक्षीणां नारीणां सङ्गतानि रुङ्गाः तडितां विद्युतां विलसितानि स्फुरितानि च क्षणद्वय स्वयं न तिष्ठन्ति अतिचपलाः स्त्रियस्तडितश्चेति भावः॥ १६८॥

यम इति। यमः प्रेतराजः कुवेरः धनपतिः वरुणः जलाधिपतिः सहस्राक्षः सुरपतिः भवान् पृथिवीपतिरिति भावः अपि एते पञ्च लोकान् जगन्ति पालय

प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते ।
रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः ॥

अत्र योऽयं सेवादिर्मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतुस्तुल्यत्वेन योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत् क्रियायां समावेशः सोऽमीषां मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्योर्विषोपभोगतुल्यतां गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ॥ १७० ॥

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।
स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ १७१ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा,—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते ॥ १७२ ॥

न्तीति लोकपाला इति नास्ति अन्यः विषयः प्रतिपाद्यः यस्याः तादृशीम् अनन्यगामिनीमिति यावत् श्रुति प्रसिद्धिं बिभ्रति दधति ॥ १६९ ॥

राजनमिति । अहो आश्चर्यं साहसिकाः सहसाकारिणः अविमृश्यकारिण इत्यर्थः नराः राजानं सेवन्ते अपि, विषम् उपभुञ्जते अपि परस्त्रीभिः परकीयाभिः नारीभिः रमन्ते च । राजसेवनं विषभक्षणं परस्त्रीरमणञ्च साहसिककार्य्यमिति सर्वथा परिहरणीयमिति भावः ॥ १७० ॥

अन्ये इति । अन्ये अपरे विद्वांसः सुखनिमित्ते सुखहेतौ च वस्तुनि विषये स्तुतिनिन्दार्थं सुखनिमित्ते स्तुत्यर्थं दुःखनिमित्ते निन्दार्थमित्यर्थः तुल्यत्वे तुल्यतायाः सत्यामित्यर्थः तुल्ययोगिताम् आहुः कथयन्ति ॥ १७१ ॥

आहूतस्येति । अभिषेकाय राज्ये इति शेषः आहूतस्य आमन्त्रितस्य इत्यर्थः वनाय वनं गन्तुमित्यर्थः विसृष्टस्य नियुक्तस्य च तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि अणुरपि आकारविभ्रमः आकृतिविकृतिः मया न लक्षितः नानुभूतः ॥ १७२ ॥

निन्दार्थो यथा,—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा।
यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमालाभ्याम् अर्चयति तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते॥ १७३॥

इति तुल्ययोगितालङ्कारनिरूपणम्।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः।
स लेशः स्यात्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते॥ १७४॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा,—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि॥

अत्र या इयम् उत्तरार्द्धे राज्ञो वीर्य्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्यायाः निरन्तरान् भोगान् निर्विविक्षोर्दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभिप्रेत्य योऽयं विदग्धसख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणोक्तः सोऽयं दोषस्य गुणीभावो नाम लेशतोऽल्पतया शनैः अनन्यविदित उच्यमानो लेश इति उच्यते॥ १७५॥

य इति। यश्च जनः परशुना कुठारेण निम्बं निम्बतरु छिनत्तीति शेषः यश्च एन निम्बं मधुसर्पिषा मधुना घृतेन च सिञ्चतीति शेषः यश्च एनं निम्बं गन्ध-

तेन क्रियायाः क्वचित् आन्तरविशेषणयोगाद् व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि व्याख्यातम्। यथा,—

शय्यन्ते हतशायिकाः पथि तरुच्छायानिषण्णाध्वगैः
श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरास्यन्त उष्ट्रासिकाः।
शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि सखि! ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्त्तते॥

अत्र उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इति अमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्मा एवुलैव प्रत्याय्यते स आख्याताभ्यां सामान्यरूपेण एवु लन्ताभ्यां विशेषरूपेण बहुवचनं च इह कुत्सातिशयार्थम्। या हि नाम उष्ट्रस्य कुत्सावत्यो बहुप्रकारवत्यो वक्षःसु आसिका याश्च हतानाम् अतिशयवत्यः ता तथाभूता एव भूयस्यः शायिकाः प्रतीतास्ताभिर्विशेषरूपाभिः इयम् आसिका शायिका च उपमानोपमेयं सम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहात् लकारेण अपि बहुत्वेनैव प्रत्याय्यते। तेन उष्ट्रासिका इव असनानि हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति वाक्यार्थो भवति। सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः॥ २४५॥

शय्यन्ते इति। हे सखि! ग्रीष्मस्य निदाघस्य मध्यन्दिने मध्याह्ने पथि मार्गे तरुच्छायासु वृक्षच्छायासु निषण्णाः स्थिताः अध्वगाः पथिकाः तैः हतशायिकाः हताना व्यापादितानां शायिकाः शयनानीत्यर्थः शय्यन्ते आश्रयन्ते यथा व्यापादिता जनाः विपर्य्यस्तभावेन भूमौ लुठन्ति तथा पथिकाः तरुतलेषु लुठन्तीति भावः, धार्म्मिकजनैः धर्म्मार्जनार्थमागतैरिति भावः श्रीकण्ठस्य शिवस्य आयतनेषु मन्दिरेषु उष्ट्रासिका उष्ट्रस्येव क्रुञ्चोपवेशनानि आस्यन्ते क्रियन्ते इत्यर्थः दयितस्य प्रियस्य अभिसारणविधौ अभिगमनव्यापारे सज्जानां शून्ये जनरहिते तत्र निकुञ्जशाखिनि लतादिवेष्टिते वृक्षतले इत्यर्थः निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः रम्यः मनोहरः क्षणः समयः वर्त्तते उपतिष्ठते॥ २४५॥

क्वचित् पुनर्बाह्यमपि क्त् रूपं क्तदर्थरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

> शतं वारानुक्तः प्रियसखि! वचोभिः स परुषैः
> सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः।
> कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटयः
> तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति॥

अत्र वारानिति वारशब्दः क्तदन्तः वारसङ्ख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच् क्तदर्थः तौ इमौ द्वावपि आवृत्तिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः। नन्वेवम् उष्ट्रासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मतेव नपुंसकलिङ्गतापि प्राप्नोति। यथा मृदु पचति प्रशस्तं पठतीति उच्यते। त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति वाह्यमाभ्यन्तरं वाह्याभ्यन्तरञ्च। तत्र वाह्यं कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपम् उष्ट्रासिकादि, वाह्याभ्यन्तरं गुणरूपं मृद्वादि। तेषु वाह्यं सोऽयम् इत्यभिधायाः सम्बन्धादभेदोपचारेण अविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिंषत् कथमिव स्वलिङ्गं जह्यात्। आभ्यन्तरन्तु विशेषापरिग्रहादाविष्टलिङ्गसङ्ख्यं कथमिव अन्यलिङ्गं गृह्णीयात्। वाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्वलिङ्गविरहे गुणवचनानाम् आश्रयतो लिङ्गवचनानीति विशेष्यलिङ्गग्राह्यमेव भवति॥ २४६॥

शतमिति। हे प्रियसखि! स धृष्टः निर्लज्ज इत्यर्थः परुषैः कटुभिः वचोभिः वाक्यैः शतं वारान् उक्तः कथितः निर्भर्त्सित इति यावत् पदनिपतितः चरणतलपतितोऽपि पार्ष्णिहतिभिः पार्ष्णिप्रहारैः सहस्रं वारानिति शेषः निर्धूतः निराकृतः। पुनः किञ्च इह अस्मिन् धृष्टे भ्रुकुटयः कियत् कृत्वः कतिवारानित्यर्थः बद्धाः इति न वेद्मि न जानामि, तथापि मां क्लिश्यन् अनुसरन्निति भावः क्षणमपि न विरमति न निवर्त्तते॥ २४६॥

तद्धितकृत्सु च उक्तः । थालादिना उच्यते । यथा,—

अकृतकवलारम्भैर्भूयोभयस्थगितेक्षणाः
किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा मुहुर्मृगपङ्क्तयः ।
गगनमसकृत् पश्यन्त्येतास्तथाश्रुघनैर्मुखैः
निपतति यथा शृङ्गाग्रेभ्यो भ्रमन्नयनोदकम् ॥

अत्र आद्यः प्रकारवचने थाल् । अनेकवारानित्यर्थे असकृदिति तद्धितेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्नाऽव्ययेन, स्थित्वेति कृता, मुहुरिति कृदर्थे वीप्सया च क्रियाविशेषणेन सह विशेष्यते । द्वितीयस्य यथा, भ्रमन्नयनोदकं निपततीति शब्दलक्षितया पतनक्रियया तमेव अर्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवति । सोऽयं कृत्तद्धितसमासाव्ययानां सन्निपातेऽपि क्रियापरिकरे यथा तथा इत्येतयोः प्राधान्यात् तद्धितेनैव उपदिश्यते । एतेन तद्-यदोर्विपर्ययस्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः ॥ २४७ ॥

तद् यथा,—

जह जह णिसासमप्पइ तह तह वेपइदतरङ्गपडिमापडिअं ।
किंकाअव्वविमूढं वेवइ हिअअं उअहिणो ससिविम्वं व्व ॥

अकृतेति । एता मृगपङ्क्तयः मृगकदम्बकानि भूयोभयेन अतिभयेन स्थगिते निश्चले इत्यर्थः ईक्षणे नेत्रे यासां तथाभूताः सत्यः किमपि कथमपि वलिता व्यापारिता ग्रीवा यस्मिन् तद् यथा तथा मुहुः पुनः पुनः स्थित्वा स्थितिं विधाय अकृतः कवलानामारम्भः यैः तथाभूतैः ग्रासव्यापारविरतैरिति यावत् अश्रुघनैः बाष्पपूर्णैरिति यावत् मुखैः वदनैः असकृत् पुनः पुनः तथा गगनम् अन्तरीक्षं पश्यन्ति निरीक्षन्ते यथा शृङ्गाग्रेभ्यः भ्रमत् निर्गलत् नयनोदकं नेत्रजलं निपतति । अत्र तथा यथेति च प्रकारवचने थाल्प्रत्ययः ॥ २४७ ॥

यथा यथा निश्वासमर्पयति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम् ।
किं कर्त्तव्यविमूढं वेपते हृदयमुदधेः शशिविम्बमिव ॥

अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीप्सा भवति। सोऽयम् एवं प्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः ॥२४८॥

क्रियाविशेषणं केचित् सम्बोधनमपीष्यते।
सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥२४९॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्योत्सववैजयन्ति! मुकुटस्रग्वेणि! गौरीपतेः
त्वां रत्नाकरपत्नि! जह्नुतनये! भागीरथि! प्रार्थये।
त्वत्तोयान्तशिलानिषस्नवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेङ्खतः
त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्योत्सववैजयन्तीत्यादिभिः परिच्छिद्यते। तत्र यथाकथञ्चिदपि उच्यमानोऽर्थः क्रियाविशेषणं नातिक्रामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ २५० ॥

यथा यथा निश्वासम् अर्पयति निश्वसितीत्यर्थः तथा तथा उदधेः समुद्रस्य वेपितेषु तरङ्गेषु ऊर्म्मिषु प्रतिमया प्रतिविम्बेन पतित शशिविम्बमिव हृदयं किङ्कर्त्तव्यविमूढम् इतिकर्त्तव्यतापराङ्मुखं सत् वेपते कम्पते ॥ २४८ ॥

क्रियेति। केचित् विद्वद्भिरिति शेषः सम्बोधनमपि क्रियाविशेषणम् इष्यते। तस्य लक्षणादयः सम्बन्धिभिः सम्बन्धयुक्तैः पदैः लक्ष्यन्ते अनुभूयन्ते ॥ २४९ ॥

धर्मस्येति। धर्मस्य उत्सवे उद्घोषणव्यापारविशेषे वैजयन्ती पताका तत्सम्बुद्धिः। गौरीपतेः हरस्य मुकुटस्रक् किरीटपुष्पमाला तद्रूपेत्यर्थः वेणी प्रवाहः यस्याः तत्सम्बुद्धि हरशिरश्चारिणीत्यर्थः रत्नाकरस्य समुद्रस्य पत्नी तत्सम्बुद्धिः। हे जह्नुतनये जह्नुमुनिकन्ये! पुरा जह्नुर्नाम कश्चित् राजर्षिस्तपस्यन् भगीरथेनानीयमानां गङ्गा स्व पूजोपकरणं स्रोतसा प्लावयन्तीमालोक्य गण्डूषेण पपौ। ततो भगीरथाराधनप्रीतः पुनस्तां पीतां गङ्गां जानुविदारणेन उदरात् निःसारयामासेति पुराणवार्त्ता अतएवास्या जाह्नवीत्वमिति भावः हे भागीरथि! गङ्गे! त्वां प्रार्थये याचे। किमित्याह तव तोयस्य अन्ते प्रान्तदेशे या शिला तस्यां निषस्नं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य तव वीचिभिः तरङ्गैः प्रेङ्खतः स्पन्दमानस्य तव नाम

लक्षणपरिकरो यथा,

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुम्भोच्चकुचेन वक्षसा ।
मुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य ! कान्ता कथय क्व वर्त्तते ?॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिष्क्रियन्ते सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ २५१ ॥

हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वयाऽपुण्या जनोक्तयः ।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे ॥

अत्र प्रथमतृतीयपादयोः त्वया त्वयेति हेतू द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परिष्क्रियेते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ २५२ ॥

सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु ! कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्त्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

स्मरतः चिन्तयतः त्वयि अर्पिते दृशौ येन तथाभूतस्य मे मम प्राणाः प्रयास्यन्ति निर्गमिष्यन्ति ॥ २५० ॥

महेति । हे वयस्य । मित्र ! सा कान्ता महान् प्रथिमा पृथुत्वं विस्तारो यस्य तादृशेन अतिविस्तारिणेत्यर्थः जघनस्थलेन कटिपुरोभागेन नितम्बभागेन वा महेभस्य महागजस्य कुम्भौ इव उच्चौ उन्नतौ कुचौ यत्र तथाभूतेन वक्षसा वक्षस्थलेन तथा दीर्घे आयते उज्ज्वले लोले चञ्चले चक्षुषी यत्र तथाविधेन मुखेन उपलक्षणे तृतीया क्व कुत्र वर्त्तते तिष्ठति ॥ २५१ ॥

त्वयेति । त्वया जगन्ति पुण्यानि पवित्राणि, त्वयि जनानाम् उक्तयः प्रवादाः अपुण्याः अपवित्राः कुत्सापूर्णा इत्यर्थः । त्वया लोकाः प्रजाः नाथवन्तः आश्रयवन्तः-स्वामिपुत्रप्रसावादिति भावः त्वम् अनाथा अनाश्रया सती वननिर्वासनादिति भावः विपद्यसे म्रियसे । सीतामुद्दिश्य रामस्योक्तिरियम् ॥ २५२ ॥

अनेनेति । हे रम्भोरु ! अनेन पुरतः परिदृश्यमानेनेति भावः यूना तरुणेन पार्थिवेन राज्ञा सह शिप्रा नाम नदी तस्याः तरङ्गानिलैः ऊर्मिवातैः कम्पिता

अत्र अनेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिष्क्रियते सोऽयं सहार्थपरिकरः ॥ २५३ ॥

तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योऽन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥

अत्र अन्योऽन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिष्क्रियते सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ २५४ ॥

उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय ।
सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥

अत्र नमस्तुभ्यम् इत्युपपदार्थः समस्तपदैः परिष्क्रियते सोऽयम् [illegible]पपदपरिकरः ॥ २५५ ॥

अत्र [illegible]रूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः ।
[illegible]त्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ २५६ ॥

सञ्चालितासु न तु छिन्नोन्मूलितास्विति भावः एतेन शैत्यमान्द्ये उक्ते । उद्यानपरम्परासु उपवनश्रेणीषु विहर्त्तुं रन्तुं ते तव मनसः चित्तस्य रुचिः अनुरागः कच्चित् ? ॥ २५३ ॥

इन्दीवरेति । अयं नृपः राजा इन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वत् श्यामा तनुर्यस्य तथाभूतः । त्वं रोचनावत् गौरी शुभ्रा शरीरयष्टिः यस्याः तथाभूता । अतः वां युवयोः तडित्तोयदयोः विद्युन्मेघयोरिव योगः सम्मेलनम् अन्योऽन्यशोभापरिवृद्धये परस्परशोभावर्द्धनाय अस्तु भवतु ॥ २५४ ॥

प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षाणि परिदृश्यमानानि वस्तूनि पृथिव्यादयः विषयाः मूर्त्तयः यस्य तथाभूताय पृथिवीजलवाय्वग्निवियच्चन्द्रसूर्य्ययजमानमूर्त्तये इत्यर्थः जगतां हिताय हितकारिणे विश्वेषां स्थितिः पालनं प्रलयः संहारः सम्भवः सृष्टिः तेषां कारणं हेतुः तस्मै त्रैगुण्यमयाय इत्यर्थः सर्वात्मने विश्वस्वरूपाय विजितः कोपेन मनोभवः येन तथाभूताय त्रिभुवनप्रभवे त्रिलोकस्वामिने शिवाय तुभ्यं नमः ॥२५५॥

[illegible] रूपमेति । उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः शब्दभङ्गिभिः अर्थभङ्गिभिः

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,—

कहं कहं वि रएइ पअं मग्गं पुलएइ छेज्जमाविसइ।
चोरव्व कई अत्थं लद्धुं दुक्खेण ठाणेण णिव्वहइ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैः भिन्नार्थैः अभिन्नार्थविरचनादि-क्रियानिवेशिभिः कविचोरयोः अप्रसिद्धम् औपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयम् औपम्यपरिकरः॥ २५७॥

अर्थकृतो रूपके यथा,—

विदए गअणसमुद्दे दिअसे सूरेण मन्दरेण व्व महिए।
णीअइ मइरव्व संज्झा तिस्सा मग्गेण अमुअकलसो व्व ससी॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दर-मदिराऽमृतकलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिः अर्थैः पर-स्परोपमानात् साधर्म्यम् उत्पादितमित्यर्थोऽयं कारः॥ २५८॥

शब्दार्थभङ्गिभिः इत्यर्थः यत् साधर्म्योत्पादनं सादृश्यजननम् अन्ये कवय इ।ृ। २ तं परिकरं विदुः जानन्ति॥ २५६॥

कथं कथमपि रचयति पदं मार्गं प्रलोकयति छेद्यमाविशति।
चौर इव कविरर्थं लब्धुं दुःखेन स्थानेन निर्वहति॥

कथमिति। कविः कवयिता चौर इव अर्थं प्रतिपाद्यवस्तु धनञ्च लब्धुं प्राप्तुं कथं कथमपि अर्थसङ्गतिपरत्वेन भयेन चेति भावः पदं सुप्तिङन्तं पादविक्षेपञ्च रचयति प्रयुङ्क्ते करोति च। मार्गं रीतिविशेषमित्यर्थः पन्थानञ्च प्रलोकयति अनुसरति पश्यति च। छेद्यं छिद्यते विशिष्यते अनेनेति छेद्यं छन्दोविशेषमिति यावत् सन्धिच्छेदनयोग्यं स्थानञ्च आविशति आश्रयति दुःखेन अर्थचिन्ताजनितेन राजदण्डजनितेन चेति भावः स्थानेन अवस्थानेन निर्वहति कालं नयति इत्यर्थः॥ २५७॥

वितते गगनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते।
नीयते मदिरेव सन्ध्या तस्या मार्गेण अमृतकलस इव शशी॥

वितते इति। वितते विस्तृते गगनं समुद्र इव तस्मिन् दिवसे सूर्येण

उभयकृत — विरोधश्लेषो यथा,—

रइमुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो ।
वहइ पिअसङ्गमम्मि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जले क्रीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽर्थतश्च उपस्कारः कृत इति उभयकृतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः । एवमलङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥२५९॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि ।
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ २६० ॥

तत्र शब्दैकावली यथा,—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या

वेगेव मन्थनदण्डभूतेन तदाख्यपर्वतभेदेनेव मथिते विलोडिते सति मदिरेव वारुणीव सन्ध्या तथा तस्याः सन्ध्यायाः मार्गेण अमृतकलस इव सुधाकुम्भ इव शशी चन्द्रः नीयते जनैः अधिगम्यते इत्यर्थः ॥ २५८ ॥

रतिमृणालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलसः ।
वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनयुवतिजनः ॥

युवतिजनः रत्यर्थं मृणालम् आभरणं यस्य तथाभूतः तथा नलिनीदलैः पद्मपत्रैः स्थगितौ आच्छादितौ स्तनौ कलसाविव येन तथाविधः जलक्रीडायामिति भाव अतएव प्रियसङ्गमेऽपि कान्तसहवासेऽपि मदनस्य कामस्य आकल्पः भूषणं मृणालादिरिति भावः विरहसन्तापशान्त्यर्थमिति भावः तेन प्रसाधनं देहस्य अलङ्करणं वहति धत्ते ॥ २५९ ॥

एकावलीं लक्षयति एकावलीति । या एकावली नाम अलङ्कारः सापि परिकरात् भिन्ना पृथक् नहि नैव इत्यर्थः । सापि एकावली शब्दार्थोभयभेदतः शब्दभेदात् अर्थभेदात् शब्दार्थभेदाच्च त्रिधा त्रिप्रकारा शब्दैकावली अर्थैकावली शब्दार्थैकावलीत्यर्थः समुद्दिष्टा कथिता ॥ २६० ॥

विभिन्नार्थया पय: कर्म्मकारकम् उपस्क्रियते सा इयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेद: ॥ २६१ ॥

अर्थैकावली यथा,—

किमिति कवरी याहक् ताहग् दृशौ किमकज्जले
न खलु लिखिता: पत्नावल्य: किमद्य कपोलयो: ।
अयमयमयं किञ्च क्वाम्यत्यसंस्मरणेन ते ।
प्रियसखि ! सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छद: ॥

अत्र अयमयमयमिति सर्वनामपरामृश्यमाणया प्रागुपन्यस्तकारणभूतया ततोऽन्यया वा तथाविधया अर्थैकावल्या परिच्छद इति कर्त्तृकारकम् अभिन्नार्थ इव परिष्क्रियते । सेयम् अर्थैकावली परिकरस्यैव भेद: ॥ २६२ ॥

उभयैकावली यथा,—

अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया ।

पर्वतेति । पयोष्णी गङ्गा पय: सलिलं पर्वतभेदि पर्वतं भित्त्वा निर्गच्छत् पवित्रं विशुद्धं पापध्वंसकरञ्च अन्यत्र पर्वतभेदी गिरिविदारी य: पवि: वज्रं तेन त्रायते रक्षतीति पर्वतोपद्रवात् जगदिति भाव: तम् । पुरा पक्षवन्त: पर्वता आसन् ते च समये समये [illegible] देशे पतन्ति स्म तं देशमुत्सादयामासु: । तदवलोक्य त्रिलोकीपति: इन्द्र: वज्रेण तेषां पक्षान् चिच्छेद तत: प्रभृति ते स्थावरा जाता इति पुराणवार्त्ता । नरकस्य निरयस्य कुम्भीपाकादे: पापजनितस्येति भाव: अन्यच तदाख्यासुरस्य जैत्रं ध्वंसकरम् । बहुमत बहुजनाहतं गहन निविडं सान्द्रमित्यर्थ: अन्यत्र बह्वो मतङ्गा हस्तिन: तान् हन्तीति तथोक्तम् अतएव हरिमिव इन्द्रमिव हरिमिव विष्णुमिव हरिमिव सिंहमिव वहति दधाति पश्यत अवलोकयत ॥ २६१ ॥

किमिति । हे प्रियसखि ! कवरी केशपाश: याहक् पूर्वं यथा विरचितेत्यर्थ: ताहक् तदवस्थेत्यर्थ: किमिति अलङ्कृता कथमित्यर्थ: । दृशौ नयने अकज्जले कज्जलरहिते किम् किमर्थमित्यर्थ: अद्य कपोलयो: गण्डयो: पत्नावल्य: पत्नलता: न खलु नैव लिखिता: रचिता: किम् कथम् ? सखीनां हस्ते: न्यस्त: [illegible]

अहमपि न तया न तया वद राजन्! कस्य दोषोऽयम् ॥

अत्र अम्बास्नुषा स्वदर्थलक्षणैः अर्थैः तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैः एकावलीक्रमेण मिथोऽनुस्यूतैः मिथोऽनुस्यूते एव तुष्यतीति क्रियाहेतुर्मया इत्यादिभिः परिच्छिद्यते। सेयम उभयग्रन्थित्वादुभयैकावलीपरिकरस्यैव भेदः ॥ २६३ ॥

इति परिकरालङ्कार निरूपणम् ।

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्ववर्त्तिना ।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते ॥
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।
सम्पुटं रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदाः ॥ २६४ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः ।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोः अपि वाक्ययोरादिपदस्थया

चितः अर्पितो वा अयम् अयम् अय परिदृश्यमान इत्यर्थः ते तव विलासपरिच्छदः विभ्रमालङ्करणम् असंस्करणेन सत्काररहित्येन क्लाम्यति मलिनीभवति किञ्च किमर्थञ्च ? ॥ २६२ ॥

अम्बेति। अम्बा माता मया करणेन न, स्नुषया पुत्रवध्वा मद्भार्ययेत्यर्थः न तुष्यति। सापि मद्भार्येत्यर्थः अम्बया मात्रा न मया न तुष्यतीति सम्बन्धः। अहमपि तया मात्रा न तया स्नुषया भार्ययेत्यर्थः तुष्यामीति विभक्तिव्यत्ययेन अन्वयः। हे राजन्। अयम् अस्माकं परस्परासन्तोष इत्यर्थः कस्य दोषः ? वद। दुरदृष्टपरिपाकोऽयमिति भावः ॥ २६३ ॥

दीपकं लक्षयति क्रियेति। एकत्र वर्त्तिना एकस्थानस्थितेन क्रियागुणजातिद्रव्यवाचिना क्रियावाचिना गुणवाचिना जातिवाचिना द्रव्यवाचिना चेत्यर्थः चेत यदि सर्वेषां वाक्यानाम् उपकारम् उपयोगः भवतीति शेषः तत् दीपकं निगद्यते कथ्यते। अर्थावृत्त्यादयः अष्टौ तस्य दीपकस्य भिदाः भेदाः ॥ २६४ ॥

चरन्तीति। ते तव दन्तिनः गजाः चत्वारः अम्भोधयः तेषां वेलाः तटानि उद्यानानि उपवनानि तेषु कुन्दभासः कुन्दकुसुमकान्तयः गुणाः शौर्यदयादयश्च

एव उपकारः क्रियते इति आदिदीपकम् इदं क्रियाविषयम् उच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २६५ ॥

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेन आदिदीपकम् इदं जातिविषयम् उच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥२६६॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेन आदिदीपकम् इदं गुणविषयम् उच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥२६७॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता दैवतर्द्धयः।

चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु लोकालोकपर्वतकुञ्जदेशेषु चरन्ति राजन्ते इत्यर्थः। आसमुद्रक्षितिविजयित्वादिति भावः लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमरः। राजविषया रतिभावोऽयम्। अत्रादिपदीभूतया चरन्तीति क्रियया वाक्ययोरन्वय इति क्रियाविषयं दीपकम् ॥ २६५ ॥

पवन इति। दक्षिणः दक्षिणदेशादागतः पवनः मलयवायुरित्यर्थः वीरुधा लतानां जीर्णं शुष्कं पत्रं हरति पातयतीत्यर्थः। स एव पवन एव नताङ्गीनां यौवनभरेणेति भावः नारीणां मानभङ्गाय प्रणयकोपशान्तये इत्यर्थः कल्पते प्रभवति ॥ २६६ ॥

श्यामला इति। दिशः प्रावृषेण्याभिः वार्षिकीभिः जीमूतपङ्क्तिभिः मेघकदम्बैः, भुवश्च भूतलानि च सुकुमाराभिः मृदुलाभिः नवशाद्वलराजिभिः नवतृणश्रेणिभिः श्यामलाः श्यामवर्णाः भवन्तीति शेषः ॥ २६७ ॥

विष्णुनेति। विक्रमे पराक्रमे त्रिपादक्रमणे च तिष्ठतीति तथोक्तेन विष्णुना

अत्र विष्णुना इत्यादि पादे द्रव्यपदं तेन आदिदीपकम् इदं द्रव्यविषयम् उच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ २६८ ॥

अर्थावृत्तिर्यथा,—

हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति वकुलेषु मोदते मरुति।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी ॥

अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयते इत्येतैः पदैः स एवार्थ आवर्त्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयम् अर्थावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ २६९ ॥

पदावृत्तिर्यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम्।
यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

अत्र उद्ग्रीवं करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीति अर्थयोः उत्कण्ठयतीति पदम् आवर्त्तमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ २७० ॥

उभयावृत्तिर्यथा। जय देव! भुवनभावन! जय भगवन्!
निखिलवरद! निगमनिधे!।

वामनरूपिणेति यावत् दानवानां वलिप्रभृतीनां विभूतयः सम्पदः चिर्लोकाधिपत्यानीत्यर्थः क्वापि नीताः क्षयं गमिता इत्यर्थः देवतानां इन्द्रादीनां ऋद्धयः सम्पदः कुतोऽपि आनीता आसन् अभवन् ॥ २६८ ॥

हृष्यतीति। कामी जनः इह अस्मिन् मधौ वसन्ते चूतेषु आम्रेषु विकसितेष्विति भावः हृष्यति हर्षं प्राप्नोति वकुलेषु विकसितेष्विति भावः चिरं सततं तुष्यति मरुति वायौ वहतीति भावः मोदते उल्लसति पिकेषु कोकिलेषु कलकूजिषु मधुरं रुवत्सु प्रीयते प्रीतिमनुभवति च ॥ २६९ ॥

उत्कण्ठयतीति। मेघानां माला श्रेणिः कलापिनां मयूराणां वृन्दं समूहम् उत्कण्ठयति उद्ग्रीवं करोति। मकरध्वजः कामः अद्य मेघोदये इति भावः यूनां तरुणानां प्रोषितानामिति शेषः मानसम् उत्कण्ठयति प्रियार्थमिति भावः ॥ २७० ॥

जय रुचिरचन्द्रशेखर !

जय मदनान्तक ! जयादिगुरो ! ॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्च आवर्त्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयम् उभयावृत्तिर्दीपकस्य भेदः ॥ २७१ ॥

आवली यथा,—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहः

त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम् ।

न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ॥

अत्र पूर्वार्द्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्थया असीति क्रियया दीप्यते । ततः तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थं आवर्त्तमानः क्रियान्तरेण सम्बध्यते । चतुर्थपादे तु पुनरपि तेनैव रूपेण अस्त्यर्थेन भवतिना सम्बध्यत इति । सेयं वृत्तीनाम् आवृत्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति ॥ २७२ ॥

जयेति । हे भुवनभावन ! जगत्कारण । देव ! जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व, हे भगवन् । निखिलवरद । सर्वाभीष्टप्रद ! निगमनिधे ! श्रुतिप्रतिपाद्यरत्न ! जय । हे रुचिरचन्द्रशेखर ! उज्ज्वलचन्द्रचूड़ ! जय हे मदनान्तक । कामशत्रो । जय हे आदिगुरो ! जय ॥ २७१ ॥

त्वमिति । त्वम् अर्कः सूर्य्यः त्वं सोमः चन्द्रः, त्व पवनः वायुः, त्व हुतवहः अग्निः, त्वम् आपः जलं त्व व्योम आकाशम् उ भोः त्वं धरणिः पृथ्वी त्वम् आत्मा यजमानश्च असि सूर्य्याद्यष्टमूर्त्तिस्त्व भवसीत्यर्थः परिणताः स्थविराः पुरातनाः परिमितामिति यावत् विद्वांस इत्यर्थः त्वयि एवम् इत्थ परिच्छिन्नां परिच्छेदविषयिणीं गिरं वाचं बिभ्रति दधति प्रयुञ्जते इत्यर्थः वयम् इह संसारे त्वं यत् न भवसि तत् तत्त्वं न विद्मः न जानीमः सर्वजगन्मयस्त्वं न केवलम् अर्काद्यष्टमय इति भावः ॥ २७२ ॥

सम्पुटं यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विड़वेसु चलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्स॥

अत्र नवपल्लवे इत्यादीनि अशोकस्येति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी सम्पुटक्रमेण मिथः सम्बध्यमाने मिथः सम्बध्यान्येव दीपयतः। तदेतत् सम्पुटं नाम दीपकस्य भेदः॥ २७३॥

रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिसम्भृतानि।
मधुलीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुररणितमिह॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेति अन्तस्थितेन अधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नाम आदिदीपकभेदः॥ २७४॥

माला यथा,—

इमिणा सरएण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणम्।
कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहइ हंसउलम्॥

नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलति शिखरेषु।
तिष्ठति स्तवकेषु चलने वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य॥

अशोकस्य तरोः वसन्तलक्ष्मीः वासन्ती शोभा चलने सञ्चरणे नवेषु पल्लवेषु लोलति विकसति विटपेषु शाखासु घूर्णते, शिखरेषु अग्रभागेषु चलति स्फुरति स्तवकेषु कुसुमगुच्छेषु तिष्ठति॥ २७३॥

सलिलमिति। इहास्मिन् सरसि इति भावः सलिलं जलं विकाशीनि कमलानि यस्मिन् तथोक्तं कमलानि पद्मानि सुगन्धीनि मधुभिर्मकरन्दैः सम्भृतानि सम्पूर्णानि। मधु लीनैः सङ्गतैः अलिकुलैः भ्रमरवृन्दैः आकुलं व्याप्तम्। अलिकुलमपि मधुरं मनोहरं रणितं गुञ्जनं यस्य तथाभूतम्॥ २७४॥

अत्र मालाक्रमेण परस्परग्रथिता: कर्त्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतय: शोभन्ते इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतत् मालादीपकं नाम दीपकस्य भेद: ॥

क: पुनरस्य पूर्वस्माद् विशेष: पूर्वत्र वृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन युज्यमानं क्रियादिभि: सम्बध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ २७५ ॥

चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शरा: शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाक्षिप्तस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीप्सया यत् संक्षेपेण अभिधानं तदेतत् चक्रवालाद्रिणा इव मालादीपकेन विस्तरवता वेष्टितम् इदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेद: ॥ २७६ ॥

इति दीपकालङ्कारनिरूपणम् ।

अनया शरदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् ।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते हंसकुलम् ॥

अनया उपस्थितयेत्यर्थ: शरदा शशी चन्द्र:, शशिनापि निशा रात्रि: निशया कुमुदवनम् उत्पलवनं कुमुदवनेन च पुलिन सैकतदेश: पुलिनेन च हंसकुल शोभते । रसनायां सविशेषणं मालायान्तु निर्विशेषणमित्युभयोर्भेद: ॥ २७५ ॥

सग्रामेति । हे देव ! भवता संग्रामाङ्गणं रणभूमिम् आगतेन प्राप्तेन चापे धनुषि समारोपिते ज्यामधिरोपिते सति येन येन सहसा यत् यत् समासादितं प्राप्तं तत् आकर्णय शृणु कोदण्डेन धनुषा शरा. बाणा: समासादिता इति लिङ्गवचनव्यत्ययेनान्वय: । शरै: अरीणां शत्रूणां शिर: समासादितम् । तेन अरिशिरसापि भूमण्डलं समासादितम् । तेन भूमण्डलेन त्वं समासादित इति

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ।
भणनं परिपाट्या यत् क्रमः स परिकीर्त्तितः॥ २७७॥
तत्र शब्दपरिपाटिर्द्विधा पदतो वाक्यतश्च।

तयोः आद्या यथा,—

तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः॥

अत्र आलापस्मितदृष्टिभिः पदार्थैः वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः पदार्था जीयन्ते इति शब्दपरिपाट्या भणनं सोऽयं पदतः शब्दपरिपाटि क्रमः॥ २७८॥

वाक्यतो यथा,—

इन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने
दैयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः।
संवादः प्रणवेन यस्य लसता कार्य्यैकतायां तयोः
ऊर्द्धद्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च॥

अत्र इन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्रो नखाङ्कः स्तने

लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः त्वया पृथिवीराज्यं प्राप्तमिति भावः भवता च अतुला निरुपमा कीर्त्तिः यशः समासादितेति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः। कीर्त्त्या च लोकत्रयं त्रिजगत् समासादितमित्यन्वयः॥ २७६॥

क्रमं लक्षयति शब्दस्येति। शब्दस्य यदि वा अथवा अर्थस्य अथापि अनयोः द्वयोः शब्दार्थयोः परिपाट्या क्रमेण यत् भणन कथनं सः क्रमः परिकीर्त्तितः॥ २७७॥

तस्या इति। तस्याः कान्तायाः प्रवृद्धा प्रकर्षेण वृद्धिं गता लीला विलासः यासु तथाभूताभिः आलापस्मितदृष्टिभिः आलापैः वचनैः स्मितैः मृदुहसितैः दृष्टिभिः अवलोकनविशेषैः वल्लकी वीणा कुन्दस्रक् माध्यकुसुममाला इन्दीवराणि नीलोत्पलानि तेषां सम्पदः सौभाग्यानि जीयन्ते पराभूयन्ते॥ २७८॥

इन्दुरिति। शिवस्य मूर्द्धि शिरसि इन्दुः चन्द्रः शैलदुहितुः पार्वत्याः स्तने वक्रः अर्द्धचन्द्राकार इति भावः नखाङ्कः नखक्षतचिह्नं तत् द्वयम् इन्दुनखाङ्कद्वयं

इति च अन्यार्थवाचिनौ शब्दसमुदायौ क्रमेण ऊर्द्धद्वारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण चेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं वाक्यतः शब्दपरिपाटि क्रमः। अर्थपरिपाटिर्द्विधा कालतो देशतश्च ॥ २७९ ॥

तयोराद्या यथा,—

> हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम्
> नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः।
> चूड़ापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषम्
> सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम् इत्याद्यर्थानां शरदादिकालक्रमेण भणनं सोऽयं कालतोऽर्थपरिपाटि क्रमः ॥ २८० ॥

मिथः परस्परम् उपमां सादृश्यम् आलम्बमानं दधान सत् वः युष्मभ्यम् अभ्युदयम् अभ्युन्नतिं देयात् ददातु। यस्य द्वयस्य तयोः शैलदुहितृशिवयोः कायैकतायां शरीरैकतायाम् अर्द्धनारीश्वरत्वे इत्यर्थः लसता राजता ऊर्द्धद्वारविचिन्तितेन ब्रह्मरन्ध्रविभाविनेन हृदि चित्ते ध्यातस्वरूपेण चिन्तितरूपेण प्रणवेन ओङ्कारेण सवादः सादृश्यं भवतीति शेषः ॥ २७९ ॥

हस्ते इति। यत्र अलकाया वधूनां नारीणां हस्ते लीलाकमलं क्रीडापद्मं शरल्लक्षणमेतत् अलके चूर्णकुन्तले बालकुन्दैः अभिनवकुन्दकुसुमैरित्यर्थः अनुविद्धम् अनुवेधः भावे क्तप्रत्ययः। बालकुन्दैरलका अलङ्क्रियन्ते इति भावः हेमन्तलक्षणमेतत्। आनने वदने लोध्रप्रसवरजसा लोध्रपुष्पपरागेण श्रीः कान्तिः पाण्डुतां शुभ्रतां नीता प्रापिता शिशिरलक्षणमेतत्। चूडापाशे शिखाबन्धने नवं कुरवकं तदाख्यकुसुमं वसन्तलक्षणमेतत्। कर्णे चारु मनोज्ञं शिरीषं तदाख्यकुसुमं ग्रीष्मलक्षणमेतत् सीमन्ते तव उपगमेन आविर्भावेन जायते इति तथोक्तं वार्षिक-

द्वितीया यथा,—

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः स दैत्यान्तको
यस्याकस्मिकवर्द्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।
मौलौ रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत् ताड़ङ्ककान्ति क्रमात्
जातं वक्षसि कौस्तुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनोर्वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमये क्रमेणैव मौलि-श्रुतिवक्षः उदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूड़ा-रत्नताड़ङ्ककौस्तुभनाभ्यम्बुजैः योऽयम् औपम्यलाभः सोऽयं देशतोऽर्थपरिपाटिक्रमः । उभयपरिपाटिर्द्विधा शब्द-प्रधाना अर्थप्रधाना च ॥ २८१ ॥

तयोराद्या यथा,—

पङ्कअं पङ्किहिं वहेलिअं कुवलअं खित्तं ह्रदहिं
वालिहिं विम्बं विकिज्जिओ पत्तिओ चन्दु णहहिम् ।
करणअणाहरवअणेहिं तहिं लीलावइहिं
णिअसिप्पिहिं विहसिअ ठिआइं पआवइ ॥

मित्यर्थः नीपं कदम्बकुसुममित्यर्थः एतेन युगपत् सर्वर्त्तुसमृद्धिसद्भावोऽभि-हितः ॥ २८० ॥

पायादिति । रचिता कृता त्रिविक्रमतनुः त्रिलोकव्यापि शरीरं येन तथाभूतः बलिच्छलनायामिति भावः स दैत्यान्तकः हरिः वः युष्मान् पायात् रक्षेत् । तिग्मा तीक्ष्णा द्युतिर्यस्य तस्य सूर्य्यस्येत्यर्थः मण्डलं विम्बं क्रमात् आकस्मिकं सहसा वर्द्धमानं वृद्धिं गच्छत् वपुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य यस्य दैत्यान्तकस्य मौलौ शिरसि रत्नस्येव रुचिः कान्तिर्यस्य तथाभूतं रत्नवदाभासमानमित्यर्थः श्रुतौ कर्णे परिलसन्ती राजमाना ताड़ङ्कस्य अलङ्कारविशेषस्य कान्तिर्यत्र तथाविधं ताड़ङ्कवत् शोभमानमित्यर्थः वक्षसि कौस्तुभाभं कौस्तुभमणिवत् विराजमानमित्यर्थः उदरे नाभीसरोजोपमं नाभिपद्मसदृशं भवतीति शेषः ॥ २८१ ॥

पङ्कज इति ।

पङ्कजं पङ्के अवहेलिता कुवलयं क्षिप्तं ह्रदे ।
बल्लर्यां विम्बं विकीर्य्य पर्य्यस्तश्चन्द्रो नभसि ।

अत्र पङ्कजकुवलयबिम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनैः यथासंख्यं पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदे क्षिप्तानि, बिम्बं वृन्ते प्रकीर्णम्, चन्द्रो नभसि निरस्त इति आधाराणामुपर्युपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटिः न्यग्भवति सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिक्रमः ॥ २८२ ॥

अर्थप्रधाना यथा—

गङ्गे ! देवि ! दृशा पुनीहि यमुने ! मातः ! पुनर्दर्शनम्
सम्प्रश्नोऽस्तु पितः ! प्रयाग ! भगवन् न्यग्रोध ! मां ध्यास्यसि ।
त्वं हारासिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजम्
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे ॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधतत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेण देवि दृशा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः संप्रश्नो भगवन् मां ध्यास्यसीति मुख्यक्रमेणैव

करनयनाधरवदनैः तैरिह लीलावतीभि-
र्निजशिल्पे विहस्य स्थिताभिः प्रजापतिम् ॥

इह जगति निजशिल्पे स्वसृष्टौ प्रजापतिं स्रष्टारं विहस्य असम्यक्कारित्वेनेति भावः स्थिताभिः लीलावतीभिः विलासिनीभिः तैः प्रसिद्धैरित्यर्थः करनयनाधरवदनैः करेण नयनेन अधरेण वदनेन चेत्यर्थः पङ्कजं पद्मं पङ्के अवहेलित्वा हेलया निक्षिप्येत्यर्थः ह्रदे सरसि कुवलयं नीलोत्पलं क्षिप्तं पातितम् । तथा वल्ल्यां लतायां बिम्बं तदाख्यं फलं विकीर्य्य विक्षिप्य नभसि आकाशे चन्द्रः पर्य्यस्तः प्रक्षिप्तः ॥ २८२ ॥

गङ्गे इति । हे गङ्गे ! देवि ! दृशा नेत्रेण पुनीहि पवित्रं कुरु, हे मातः ! यमुने पुनर्दर्शनम् अस्त्विति शेषः ! हे पितः ! प्रयाग ! सम्प्रश्नः सम्भाषणमित्यर्थः त्वयेति शेषः अस्तु भवतु । हे भगवन् ! न्यग्रोध ! अक्षयवट इत्यर्थः मां ध्यास्यसि चिन्तयिष्यसि स्मरिष्यसीत्यर्थः ! हारस्य असिलता च अवतंसः अलङ्कारः ययोः तथाभूतौ विपुलौ विशालौ स्थूलांसौ स्थूलस्कन्धौ वक्षोभुजौ यस्य तथाभूतम् अतएव अवलो

संभ्रमद्भिर्वचोविशेषैरभ्यर्च्य भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरी-नाथं दिदृक्षामह इति येयमस्यर्थनाभङ्गिस्वार्थपरिपाटिः कृता तस्याञ्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति हारासितलतावर्त-सविपुलवक्षःस्थूलांसेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुपमानो-पमेयभूते व्यभवतः । सोऽयम् द्व्यर्थप्रधानोभयपरिपाटि क्रमः ॥ २८३ ॥

इति क्रमालङ्कारनिरूपणम् ।

मिषं यदुक्तिभङ्गिर्यावसरो यः स सूरिभिः ।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्य्याय इति गीयते ॥२८४॥

तेषु निराकाङ्क्षं मिषं यथा,—

मया विमुक्ता वह्निरेव वल्लकी व्रजेदवश्यायकणैश्च सार्द्रताम् ।
द्रुतं तदेनां करवै निचोलके कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययै ॥

अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययै इति उदकाभिधा-नेन आकाङ्क्षा निराकृतेति निराकाङ्क्षमेतत् मिषं नाम पर्य्यायभेदः ॥ २८५ ॥

पुम्भावं पुरुषभावं तं प्रसिद्धम् अवन्तिनगरीनाथं महाकालाख्यं हरमित्यर्थः दिदृक्षामहे द्रष्टुमिच्छामः । गङ्गादेवी यत्र हाररूपेण स्थिता यमुनायाः कृष्ण-वर्णत्वात् असिरूपेण स्थितिः । प्रयागस्य विपुलवक्षस्थलत्वेन न्यग्रोधस्य तादृश-भुजत्वेन स्थितिरिति चतुर्णामेव महापुरुषसन्निवेशेन पुम्भाव इति सर्वेषामेव युष्माक-मेकत्र दर्शनाभिलाष इति भावः ॥ २८३ ॥

पर्य्यायं लक्षयति । मिषमिति यत् मिषं व्याजः, या उक्तिभङ्गिः वचनभङ्गिः यश्च अवसरः सः सूरिभिः विद्वद्भिः निराकाङ्क्षः साकाङ्क्षश्च द्विविधः पर्य्यायः तदा-ख्योऽलङ्कारभेद इति गीयते कीर्त्यते ॥ २८४ ॥

मयेति । मया वल्लकी वीणा वह्निरेव विमुक्ता परित्यक्ता, अतः सा वल्लकी अवश्यायकणैः शिशिरबिन्दुभिः आर्द्रतां व्रजेत् गच्छेत् तत् तस्मात् एनां वल्लकीं

तदेव साकाङ्क्षं यथा,—

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम्।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम्॥

अत्र कयाचिदेवं मिषतो विनिर्ययै इति वदुदकांनभिधानात् साकाङ्क्षमेतत् मिषं नाम पर्य्यायस्य भेदः ॥२८६॥

निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः यथा,—

राजन्! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे! भोजय मां कुमार! कुशलं, नाद्यापि किं भुज्यते?।
इत्थं नाथ! शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरात्
चित्रस्थानवलोक्य वेश्मवलभीष्वेकैकमाभाषते॥

अत्र अनया उक्तिभङ्ग्या शून्यीकृतारिनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रतापं वर्णयति। तत्र वाक्यस्य अपरिपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षेयमुक्तिभङ्गिः॥ २८७॥

साकाङ्क्षा यथा,—

द्रुत शीघ्रं निचोलके प्रावरणवसने करवै स्थापयामीत्यर्थः कयाचित् नार्य्या एवं मिषतः व्याजात् विनिर्ययै गृहात् निर्गतं सङ्केतस्थानप्राप्त्यर्थमिति भावः॥ २८५॥

दशतीति। असौ परभृतः कोकिलः सहकारस्य आम्रस्य मञ्जरीं दशति खण्डयति अहं तं वारयिष्यामि ताडयिष्यामि युवाभ्यां स्वैर स्वच्छन्दम् आस्यता स्थीयताम्॥ २८६॥

राजन्निति। हे राजन्! राजसुता राजकन्या मा न पाठयति, देव्यः राजमहिष्यः अपि तूष्णीं स्थिताः न किञ्चित् ब्रुवते इति भावः हे कुब्जे! मां भोजय, हे कुमार। राजपुत्र। कुशलं मङ्गलं? तवेति शेषः अद्यापि किं कथं न भुज्यते त्वयेति शेषः। हे नाथ। हे देव! तव अरिभवने शत्रुनृपतिगृहे अध्वगैः पथिकैः पञ्जरात् मुक्तः शुकः वेश्मवलभीषु गृहगोपानसीषु चित्रस्थान् आलेख्यनिहितान् राजप्रभृतीन् अवलोक्य इत्यमनेन प्रकारेण एकैकं प्रत्येकम् आभाषते आलपति॥ २८७॥

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिम्
क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम्।
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यतेऽशिष्यते
नागैः रागिषु रंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वेक्ष्यति द्यामिति॥

अत्र अनया उक्तिभङ्ग्या ब्रह्माद्यस्तसमयेऽपि अनस्तमितस्य भगवतो महेश्वरस्य प्रभावो वर्ण्यते। तत्र च यदीयां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्येन अस्मिन् आकाङ्क्षा उत्ताप्यते। सा च विश्वं स्रक्ष्यतीत्यस्मिन् ईदृशो ब्रह्मणाञ्च चतुर्युगसहस्रान्ते दिनमेकम् इति मानेन एष वर्षशतजीवो विश्वं स्रक्ष्यति ब्रह्मेति ज्ञाप्यते। कपालञ्च अस्य भगवतो भूषणं भविष्यति। वक्ष्यति क्षितिम् इति अस्मिन् ईदृशो ब्रह्मणामयं वर्षशतेन एकं दिनमिति मानेन एष पुरुषायुषजीवो क्षितिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालञ्च अस्य भगवतो भूषा भविष्यतीति। एवमपामीशिष्यत इत्यादिषु वरुणवायुकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयम्। सेयम् अनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षानदभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः॥ २८८॥

अवसरो निराकाङ्क्षो यथा,—

शान्त्यै इति। जगता पत्युः शिवस्य कपालदाम शवशिरोमाला वः युष्माकं शान्त्यै मङ्गलाय अस्तु भवतु गणाः प्रमथाः नातिप्रसिद्धानि नातिविशदानि अक्षराणि यस्यां तथाविधां विश्वं जगत् स्रक्ष्यति ब्रह्मा भूत्वेति भावः क्षितिं पृथ्वीं वक्ष्यति विष्णुर्भूत्वेति भावः अपां जलानां ईशिष्यते प्रभविष्यति वरुणो भूत्वेति भावः नागैः भुजङ्गैः अशिष्यते भोक्ष्यते वायुर्भूत्वेति भावः रागिषु विषयवासनावत्सु रंस्यते विहरिष्यति, कामो भूत्वेति भावः जगत् अत्स्यति भक्षयिष्यति, यमो भूत्वेति भावः द्यां स्वर्गं निर्वेक्ष्यति इन्द्रो भूत्वेति भावः इति एवं रूपां यदीयां यत्सम्बन्धिनीं लिपि वर्णावलिं क्वापि क्वापि पदशः विभक्त्यन्तरूपेण पठन्ति उच्चारयन्ति॥ २८८॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥
क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥

अत्र इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्ट-हृदयस्य मधोः योऽयम् आत्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ २८९ ॥

साकाङ्क्षो यथा,—

अज्ज वि बालो दामोअरो त्ति इअ जम्पिए जसोआए ।
कण्हमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहूए ॥

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति कृतप्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्त्रे विन्यस्तलोचनया तद्रहस्यवेदिन्या व्रजवधूमतल्लिकया यदेतन्निभृतं हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां ब्रूते त्वं तु मादृ-शीभि र्निधुवनविदग्धाभिः दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विह-

---

अथेति। अथ परिदेवनानन्तर मधुः वसन्तः दिग्धशरैरिव विषाक्तवाणैरिव विषाक्ते दिग्धलिप्तकाविल्यमरः ते. परिदेविताक्षरैः विलापवचनैः हृदये अर्दितः विद्धः सन् आतुरां व्याकुलां वियोगविधुरामित्यर्थः रतिं कामपत्नीम् अभ्युपपत्तुम् अनुग्रहीतुं पुरः अग्रतः आत्मानं स्वस्वरूपम् अदर्शयत् दर्शयामास प्रकाशयामासे-त्यर्थः ।

क्वेति । हे नाथ ! कुसुमैः आयोजितं विरचितं कार्मुकं धनुर्येन तथाविधः ते तव हृदयङ्गमः मनोरञ्जन इत्यर्थः सखा बन्धुः मधुर्वसन्तः क्व नु ? कुत्र खलु वर्त्तते इति शेषः, सोऽपि वसन्तोऽपि उग्ररुषा तीव्रकोपेन पिनाकिना हरेण सुहृद्गतां सुहृदा त्वया गता प्राप्ता तां गतिं हरकोपानलभस्मरूपामित्यर्थः न खलु गमितः ? किं प्रापितः ? । न खलु प्रश्नार्थमव्ययम् ॥ २८९ ॥

अद्यापि बालो दामोदरोऽस्तीति च जल्पिते यशोदया ।
कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवध्वा ॥

रसीत्यादिना अर्थजातेन साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्य्यायस्य भेदः ॥२९०॥

इति पर्य्यायालङ्कारनिरूपणम् ।

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।
असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा च सा ॥२९१॥
सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते ।
न हि द्रव्यस्य जाते र्वा भवत्यतिशयः क्वचित् ॥२९२॥
प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः ।
अन्योन्यातिशयो यश्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥२९३॥
अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२९४॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

दामोदरः कृष्णः अद्यापि बालः शिशुः इति यशोदया जल्पिते कथिते सति व्रजवध्वा व्रजाङ्गनया कयाचिदिति शेषः कृष्णस्य मुखे प्रेषिते निहिते अक्षिणी यत्र तद् यथा तथा निभृतं गूढं हसितम् ।

व्रजवधूमतल्लिकया व्रजाङ्गनासु मध्ये प्रशस्तया प्रधानव्रजाङ्गनयेत्यर्थः । मतल्लिका मतर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥ २९० ॥

अतिशयोक्तिं लक्षयति विवक्षेति । लोकसीमाम् अतिवर्त्तते इति तथोक्ता अलौकिकीत्यर्थः या विशेषस्य उत्कर्षस्य विवक्षा वक्तुमिच्छा, असौ अतिशयोक्तिः स्यात् सा च अलङ्कारेषु मध्ये उत्तमा उत्कृष्टा सर्वश्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ २९१ ॥

साचेति । साच अतिशयोक्तिः प्रायः वाहुल्येन गुणानाञ्च क्रियाणाञ्च उपकल्पते सम्भवतीत्यर्थः द्रव्यस्य जातेर्वा अतिशयः क्वचित् नहि नैव भवति ॥ २९२ ॥

प्रभावातिशय इति । यश्च प्रभावस्य अतिशयः यश्च अनुभवनात्मकः अनुभवस्वरूपः यश्च अन्योन्यातिशयः परस्परोत्कर्षः तेऽपि अतिशयात् अतिशयोक्त्यलङ्कारात् न पृथक् नातिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २९३ ॥

अलङ्कारेति । वागीशैः वाक्पतिभिः कविभिरित्यर्थः महितां पूजितां आदृतामित्यर्थः इमाम् अतिशयाह्वयाम् उक्तिम् अतिशयोक्तिमित्यर्थः अलङ्कारान्तराणाम् अन्येषामलङ्काराणाम् एकम् अद्वितीयम् परायणं परम् आश्रयम् आहुः कथयन्ति बुधा इति शेषः ॥ २९४ ॥

अहो विशालं भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा । येन त्रिभुवनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्क्यते । सोऽयं महत्त्वातिशयो नाम अतिशयभेदः ॥ २९५ ॥

तनुत्वातिशयो यथा,—

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।
अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते ॥

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण तानवातिशयविवक्षा येन तदस्ति नास्तीति वा संदिह्यते । सोऽयं तनुत्वातिशयो नाम अतिशयभेदः ॥२९६॥

कान्त्यतिशयो यथा,

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्ष्यन्ते । सोऽयं कान्त्यतिशयो नाम अतिशयभेदः । अथास्य पिहितात् को विशेषः ?उच्यते,पिहिते चन्द्रातपस्य उत्कर्षेणाभिसारिका-

---

अहो इति । हे भूपाल ! राजन् ! अहो आश्चर्यं भुवनत्रितयोदरं त्रिभुवनाभ्यन्तरं विशालम् अतिमहदित्यर्थः यत् यस्मात् ते तव यशोराशिः मातुं परिच्छेत्तुम् अशक्योऽपि अत्र भुवनत्रितयोदरे माति पर्याप्नोति ॥ २९५ ॥

स्तनयोरिति । हे प्रिये ! तव स्तनयोः जघनस्य कटिपुरोभागस्यापि मध्ये मध्यं कटिभाग इत्यर्थः अस्ति नास्तीति मे मम सन्देहः संशयः अद्यापि न निवर्त्तते नापगच्छतीत्यर्थः ॥ २९६ ॥

मल्लिकेति । मल्लिकानां माला मल्लिकामालं तद्धारिण्यः तत्तद्धारिण्य इत्यर्थः सर्वाङ्गीनानि सर्वाङ्गव्याप्तानि आर्द्राणि चन्दनानि यासां तथाभूताः तथा क्षौमवत्यः

तिरस्कारो विवच्यते इह तु अभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्ष इति ॥ २९७ ॥

प्रभावातिशयो यथा,

तं दइआहिसाणं जस्मिं वि अंगंवि राहवेण ण णिहिदं।
सीआपरिमरिसेण व उठेति णवो णिरन्तरं रोमञ्चो॥

अत्र दयिताभिज्ञानस्य योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥२९८॥

अनुभावातिशयो यथा,

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अदिट्ठमूलच्छेदं।
अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपवड्ढिएण वि हरिणा॥

अत्र रसातलमपि मृद्नता शेषेणापि च यस्य मूलं न दृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्ता-

---

श्वेतपट्टवसना इत्यर्थः अभिसारिका कान्तार्थं सङ्केतं गच्छन्त्यो नायिकाः कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेत्यमरः ज्योत्स्नायां चन्द्रिकायां न लक्ष्यन्ते न विभाव्यन्ते ॥ २९७ ॥

तद् दयिताभिज्ञानं यस्मिन्नप्यङ्गे राघवेण न निहितम्।
सीतापरिमर्षेणेव उदेति नवो निरन्तरं रोमाञ्चः॥

तत् दयितायाः कान्तायाः सीतायाः अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानं शिरोरत्नादिरूपमिति भावः यस्मिन् अपि अङ्गे राघवेण रामेण न निहितं धृतम् किन्तु सीतापरिमर्षेणेव सीताङ्गस्पर्शेनेव यत्स्पर्शेनेति भावः निरन्तरं नवः नूतनः रोमाञ्चः उदेति आविर्भवतीत्यर्थः ॥ २९८ ॥

विमर्दितरसातलेनापि विषधरपतिना अदृष्टमूलच्छेदम्।
अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्द्धितेनापि हरिणा॥

विमर्दितं विशेषेण दलितं परिदर्शितमिति भावः रसातलं पातालं येन तथाभूतेनापि विषधरपतिना शेषनागेन न दृष्टः मूलस्य तलस्य छेदः अवसानं यस्य त तथा त्रिभुवनहरणाय त्रैलोक्यहरणाय बलिं छलयितेति भावः

नीति यदेतल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषव्यवस्थया पर्वतानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥ २९९ ॥

अन्योन्यातिशयो यथा,

रणदुज्जओ दहमुहो सुरा अवज्झा अ तिहुअणस्स इमे ।
पडइ अणत्थोतिफुडं विहीसणेण फुड़िआहरं णीससिअं ॥

अत्र दशास्यः समरे न जीयते सुराश्चामरत्वान् न बध्यन्ते । तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणनाल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा । सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥ ३०० ॥

इति अतिशयोक्त्यलङ्कारनिरूपणम् ।

श्लेषोऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।
पदक्रियाकारकैः स्याद्भिन्नाभिन्नैः स षड्विधः ॥३०१॥

तेषु भिन्नपदो यथा,

प्रवर्द्धितः तेन धृतविराटमूर्त्तिनेत्यर्थः हरिणापि विष्णुनापि न प्राप्तानि तुङ्गानि उन्नतानि शिखराणि शृङ्गाणि यस्य तथाविधम् ॥ २९९ ॥

रणदुर्जयो दशमुखः सुरा अवध्याश्च त्रिभुवनस्येमे ।
पतति अनर्थोऽतिस्फुट विभीषणेन स्फुरिताधरं निश्वसितम् ॥

रणदुर्ज्जय इति । दशमुखः रावणः रणेषु सग्रामेषु दुर्ज्जयः जेतुमशक्यः इमे सुरा देवाश्च त्रिभुवनस्य अवध्याः बद्धुमशक्याः । सुतरां अतिस्फुट प्रकाशमित्यर्थः अनर्थः अमङ्गलं पतति वर्त्तते देवराक्षसविद्वेषस्य चिरेणापि अनुपशाम्यत्वादिति भावः अतः विभीषणेन जगदुपशमकामिनेति भावः स्फुरितः स्पन्दितः अधरः यस्मिन् तद् यथा तथा निश्वसितम् दुःखेन दीर्घनिश्वासस्त्यक्त इत्यर्थः ॥ ३०० ॥

श्लेषं लक्षयति । श्लेष इति एकेन पदेन सुप्तिङन्तेन यत् अनेकार्थानां कथनं स श्लेषः कथ्यते । सः श्लेषः भिन्नैः अभिन्नैश्च पदक्रियाकारकैः पदैः क्रियाभिः कारकैश्च षड्विधः स्यात् तथा च भिन्नपदश्लेषः भिन्नक्रियाश्लेषः भिन्न

दोषाकरेण संबध्नन् नक्षत्रपथवर्त्तिना ।
राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इति उक्तेर्युक्तिमाह इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबध्नन् कीदृशेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्त्तिनेति ; यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिना च राज्ञा प्रकृष्टदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधते एव। तदत्र पूर्वस्मिन् प्राकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेन उपश्लिष्यमाणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥३०२॥

अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारूढ़ः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥

अत्र अयमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्तेर्युक्तिमाह राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति। यो ह्येवं भूतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारी

कारक श्लेष· पदश्लेषः अभिन्नपदश्लेषः अभिन्नक्रियाश्लेषः अभिन्नकारकश्लेषश्चेति षट्प्रकार इत्यर्थः॥ ३०१ ॥

दोषाकरेणेति। दोषाणां हिंसादीनाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं तेन अन्यत्र दोषा रात्रिः तस्याः करः यद्वा तस्यां कराः किरणा यस्य तेन चन्द्रेणेत्यर्थः। क्षत्राणां क्षत्रियाणां पथि राजधर्मे इत्यर्थः न वर्त्तते इति तथोक्तेन राजनीतिलङ्घनपरेणेति यावत् अन्यत्र नक्षत्रपथे आकाशमार्गे वर्त्तते चरतीति तथोक्तेन राज्ञा नृपतिना अन्यत्र चन्द्रेणेत्यर्थः संबध्नन् सम्बन्धं गच्छन् प्रदोषः प्रकृष्टदोषः पुरुषः अन्यत्र रजनीमुखं प्रदोषो रजनीमुखमित्यमरः। रात्रिर्वा अप्रिय इष्यं प्रियारहितञ्च मां किं कथम् इत्थम् अनेन प्रकारेण न बाधते न पीड़यति ? अपितु पीड़यत्येवेत्यर्थः॥ ३०२ ॥

असाविति। उदयम् उदयाचलम् अभ्युन्नतिञ्च आरूढ़ः प्राप्तः कान्तिमान्

भवति। अत्रापि च प्रकारणिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपश्लिष्य-माणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भवति॥ ३०३॥

भिन्नक्रियो तथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चयेन उपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिला-गिर इत्यसितेक्षणा इति वा विशेष्यैकपदवर्जं पर्यायतः सम्बन्धो भवति। तद्यथा आकर्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कीदृश्यः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः। पुनरपि किम्भूताः आसिते-क्षणाः आसिते उपवेशिते निश्चलीकृते अन्तःप्रमोदानुभावा-दीक्षणे याभिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्दमाकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति। श्लिष्यन्ते च काः असितेक्षणाः हरिण-चक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः राग-वर्धिन्यो मधुरा इति। सोऽयं द्वयो र्विभिन्नक्रिययो र्भिन्नार्थैक-रूपाणां पदार्थानामुपश्लेषो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते॥ ३०४॥

अभिन्नक्रियो यथा,—

स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्त्यो रागमुल्वणम्।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान्॥

अत्र कर्षन्तीत्येतस्यां क्रियायां दृशां दूतीनाञ्च श्लिष्टपदत्वेन

प्रभावान् सुन्दराकृतिश्च रक्त रक्तवर्णं नवोदये इति भावः मण्डल विम्ब यस्य तथा-भूतः अनुरक्तप्रजश्च राजा चन्द्रः नृपतिश्च मृदुभिः कोमलैः अन्यत्र सुखप्रदेयैरल्पैर्वा करैः किरणैः राजग्राह्यभागैश्च लोकस्य जगतः प्रजावर्गस्य च हृदयं चित्तं हरति रञ्जयति॥ ३०३॥

मधुरा इति। मधुरा मनोहारिण्यः रागवर्द्धिन्यः अनुरागवर्द्धनपराः कोमलाः मृदुलाः कोकिलानां परभृतानां गिरः रवाः आकर्ण्यन्ते श्रूयन्ते मदकलाः मदेन उल्लासेन मृदुमन्दभाषिण्यः असितेक्षणाः नीलोत्पलाक्ष्यः कामिन्यः इति शेषः। श्लिष्यन्ते आलिङ्ग्यन्ते च। कामिभिरिति शेषः॥ ३०४

आवेशादयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः। प्रथमयोरस्य वा को विशेष इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वमत्र तु द्वयोरपीति। अयञ्च भिन्नकारकयोरपि भवति ॥ ३०५ ॥

भिन्नकारको यथा,—

गति र्वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया।
ओष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगति र्गृह्यते। तत्र गतेर्वेण्याश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रवालैः विद्रुमैः नवपल्लवैश्च वर्णनीययोः श्लेषप्रभावात् लभ्यते। सोऽयमनेककर्त्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥ ३०६ ॥

अभिन्नकारको यथा,—

कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि! ॥

अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टि र्विश्वास्या भवति इत्युक्ते युक्तिमाह कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति

स्वभावेति। कान्ताभिः प्रेषिताः प्रहिताः स्वभावेन मधुराः मनोहारिण्यः स्निग्धाः स्नेहवर्षिण्यः उल्वणम् उत्कटं रागम् अनुरागं शंसन्त्यः प्रकटयन्त्यः दृशः दृष्टयः दूत्यश्च प्रियान् कर्षन्ति आकृष्य नयन्तीत्यर्थः।

स्वभावेति। स्वभावेन प्रकृत्या मधुराः मनोहारिण्यः स्निग्धाः स्नेहवर्षिण्यः उल्वणम् उत्कटं रागं प्रणयं शंसन्त्यः प्रकटयन्त्यः कान्ताभिः रमणीभिः प्रियान् कान्तान् प्रति प्रेषिताः प्रहिताः दृशः दृष्टयः दूत्यश्च कर्षन्ति आकृष्य नयन्ति कान्तानिति शेषः ॥ ३०५ ॥

गतिरिति। तस्याः कान्तायाः गतिः पदविक्षेपः वेणी केशपाशश्च नागेन हस्तिना भुजङ्गेन च, वपुः शरीरम् ऊरू च रम्भया तदाख्यया सुरसुन्दर्य्या कदलिस्तम्भेन च ओष्ठौ पाणी च प्रवालैः विद्रुमैः पल्लवैश्च तुल्यत्वं साम्यम् आययुः प्रापुः ॥ ३०६ ॥

कृष्णेति। हे कलभाषिणि मधुरवादिनि! ते तव दृष्टिः कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि

याहि कृष्णार्जुनेन अनुरज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति याचैवम् उभयगता तस्यां को विश्वसितीति स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥ ३०७ ॥

इति श्लेषालङ्कारनिरूपणम् ।

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वाप्यन्यभावना ।
अन्यापदेशो वा यस्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ३०८ ॥
मते चास्माकमुद्भेदो विद्यते नैव भाविकात् ।
व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ३०९ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

ण विज्जइ दुग्गेज्झिआ दिट्ठम्मि जस्सिं भिउडिआ
जत्थ णअ व्वाहारओ घिप्पइ आहसत्तए विच्छुहइ ।
अहिणन्ददे जत्थ ण सोवदंसिआ
तं मे कहहु माण जइ मे इच्छहु जीअणम् ॥

कृष्णे कृष्णवर्णे अर्जुने पार्थे अनुरक्तापि अनुरागिण्यपि कर्णावलम्बिनी राधेयानुधाविनी अतः कस्य जनस्य विश्वसनीयत्वं सतीत्वेन प्रत्यययोग्यत्वं याति प्राप्नोति ? नैवेत्यर्थः । इत्यमापाततो विरोधः । ते दृष्टिः कृष्णा असिता अर्जुना धवला अनुरक्ता अनुरागवर्षिणी कर्णावलम्बिनी आकर्णकृष्टेति तत्परिहारः ॥३०७॥

भाविकं लक्षयति स्वाभिप्रायस्येति । स्वस्य अभिप्रायस्य आशयस्य कथनम् प्रकटनं यदि वा अथवा अन्यस्य अप्रकृतस्य भावना उत्थापना वा यः अन्यस्य अप्रकृतस्य अपदेशः छल तत् त्रिविध त्रिप्रकारं भाविकं तदाख्यमलङ्कार विदुः जानन्ति ॥ ३०८ ॥

मतेति । अस्माकं मते च भाविकात् उद्भेदः प्रकटनम् अभिप्रायादेरिति भावः नैव भिद्यते नैव पृथग्भवतीत्यर्थः उद्भेदः भाविकश्चैकार्थे इति भावः स उद्भेदः अपि व्यक्ताख्यया अव्यक्ताख्यया व्यक्ताव्यक्ताख्यया च त्रिविधः कथ्यते ॥ ३०९ ॥

न विद्यते दुर्ग्राह्याहृष्टे यस्मिन् भ्रूकुटिका
यत्र न च व्याहारो गृह्यते आहसति विक्षुभ्यते ।
अभिनन्दते यत्र न सोपदर्शिता
तं मे कथय मानं यदि मे इच्छसि जीवनम् ॥

नेति । दुर्ग्राह्ये ग्रहीतुमशक्ये वाह्यव्यापारविशेषेण दुर्ज्ञेये इत्यर्थः अतएव

अत्र भ्रूभङ्गेदासम्भाषणप्रियतमावज्ञेयणरूपान् प्रत्यनभिमतप्रतिपादनरूपस्याभिप्रायस्य कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम् ॥ ३१० ॥

अन्यभावना यथा,—

दंसणवलिअं दढ़अं पि अघणं दीहरं सुपरिणाहम् ।
होइ ह घरे साहीणं मुसलं धस्साणं महिलाणम् ॥

अत्र मेढ्र भावनया मुसलरूपस्योक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं भाविकम् ॥ ३११ ॥

अन्यापदेशो यथा,—

आसाइओ णाएण जत्तिओ विअ विहीणओ ।
वस्सरविसहो एण्हिं रक्खिज्जइ गहवइ च्छेत्तइम् ॥

अत्र परक्षेत्रस्य वस्सरवृषनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपतिर्वार्य्यते । तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम् ॥ ३१२ ॥

उद्भेदेषु व्यक्तो यथा,—

अदृष्टे दर्शनायोग्ये अननुमेये इति भावः यस्मिन् माने भ्रूकुटिका भ्रूभङ्गः न विद्यते यत्र च माने व्याहारः उक्तिः वचनमित्यर्थः न च गृह्यते नावबुध्यते इत्यर्थः आहसति सम्यक् हसति अथच विक्षुभ्यति विशेषेण क्षोभं प्राप्नोति मन्यते इत्यर्थः यत्र माने उपदर्शिता सखीभिः सनिर्बन्धं प्रबोधितेत्यर्थः न अभिनन्दते न मन्यते तम् अस्याः मानं कथय ब्रूहि यदि मे मम जीवितम् इच्छसि । सखीं प्रति कस्यचित् मानवत्याः प्रियस्य प्रोष्यागतस्योक्तिरियम् ॥ ३१० ॥

दर्शनवलितं दृढमपि घनं दीर्घं सुपरिणाहम् ।
भवति गृहे स्वाधीनं मुसलं धन्यानां महिलानाम् ॥

दंसणेति । दृढं कठिनमपि दर्शनवलितं दृष्टिप्रियमित्यर्थः घनं सान्द्रं दीर्घम् आयतं सुपरिणाहं सुविशालं मुषलं धन्यानां पुण्यवतीनां महिलानां गृहे स्वायत्तम् । अत्र मुषलमित्यनेन मेढ्रभावना उत्थाप्यते । स्वाधीनमित्यनेन महिलानां स्वाधीनपतिकात्वं प्रतीयते ॥ ३११ ॥

आसादिती नागेन याचिक इव विहीनको वस्सरवृषभ इह रक्ष्यते गृहपतिक्षेत्रे ।

मन्तेसि मह्नु मह्न पणअं सन्दाणेसि तिदसेस ! पाअवरअणम् ।
पअटेसि सुद्धसहावं सम्भावेसि सुरणाह ! जाव अलीअम् ॥

अत्र मायाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यं केन व्यक्तमेव उद्भिन्न इति व्यक्तोऽयम् उद्भेदः ॥ ३१३ ॥

अव्यक्तो यथा,—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवता प्राकरणिकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न पूर्ववद्यक्तमित्यव्यक्तोऽयम् उद्भेदः ॥ ३१४ ॥

उभयरूपो यथा,—

अम्लानोत्पलकोमले सखि ! दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते
कर्पूरच्छुरणाच्च गण्डफलके सम्वेल्लितः पाण्डिमा ।
श्वासाः सन्तु च कन्दुकभ्रमिभुवः किन्तु प्रभावाहिना-
मङ्गानां कृशिमानमुत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षते ॥

मन्त्रयसि मधु मम प्रणय सदानयसि त्रिदशेश पादपरत्नम् ।
प्रकटयसि शुद्धस्वभावं सम्भावयसि सुरनाथ । यावदलीकम् ॥

निःशेषेति । हे मिथ्यावादिनि अलीकभाषिणि ! हे बान्धवजनस्य अज्ञातपीडागमे ! बान्धवजनपीड़ानभिज्ञे ! दूति ! तव स्तनतटं स्तनोपरिभागः निःशेषं सम्यक् च्युतं भ्रष्टं चन्दन यस्मात् तथोक्तम् । अधरः निर्मृष्टः निःशेषं यथा तथा विलुप्तः रागः ताम्बूलचर्वणजनितं लौहित्य यस्य तथाभूतम् । नेत्रे दूरम् अत्यन्तम् अनञ्जने अञ्जनरहिते विलुप्तकज्जले इत्यर्थः इयं तन्वी कोमला तनुः अङ्गं पुलकिता रोमाञ्चिता । अतः त्वम् इतः अस्मात् मत्सकाशादित्यर्थः वापीं सरोवरं स्नातुं गतासि तस्य अधमस्य मत्प्रियस्येति भावः आक्षेपोक्तिरियम् अन्तिकं समीपं न पुनः नैव गतासीत्यनुषङ्गः ॥ ३१२ ३१४॥

अम्लानेति । हे सखि ! अम्लाने म्लानिमप्राप्ते उत्पले इव कोमले मृदुले दृशौ नेत्रे नीलाञ्जनेन नीलकज्जलेन अञ्चिते अलङ्कते । पत्रफलके कपोलदेशे

अत्र दृशो म्लानता गण्डयोः पाण्डुरत्वं श्वासानां दैर्घ्यमित्युत्कण्ठाचिह्ननिह्नवाय योऽयमविनयवत्या नीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य तत्त्वाभ्युपगमेऽपि अङ्गानां कृत्रिमानम् उत्कटममुं को नाम नोत्प्रेक्षत इति योऽयं सखीव्याहारः तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवति इति उभयरूपोऽयमुद्भेदः ॥ ३१५ ॥

तेऽमी त्रयोऽप्युद्भेदा भाविकात् न भिद्यन्ते ।

इति भाविकालङ्कारनिरूपणम् ।

संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः ।
सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ३१६ ॥
तिलतण्डुलवद्व्यक्ता च्छायादर्शवदेव च ।
अव्यक्ता चीरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ॥ ३१७ ॥
व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टि र्नरसिंहवदिष्यते ।
चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ३१८ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद् यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दु र्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

कर्पूरच्छूरणात् कर्पूरलेपनात् पाण्डिमा पाण्डुत्वं सवेल्लितः सक्रामितश्च । श्वासा निःश्वासमरुतः कन्दुकभ्रमिभुवः कन्दुकं क्रीडनकं गोलवस्तु तस्य भ्रमिः घूर्णनं तस्मात् भवतीति तथोक्ताः सन्तु भवन्तु च । किन्तु को जनः प्रभावाहिना लावण्यशालिनाम् अङ्गानाम् उत्कटम् अत्यन्तम् अमुं कृत्रिमान कृशत्वं न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति नाम प्राकाश्ये । अङ्गकार्श्यं स्फुटमेव प्रतीयते इति निष्कर्षः ॥ ३१५ ॥

संसृष्टिं लक्षयति । सर्वेषाम् अलङ्काराणां सङ्करः सम्मेलनं संसृष्टिः इति विज्ञेया वेद्या । सा तु संसृष्टिः व्यक्ता स्फुटा तथा अव्यक्ता अस्फुटा, व्यक्ताव्यक्ता स्फुटास्फुटा चेति त्रिधा त्रिप्रकारा भवति ॥ ३१६ ॥

तिलेति । व्यक्ता तिलतण्डुलवत् तिलयुक्ततण्डुलमिव छायादर्शवच्च प्रतिबिम्बदर्पणवच्च भवतीति शेषः । अव्यक्ता सा संसृष्टिः चीरजलवत् दुग्धमिश्रितसलिलमिव, पांशुपानीयवच्च कर्दमाक्तजलवदित्यर्थः भवतीति शेषः ॥ ३१७ ॥

व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टिः नरसिंहवत् नृसिंहाकृतिरिव तथा अन्यस्मिन् नानालङ्काराणां बहूनाम् अलङ्काराणां सङ्करे सम्मेलने चित्रवर्णवत् दृश्यते ॥ ३१८ ॥

अत्र उत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् सङ्कीर्यते ॥ २१९ ॥

व्यक्तैव च्छायादर्शवद्यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।

परं पर्य्यश्रुवदनौ मम्लतुर्भ्रातरावुभौ ॥

अत्र आदर्शच्छायेव हेत्वलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मौपम्येन सदृशाऽसदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥ २२० ॥

अव्यक्ता चीरजलवद् यथा,—

चीरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च ।

टङ्कोल्लिखितसूर्य्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षे चीरनीरवदन्योन्यमिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते ॥ २२१॥

अव्यक्तैव पांशूदकवद् यथा,—

कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ! ॥

पिनष्टीति । उदधिः समुद्रः तरङ्गाणाम् ऊर्म्मीणाम् अग्रैः अग्रभागैः फेनमेव चन्दनं पिनष्टीव पिष्टं करोतीव । इन्दुश्चन्द्रः करैः हस्तैः किरणैश्च तत् फेनचन्दनम् आदाय आकृष्य दिश एव अङ्गनाः स्त्रियः लिम्पतीव लिप्ताः करोतीव ॥ २१९ ॥

निर्मलेति । निर्मलः स्वच्छः इन्दुः चन्द्रः यस्मिन् तथाभूतं नभः आकाशं रेजे शुशुभे । विकचानि प्रस्फुटानि कमलानि यस्मिन् तथाविधं सरः सरोवरं बभौ रराज । परं किन्तु उभौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ पर्य्यश्रु अश्रुपरीतं वदनं ययोः तथाभूतौ रुदन्तावित्यर्थः सीतावियोगादिति भावः मम्लतुः म्लानतां प्रापतुः ॥ २२० ॥

चीरेति । वसन्तस्य श्रीः शोभा चीरेण क्षालितः धौतः चन्द्रः यस्यां तथाभूतेव नील्या नीलीरागेण धौतं क्षालितम् अम्बरम् आकाशं वसनञ्च यस्यां तथाविधेव तथा टङ्केन शाणयन्त्रविशेषेण उल्लिखितः उद्घृष्टः सूर्य्यः यस्यां तथाविधेव अदृश्यत आलोकि ॥ २२१ ॥

कृष्णेति व्याख्यातं प्राक् ॥ २२२ ॥

अत्र पांशूदकयोरिव मृत्पिण्डे श्लेषविरोधयोः अव्यक्तयोरिव व्याजस्तुतावङ्गभावोऽवगम्यते ॥ ३२२ ॥

व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद् यथा,—

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसन्निभैः।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्त्यलङ्कारहेतूपमयोः अङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परस्फुरन् उपलभ्यते ॥ ३२३ ॥

व्यक्ताव्यक्तैव चित्रवर्णवद् यथा,—

मयूरारावमुखरां प्रावृषं सतडिल्लताम्।
महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि मुमुचुर्घनाः ॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्गुणवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते ॥ ३२४ ॥

चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः।
काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ता यथावदुपमादयः ॥ ३२५ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते
सरस्वतीकण्ठाभरणे उभयालङ्कारविवेचनो
नाम चतुर्थः परिच्छेदः।

रजोभिरिति। तुरगा अश्वाः तैः उत्कीर्णानि उत्क्षिप्तानि तैः रजोभिः रेणुभिः घनसन्निभैः मेघतुल्यैः गजैः हस्तिभिश्च व्योम आकाशं भुवस्तलमिव भूमिमिव तथा भूतलं व्योमेव आकाशमिव कुर्वन् ययावित्यनेनानुषङ्गः ॥ ३२३ ॥

मयूरेति। घनाः मेघाः मयूराणाम् आरावेण नादेन मुखरां वाचालां तां सतडिल्लतां विद्युल्लतासमेतां प्रावृषं वर्षर्त्तुं महाटवीमिव महारण्यमिव उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य तोयानि जलानि मुमुचुः तत्यजुः ॥ ३२४ ॥

चतुरिति। इत्येवम् एताः उभयसंश्रयाः शब्दार्थगताः चतुर्विंशतिः उपमादयः काव्यालङ्कृतयः काव्यालङ्काराः यथावत् प्रोक्ताः कथिताः ॥ ३२५ ॥

इति पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण विरचिता
सरस्वतीकण्ठाभरणस्य चतुर्थ परिच्छेदव्याख्या।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते ।
योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते ॥ १ ॥
विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु ।
आत्मसम्यग् गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते ॥ २ ॥
शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥
पश्यति स्त्रीति वाक्ये हि न रसः प्रतिभासते ।
विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥
कन्ये ! कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।

छात्राणां सुखबोधाय श्रीजीवानन्दशर्मणा ।
पञ्चमाख्ये परिच्छेदे व्याख्येयं क्रियते मया ॥

रस इति । रसः अभिमानः अहङ्कारः शृङ्गार इति एवं पर्य्यायः यः अर्थः वस्तुविशेषः, तस्य अन्वयात् सङ्गात् काव्यं कमनीयत्वं रम्यताम् अश्नुते प्राप्नोति ॥ १ ॥

विशिष्टेति । जन्मिनां शरीरिणां सामाजिकानामिति यावत् अन्तरात्मसु अन्तःकरणेषु विशिष्टात् विलक्षणात् अदृष्टात् शुभकर्मजनितभाग्यादित्यर्थः जन्म उत्पत्तिर्यस्य तथाविधः अयं रस इत्यर्थः आत्मनः स्वस्य सम्यग् गुणानां दया-दाक्षिण्यादिसदाचाराणाम् उद्भूतेः उत्पत्तेः एकः अद्वितीयः हेतुः कारणं प्रकाशते प्रतिभाति । रसिका हि शिष्टा सुविनयसम्पन्ना भवन्तीति दृश्यते ॥ २ ॥

शृङ्गारीति । चेद् यदि कविः काव्ये काव्यरचनायां शृङ्गारी रसवान् भवतीति शेषः तदा जगत् रसमयम् आनन्दमयमिति भावः जातम् । स एव कविः अशृङ्गारी अरसिकः चेत् यदि भवति सर्वमेव जगत् नीरसं निरानन्दमिति भावः भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

पश्यतीति । स्त्री पश्यतीतिवाक्ये रसः नहि नैव प्रतिभासते प्रतिभाति कान्ता विलोकयतीति वाक्ये तु व्यक्तमेव स्पष्टमेव प्रतीयते रसः इति शेषः ॥ ४ ॥

इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥
कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि ! निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥
नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या श्रव्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्त्तुमीशते ॥ ७ ॥
वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
सर्वानुग्राहिणीं तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥
भावो जन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ।
ह्रासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥
विप्रलम्भोऽथ सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ।

कन्ये इति । हे कन्ये । त्वं कामयमानं त्वां प्रति कामुकमित्यर्थः मां कथं न कामयसे नाभिलषसि इत्येव ग्राम्यः अविदग्धप्रयोज्य इति भावः अयम् अर्थात्मा अर्थस्वरूपः वैरस्याय रसप्रातिकूल्यायेत्यर्थः एव कल्पते प्रभवति । तस्मादेवं विधोऽर्थो न प्रयोज्य इति भावः ॥ ५ ॥

काममिति । हे वामाक्षि । कुटिलनयने! चारुनयने ! वा । कन्दर्प एव चाण्डालः मयि विषये कामं निर्द्दयः निष्ठुरः । दिष्ट्या भाग्येन त्वयि निर्मत्सरः विद्वेषरहितः । त्वां न क्लिश्नातीति भावः । इत्येवम् अग्राम्यः विदग्धप्रयोज्यः अर्थः रसावहः रसोत्पादहेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

नव इति । नवः नूतनः केनचिदरचितपूर्व इति यावत् अर्थः प्रतिपाद्यवस्तु अग्राम्या विदग्धोचिता सूक्तिः शोभना वाक्, श्रवणयोग्यः बन्धः रचना, स्फुटा सुव्यक्ता श्रुतिः श्रवणयोग्योऽर्थः, अलौकिकस्य लोकातीतस्य अर्थस्य वस्तुनः युक्तिः योगश्च एते रसम् आहर्त्तुम् उद्भावयितुम् ईशते प्रभवन्ति ॥ ७ ॥

वक्रोक्तिरिति । वक्रा कुटिला भावान्तरमवलितेत्यर्थः उक्तिः वचनं रसस्य शृङ्गारादेरुक्तिः प्रकटनं स्वभावस्य उक्तिश्च एतत् त्रिविधं वाङ्मयं शास्त्रं काव्यमिति यावत् । तासु त्रिविधासु मध्ये सर्वानुग्राहिणीं सर्वेषां प्रीणनीं रसोक्तिं प्रतिजानते प्रतिज्ञया निबध्नन्ति विद्वांस इति शेषः ॥ ८ ॥

भावः इति । भावः २ जन्मानुबन्ध ३ निष्पत्तिः ४ पुष्टिः ५ सङ्करः ६ ह्रासः ७ आभासः ८ शमः ९ शेषः १० विशेषः ११ परिपोषः १२ विप्रलम्भः १३ सम्भोगः

निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
नायिका नायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ।
स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्त्तुमर्हति ॥ १२ ॥
आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
रति र्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः १४ ॥
स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्विका मताः ॥ १५ ॥
स्मृति र्वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः ।

---

१४ तयोः विप्रलम्भसम्भोगयोः चेष्टा, १५ तयोः परीष्टयः १६ निरुक्तयः, १७ प्रकीर्णानि, १८ प्रेमाणः १९ प्रेमपुष्टयः २० नायिकानायकगुणाः २१ पाकाद्याः २२ प्रेमभक्तयः २३ नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराः २४ रसोक्तयः । इति चतुर्विंशतिः रसाश्रया विभूतयः रससम्पदः उक्ताः यः आसां विभूतीनां स्वरूपं वेद जानाति स काव्यं कर्त्तुम् अर्हति शक्नोति ॥ ९—१२ ॥

आलम्बनेति । स्वेभ्यः स्वेभ्यः निजेभ्यो निजेभ्यः आलम्बनविभावेभ्यः रसोद्गमहेतुभ्यः नायिकादिभ्यः रत्यादिरूपेण समुन्मिषन् समुद्रेकं गच्छन् रसः शृङ्गारादिः भाव इति अभिधीयते उच्यते ॥ १३ ॥

रत्यादीनाह । रतिरिति । रत्यादयः अष्टौ स्थायिभावाः,काव्यस्य आरम्भात् समाप्तिपर्य्यन्तं स्थितिशीला इत्यर्थः प्रकीर्त्तिताः कथिताः ॥ १४ ॥

सात्त्विकानाह स्तम्भ इति । स्तम्भः निश्चलत्वं तनूरुहोद्भेदः रोमाञ्चः गद्गदः अस्पष्टा वाक्, स्वेदः घर्म्मः, वेपथुः कम्पः, वैवर्ण्यं वर्णान्यथाभावः अश्रु नेत्रजलं प्रलयः मोहः प्रलयो नष्टचेष्टतेत्यमरः । इति अष्टौ सात्त्विका भावाः मताः कथिताः ॥ १५ ॥

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलात्मजायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य दुश्चरेण अपि तपसा प्रार्थनीयसङ्गमस्य तस्याकस्मिकदर्शनेन उद्दीप्यमाना सद्यः समुपजायमानसात्त्विकस्वेदस्तम्भवेपथूपलक्षितैः हर्षधृतिस्मृत्यावेगसाध्वसादिभिः व्यभिचारिभिः भावैः पदविक्षेपलक्षणेन च शरीरानुभावेन संसृज्यते। सोऽयं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगैः रतिरूपेण रसो निष्पद्यते॥ १४५॥

रतिरूपेणैव रसपुष्टिः यथा,—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशि
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति॥

अत्र सर्वदैव श्रीवत्सलक्षणो लक्ष्मीविषये महाकुलीनतौदार्यस्थिरानुरागितारूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यमहाभाग्यादिभिः समुत्पन्ना रतिः तदवयवविशेषकामनीयकविभावनेन उद्दीपनविभावातिशयेन उद्दीप्यमाना ब्रह्मणः समक्षमपि

तमिति। शैलाधिराजतनया पार्वती तं प्रतिकूलवादिनं ब्रह्मचारिणं हररूपमित्यर्थः वीक्ष्य अवलोक्य वेपथुमती कम्पमाना तथा सरसा रसवती अङ्गयष्टिः तनुलता यस्याः तथाभूता सती निक्षेपणाय उद्धृतं पदं चरणं उद्वहन्ती दधाना अतएव मार्गे पथि योऽचलः पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सङ्गेन बाधयेति भावः आकुलिता विपर्य्यस्तेत्यर्थः सिन्धुरिव नदीव देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः। न ययौ न तस्थौ गतिं स्थितिञ्च कामपि कर्त्तुमशक्ता अभूदित्यर्थः ॥१४५

पीनेति। पीनश्रोणि विस्तृतजघनं गभीरनाभि निम्ननाभिस्थलं मध्ये मध्यदेशे

आलिङ्गनलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुमीयमानां लज्जाप्रणाशलक्षणां प्रेमपुष्टेः अष्टमीमवस्थामध्यास्ते। अत्र चानुक्ता अपि सात्त्विका व्यभिचारिणोऽन्येऽपि चानुभावविशेषाः प्रतीयन्ते। श्रियोऽपि च समग्रात्मगुणसम्पदाश्रये श्रीवत्सलक्ष्मणि तथाभूता तदभ्यधिका वा रतिः प्रवृद्धप्रेमप्रियतमालिङ्गनलक्षणेन उद्दीपनविभावेन उद्दीप्यमाना नयननिमीलनानुमेयां समस्तसात्त्विकानुभावव्यभिचारिहेतुं प्रेमपुष्टेरुत्तरामवस्थामाश्रयति। सोऽयं विषयसौन्दर्य्यादाश्रयप्रकृतेः संस्कारपाटवादुद्दीपनातिशयाच्च परां कोटिमावहन् रसः पुष्ट इत्युच्यते। अत्रैव ब्रह्मणः श्रियं प्रति मनोहरा समेयं सृष्टिरिति रत्नाकरस्येयमात्मजेति चन्द्रामृतादीनामियं सोदर्य्येति विष्णोरियं प्रियतमेति कामस्येयं जननी इत्यादिभ्यः आलम्बनेभ्यः समुत्पन्ना प्रीतिः स्वावासानुपघातिना शरीरसन्निवेशेन दृङ्निमीलनजनितया च तदुपघातशङ्कया उद्दीप्यमाना तत्क्षणोपजायमानतया वेगस्मृतिवितर्कोन्मादमोहचिन्तादिभिः व्यभिचारिभावैः तदनुमेयैश्च स्तम्भवेपथुप्रभृतिसात्त्विकैः शिवानुध्यानलक्षणेन बुद्ध्यारम्भानुभावेन संसृज्यमाना परं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते॥ १४६॥

कटिर्द्देश इत्यर्थः निम्नतं क्षीणमित्यर्थः अनुन्नतम् अनुन्नतमित्यर्थः कान्तेन नाथेन विष्णुनेत्यर्थः परिरब्धम् आलिङ्गितं कान्तं रम्यम् अब्धिदुहितुः समुद्रकन्यायाः लक्ष्म्या इत्यर्थः वपुः शरीरं वः युष्मान् पायात् रक्षतु। कथम्भूतमित्याह स्वावासेति। सः प्रसिद्ध इत्यर्थः अच्युतस्य विष्णोः नाभिरेव पद्म नाभौ पद्मं वा वसतिः वासभूमिर्यस्य तथाभूतः वेधाः ब्रह्मा स्वस्य आवासः आश्रयः तस्य अनुपघातेन आलिङ्गनजनितेन व्याघातेनेति भावः निर्वृतं स्वस्थं मनो यस्य तथाविधः सन् तस्मिन्काले आलिङ्गनसमये इत्यर्थः मीलन्त्यौ मुकुलिते इत्यर्थः लज्जयेति भावः दृशौ नयने यस्य तथाभूताय यस्मै वपुषे शिवं मङ्गलं ध्यायति चिन्तयति॥ १४६॥

रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थालोकनादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसान्तरैः पृथक् पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् निष्पद्यमानैः सङ्कीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावैः भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः सम्पर्कं परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते। तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं मन आरम्भो वाक्योच्चारणं वागारम्भः राहोरिव दस्योश्चन्द्राकलामिव प्रेयसीमित्यादिबुद्ध्यारम्भः आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः भयादीनाञ्च पञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति दैवात् समासाद्य स इति दस्योः अस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छिन्दतः प्रेयसीमित्यालम्बनविभावाः तत्स्वरूपपरिभावनान्युद्दीपनविभावाः, विकलं द्रुतं विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनुभावाः, आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादयः सात्त्विकाः,

---

राहोरिति। राहोः स्वर्भानोः आननचरीं मुखाग्रवर्त्तिनीमित्यर्थः चन्द्रकलामिव दैवात् शुभादृष्टात् समासाद्य सम्प्राप्य शशिरेखामिव अस्य दस्योः तस्करस्य कापालिकस्येति शेषः कृपाणपातः असिप्रहार एव विषयः व्यापारः तस्मात् प्रेयसीं प्रियतमामां मालतीमिति शेषः आच्छिन्दतः आच्छिद्य प्रत्याहरत इत्यर्थः मे मम चेतः हृदयम् आतङ्कात् त्रासात् विकलं व्याकुलतां गतमित्यर्थः प्रत्याहरणात् प्रागिति भावः करुणया अनुकम्पया द्रुतं द्रवीभूतं हा कथ मेतादृशी कमनीय-

मोहविषादामर्षौग्रताधृत्यादयो व्यभिचारिणश्च अनुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोऽयं तुल्यकालबलोत्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते ॥१४७॥

रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा,—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातम्
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागात् रतिप्रकर्षस्य ह्रासोऽवगम्यते ॥१४८॥

रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्किणइ माहमासम्मि पामरो पावरणं बइल्लेण।

कान्तिः कामिनी दुरात्मना ईदृशीं दशा नीयते इति बुद्धेरिति भावः। विस्मयात् विचोभितम् आलोडितं दुरात्मना अनेन कथमेषा तादृशादन्तःपुरादस्या वार्त्ता समाहृता मया चासादितेति बुद्धेरिति भावः। क्रोधेन ज्वलित उद्दीपित दुरात्मनोऽस्य दुर्व्यवहारादिति भावः मुदा आनन्देन विकसितं विकास गतं प्रत्याहरणादिति भावः कथ कीदृशमित्यर्थः वर्त्तता कीदृशीमवस्थां लभते इति न जाने इति भावः॥ १४७॥

कोप इति। यत्र प्रेम्णि भ्रुकुटिरचना भ्रूभङ्गिकरणं कोपः क्रोधः। यत्र प्रेम्णि मौनं वाक्संयम इत्यर्थः निग्रहः प्रहार इत्यर्थः। यत्र प्रेम्णि अनुनयः सान्त्वनम् अन्योन्यस्मितं ,परस्परमृदुहसितमित्यर्थः दृष्टिपातः अवलोकनं प्रसादः प्रसन्नता। तस्य तथाविधस्येति यावत् प्रेम्णः प्रणयस्य अधुना इदानीं तत् इदं वैशसं वधं विपर्य्यासमिति भावः जातं पश्य अवलोकय त्वं पादान्ते चरणतले इत्यर्थः लुठसि पतित्वा तिष्ठसीति यावत् तथापि खलायाः निष्ठुरायाः तवेदृशीं दशां दृष्ट्वापि निग्टह्णत्या इति भावः मम: मन्युमोक्षः कोपशान्तिः नच नैवेत्यर्थः। अतिमानिन्या उक्तिरियम्॥ १४८॥

दिट्ठिं स मुम्मुरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो ॥ १४९ ॥

तिर्य्यक्षु यथा,—

पाअडिअं सोहग्गं तंबाएउ विसहगोट्ठमज्झम्मि ।

दुट्ठविसहस्स सिङ्गे अच्छिउडं कण्डुअन्तीए ॥ १५० ॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलअं जणअंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरीरम्मि ।

जणअसुआफंसपदग्घा विअ करअला अद्धविमुक्का ॥१५१

विक्रीणीते माघमासे पामरः प्रावरणं बलीवर्दैः ।

दृष्टिं स मुर्मुरे श्यामलायाः स्तने नियच्छन् ॥

विक्किणइ इति । सः पामरः मूर्खः कृषीवल इति शेषः बलीवर्देन निमित्तभूतेनेति शेषः माघमासे श्यामलायाः श्यामाङ्ग्याः । शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला नवयौवनसम्पन्ना सा श्यामा परिगीयते इत्युक्तलक्षणाया इति भावः मुर्मुरे तुषाग्निभूते स्तने दृष्टिं नियच्छन् अर्पयन् प्रावरणं गात्रवस्त्रं विक्रीणीते । श्यामायाः कान्तायाः स्तन एव मे शीतनिवारणोपाय इति विविच्य प्रावरणविनिमयेन बलीवर्दं क्रीतवानित्यर्थः ॥ १४९ ॥

प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रया वृषभगोष्ठमध्ये ।

दुष्टवृषभस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

पायपडिअ इति । ताम्रया ताम्रवर्णया गवेति शेषः वृषभगोष्ठमध्ये वृषसमूहमध्ये दुष्टवृषभस्य दुष्टस्य दुर्दान्तस्य स्वमनोरथपूरणक्षमस्येति भावः शृङ्गे अक्षिपुटं नेत्रपुटं कण्डूयन्त्या कण्डूयितं कुर्वत्या सौभाग्यं प्रियवाल्लभ्यं प्रकटितम् आविष्कृतम् ॥ १५०॥

पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे ।

जनकसुतास्पर्शप्रदग्धा इव करतला अर्द्धविमुक्ताः ॥

पुलअमिति । राघवस्य रामस्य शराः जनकसुतायाः स्पर्शेन स्वकर्तृकेनेति भावः प्रदग्धाः प्रज्वलिताः अर्द्धविमुक्ता अर्द्धावच्छेदेन परित्यक्ताः परपुरुषस्पृष्टा एते परित्याज्या इति बुद्ध्येति भावः करतला इव दशकन्धरस्य रावणस्य शरीरे पुलकं रोमाञ्चं जनयन्ति उत्पादयन्ति ॥ १५१ ॥

गौणेषु यथा,—

उव्वहइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइं अङ्गाइं ।
पाउसलच्छीए पओहरेहिं पड़िवेल्लिओ विंझो ॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते ॥ १५२ ॥

रतावेव लज्जारोषरूपरसान्तरयोः प्रशमो यथा,—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्-
न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र बलवद्भ्यां प्रियप्रेमानुनयाभ्यां ह्रीरोषयोः उपशमः क्रियते ॥ १५३ ॥

रतावेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा,—

एष्यत्युत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितम्
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।

उद्वहति नवतृणाङ्कुररोमाञ्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।
प्रावृड्लक्ष्म्याः पयोधरैः परिवेल्लितो विन्ध्यः ॥

उव्वहइ इति । प्रावृट्लक्ष्म्या वर्षाश्रिया पयोधरैः मेघैः स्तनैरितिध्वनिः परिवेल्लितः समालिङ्गितः विन्ध्यः तदाख्यः पर्वतः नवाः अभिनवोद्भिन्नाः । तृणा ङ्कुरा एव रोमाञ्चाः तैः प्रसाधितानि अलङ्कृतानि अङ्गानि उद्वहति धत्ते ॥ १५२ ॥

दृष्टे इति । प्रेयसि प्रियतमे दृष्टे सति सुदृशः सुलोचनायाः कान्तायाः मानेन लोचनवत् नयनेनेव मनाक् ईषत् मुकुलितं सङ्कुचितमिति यावत् पार्श्व-स्थिते पार्श्ववर्त्तिनि सति वक्त्रवत् वदनेनेव न्यग्भूतं परावृत्तमित्यर्थः । स्पर्शं समातन्वति कुर्वति सति पुलकवत् पुलकेनेव वहिरासितं वहिः स्थितम् नतु मनसीति भावः । आभाषमाणे आलपति सति नीवीबन्धवत् वसनग्रन्थिनेव शिथि-लतां शैथिल्यम् आगतं प्राप्तम् । पाठोऽयं प्रामादिकः शिथिलता आगतेति विशुद्धः पाठः सतु छन्दोभङ्गदोषान्नाव स्थानमाप्नोतीति चिन्त्यम् । पादस्पृशि चरणनि-पतिते सति ह्रियेव लज्जयेव मानेन अपगतं निवृत्तम् ॥ १५३ ॥

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र कस्याश्चिद्बलवता प्रेम्णा उन्मूलितस्यापि मानस्य शेषोऽनुवर्त्तते। त एते भावादयो दशापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते। ग्रन्थगौरवभयान्न क्वचिदुदाह्रियन्ते ॥ १५४

तत्र, व्यङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम्।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥

एष्यतीति। अहो आश्चर्यं मानिन्याः मानवत्याः कान्तायाः चक्षुः जातागसि कृतापराधे इत्यर्थः प्रेयसि प्रियतमे एष्यति आगमिष्यति सति उत्सुकं तदागमनार्थमुत्कण्ठितमित्यर्थः। आगते उपस्थिते सति विचलित मनाक् मुकुलितमिति यावत् सम्भाषिणि आलपति सति स्फारितं विस्तारितम्। संश्लिष्यति समालिङ्गति सति अरुणं रक्तम्। गृहीतवसने वसनाकर्षिणि इत्यर्थः सति कोपेन अञ्चिते वक्रीकृते इति भावः भ्रुवौ लते इव यस्य तथाभूतम्। चरणयोरानतौ प्रणिपाते व्यतिकरः प्रयासः यस्य तथाविधे सति वाष्पाम्बुना अश्रुवारिणा पूर्णे ईक्षणे दर्शनव्यापारौ यस्य तथाभूतम् अतएव प्रपञ्चे विविधविलासे इति भावः चतुरं सुन्दरं जातम् ॥ १५४ ॥

इदानीं हास लक्षयति तत्रेति। तत्र तेषु स्थायिभावेषु मध्ये व्यङ्गं विकृताङ्गं क्रीडा लज्जा आदिपदेन परिहासादीनां ग्रहणम्। तत्तद्भावविशेषैः चेतसः मनसः विकासः हास उच्यते कथ्यते ॥ १५५ ॥

कनकेति। कनककलस इव स्वर्णकुम्भ इव स्वच्छं निर्मलं तस्मिन् राधायाः पयोधरमण्डले स्तनमण्डले नवजलधरश्यामां नवमेघश्यामवर्णां प्रतिबिम्बितां प्रतिफलिताम् आत्मनः स्वस्य द्युतिं प्रभाम् असितः कृष्णवर्णः सिचयस्य उत्तरासङ्गस्य प्रान्तः पर्य्यन्तभागः तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण मुहुः मुहुः पुनः पुनः उत्क्षिपन्

अत्र राधया व्यञ्जितस्य हरेस्तु व्रीडातो हासस्य सत्तामात्रं प्रतीयते ॥ १५६ ॥

शोकश्चित्तस्य वैधुर्य्यमभीष्टविरहादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।
वत्स ! राम ! गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे ॥

अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्तासन्तापादिर्वागारम्भेण चानुषज्यमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते ॥ १५८ ॥

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥ १५९ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

मय्येव मत्स्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥

पसारयन् अपसारितां कुर्वन्निति यावत् प्रियया राधया हसितः आन्दोऽयं ...कं करोतीतिबुद्धेरिति भावः अतएव जनितः उत्पादितः प्रियाहासेनेति भावः ...ीडया हासः यस्य तथाभूतः हरिः कृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इत्यर्थः ॥१५६॥

शोकं लक्षयति शोक इति । अभीष्टस्य प्रियजनस्य विरहादिभिः चित्तस्य ...नसः वैधुर्य्यं कातर्य्यं शोकः ॥ १५७ ॥

हृदयादिति । हे वत्स राम । हृदयात् न अपयातः वहिर्गतः न असि न भवसि सर्वासु दिक्षु दृश्यसे अवलोक्यसे । किन्तु सन्तापात् मनसो वैधुर्य्यात् गतः असि इति अनुमीयसे अनुमानविषयीभवसि ॥ १५८ ॥

क्रोधं लक्षयति प्रतिकूलेष्विति । प्रतिकूलेषु विरोधिषु तैक्ष्ण्यस्य तीक्ष्णभावस्य उग्रतायाः प्रबोधः ज्ञानं क्रोधः उच्यते ॥ १५९ ॥

मयीति । अतिलोहिताक्ष्या कोपात् अतिरक्तचक्षुषा प्रिययेति शेषः अस-

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षणया रस-निष्पत्तेरधिकमतिरुषातिलोहितात्व्येति प्रकर्षनिमित्तमति-शब्दोपादानं विद्यते तथाप्युत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषये न रोषः प्रकर्षमासादयति ॥ १६० ॥

कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह इष्यते ॥ १६१ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावापृच्छ्य सेनापती-
नाश्वास्याश्रुमुखान् मुहुः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च ।
आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधेर्लङ्घने
रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्र अभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्ट-देवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्य्यवसायित्वेनानुद्दीपनविभावत्वादनु-त्साहानुभावत्वाच्च नायमनुबन्धो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥ १६२ ॥

रणेन स्मरणाभावेन दारुणा निष्ठुरा चित्तवृत्तिः मनोवृत्तिर्यस्य तथाभूते अतएव एवंप्रकारेण मयि वृत्तं जातं रहः प्रणयं विजनप्रेम अप्रतिपद्यमाने अस्वीकुर्वति सति कुटिलयोः भ्रुवोर्भेदात् अतिरुषा अतिकोपेन स्मरस्य कामस्य शरासन कार्मुकं भग्नमिव खण्डितमिव ॥ १६० ॥

उत्साहं लक्षयति कार्य्येति । कार्य्याणाम् आरम्भाः तेषु स्थेयान् स्थिरतरः संरम्भः समुद्योगः उत्साह इष्यते ॥ १६१ ॥

मूर्ध्नेति । रंहस्वी अतिवेगवान् मारुतिः पवनतनयः मूर्ध्ना शिरसा जाम्बवतः चरणौ अभिवाद्य प्रणम्य सेनापतीन् अङ्गदादीन् आपृच्छ्य साधु याम इति सम्भाष्य अश्रुमुखान् वाष्पाविलवदनान् प्रियसखीन् प्रियबन्धून् मुहुः पुनः पुनः आश्वास्य प्रेष्यान् भृत्यान् समादिश्य एवमेवं कुरुतेति आज्ञाप्य रघुनाथस्य रामस्य पादरजसां चरणरेणूनाम् उच्चैः भक्त्यतिशयेनेति भावः स्मरन् महेन्द्रस्य तदाख्यपर्वतस्य शिखरात् अम्भोनिधेः समुद्रस्य लङ्घने आरम्भं जगृहे समुद्रं लङ्घितुमुपचक्रमे इत्यर्थः ॥ १६२ ॥

भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्रादिजनितं विदुः ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् मृत्युजितो जपद्भिरसकृद्ध्यायद्भिरिष्टान् सुरान्
शुष्यत्तालुभिराकुलाकुलपदै र्निर्वाग्भिरुत्कम्पिभिः।
अध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याधूम्रधूमाविला
लङ्घ्यन्ते करिमांसघस्मररणत्कौलेयकाः पल्लयः॥

अत्र यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वं तद्विशेषणयोः उद्दीपनत्वं मन्त्रजपादेरनुभावत्वं तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजपेष्टदेवतानुध्यानयो र्लङ्घनोपायपरत्वान्न भयरूपेण रसस्य निष्पत्तिः। अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ अल्पसत्वतया स्तम्भमोहमूर्च्छामरणादिभिः उपायप्रयोगो न घटते ॥ १६४ ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १६५ ॥

भयं लक्षयति भयमिति। रौद्रादिजनितं तीक्ष्णतादिभिर्हेतुभिः जनितम् उत्पादितं वैक्लव्यं व्याकुलत्वं चित्तस्येति शेषः भयम् ॥ १६३ ॥

मन्त्रानिति। अध्वनि अध्वना वा गच्छन्तीति अध्वन्याः पथिकाः तैः मृत्युं नयन्तीति मृत्युजितः तान् मृत्युनिवारणसमर्थानित्यर्थः मन्त्रान् संहिताविशेषान् जपद्भिः उच्चारयद्भिः असकृत् पुनः पुनः इष्टान् सुरान् देवान् ध्यायद्भिः स्मरद्भिः शुष्यन्ति तालूनि येषां तथाभूतैः आकुलानि आकुलानि अस्पष्टोच्चरितानीति भावः पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि वाक्यानीत्यर्थः येषां तैः निर्वाग्भिः वाक्यरहितैः उत्कम्पिभिः उच्चैः कम्पमानैः [illegible] इह अस्मिन् प्रदेशे करिणां हस्तिनां शबरगणहतानामिति भावः मांसानि [illegible] घस्मराः भक्षणपरा इत्यर्थः कौलेयकाः कुक्कुराः यासु ताः जीवितेशस्य यमस्य महिषः वाहनभूतः तद्वत् व्याधूम्राः मलिना इत्यर्थः ये धूमाः तैः आविलाः कलुषाः पल्लयः लङ्घ्यन्ते अतिक्रम्यन्ते ॥१६४॥

जुगुप्सां लक्षयति। अर्थानां विषयाणां दोषसन्दर्शनादिभिः गर्हणा कुत्सन जुगुप्सा ॥ १६५ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा,—

> रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशो र्द्विजस्य
> जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
> रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-
> सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशो र्जीवनाय मुनिरपि शूद्रो वध्य इति न रामस्यात्मकर्मनिन्दा तथापि अनयकारिणं जिघांसतो घृणा प्रवर्त्तत इति सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । शम्बूकविषये पुनरस्याजन्ममात्रमेवेति ॥ १६६ ॥

विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १६७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

> कृष्णेनाद्य गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया
> सत्यं कृष्ण ! क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब ! पश्याननम् ।

रे इति । रे दक्षिण ! हस्त ! मृतस्य द्विजस्य ब्राह्मणस्य शिशोः जीवातवे जीवनायेत्यर्थः जीवनौषधाय वा जीवातुर्जीवनौषधमित्यमरः । शूद्रमुनौ शूद्रतापसे कृपाणं खड्गं विसृज प्रहरेत्यर्थः ननु अकस्मात् कथमीदृशं गर्हितं कार्य्यं कृपावान् अहं करोमीत्याशङ्क्याह । रामस्येति । त्वं दुर्वहेण वोढुमशक्येन गर्भेण खिन्ना आर्त्ता या सीता तस्याः प्रवासने निर्वासने पटुः दक्षः तस्य नितरां गर्हितमाचरत इति भावः रामस्य गात्रम् असि भवसि, ते तव करुणा दया कुतः ? नैव करुणेत्यर्थः ॥१६६॥

विस्मयं लक्षयति । विस्मय इति । पदार्थस्य वस्तुनः अतिशयादिभिः अलौकिकत्वादिभिर्हेतुभिः चित्तस्य विस्तारः विकासविशेष इत्यर्थः विस्मयः ॥ १६७ ॥

कृष्णेनेति । अद्य कृष्णेन रन्तुं क्रीडितुं गतेन अधुना स्वेच्छया निजेच्छया मृत् मृत्तिका भक्षिता इति बलदेवेनोक्ते यशोदा प्राह सत्यमिति रे कृष्ण !

व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगत्
माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवः॥

अत्र शिशोर्मुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः। तस्मा-
मश्रशेशवाद्यालोकनमुद्दीपनविभावः। विस्मयवशं जगा-
मेत्यनेनानुपात्ता अपि सञ्चारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते॥१६८॥

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः॥ १६९ ॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा,—

तो ताणं हदछाअं णिच्चललोअणसिहं पउत्थपदावम्।
आलेक्खपदीवाणं व णिअं पअदि चटुलत्तणं पि विअलिअम्॥

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्त्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभिरनुबध्यते॥ १७० ॥

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया॥ १७१ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

करिमरिअजाणगज्जिदजलदासणिपड़िरवो एसो।

सत्यं ? त्वया मृद्भक्षितेति शेषः इति यशोदया उक्ते कृष्ण आह क इति कः एवम् आह ब्रवीति मया मृद्भक्षितेति। तथोक्ते यशोदा आह मुषलीति मुषली बलरामः एव माहेति शेषः। तथोक्ते कृष्ण आह मिथ्येति हे अम्ब ! मातः ! मिथ्या अलीक-मेतत् मुषलिवचनमिति शेषः। आनन मुखं मे इति शेषः पश्य अवलोकय। तथोक्ते यशोदा आह व्यादेहीति व्यादेहि विस्तारय मुखमिति शेषः इति उक्ते विदारिते विस्तारिते कृष्णेनेति शेषः वदने यस्य माता यशोदा समस्त जगत् दृष्ट्वा विस्मयवशं जगाम प्राप, स केशवः कृष्णः वः युष्मान् पायात् रक्षतु॥ १६८ ॥

स्तम्भं लक्षयति। भयं त्रासः रागो हर्षविशेषः आमयो रोगः आदिः येषां तैः हेतुभिः चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य प्रतीघातः राहित्यमिति यावत् स्तम्भः॥१७९॥

तो ताणमिति। चतुर्थपरिच्छेदे ४३२ पत्रे प्राग् व्याख्यातः॥ १७० ॥

रोमाञ्चं लक्षयति। हर्षेति। हर्षः आनन्दः अद्भुत चमत्कारः भय त्रासः तदेवमादिभ्यः हेतुभ्यः रोम्णां विक्रिया विकारविशेषः रोमाञ्चः॥ १७१ ॥

पहुणो धणुरवकङ्खिणि ! रोमञ्चं किं मुहा वहसि ॥

[illegible] ॥१०२

[illegible]

वित्तनिचयेषु धनसञ्चयेष्व विषयेषु नः अस्मान् प्रहृत्य विमथ्येत्यर्थः ततः आकृष्टाः

[illegible]

असूयाऽन्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ २१५ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्त्तते
सुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राऽप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्त्तनादिभि र्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्त्यते ॥२१६॥

ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ २१७ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

असूयां लक्षयति । असूयेति । औद्धत्यात् उत्कटस्वभावत्वात् अन्येषां गुणाना विद्याविनयादीनाम् ऋद्धीनां सम्पत्तीनाम् असहिष्णुता असहनम् असूया ॥२१५॥

वन्द्या इति । ते रामपादा इति भावः । वन्द्याः पूज्याः मान्या इति पाठान्तरम् अतएव न विचारणीयं न आलोचनीयं चरितं येषां तथोक्ताः तिष्ठन्तु वर्त्तन्ताम् । हुम् वर्त्तते तेषां चरितं विचारणीयमिति भावः । हि यतः ते सुन्दस्य स्त्री ताडका तस्या निधनेऽपि स्त्रीवधेऽपीति भावः अखण्डं यशः येषां तथाभूताः सन्तः लोके जगति महान्तः महाप्रभावा इत्यर्थः खरस्य जनस्थानवासिनः राक्षसाधिपस्येति भावः आयोधने युद्धे यानि त्रीणि पदानि कुतः कस्या दिशीति यावत् मुख येषां तानि पराङ्मुखान्यपीति भावः । आसन् अभूवन् । खरेण सह संग्रामे पदत्रयेण पराङ्मुखतां गतास्ते इति भावः । तथा इन्द्रसूनोः वानराधिपतेः वालिन इत्यर्थः निधने वधे यद्वा कौशलं पाटवम् अलक्षितावस्थानेन शरप्रहार इति भावः तत्रापि जनः लोकः अभिज्ञः विशेषज्ञ इत्यर्थः सोल्लुण्ठनं वचनमिदम् । अत्र लवस्य रामगुणासहनात् असूया ॥ २१६ ॥

ईर्ष्यां लक्षयति । ईर्ष्यामिति । समानेषु जनेषु मानदानादीनाम् अमर्षणम् असहनम् ईर्ष्याम् आहुः कथयन्ति ॥ २१७ ॥

हुं णिल्लज्ज ! समोसरतं विअ अणुणेसु जाइ दे एअम्।
पाअङ्गुट्‌ठालत्तएण तिलअं विणिम्मिअम् ॥

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तस्मा-
दमसृष्यमाणायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभि र्भूयाय-
मानतया निष्पन्नालक्तकतिलकानुमेयैः तत्पादपतनादिभिः
उद्दीप्ता हुङ्काराक्षेपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतैर्भ्रूभङ्गताडनाङ्ग-
क्षेपवेपथुस्वेदगद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकाश्यते ॥ २१८ ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ॥ २१९ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्य्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वासि मे ? ॥

हुं निर्लज्ज ! समपसर तामेवानुनयस्व यया ते इदम्।
पादाङ्गुष्ठालक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥

हुमिति आक्षेपसूचकमव्ययम्। निर्लज्ज ! गतत्रप ! समपसर मत्सकाशात् गच्छ। तामेव कान्तां अनुनयस्व। कामित्याह ययेति। यया कान्तया पादाङ्गुष्ठालक्तकेन चरणाङ्गुष्ठलाक्षारागेण ते तव इदं तिलकं विनिर्मितं रचितं यस्याः चरणे पतित्वा अनुनीतवानसीति भावः। खण्डिताया नायिकायाः उक्तिः ॥२१८॥

विषादं लक्षयति। विषाद इति। उपायस्य अभावनाशयोः सतोः चेतसः चित्तस्य ग्लानिः अप्रसाद इत्यर्थः विषादः ॥ २१९ ॥

व्यर्थमिति। हे मे मम प्रिये जानकि ! यत्र मे मम कपीन्द्रेण वानरराजेन सुग्रीवेणेत्यर्थः सख्यं मित्रत्वम् अपि व्यर्थं निष्फलं सख्या वानरराजेनापि यत्र न अधिगम्यते इति भावः। यत्र हरीणां वानराणां वीर्य्यं बलं वृथा निष्फलम् अकिञ्चित्

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य दृष्टावदानसुग्रीव-सख्यादेः उपायस्य अभावात् विषादः प्रकथ्यते ॥ २२० ॥

सत्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादे दैन्यमुच्यते ॥ २२१ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्म
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिञ्च त
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतःपरं न खलु तद्वाच्यं बधूबन्धुभिः ॥

करत्वादिति भावः। यत्र जाम्बवतोऽपि ऋक्षराजस्यापि प्रज्ञा बुद्धिः मन्त्रणाविषयि णीति भावः न प्रसरतीति शेषः यत्र वायोः पुत्रस्यापि पवनतनयस्यापि हनुमत इत्यर्थः गतिर्गमनं न सम्भवतीति शेषः यत्र विश्वकर्मणः तनयः पुत्रः नलोऽपि मार्गं पन्थानं कर्त्तुं न क्षमः न शक्तः, सौमित्रेर्लक्ष्मणस्यापि पत्त्रिणां शराणाम् अविषये अगोचरे तत्र क्व कुत्र स्थाने असि? वर्त्तसे? कृतसीतापरित्यागस्य रामस्य उक्तिः ॥ २२० ॥

दैन्यं लक्षयति। सत्त्वेति। सत्त्वस्य प्रभावस्य त्यागात् वाक्यादेः अनुत्कर्षः उत्कर्षाभावः लाघवप्रयोजक इति भावः दैन्यम् उच्यते कथ्यते ॥ २२१ ॥

अस्मानिति। अस्मान् वनस्थानिति भावः संयमः बाह्याभ्यन्तरनियमनरूप-प्रशान्तिरेव धनं येषां तान् नास्ति अन्यत् किञ्चन धनं येन यौतकितेन त्वं पुरस्क्रि-यसे इति यद्वा एना मत्सुतां प्रति त्वया अयुक्तं न व्यवहर्त्तव्यं तथात्वे अस्मत्-कोपेन तव हानिर्भाविनीति च भावः। आत्मनः स्वस्य कुलं वंशः उच्चैः उन्नतं महदिति यावत्। एनां प्रति विरूपव्यवहारे कुलं कलङ्कितं स्यादिति भावः। त्वयि अस्याः मत्सुतायाः अबान्धवकृतां बन्धुजनैः अघटितामित्यर्थः स्वतःकृतामिति भावः कथमपि केनापि अचिन्तनीयेन प्रकारेण हेतुना वा जातां तां भावप्रवृत्तिं प्रणयप्रसरञ्च स्नेह-प्रवृत्तिमिति पाठान्तरं साधु सम्यक् यथा तथा विचिन्त्य विभाव्य दारेषु स्त्रीषु मध्ये इयं मत्सुता सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं साधारणज्ञानेनेत्यर्थः दृश्या अवेक्षणीया। अतः परम् अस्मादन्या विशेषप्रतिपत्तिरिति भावः भाग्याधीनं दैवायत्तं भाग्य-

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थिता दैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥ २२२ ॥

विदुर्वाग्दण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ २२३ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिणि अघोरघण्टे विषये प्रकृष्टमेव वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥ २२४ ॥

वतीनां हि विशेषप्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । वधूबन्धुभिः वध्वाः पित्रादिभिः तत् विशेषप्रतिपत्तिरूपं वस्तु इति भावः न खलु वाच्यं नैव प्रार्थयितव्यमित्यर्थः । दैवाधीनमतः परं न खलु तत् स्त्रीबन्धुभिर्याच्यते इति पाठान्तरम् । सा इयं दारेषु विषये अन्यप्रतिपत्तिपूर्वकम् अन्या अपरा प्रतिपत्तिः ज्ञानं तत्पूर्वकं मा दृश्या न द्रष्टव्या इव स्वीया कान्ता नान्येति अवेक्षणीयेति भावः । इति केचिद् व्याचक्षते ॥ २२२ ॥

उग्रता लक्षयति । विदुरिति । अपकारिषु शत्रुषु वाचा दण्डेन वा पारुष्यं कार्कश्यम् उग्रता विदुः जानन्ति ॥ २२३ ॥

प्रणयीति । यत् वपुः प्रणयिनीनां प्रणयवतीनां सखीनां सहचरीणां सलीलः सविलासः यः परिहासरसः परिहासरागः तेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितानि सुन्दराणि सुकोमलानीति यावत् शिरीषपुष्पाणि तैः हननानि प्रहाराः तैरपि ताम्यति क्लान्तिं गच्छति, वधाय तव वपुषि अङ्गे शस्त्रम् उपक्षिपतः प्रयुञ्जानस्य तव शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव सहसा पतितो मृत्युदण्ड इव भुजः बाहुः दृढमुष्टिरिति भावः पततु ॥ २२४ ॥

त्रासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ २२५ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥

अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति ॥ २२६ ॥

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षां शङ्कामाचक्षते बुधाः ॥२२७॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

सहसा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिसिआए ।
अच्चन्तपहरिसेण वि जा असुआ सा सुआज्जेव ॥

अत्र विरहिण्याः कार्श्यातिशयमुद्वीक्ष्यमाणायाः कस्याश्चिदयस्यायाः स्नेहातिशय्यात् प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपीति

त्रास लक्षयति । त्रास इति । आकस्मिकभयादिभिः सहसोत्पन्नभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य चमत्कारः विस्मयः त्रासः ॥ २२५ ॥

परिस्फुरदिति । सुराङ्गनाः अप्सरसः जलविहारिण्य इति भावः परिस्फुरद्भिः सञ्चरद्भिः मीनैः मत्स्यैः विघट्टिता दृष्टाः आहता वा ऊरवः यासां ताः अतएव त्रासेन किमेतदिति भयेन विलोला चञ्चला दृष्टिर्यासा तथोक्ताः तथा कम्पिताः चालिताः पाणयः पल्लवा इव याभिः तथाविधाः सत्यः सखीजनस्यापि किमुत कामिजनस्येति अपिकारार्थः । विलोकनीयतां दर्शनीयता मनोहारित्वमिति भावः उपाययुः प्रापुः ॥ २२६ ॥

शङ्का लक्षयति । अनिष्टेति । बुधाः कवयः अनिष्टस्य अभ्यागमे उपस्थितौ उत्प्रेक्षां सम्भावना शङ्काम् आचक्षते कथयन्ति ॥ २२७ ॥

सहसा मा श्रावय प्रियागमं तस्यै विरहक्लेशितायैः ।
अत्यन्तप्रहर्षेणापि याऽमृता सा मृतैव स्यात् ॥

सहसेति । अस्यै विरहक्लेशितायै सहसा प्रियागमं कान्तागमनं मा श्रावय

प्रियागमहर्षातिशयभावेऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रक-
ष्यते ॥ २२८ ॥

विरहादेर्मनस्तापः शरीरान्तकरो गदः ।

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।
अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथा ऽस्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलग्लापनेन वपुःसन्तापो निष्पद्यते ॥ २२९ ॥

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः ॥ २३० ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनम्
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

न श्रावय । या अमृता विरहक्लेशातिशयेनेति भावः सापि अत्यन्तप्रहर्षेणापि मृता एव स्यादिति शेषः ॥ २२८ ॥

तापं लक्षयति । विरहादेरिति । विरहादेः हेतोः शरीरान्तकरः शरीरध्वंस-कारः गदः रोगः मनसः तापः ।

स्थितमिति । एतत् उरसि वक्षसि स्थितं विशालं वृहत् पद्मिनीपत्रम् अस्याः नायिकायाः अन्तर्मन्मथोत्थाम् अन्तःकामजनिताम् अवस्थां तथा न कथयति यथा अतिशयेन परितापेन ग्लापिताभ्यां ग्लानिं नीताभ्यां मण्डलाभ्या गोलाकारस्यायतनाभ्यां स्तनयुगस्य स्तनद्वयस्य परिणाहः विशालता ता ब्रवीति सूचयतीति यावत् ॥ २२९ ॥

ग्लानिं लक्षयति । बलस्येति । आधिः मानसी व्यथा पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्य

म्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरम्
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनी ग्लानिः वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्यते ॥ २३१ ॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः ॥ २३२ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

क्वाकार्यं ? क्व कलाकरस्य च कुलं ? भूयोऽपि दृश्येत सा ?
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो ? रेखैव साऽन्यादृशी
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ? ॥

अत्र विरहिणः पुरूरवसः उत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसम्बद्धप्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥२३३॥

मरः । व्याधि. रोगः तयोः प्रकर्षात् अतिरेकाद्भवतीति तथोक्तः बलस्य सामर्थ्यस्य अपचयः चयः ग्लानिः ॥ २३० ॥

किसलयमिति । हृदयमिव कुसुमं शोषयतीति तथोक्तः दारुण. तीव्रः दीर्घशोकः महत् दुःखं प्रियविच्छेदजमिति भावः बन्धनात् वृन्तात् विप्रलूनं विच्छिन्नं मुग्ध सुन्दर सुकोमलमिति भावः किसलयमिव नवपल्लवमिव अस्याः नायिकायाः परिपाण्डु पाण्डुतां गतं शरीर शरदि जायते इति शरदिजः शरत्कालभव इत्यर्थः घर्मः सौरतापः केतक्याः गर्भपत्रमिव अभ्यन्तरदलमिव ग्लपयति ग्लानिं नयति शोषयतीत्यर्थः ॥ २३१ ॥

उन्माद लक्षयति । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठा औत्सुक्यं हर्षः आनन्दः शोकः एवमादेः हेतोः चित्तस्य मनसः विप्लवः विकृतिः उन्मादः ॥ २३२ ॥

क्वाकार्य्यमिति । अकार्य्यम् उर्वशीप्रेमनिबन्धन चित्तवैकल्यरूपमिति भावः क्व ? कलाकरस्य चन्द्रमसः कुलञ्च क्व ? अहं चन्द्रवंशीयो नृपतिः मम तावदुर्वश्या मनुरागेण तद्विरहे ईदृशं चित्तवैकल्यं न युज्यते इति भावः । विवेकबुद्धिरियम् । सा उर्वशी भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत ? दर्शनविषयीक्रियेत । विवेक-

आदरातिशयाच्चेतस्यावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ २३४ ॥

तद्रूपेण रसस्य सङ्करो यथा,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमयि ! विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे !
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥

अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनेव रतिप्रकर्षेण सङ्कीर्य्यते ॥ २३५ ॥

ध्वसात् पुनरुत्कण्ठेयम्। दोषाणाम् इन्द्रियचापल्यरूपाणाम् उपशान्तये दमनाय श्रुतं शास्त्रज्ञानं मया दोषशान्त्यर्थं शास्त्राणि अधीतानि तत् कथमयमावेग इति पुनर्विवेकबुद्धिः। अहो आश्चर्य्यं कोपेऽपि मुखं वदनम् उर्वश्या इति शेषः कान्त रम्यं शान्तमित्यपपाठः। पुनर्विवेकनाशादुत्कण्ठा। अपकल्मषाः अपापाः कृतधियः शिक्षितमतयः साधव इति भावः किं वक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ममैतादृशं वैक्लव्यं दृष्ट्वेति भावः। पुनर्विवेकबुद्धिः सा उर्वशी स्वप्नेऽपि दुर्लभा दुष्प्रापा स्वप्नेऽपि ता न पश्यामीति भावः रेखैव सान्यादृशीति पाठे सा उर्वशी अन्यादृशी अन्यप्रकारा लोकविलक्षणेति यावत् रेखैव सृष्टिरेवेत्यर्थः। पुनरुत्कण्ठा। हे चेतः ! हृदय ! स्वास्थ्यं प्राकृतं भावं सुस्थतामित्यर्थः उपेहि प्राप्नुहि। पुनर्विवेकबुद्धिः। को धन्यो भाग्यवान् सुकृतीति यावत् युवा खलु निश्चितम् अधरम् उर्वश्या इति शेषः धास्यति पास्यति धेट् पाने इत्यस्य रूपम्। पुनरुत्कण्ठा। क्व कलाकरस्य च कुलमित्यत्र भग्नलक्षणः क्व च कुलमिति पाठान्तरम्। पुरूरवस उक्तिरियं ययातेरिति मूलपाठः प्रमादिकः इति चिन्त्यम् ॥ २३३ ॥

सम्भ्रमं लक्षयति। आदरेति आदरातिशयात् चेतसि मनसि आवेगः उत्कण्ठाविशेष इत्यर्थः सम्भ्रमः मतः कथितः ॥ २३४ ॥

अलमिति। अमुना ते तव साहसेन अविमृश्यकारिताजनितेन उद्बन्धनप्रयासेनेति भावः अतिमात्रम् अतिशयेन अलम् अलम् व्यर्थं व्यर्थं विफलमेतत् साहस

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ॥ २३६ ॥

तद्रूपेण रससङ्करो यथा,—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु ! खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अत्र मालत्या पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवावलोकनजा च रतिः खेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणी मिथः सङ्कीर्य्येते ॥ २३७ ॥

चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः २३८ ॥

मा कुर्वित्यर्थः अयीति कोमलामन्त्रणे अयि प्रिये इति भावः त्वम् एनं लतापाशं वल्लीरज्जुं त्वरितं सत्वरं विमुञ्च परित्यज । हे जीवितेशे प्राणेश्वरि । चलितमिव निर्गन्तुं प्रवृत्तमिवेत्यर्थः जीवितं मदीयमिति शेषः । तदप्राप्ताविति भावः निरोद्धुम् अवरुद्धं कर्तुम् इह अस्मिन् मम कण्ठे चणं बाहुपाशं भुजरज्जुं निधेहि अर्पय ॥ २३५ ॥

श्रमं लक्षयति । मन इति क्रियातिशयतः चेष्टातिरेकात् मनःशरीरयोः चित्तदेहयोः खेदः क्लान्तिः श्रमः ॥ २३६ ॥

स्खलयतीति । हे सुभ्रु ! सुन्दरि ! खेदः श्रमः पुष्पावचयनजन्मेति भावः तवेति शेषः वल्लभस्य प्रियस्य माधवस्येत्यर्थः अवलोकनेन दर्शनेन तुल्यं समं यथा तथा त्वयि विलसति विस्फुरति खेदवल्लभालोकनयोः एककार्य्यकारित्वादिति भावः तथाहि खेदः प्रियावलोकनञ्च ते तव वचनं स्खलयति स्खलितं करोति वैरूप्यमापादयतीति भावः अङ्गम् अङ्गं प्रत्यङ्गं संश्रयति, मुखचन्द्रम् उद्भासयन्तीति तथाविधान् स्वेदविन्दून् घर्मजलकणान् जनयति, नेत्रे नयने सर्वथा सर्वैः प्रकारैः मुकुलयति च निमीलयति च ॥ २३७ ॥

निर्वेदं लक्षयति । चित्तस्येति । तत्त्वज्ञानस्य उदयादिभिः जननादिभिः हेतुभिः चित्तस्य मनसः खेदः वीतरागत्वमित्यर्थः निर्वेदः ॥ २३८ ॥

तद्रूपेण रसस्य शेषो यथा,—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम्।
मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्त्रपाकरम्॥

अत्र मोत्चायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते॥२३९॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः॥२४०॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैरं धनुःशिखरे शिरो
नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरामिव।
अहह! विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिम्
किमपि ध्यायन्नार्य्यो न याति न तिष्ठति॥

अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते॥२४१॥

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः॥२४२॥

जरेति। जरा वार्द्धक्य मरण मृत्युः दौर्गत्यं दारिद्र्यं व्याधिः रोगः एते तावत् आसतां तिष्ठन्तु एतेषां धीरजनत्रपाकरत्वं किं वक्तव्यमिति भावः धीराणां मनस्विनां भूयो भूयः पुनः पुनः जन्मैव उत्पत्तिरेव त्रपाकरं लज्जाकरं मन्ये॥२३९॥

जाड्यं लक्षयति क्रियास्विति। चिन्ता उत्कण्ठा भयम् एवमादिभिः हेतुभिः क्रियासु चेष्टासु अपाटवम् असामर्थ्यमित्यर्थः जाड्यम्॥२४०

शिथिलेति। आर्य्यः रामः शिथिलशिथिलम् अतिश्लथं स्वैरं सावहेलञ्च यथा तथा धनुषः कार्मुकस्य शिखरे कोटौ अग्रभागे इत्यर्थः शिरः मस्तकं न्यस्य निधाय नयनसलिलैः अश्रुभिः अपराम् अन्यविधां लतामिव मौर्वीं ज्यां कुर्वन् रचयन् अहहेति खेदे घनानां मेघानां स्तनितं गर्जितमेव ध्वनिं श्रुत्वा श्रुत्वा आकर्ण्याकर्ण्य विकलः नितरां व्याकुलः सन् अतीवोद्दीपकत्वाद् घनगर्जितस्येति भावः किमपि किमपि अनिर्वचनीयरूपमिति भावः ध्यायन् चिन्तयन् न याति न गच्छति न गन्तुं पारयति न तिष्ठति न स्थातुं शक्नोतीत्यर्थः॥२४१॥

आलस्यं लक्षयति। क्रियेति। सुखस्य संवित् संवेदनम् अनुभव इत्यर्थः मदः

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

घरिणिघणत्थणपेक्खणसुहे णिपड़िअस्स होन्ति पहिअस्स ।
अवसउणङ्गारअवारविट्टिदिअसा सुहवेन्ति ॥

अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिषोरपि अगच्छतः आलस्यं निष्पद्यते ॥ २४३ ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः २४४ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

णिद्दालसघुम्मितं संवलिताद्धतारआलोआ ।

मद्यपानजनितविकारविशेषः एवमादिभिः हेतुभिः क्रियासु कार्य्येषु विद्वेषः विरागः आलस्यम् ॥ २४२ ॥

घरिणीति । गृहिणीघनस्तनप्रेक्षणसुखे निपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य ।
अपशकुनाङ्गारकवारविष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥

गृहिणीति । गृहिण्याः घनयोः निविडयोः कठिनयोरित्यर्थः स्तनयोः प्रेक्षण-सुखे दर्शनानन्दे निपतितस्य निमग्नस्य भविष्यन् भावी पथिकः तस्य प्रवासोद्यतस्येति भावः अपशकुनाः अशुभशंसिन इत्यर्थः अङ्गारकवाराः कुजवाराः अङ्गारकः कुजो भौम इत्यमरः । उपलक्षणमेतत् । यात्रायाम् अनिषिद्धदिवसविषये उक्तञ्च ज्योतिषे । शुक्रेन्दुबुधजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः । भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केष्वपीति । विष्टिदिवसा विष्टिभद्रादिनानि उक्तञ्च ज्योतिषे । शुक्ले पूर्वा-र्द्धेऽष्टमी पञ्चदशे भद्रैकादश्या चतुर्थ्या परार्द्धे । कृष्णेऽन्त्यार्द्धे स्यात् तृतीयादशम्योः पूर्वे भागे सप्तमी शम्भुतिथ्योः स्वर्गे भद्रा शुभं कार्य्यं पाताले धनागमः । मर्त्त्यलोके यदा भद्रा सर्वकार्य्यविनाशिनीति । सुखयन्ति सुखं जनयन्ति । अयात्रिके दिने प्रवासगमनस्य निषिद्धत्वात् प्रवासे अगमनमेवास्य सुखकरमिति भावः ॥ २४३ ॥

निद्रां लक्षयति । निद्रेति । श्रमादिभिः हेतुभिः इन्द्रियाणां चक्षुरादीना पञ्चानां हस्तपदादीनाञ्च ज्ञानकर्माङ्गानां व्यापारवैमुख्यं चेष्टाराहित्यं निद्रा स्वापः मेध्यामनसंयोगविशेष इति यावत् ॥ २४४ ॥

कामस्सवि दुव्विसहा दिट्ठिणिवादा ससिमुहीए॥

अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनास्रचलनादिभिरनुबध्यन्ते॥ २४५॥

निद्रादिजनितं सुप्तं वाह्येन्द्रियनिमीलनम्॥ २४६॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

आसुअइ दिसपड़िवक्खवेअणं पसिढ़िलेहिं अङ्गेहिम्।

णिव्वत्तिअसुरदरसाणुबन्धसुहणिब्भरं सोण्हा॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्ष: प्रतिपाद्यते॥ २४७॥

निद्रालसघूर्णित सवलिताईतारकालोका:।

कामस्यापि दुर्विषहा दृष्टिनिपाता: शशिमुख्या:॥

निद्रेति। शशिमुख्या: चन्द्रवदनाया: कान्ताया इति शेष: निद्रया उक्तरूपया अलसा व्यापारविमुखा घूर्णिता स्वत:भ्रान्ता संवलिताङ्गी सङ्कुचिताङ्गी या तारका कनीनिका तस्या आलोक: प्रभा प्रसर इति भाव: येषु तथाविधा: दृष्टिनिपाता: दर्शनव्यापारा: अवलोकनविशेषा इति यावत् कामस्यापि मदनस्यापि किमुतापरेषां कामिनामित्यपि शब्दार्थ: दुर्विषहा: सोढुमशक्या इत्यर्थ: अतीव कामोद्दीपका इति॥ २४५॥

सुप्तं लक्षयति। निद्रादीति। निद्रादिभि: जनितं उत्पादितं वाह्यानां वहि:स्थितानां न तु अन्तरिन्द्रियाणां तदानीं तद्व्यापारस्थितेरिति भाव: इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निमीलनं व्यापारविगम इत्यर्थ: सुप्तम्। निद्रासुप्तयो: कारणकार्य्यरूपत्वात् परस्परभेद:॥ २४६॥

आस्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशिथिलैरङ्गै:।

निर्वर्त्तित सुरतरसानुबन्ध-सुखनिर्भरं स्नुषा॥

आसुअइ इति। स्नुषा पुत्रवधू: प्रशिथिलै: प्रकर्षेण शैथिल्यं गतै: अलसवलितैरिति यावत् अङ्गै: अवयवै: दत्ता जनिता प्रतिपक्षस्य शत्रो: सपत्न्या इति भाव: वेदना कान्तेन अहं रमितेति ज्ञापना व्यथा वा यस्मिन् तत् तथा निर्वर्त्तितेन नितरां सम्पादितेन सुरतरसानुबन्धेन निधुवनविलासपरम्परया यत् सुखं निरतिशयानन्द: तेन निर्भरम् अत्यन्तं यथा तथा आस्वपिति सम्यक् निद्राति॥ २४७॥

निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ २४८ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणाम्
आत्मव्यापारगुर्वी जनितजललवा जृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानम्
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥

अत्र दृष्टेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो न अद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते ॥ २४९ ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः ।

प्रबोधं लक्षयति निद्रेति । निद्रायाः स्वापस्य अवगमः विरामः तस्य हेतवः कारणानि कालातिक्रमादय इति भावः तेभ्यः हेतुभ्यः चेतनायाः चैतन्यस्य आगमः उपस्थितिः प्रबोधः जागरणमित्यर्थः ॥ २४८ ॥

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रेण अभिनवेन उन्मेषेण उन्मीलनेन जिह्मा सम्यक् सङ्कोचाविगमात् वक्रा क्षणं प्रत्यग्रोन्मेषक्षणे इत्यर्थः रत्नानि नागशिरोमणय एव दीपाः तेषां प्रभा आलोकाः तासाम् अनभिमुखी आभिमुख्ये स्थातुमक्षमेत्यर्थः आत्मनः व्यापारेण दीर्घकालिकनिद्रारूपेणेति भावः गुर्वी भारवती अङ्गानां हस्तपदादीनां भङ्गः प्रसारणादिव्यापारः तेन सह वर्त्तमानानि तैः जृम्भणैः मुखव्यादानादिविकृतिविशेषैः जनितः उत्पादितः जललवः अश्रुविन्दुः यस्याः तथोक्ता निद्राच्छेदेन निद्राविरामेण अभिताम्रा अभितो रक्ता आकेकरा ईषत् कुटिला उरु महत् फणानां चक्रवालं मण्डलं तदेव उपधानं शिरोरक्षणसाधनं शय्याङ्गविशेष इति भावः यस्मिन् तथोक्तं नागाङ्कम् अनन्तनागोत्सङ्गं नागाङ्कमिति पाठे अनन्तनागकलेवरं शयनं शय्यां मोक्तुं विहातुम् इच्छोः अभिलषतः हरेः नारायणस्य प्रलयानन्तरं प्रबुद्धस्येति भावः दृष्टिः अवलोकनं वः युष्मान् चिरं सततम् अवतु रक्षतु ॥ २४९ ॥

उक्ता इति । ते प्रसिद्धाः अमी उल्लिखिताः रत्यादयः आस्वादविशेषाः

अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ २५० ॥

तत्र, शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भुतभयानकाः ॥
बीभत्सहास्यप्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः ॥
रतिर्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा।
सम्प्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥ २५१ ॥
प्रीतिरप्येवमेव स्यान्नत्वस्यां साम्प्रयोगिकी।
अभ्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ २५२ ॥
मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम्।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते। अत्रावन्त्या वासवदत्ताया आलम्बनविभावभूतायाः सकाशात् उत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुन र्जीवनादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानो मृतेत्यादिना वागारम्भानुभावेन

भावादिभेदेन उक्ताः कथिताः। अथ इदानीम् एतेषु रत्यादिभावेषु एव मध्ये केषाञ्चित् भावानामिति शेषः विशेषान् विलक्षणप्रकारान् अभिदध्महे कथयामः ॥ २५० ॥

रतिरिति। रतिः निसर्ग ससर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा तथा सम्प्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्थाच नैसर्गिकी, संसर्गिकी औपम्यवती अध्यात्मशालिनी आभियोगिकी साम्प्रयोगिकी आभिमानिकी वैषयिकी चेति अष्टधा कथ्यते इत्यर्थः। प्रीतिरपि एवमेव रतिवदेव स्यात् भवेत् अस्यां प्रीत्यान्तु साम्प्रयोगिकी प्रीतिरिति यावत् न भवतीति शेषः तत्स्थाने तस्याः साम्प्रयोगिक्याः स्थाने तु अभ्यासिकी प्रीतिरिति शेषः भवति। तदुदाहृतयः तेषां शृङ्गारादीनाम् उदाहृतयः उदाहरणानि यथा यादृशानि तथा उच्यन्ते इति शेषः ॥ २५१ ॥२५२ ॥

मृतेति। मृता पञ्चत्वं गता इति हेतोः प्रेत्य मृत्वा यया कान्तया सङ्गन्तुं

अनुमीयमानैर्हर्षधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिः व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुणानन्तरसम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥२५३॥

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अत्र वसुधाविजयादेरालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थाय्युत्साहभावः स्थैर्यधैर्यादिभिः उद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥ २५४ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी ।
साऽधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयैः निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभिः व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति ज्ञायते ॥२५५

मे मम मरणं मतम् इष्टं कथमत्रैव जन्मनि सैव आवन्ती अवन्तिदेशसमुद्भवा कान्ता वासवदत्तेति भावः मया लब्धा प्राप्ता ॥

अत्र स्थायिन इत्यादि। स्थायिनः चिर स्थितस्य न तु विच्छिन्नस्येति भावः रतिभावादेरिति भावः। आलम्बनविभावभूतायाः आलम्बन नायिकादिस्तदालम्ब्य रसोद्गमादित्युक्तलक्षणायाः ॥ २५३ ॥

अजित्वेति। सार्णवां ससागराम् उर्वीं पृथ्वीम् अजित्वा अवशीकृत्येत्यर्थः विविधैः बहुप्रकारैः मखैः यज्ञैः अश्वमेधादिभिः अनिष्ट्वा देवान् अनभ्यर्च्येत्यर्थः तथा अर्थिभ्यः याचकेभ्यः अर्थं धन तेषामभिलषितमिति भावः अदत्त्वा अवितीर्य्य कथं केन रूपेण पार्थिवः राजा भवेयम्? राजकर्त्तव्यानाम् उक्तानामकरणे राजत्वं विफलमिति भावः ॥ २५४ ॥

यस्या इति यस्याः कोमलाङ्ग्याः सुकुमारावयवायाः कामिन्या इति शेषः

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम्?॥

अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नः क्रोधस्थायिभावः तदवाप्तेः स्मर्य्यमाणसमक्षकृतद्रौपदीनिग्रहकेशाकर्षणादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेषु अनुमीयमानेषु असूयावेपथुश्रमादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानो रौद्र इति निष्पद्यते॥ २५६॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम्।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम्॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासम्पन्नं निजं रूपम्। नन्दनशाखिनां पुनः प्रवालादिस्थाने अंशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्य्यमतस्तेभ्य आलम्बनविभावेभ्यः कस्यचित् देवभूयंगतस्य * समुत्पन्नो विस्मयस्थायिभावः तदीयावयवदर्शनादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते॥ २५७॥

कुसुमशय्यापि पुष्पशयनमपि रुजाकरी सन्तापविधायिनी, सा देवी कथं केन प्रकारेण हुताशनवतीं ज्वलन्तीमित्यर्थः चिताम् अधिशेते॥ २५५॥

निगृह्येति। येन मम अग्रतः समक्षं कृष्णा द्रौपदी निगृह्य निग्रहं कृत्वा बलमाश्रित्येति भावः केशेषु आकृष्टा आकृष्य सभां नीतेत्यर्थः सोऽयं पापः दुराचारः दुःशासनः लब्धः प्राप्तः मयेति शेषः किं क्षणं जीवति? नैव क्षणमपि जीवतीत्यर्थः॥ २५६॥

अंशुकानीति। नन्दनशाखिनां नन्दनं देवोद्यानं तत्र ये शाखिनः वृक्षा

इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशात् धारासन्निहितानलादालम्बनविभावात् स्मर्यमाणादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावः तद्विदीर्णदानवमरणस्मरणादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिः अनुभावैः तदनुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथुप्रभृतिभिः व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इति आख्यायते ॥ २५८ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं करसम्पुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥

अत्र आलम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्यचिद्रिपुविजयाशंसिनः पुंसः उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतप्रनर्त्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेशशङ्काऽवहित्थादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो वीभत्स इति निगद्यते ॥ २५९ ॥

तेषां प्रवालानि पल्लवाः अंशुकानि वसनानि पुष्पं हारादि भूषणम् अलङ्कारः फलं मधूनि मधुमयानीत्यर्थः शाखाः विटपाः हर्म्याणि धनिजननिवासाः ॥

* देवभूयङ्गतस्य देवत्व प्राप्तस्य ॥ २५७ ॥

इदमिति । मघोनः इन्द्रस्य इद परिदृश्यमानं कुलिशं वज्र धारासु सर्वतः प्रान्तभागेषु सन्निहितः सुस्थितः अनलः अग्निः यस्य तथाभूतम् यस्य कुलिशस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीणां दितिजरमणीनां गर्भपाताय गर्भस्रावाय कल्पते प्रभवति ॥२५८॥

पायमिति । कौणपाः राक्षसाः राक्षसः कौणपः क्रव्यादित्यमरः तव अरीणां

इदमश्लाघमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥

अत्र काञ्चित् सखीं पूर्वं भर्त्तरि प्रगृहीतमानां तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनीम् आलम्बनविभावभूताम् उपलभमानायाः कस्याश्चित् सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावः तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो हास्यशब्देन अभिधीयते ॥ २६० ॥

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वेत्ति न जानाति यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र वत्सलप्रकृतेर्धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावो विषयसौकुमार्य्यात्मप्रकृत्यादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुपजायमानैः मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिः व्यभिचारिभावैः अनुभावैश्च प्रशंसादिभिः सहृज्य-

---

शत्रूणां शोणितं रक्तं करसम्पुटैः अञ्जलिभिरित्यर्थः पायं पायं पुनः पुनः पीत्वा अन्त्राणि उदरवर्त्तिन्यः नाड्यः भूषणानि हारादयः येषां तैः कबन्धैः अशिरः कलेवरैः कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः। सह नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति ॥ २५९ ॥

इदमिति। हे सखि ! अश्लाघमानायाः गुरुजनादिदर्शनेनापि अलज्जमानाया इति भावः तव स्तनतटे लग्नं स्थितं इदं नवं सद्यः सम्भोगजातमिति भावः नखपदं प्रियतमनखाघातचिह्नम् उत्तरीयेन उत्तरासङ्गेन वसनेन छाद्यतां गोप्यताम् ॥ २६० ॥

यदेवेति। मह्यं यदेव रोचते स्वदते प्रिया तदेव कुरुते। इति वा इति

मानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते। रतिप्रीत्योरपि चायमेव मूलप्रकृतिः इष्यते ॥ २६१ ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ २६२ ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः ॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृतेः धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूलदारादिसम्पत्तेः आलम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो धृतिस्थायिभावो वस्तुतत्त्वालोचनादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिमत्यादिभिः व्यभिचारिभावैः वागारम्भादिभिः अनुषज्यमानो निष्पन्नः शान्त इति गीयते ॥ अन्ये पुनः अस्य शमं प्रकृतिम् आमनन्ति। स तु धृतेरेव विशेषो भवति ॥ २६३ ॥

प्रियमिति शेषः न जानाति नाववुध्यते किन्तु यत्प्रियं ममेति शेषः सा प्रिया तत् करोति। वेत्तीति पाठः प्रामादिक इति बोध्यम् ॥ २६१ ॥

रतिप्रीत्योरिति। अयमेव प्रेयानेव मूलप्रकृतिः आदिकारणम् इष्यते। यत् यतः इत्थं एवम्प्रकारम् आहुः कथयन्ति बुधा इति शेषः। अहेतुरिति यः अहेतुः हेतुं विनोत्पन्न इत्यर्थः पक्षपातः स्नेहः, तस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारः परिहारकारणमित्यर्थः नास्ति नासौ परिहर्त्तुं शक्यते इत्यर्थः। हि यतः सः स्नेहात्मकः स्नेहमयः तन्तुः सूत्रम् अन्तर्मर्माणि उभयोः अन्तरिन्द्रियाणि इत्यर्थः सीव्यति बध्नाति दृढं संयोजयतीत्यर्थः ॥ २६२ ॥

सर्वा इति। यस्य मानसं सन्तुष्टं सुहृतं तस्य सर्वाः सम्पत्तयः सम्पदः सुखोपाया इत्यर्थः हस्तगता इव भावः भवन्तीति शेषः ननु तथाहि उपानद्भ्यां चर्मपादुकाभ्यां गूढौ आवृतौ पादौ यस्य तथाविधस्य जनस्य सम्बन्धिनी भू पृथिवी चर्मावृतैव चर्माच्छादितैव। तस्य भूस्पर्शाभावादित्यर्थः ॥ २६३ ॥

साधारण्यान्निरातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते।
किम्पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः॥

अत्र रामस्य उदात्तप्रकृतेर्निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनी-मतिर्नाकृत्यविषये प्रवर्त्तते। न च प्रवृत्ता उपरमति। सा च सीतेयं मम स्वीकारयोग्येत्येवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीड़ाऽवहित्थस्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरानुमीयमानैश्च विवेकचातुर्य्यौदार्य्यधैर्य्यादिभिः संसृज्यमाना उदात्तरसरूपेण निष्पद्यते॥ २६४॥

अपकर्त्ताऽहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम्।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति॥

अत्र मयाऽस्यापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्मा भूत्। न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्त्तुमुत्सहत

साधारण्यादिति। अन्योऽपि सामान्यजनोऽपि साधारण्यात् साधारणजनाना लब्धुं योग्यत्वात् निरातङ्कः निर्भयः कन्यां कुमारीम् अनूढ़ामित्यर्थः याचते प्रार्थयते, जगतां भुवनाना जेता विजयी परमेष्ठिनः ब्रह्मणः प्रपौत्रः रावणः किं पुनः ? किं वक्तव्य इत्यर्थः विश्वविजेतृत्वेन महावीरो ब्रह्मकुलोत्पन्नत्वेन महाकुलीनश्चेति असाधारण्येऽयमवश्यमेवास्याः कन्यायाः परिणयनयोग्य इत्यत्र किं वक्तव्यमस्तीति भावः। ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्यः तस्य पुत्रः विश्रवाः तस्य पुत्रो रावण इति परमेष्ठिप्रपौत्रत्वमस्येत्यनुसन्धेयम्॥ २६४॥

अपकर्त्तेति। अहम् अपकर्त्ता अहितकारी अस्मि इति बुद्ध्या इति शेषः ते तव मनसि भयं मत्त इति शेषः माभूत् न भवतु। मे मम खड्गः असिः विमुखेषु पराङ्मुखेषु भीतेष्विति भावः प्रहर्त्तुं प्रहारं कर्त्तुं जातु कदाचित् न वाञ्छति नेच्छति॥

इति सर्वदैव रूढ़ाहङ्कारः प्रतीयते । सोऽयमेवंप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः । केचित् पुनः ।

आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।
व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया ॥

इत्येवमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निक्षिपन्तः पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकर्षोदाहरणम् । धृतायुधो यावदहमित्यादि उद्धतनिष्पत्तौ वर्णयन्ति ॥ २६५ ॥

रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति

अत्र जन्मान्तर वासनया निसर्गत इयं भवति ॥२६६॥

सांसर्गिकी यथा—

भित्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

अत्रेति । रूढ़ाहङ्कारः प्रकटाहङ्कारः ।

आस्थामिति । आस्थां यत्नं प्रयासमित्यर्थः आलम्ब्य आश्रित्य वशम् अधीनतां नीतेषु क्षुद्रेषु हीनेषु अरातिषु शत्रुषु अनुकम्पया कृपया महतां माहात्म्यं व्यक्तिं प्रकटताम् आयाति प्राप्नोति ॥ २६५ ॥

रतिविशेषेषु इति । नैसर्गिकी स्वाभाविकीत्यर्थः ।

इयमिति । इयं मानिनी मनस्विनी अधिश्रियः अधिकसम्पद्धान् चतसृणां दिशाम् अधीशान् इन्द्रयमवरुणकुवेरानित्यर्थः अवमत्य अवज्ञाय मदनस्य कामस्य निग्रहात् दहनादित्यर्थः अरूपहार्य्यं रूपेण सौन्दर्य्येण हर्त्तुमशक्यं पिनाकम् अजगवं धनुः पाणौ यस्य तथाविधं हरमित्यर्थः पतिं भर्त्तारम् आप्तुं लब्धुम् इच्छति । अत्रेति जन्मान्तरवासनया पूर्वजननसंस्कारेण निसर्गतः स्वभावतः इयं रतिरिति शेषः ॥ २६६ ॥

सांसर्गिकी संसर्गजाता ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणवति! मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥

अत्र शैत्यसौरभ्यादिभिर्विरहिणां उद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रतिर्भवति ॥ २६७ ॥

औपमानिकी यथा—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णोः
अभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः? ॥

सेयं सीताविषयिणी रतिः तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते ॥ २६८ ॥

आध्यात्मिकी यथा—

भित्त्वेति। हे गुणवति! सौन्दर्य्यादिगुणशालिनि! ये तुषाराद्रिवाताः हिमाद्रिवायवः सद्यः तत्क्षणं देवदारुद्रुमाणां देवदारुतरूणां किसलयपुटान् पल्लवसंश्लेषान् भित्त्वा विश्लिष्य पृथक्कृत्येत्यर्थः तेषां क्षीराणि निर्यासाः तेषां स्रुतिभिः स्रावैः सुरभयः सुगन्धाः सन्तः दक्षिणेन दक्षिणदिग्भागेनेत्यर्थः प्रवृत्ताः प्रसृताः ते तुषाराद्रिवाताः मया यदि किल सम्भावनायाम् एभिः वातैः तव अङ्गं पूर्वं प्राक् स्पृष्टं भवेत् इति बुद्ध्येति भावः आलिङ्ग्यन्ते आश्लिष्यन्ते ॥ २६७ ॥

अपीति। इहास्मिन् शिशुयुग्मे बालकयुगले जनकसुतायाः सीतायाः तच्च तच्च अनुरूपं सौसादृश्यमिति यावत् अपि नैपुणेन विशेषपर्य्यवेक्षणेन उन्नेयं लक्षणीयं स्फुटं स्पष्टम् अस्ति। प्रियायाः जानक्याः अभिनवं यत् शतपत्रं कमलं तस्येव श्रीर्विद्यतेऽस्येति तथाभूत सद्यः प्रफुल्लपद्मनिभमित्यर्थः तत् आस्यं वदनं पुनरिव मे मम अक्ष्णोः चक्षुषोः गोचरं विषयं ननु किम्? ॥ २६८ ॥

कामं प्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहं मुने स्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानंप्रत्याययतीव मे चेतः ।

अत्र सेयं दुर्वाससः शापाद्विस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्मन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मं भवति ॥ २६९ ॥

आभियोगिकी यथा,—

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दैः
अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैः
अपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च ॥

सेयमनुरागातिशयसूचकमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरेवोत्पद्यते ॥ २७० ॥

काममिति । मुनेः कण्वस्य तनयां दुहितरं शकुन्तलां परिग्रहं स्वेन परिणीतामिति यावत् न स्मरामि न जानामीत्यर्थः अतः कामं यथेच्छतः प्रत्यादिष्टा निराकृता न गृहीतेत्यर्थः प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः। प्रत्यादिष्टामिति पाठे प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामीत्यन्वयः। प्रत्यादिष्टमिति पाठे भावप्रयोगः। तु किन्तु बलवत् अतीव दूयमानं तप्यमानं निराकरणादिति भावः मे मम चेतः चित्तं प्रत्याययतीव परिग्रहत्वेन विश्वासयतीवेत्यर्थः। अत्र रतिरध्यात्मं भवति अध्यात्मम् आत्मानमधिकृत्येत्यध्यात्मम् अव्ययीभावसमासः ॥ २६९ ॥

अलसेति। पक्ष्मले शोभनघनरोमराजिशोभिते इत्यर्थः अक्षिणी नयने यस्याः तथाभूतायाः मालत्या इति शेषः अलसं मन्थरं यथा तथा वलिताः चलिताः मुग्धाः सुन्दराः मनोज्ञा इत्यर्थः स्निग्धाः स्नेहमया इत्यर्थः निष्पन्दाः अचञ्चलाः मन्दाः अल्पाः तैः अधिकं यथा तथा विकसन् प्रसरन् मद्दर्शनेनेति भावः अन्तर्विस्मयः अपूर्वोऽयं युवेति आभ्यन्तरिकचमत्कारबुद्धिरिति यावत् तेन स्मेरा विकसन्ती तारा कनीनिका येषु तैः कटाक्षैः अपाङ्गावलोकनैः मे मम अशरणम्

साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या।
हुं हुं मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनायाः॥

अत्र तर्जनार्थमोचार्थवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगान्मानवत्या संप्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते॥ २७१॥

आभिमानिकी यथा,—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोः
असावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो? यदि परमसह्यस्तु विरहः॥

अत्र रुचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति॥२७२

निरुपायं हृदयं चित्तम् अपहृतं चोरितम् अपविद्धं पातितं पीतं पानीयवत् भक्षितम् उन्मूलितम् उत्पाटितञ्च॥ २७०॥

उन्नमय्येति। प्रियतमे प्रेयसि हठवृत्त्या सहसेत्यर्थः सकचग्रहं केशग्रहणपुरःसरमित्यर्थः आस्यं वदनम् उन्नमय्य उत्तोल्य चुम्बति सति मानधनायाः मानिन्याः कान्तायाः हुम् हुम् मुञ्च त्यज मम मा वदनं चुम्बेति भावः इति मन्दं मृदु जल्पितं भाषितं जयति सर्वोत्कर्षेण शोभते इत्यर्थः॥

अत्र तर्जनार्थेति। तर्जनार्थो हुम् हुम् शब्दः, मोचार्थो मुञ्चेतिशब्दः वारणार्थो माशब्दः॥ २७१॥

इयमिति। इयं जानकी गेहे भवने लक्ष्मीः मूर्त्तिमती श्रीरित्यर्थः। इयं नयनयोः चक्षुषोः अमृतवर्त्तिः सुधातूलिका नितरां नेत्रानन्दकरीत्यर्थः। अस्याः जानक्याः असौ अनुभूयमान इति भावः स्पर्शः वपुषि शरीरे बहुलः प्रभूतः चन्दनरसः चन्दनद्रवः। अयं कण्ठे बाहुः भुजः शिशिरः शीतलः मसृणः अपरुषः मौक्तिकसरः मुक्तादाम। अस्याः जानक्याः किं प्रेयः प्रीतिजनकम् न? अपि तु

वैषयिकीषु शब्दे यथा,—

विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोःकन्दली
परस्परपरिस्खलद्वलयनिःस्वनोद्दन्तुराः ।
हरन्ति कलहुङ्कृतिप्रसभकम्पितोरःस्थली-
लुठद्गमकसङ्कुलाः कलमकण्डिनीगीतयः ॥ २७३ ॥

स्पर्शे यथा,—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते ॥ २७४ ॥

रूपे यथा,—

ता राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यः नार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

सर्वमेव प्रेय इत्यर्थः तु किन्तु यदि विरहः विच्छेदः भवेदिति शेषः स परं केवलम् अत्यन्तं वा असह्यः सोढमशक्य इत्यर्थः अतीव अप्रीतिकर इति भावः ॥ २७२ ॥

वैषयिकीति। विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तत्सम्बन्धात् वैषयिकी रतिर्भवति । तत्र शब्दादिक्रमेणोदाहरणानि यथा ॥

विलासेति। विलासेन विभ्रमविशेषेण मसृणं मृदु यथा तथा उल्लसता पतनोत्पतनवतेत्यर्थः मुषलेन कण्डनसाधनाङ्गविशेषेण तच्चालनेनेति भावः लोले चञ्चले ये दोः कन्दल्यौ भुजलते तयोः परस्परम् अन्योन्यं परिस्खलतां अथीभवता वलयानां निस्वनेन झणत्कारेण उद्दन्तुराः उत्तुङ्गाः उत्तराला इत्यर्थः कला मधुरास्फुटा या हुङ्कृतिः हुम्हुम् इत्याकारः शब्द इत्यर्थः तया प्रसभं बलवत् यथा तथा कम्पिता या उरःस्थली वक्षस्थलमित्यर्थः तत्र लुठता गमकेन हारविशेषेण तदीयरणनेनेति भावः सङ्कुला व्याप्ताः वर्द्धिता इति भावः कलमकण्डिनीनां धान्यकण्डनकारिणीनां गीतयः गानानि हरन्ति प्रीणयन्ति इत्यर्थः ॥ २७३ ॥

बध्नन्निति। अनुभवगोचर इति भावः प्रियायाः स्पर्शः अङ्गेषु शरीरेषु रोमाञ्चं बध्नन् जनयन् मनसि निर्वृतिं सुखातिशयं कुर्वन् अर्पयन्नित्यर्थः नेत्रे नयने निमीलयन् आनन्दातिशयात् सङ्कोचयन् प्रवर्त्तते प्रकर्षेण विलसतीत्यर्थः ॥ २७४ ॥

तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ? ॥२७५॥

रसे यथा,—

कस्य नो कुरुते तन्वि ! पिपासाकुलितं मनः।
अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ? ॥ २७६ ॥

गन्धे यथा,—

रन्धणकम्मणिउणिए मालुरसुरत्तपाड़लसुअन्धं।
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाइ सिही ण पज्जलइ ॥२७७॥

ता इति। ताः नार्य्यः पुरसुन्दर्य्यः दृष्टिभिः नयनैः रघोरपत्यं राघवः तं रघुनन्दनमित्यर्थः आपिबन्त्यः सातिशयं पश्यन्त्य इत्यर्थः विषयान्तराणि बाह्यानि वस्तूनीत्यर्थः न जग्मुः नावबुध्यन्त। तथाहि तमेवार्थं जानीहि आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिः शेषाणां चक्षुर्व्यतिरिक्तानाम् इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामित्यर्थः वृत्तिः व्यापारः चक्षुरिव नयनमिव प्रविष्टा अधिष्ठिता नोचेत् कथ तेषां व्यापाराभाव इति भावः॥ २७५॥

कस्येति। हे तन्वि! कृशाङ्गि! ते तव अयं विद्रुमच्छाया प्रवालकान्तिः अधरः मरुमार्गः मरुदेशीयः पन्था इव कस्य जनस्य मनः पिपासया आकुलितं नो कुरुते ? अपि तु सर्वस्यैव कुरुते इत्यर्थः तवाधररसपानं सर्वेषामेव कामिनां वाञ्छनीयमिति भावः॥ २७६॥

रन्धनकर्मनिपुणाया मालूरसुरक्तपाटलसुगन्धम्।
मुखमारुतं पिबन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति॥

रन्धनेति। रन्धनकर्मणि पाकव्यापारे निपुणा दक्षा विचक्षणेति यावत् काचित् महिलेति शेषः तस्याः मालूरं श्रीफलं तथा सुरक्तं सुविकसितं यत् पाटलं पाटलापुष्पमित्यर्थः गोलापपुष्पमिति प्रसिद्धं तद्वत् सुगन्धं मुखमारुतं वदनसौरभमित्यर्थः पिबन् आस्वादयन्निति भावः शिखी अग्निः धूमायते धूममुद्गिरति न प्रज्वलति। धूमोद्गारे पुनः पुनः फूत्कारदानात् मुखसौरभप्राप्तिरिति भावः धूमायसे शिखी न प्रज्वलसीति पाठान्तरम्॥ २७७॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्कागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

अत्र यदा रति र्जायते तदा पुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण वा जायत इति जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सङ्गच्छते ॥२७८

सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां वधू स्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरु र्वयञ्च ॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति ॥ २७९ ॥

आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैः निमित्तं विना हसितैः आलक्ष्याणि सुस्पष्टदृश्यानि दन्तमुकुलानि दशनकोरकाः येषां तान् अव्यक्तैः अस्पष्टैः वर्णैः रमणीया मनोहारिण्यः वचसां वाक्यानां प्रवृत्तयः प्रसराः येषां तान् अङ्कागतान् क्रोड़वर्त्तिनः प्रणयिनः प्रेमपूर्णान् तनयान् पुत्रान् वहन्तः धारयन्तः धन्याः पुण्यवन्तः जनाः तेषां तनयानाम् अङ्गरजसा गात्ररेणुना अमलिना मलिना भवन्तीति मलिनीभवन्ति अङ्कागतप्रणयिन इति पाठस्तु समीचीनः अङ्के क्रोड़े आगतम् आगमनं प्रणयन्ति प्रार्थयन्ते इति तथोक्तानित्यर्थः ॥ २७८ ॥

विश्वम्भरेति । भगवती देवी विश्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथ्वी भवतीं त्वाम् असूत प्रसूतवती, प्रजापतेः परमेष्ठिनः समः सदृशः राजा: जनकः ते तव पिता । हे नन्दिनि ! पुत्रि ! आनन्दयित्रि ! वा येषां कुलेषु वंशेषु सविता च सूर्य्यश्च गुरुः

औपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन्।
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो।
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम्॥

अत्र रामौपम्याल्लवे जनकः प्रीयते॥ २८०॥

आध्यात्मिकी यथा,—

परितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे।
अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः॥

अत्र अविज्ञातोऽपि वासवः स्वसूनुम् अर्जुनं दृष्टः प्रीणयति॥ २८१॥

आदिपुरुषः, वयञ्च गुरव इति शेषः तेषां पार्थिवाना राज्ञां त्वं वधूः असि भवसि॥ २७९॥

कुवलयेति। कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् स्निग्धः श्यामः स्नेहवर्णी श्यामलः शिखण्डकः काकपक्षः बालास्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डक इत्यमरः मण्डनं भूषणं यस्य तथोक्तः शिखण्डकेनातितरां शोभमान इत्यर्थः पुण्या पावनी श्रीः शोभा कान्तिर्वा यस्य तथाभूतः श्रियैव देहप्रभयैव वटूनां मानवकानां परिषदं समूहं दलमित्यर्थः सभाजयन् अलङ्कुर्वन् कोऽयं पुनरपि स मे मम वत्सः रघुनन्दनः रामः शिशुर्भूत्वा दृष्टइव इवशब्दोऽत्राध्यार्य्यः झटिति सहसा दर्शनमात्रेणैवेति भावः दृशोः नयनयोः अमृताञ्जनं सुधाकज्जलं कुरुते नितरां नयनानन्दं जनयतीत्यर्थः॥ २८०॥

परित इति। पृथायाः कुन्त्याः सूनुरर्ज्जुनः तमिन्द्रं परितः इन्द्रसमन्तमित्यर्थः स्नेहेन प्रेम्णा परितस्तरे परिव्याप्तः स्नेहाकुलोऽभूदित्यर्थः। हि यतः बन्धौ रक्तसम्बन्धादिना मित्रभूते जने अविज्ञातेऽपि सोऽयं सम्बन्धीत्येवमविदितेऽपि मनश्चित्तं बलात् वेगेन सहसेत्यर्थः प्रह्लादते आनन्दमनुभवतीत्यर्थः॥ २८१॥

आभियोगिकी यथा,—

दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्त्ता ।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥

अत्र सीतान्वेषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीतिरुत्पद्यते ॥ २८२ ॥

साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा,—

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम्
परिवृद्धरागमनुबद्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी २८३

अत्र,

शब्दादिभ्यो वहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा ।

दुःखेति । अयं पुरोवर्त्तीति हस्तनिर्देशः । ऋक्षाणां भल्लूकानां हरीणां वानराणाञ्च ईश्वरः अधिपतिः सुग्रीव इत्यर्थः मे मम दुःखेषु विपत्सु एकः अद्वितीयः बन्धुः सखा एषः सम्मुखवर्त्ती पुलस्त्यस्य अपत्यं पुमान् पौलस्त्यः विभीषण इत्यर्थः समरेषु सङ्ग्रामेषु पुरः अग्रतः प्रहर्त्ता सेनापतिरिति भावः । इत्येवं आदृतेन आदरवता रघुनन्दनेन रामेण कथितौ निर्द्दिष्टौ उभौ सुग्रीवविभीषणौ भरतः लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य परित्यज्य प्रागनभिवन्द्येति भावः ववन्दे प्रणनाम ॥ २८२ ॥

इतीति । मृगया चतुरा निपुणा वशीकरणपटुरित्यर्थः कामिनीव कान्तेव इत्येवम् आत्मनः स्वस्य विस्मृतानि अन्यानि करणीयानि कार्य्याणि येन तथोक्तं सचिवैः अमात्यैः अवलम्बिता गृहीता धूः राज्यचिन्ताः राज्यभारो वा यस्य तथाविधं धूः स्त्री स्याद्भारचिन्तयोरित्यमरः । अनुबद्धा क्रमिकीत्यर्थः निरन्तरेति यावत् या सेवा परिचर्य्या तया परिवृद्धः वृद्धिं गतः रागः आसक्तिविशेषः यस्य तथाभूतं नराधिपं राजानं जहार आचकर्ष वशीचकारेत्यर्थः ॥ २८३ ॥

शब्दादिभ्य इति । शब्दादिभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेभ्य इत्यर्थः वहिर्भूता

प्रीतिः साऽभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु ॥

इति लक्षणं घटते ॥ २८४ ॥

आभिमानिकी यथा,—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनोः

दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षात्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभि र्धन्यं ममैतत् ततो

दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरै र्नीराजितज्यं धनुः ॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवानुपदी कुशस्तुष्यति ॥२८५॥

वैषयिकी यथा,—

लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालसं

श्रोतैः सव्रणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः ।

विशिष्टा कर्मणः अभ्यासः आम्रेड़न लक्षणं यस्याः तथाभूता या प्रीतिः सा मृगया-दिषु कर्मसु व्यापारेषु आभ्यासिकी ज्ञेया वेदितव्या ॥ २८४ ॥

दत्तेति। भगवतः अशेषशक्तिसम्पन्नात् देवरूपादिति भावः विवस्वतः सूर्य्यस्या-पत्यं पुमान् वैवस्वतः तस्मात् मनोः आ तमारभ्येत्यर्थः अभिविधावाङ् योगे पञ्चमी। दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा यैः तथोक्तैः इन्द्रसहकारिभिरिति भावः दृप्तानां दर्पशालिनाम् असुराणां राज्ञां वा दहनाय भस्मीकरणाय विनाशायेति यावत् दीपिता निजाः स्वकीयाः क्षत्रप्रतापाः क्षात्रतेजांस्येव अग्नयः यैः तथाभूतैः आदित्यैः आदित्यः सूर्य्यः तस्यापत्यानि पुमांसः तैः सूर्य्यवंशीयैरित्यर्थः नृपतिभिः राजभिः यदि विग्रहः संग्रामः भवेत् ममेति शेषः ततः तदा मम एतत् दीप्राणां ज्वलताम् अस्त्राणां स्फुरन्त्यः उल्लसन्त्यः उग्राः तीक्ष्णाः या दीधितयः किरणाः तासां भरैः अतिशयैः नीराजिता उद्भासिता ज्या मौर्वी यस्य तथाभूतं धनुः कार्मुकं धन्यं सफलमिति यावत् भवेदिति शेषः ॥ २८५ ॥

लावण्यैरिति। लावण्यैः सिन्धुदेशीयैः क्षणम् उत्सवं ददातीति क्षणदा रात्रिः तस्या विरामे अवसाने मधुराः मनोहराः सव्रणाः कान्तदन्तक्षतजनितव्रण-

पीयन्ते मृदुवक्त्रपीतमरुतः पौराणगीतिक्रम-
व्यालोलाङ्गुलिरुद्धमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वेणवः ॥ २८६ ॥

स्पर्शे तथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनैः विवान्
विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरः
तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८७ ॥

चिह्निता इत्यर्थः मुग्धानां सुन्दरीणां मुग्धःसुन्दरमूढयोरिति श्लेषः चारणवधूनां नटीनामित्यर्थः ये दन्तच्छदाः अधराः तेषु आवसन्तीति तथोक्ताः मृदुना कोमलेन अल्पेनेति भावः वक्त्रेण वदनेन मुखच्छिद्रेणेति यावत् पीताः कवलिताः मरुतः वाताः यैः तथाविधाः पौराणी पुरातनी एकरूपत्वेन नित्यगीयमानेति भावः या गीतिः प्राभातिकीति भावः तस्याः क्रमेण नियमेन व्यालोलाभिः पेलाभिः अङ्गुलिभिः रुद्धाः बद्धाः तथा मुक्ताः त्यक्तरोधा इत्यर्थः याः सुषिरश्रेण्यः रन्ध्र-निचयाः तासां धरन्तीति धराः पचाद्यच्प्रत्ययः। तद्वन्त इत्यर्थः वेणवः वाद्य-भेदाः खचरया तन्निस्वना इति भावः किञ्चित् ईषत् असम्यगित्यर्थः विगता या निद्रा तया अलस मन्द यथा तथा श्रोत्रैः श्रवणेन्द्रियैः पीयन्ते सादरम् आकर्ण्यन्ते इति यावत् ॥ २८६ ॥

प्रशान्तेति। प्रशान्तः प्रकर्षेण शान्तिं नीतः घर्माभिभवः ग्रीष्मजनितक्लेश इत्यर्थः येन तथोक्तः, परिमृष्टानि स्पृष्टानि पङ्कजानि पद्मानि येन तथाविधः एतेन सौगन्ध्यसम्पत्तिः सूचिता। शनैः मन्दं यथा तथा विवान् प्रवहन् एतेन मान्द्योक्तिः। तरङ्गाणाम् ऊर्मीणां मालाः श्रेणयः तासाम् अन्तरम् अभ्यन्तरं गोचरः विषयः यस्य तथाभूतः अतएव आत्ताः गृहीताः शीकराः अम्बुकणाः येन तथाविधः शीकरोऽम्बुकणः स्मृत इत्यमरः एतेन शैत्यं सूच्यते। अनिलः वायुः विलासिनीभ्यः कामिनीभ्यः निदाघक्लान्ताभ्य इति भावः। भुजालम्बमिव हस्ता-वलम्बनमिव ददौ दत्तवान् यथा कश्चित् कूपरूपविपत्पतितान् हस्तेन उद्धरति तथा निदाघरूपविपत्पतिताः विलासिनीः शान्तिं निनायेति भावः ॥ २८७ ॥

रूपे यथा,—

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुः
मदमुदितमयूरीबद्धविस्रब्धनृत्यः ।
शकुनिशवलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ २८८ ॥

रसे यथा,—

इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टघृतस्य च ।
वाराहस्य च मांसस्य सोऽयं गच्छति फाल्गुनः ॥२८९॥

गन्धे यथा,—

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥२९०

अयमिति । अभिनवैः नवोदितैः मेघैः जलधरैः श्यामलाः श्यामवर्णाः उत्तुङ्गाः उन्नताः सानवः प्रस्थदेशाः यस्य तथोक्तः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः । मदेन उल्लासेन मेघदर्शनादिति भावः मुदिताः प्रहृष्टाः या मयूर्यः, ताभिः बद्धम् आरब्धं विस्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा नृत्यं यत्र तथाविधः, शकुनिभिः पक्षिभिः शवलाः चित्राः विविधवर्णा इत्यर्थः । नीलाः श्यामलाः ये अनोकहाः वृक्षाः तैः स्निग्धं शीतलं वर्ष्म शरीरं यस्य तथाभूतः । तथा बृहन्तः विपुलाः अश्मानः प्रस्तराः यत्र तथाभूतः अयं पर्वतः अक्ष्णोः चक्षुषोः प्रीतिं वितरति ददाति ॥२८८॥

इक्षुदण्डस्येति । इक्षुदण्डस्य इक्षुकाण्डस्य मण्डस्य क्षोदनात् विक्लिन्नात् प्राक् निर्गल्यमानरसविशेषस्य दध्नः प्रसिद्धस्य पिष्टघृतस्य घृतभृष्टपिष्टकस्येत्यर्थः तथा वराहस्य इदं वाराहं शौकरं तस्य मांसस्य उपयोगीति शेषः सोऽय फाल्गुनः फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे स मासः फाल्गुनः गच्छति अतिक्रामति । फाल्गुने इक्षुदण्डादयोऽतीव व्यवह्रियन्ते इति भावः ॥ २८९ ॥

कपोलेति । यत्र हिमाद्रौ करिभिः हस्तिभिः कपोलकण्डूः गण्डकण्डूतीः विनेतुं निरसितुं विघट्टितानां विशेषेण घर्षितानां सरलद्रुमाणां देवदारुवृक्षाणां स्नुतानि निःसृतानि क्षीराणि निर्य्यासा येभ्यः येषां वा तेषां भावः तत्ता तया

उपलक्षणञ्चैतत् * । तेन उत्साहस्य युद्धदानदयावीरा-दयः क्रोधस्य भीममन्युत्रासादयः हासस्य स्मितहसित-विहसितादयः प्रसुप्तप्रलयमत्वादीनां स्वप्नमरणश्रमादयो भेदा जायन्ते । तत्र यद्यपि अजित्वा सार्णवामुर्वीम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिष्ट्वा विविधैर्मखैः इत्यनेन दानवीरः, अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरस्य उत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते तथापि एकशोऽप्येतद् रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रद-र्श्यन्ते ॥ *

तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीड़ाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाऽद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयो र्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥२९१ ॥

प्रसूत' उद्गतः गन्धः सौरभं सानूनि प्रस्थदेशान् तटानित्यर्थः सुरभीकरोति सुगन्धी-करोति ॥ २९० ॥

उपलक्षणञ्चैतत् । स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणम् । तथाहि यथा शृङ्गारस्थायिनो रतिभावस्य बहवः प्रकारा उक्तास्तथा वीरादि स्थायिनाम् उत्साहादीनामपि बहवो भेदा इति भावः । तथापि एकश इति । एकशः पृथग्रूपेणेति भावः ॥ *

एतामिति । पुरः अग्रतः एतां तटीं पर्वतैकदेशं पश्य अवलोकय, इह अस्यां किरीटिना अर्जुनेन क्रीड़ाकिरातः क्रीडार्थम् अर्जुनविप्रलम्भार्थमिति भावः किरातवेशधर इत्यर्थः हरः शम्भुः कोदण्डेन धनुषा चूड़ान्तरे शिरोभागे सरभसं सवेगं यथा तथा ताड़ितः प्रहृतः किल प्रसिद्धौ । पुरा पाण्डवः किरीटी हरं घोरेण तपसा प्रीणयामास स तु हरः प्रथमं तदीयोत्कटवीर्य्यप्रदर्शनार्थं स्वयं किरातराजरूपी छलेन तं प्रकोपयामास । स तु किरीटी तपसा तथा शौर्य-

दानवीरो यथा,—

दधिक्षीरघृताम्भोधिव्यञ्जनस्पृहणीयया।
महादानोत्सवे यस्य हन्त कारायितं भुवा॥ २९२॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं यतस्व।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः॥

क्रोधस्य यद्यपि भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः सम्भवन्ति तथापि ललितालालितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्रयः एव प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते॥ २९३॥

कार्योऽपि स्व तेजः प्रकटयन् तेन किरातराजेन समं युयुधे। ततश्चातीव सन्तुष्टस्तेन तस्य धैर्य्येण तस्मै स्वाभिमतं वरं दत्तवानिति पौराणिकी वार्त्ता। हिमनिधौ अद्रौ हिमाद्रावित्यर्थः इत्येव सुभद्रापतेः अर्जुनस्य कथाद्भुतम् अद्भुतां विक्रमकथामित्यर्थः आकर्ण्य श्रुत्वा येन निजयोः दोर्दण्डयोः बाहुदण्डयोः मण्डनम् अलङ्करणं मन्द मन्दम् अकारि क्षत नाहं तथा वीर इति दुःखादिति भावः॥२९१

दधीति। दधिक्षीरघृतानाम् अम्बुधयः समुद्राः दधिसमुद्रः क्षीरसमुद्रः घृतसमुद्रश्चेत्यर्थः तेषां व्यञ्जनेन प्रकटनेन स्पृहणीया प्रार्थनीया आदरणीयेति भावः यत्र तादृशाः सागराः सन्ति सा सर्वैरेव आदरणीया भवतीति भावः। किन्तु तथाभूतया भुवा पृथिव्या यस्य महादानोत्सवे महादानरूपानन्दव्यापारे कारायितं कारा बन्धनागारः तद्वत् आचरितं हन्तेति खेदे हर्षे च। अयं भावः। यथा कारायां न कोऽपि स्थातुमिच्छति नैव तामाद्रियते तथा अयं दानवीरः अवलीलया तादृशीं स्पृहणीयां निर्जितां महीं कारावत् अर्थिभ्यः त्यजतीति॥२९२

स इति। सः शङ्कागतसत्त्ववृत्तिः त्वं मम अयं मदीयः तेन देहेन कायेन शरीरवृत्तिं शरीररक्षणसाधनीं जीविकां निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुं यतस्व चेष्टस्व। दिनस्य अवसानेन अत्ययेन उत्सुकः उत्कण्ठितः बालः शिशुः वत्सः यस्याः तथाभूता महर्षेः वशिष्ठस्य इयं धेनुः विसृज्यतां त्यज्यताम्॥ २९३॥

तेषु स्त्रीणां ललितः कोपभावो यथा,—

भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सम्प्रसादार्थिनः प्रियाः॥ २९४॥

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीडो मन्युर्यथा,—

धणुसो गुणवल्लरिविरइअकसावअंसदुप्पेच्छे।
वाहगरुइ णिसम्मइ वाहीए बहुमुहे दिट्ठी॥

ननु इयमीर्ष्या कस्मात् न भवति?। नात्र मानदानामर्पणमात्रविवक्षा अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति॥२९५॥

प्रियादिषु व्याजनिन्दोपहासो यथा,—

पहवन्ति व्विअ पुरिसा महिलाणं किं खु सुहअ! विदिओसि।
अणुराअलुलिआए को दोसो अहिजाईए॥

भ्रूभेदिभिरिति। यत्र नगर्य्यां भ्रूभेदिभिः भ्रूभङ्गवद्भिः प्रकम्पः प्रकर्षेण कम्पमानः स्फुरन्निर्थः ओष्ठः येषु तथोक्तैः सकम्पोष्ठैरिति पाठान्तरं ललितानि मनोज्ञानि ललितं त्रिषु सुन्दरमिति त्रिकाण्डशेषः। अङ्गुलिभिः तर्जनानि येषु तैः स्त्रीणां कोपैः प्रणयजनितैरिति भावः प्रियाः कान्ताः सम्प्रसाद सम्यगनुग्रहम् अर्थयन्ते इति तथाभूताः कृताः॥ २९४॥

धनुषो गुणवल्लरिविरचितकर्णावतंसदुःष्प्रेक्ष्ये।
वाष्पगुर्वी निशम्यते वाहीकवधूमुखे दृष्टिः॥

धनुष इति। धनुषोऽर्पणेति संस्कृतपाठः प्रामादिकः धनुषो गुणेति पाठो युज्यते। अयमर्थः। धनुषः कार्मुकस्य भ्रूरूपस्येति ध्वन्यते गुणः मौर्वी स इव या वल्लरी मञ्जरी तया विरचितेन कर्णावतंसेन कर्णभूषणेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं तस्मिन् धनुर्गुणदर्शनं भयहेतुरिति भावः वाहीकस्य कस्यचित् वहनकारिणः कृषीवलस्येति भावः या वधूः कान्ता तस्या मुखं तस्मिन् वाष्पगुर्वी अश्रुपूर्णेत्यर्थः दृष्टिः निशम्यते दृश्यते॥ २९५॥

प्रभवन्त्येव पुरुषा महिलानां किं खलु सुभग! विदितोऽसि।
अनुराग लुलितायाः को दोषोऽभिजातः॥

प्रभवन्तीति। हे सुभग। प्रिय! पुरुषाः पुमांसः महिलानां कामिनीनां

हासस्य यद्यपि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन तेषां संग्रहादिति न्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते ॥ २९६ ॥

तत्रेषद्धसितं स्मितं यथा,—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्य्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य ॥२९७

दृष्टदशनकान्ति हसितं यथा,—

तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया
गणपतिताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया।
अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कटया
दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया ॥ ॥ २९८ ॥

प्रभवन्त्येव प्रभवः भवन्त्येव इति किं विदितोऽसि ज्ञातोऽसि ? अनुरागेण प्रेम्णा लुलितायाः वशं गतायाः इत्यर्थः नार्य्या इति शेषः कः दोष अभिजातः उत्पन्नः ? न कोऽपि दोष इत्यर्थः केवलं प्रेमैव महिलायाः कान्तप्रभुत्वे हेतुर्नोचेत् कुतः प्रभुत्वमिति व्याजेन निन्दोत्प्रासः ॥ २९६ ॥

पुष्पमिति। यदि पुष्पं कुसुमं प्रवालेन नवकिसलयेन उपहितं युक्तं प्रवालोपरिस्थितमिति यावत् स्यात् वा अथवा मुक्ताफलं मौक्तिकं स्फुटे विकास गते विद्रुमे प्रवालाख्यरत्नभेदे तिष्ठतीति तथोक्तं स्यादिति पूर्वेणान्वयः। ततस्तदा तस्याः पार्वत्याः ताम्रे रक्ते ओष्ठे पर्य्यस्ता पतिता रुक् कान्तिर्यस्य तथाभूतस्य स्मितस्य मन्दहसितस्य अनुकुर्य्यात् समीकुर्य्यादित्यर्थः कर्मणि षष्ठी। तादृशं पुष्पं मुक्ताफलं वेति कर्त्तृपदम् ॥ २९७ ॥

तिमिरेति। हे कान्ते ! इत्यध्याहार्य्यं त्वं तिमिरेण अन्धकारेण निरुद्धा अतएव भीमा भयङ्करी या रजनी रात्रिः तस्या मुखे चन्द्रिका ज्योत्स्ना तया तत्स्वरूपयेत्यर्थः, गणः पुरुषाणां समूह एव पतिः कान्तः गणेशश्च तस्य ताण्डवाभिनयः नृत्याभिनयः तस्य दर्शने दीपिका तया तत्स्वरूपयेत्यर्थः उत्कटया महत्या दशनानां दन्तानां मयूखैः किरणैः मञ्जरिता सञ्जातमञ्जरीका मञ्जरीव आभासमानेत्यर्थः

तदेव सविशेषं विहसितं यथा,—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नञ्च वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।
अवोचद् यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीड़ाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥ २९९ ॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
सा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि क्षणं
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ३०० ॥

तथाभूतया हसितप्रभया हासश्रिया अद्य शशिनः चन्द्रस्य श्रियं कान्तिम् अभिभवसि तिरस्करोषि । कामपि गणिका प्रति तदुपनायकस्योक्तिरियम् ॥ २९८ ॥

च्युतामिति । शैलतनया पार्वती च्युतां शिरसः भ्रष्टा रतिकलहेनेति भावः इन्दोश्चन्द्रस्य लेखां हरशिरश्चन्द्रकलामित्यर्थः, रतिकलहेन भग्नं दलितं वलयञ्च स्वकरस्थितमिति भावः द्वयं चक्रीकृत्य अर्द्धचन्द्रार्द्धवलययोजनात् वर्त्तुलीकृत्य पश्य अवलोकय पूर्णचन्द्रमिति शेषः इति यम् अवोचत् उक्तवती, स शिवः, सा गिरिजा पार्वती च तथा दशनकिरणैः उभयोः पार्वतीपरमेश्वरयोरिति भावः आपूरिता परिपुष्टा तनुरवयवः यस्य तथाभूतः स क्रीड़ाचन्द्रश्च क्रीडनार्थं पूर्वोक्तोभययोजनात् कृत्रिमचन्द्रश्चेत्यर्थः अवतु रक्षतु अस्मान् युष्मान् वेति शेषः ॥ २९९ ॥

जाने इति । हे भ्रातः ! जाने अनुभवामीत्यर्थः । अद्य स्वप्ने निद्रावस्थायां मया कोपेन पराङ्मुखी विमुखी प्रियतमा कान्ता दृष्टा अवलोकिता । सा पाणिना करेण मा न संस्पृश इति उक्तेति शेषः रुदती क्रन्दन्ती पुरः अग्रतः गन्तुं प्रचलितुं प्रवृत्ता उद्यता । अहं यावत् परिरभ्य आलिङ्ग्य क्षणं चाटुकशतैः प्रियवचनसमूहैरित्यर्थः आश्वासयामि प्रसादयामि, तावत् शठेन धूर्त्तेन वञ्चकेनेत्यर्थः विधिना दैवेन निद्रादरिद्रीकृतः विनिद्रः कृत इत्यर्थः । सख्यायं प्रति प्रोषितस्योक्तिः ॥ ३०० ॥

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी ॥ ३०१॥

मतिविशेषः शमो यथा,—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ३०२ ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः रसा भावादिसंश्रया ।
विशेषः प्राप्तकालोऽथ परिपोषो निगद्यते ।
तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्य्यगादयः ॥ ३०३ ॥

क्षणेति । नरेन्द्रस्य नरपतेः सुन्दरी इन्दुमती सुजातयोः सुन्दरयोः स्तनयोः क्षणमात्रसखीं पतनमात्रसङ्गिनीं तां मालाम् अवलोक्य दृष्ट्वा विह्वला विवशा सती तमसा राहुणा तमस्तु राहुः स्वर्भानुरित्यमरः । हृतः तिरोहित इत्यर्थः चन्द्रो यस्याः तथाभूता शर्वरीव रात्रिरिव निमिमील निमिलनं चकार ममारेत्यर्थः ॥ ३०१ ॥

यदेति । यदा स्मरः काम एव तिमिरं तमः तस्य संस्कारेण आवेशेन जनितम् उत्पादितम् अज्ञानं मोह इति यावत् आसीत् अस्माकमिति शेषः तदा इदम् अशेषं समस्तं जगत् नारीमयं कान्तामयं दृष्टम् अवलोकितम् । इदानीम् अधुना पटुतरः समुज्ज्वलतरः यो विवेकः सदसद्ज्ञानमित्यर्थः स एव अञ्जनं कज्जलं तज्जुषां तत्सेविनां तादृशविवेकवतामित्यर्थः अस्माकं दृष्टिः समीभूता समतां प्राप्ता असारताज्ञानेन सर्वं लोष्ट्रकाञ्चनादिकं सममित्येवं दर्शनमिति भावः त्रिभुवनमपि त्रिलोकीतलगतं सर्वमेव वस्तु इत्यर्थः ब्रह्म मनुते अवधारयति सर्वं ब्रह्ममयं जगदिति श्रुतेरिति भावः ॥ ३०२ ॥

एवमिति । अन्येऽपि शृङ्गारवीरादिव्यतिरिक्ता अपि भावादिसंश्रयाः भावाद्यवलम्बना रसा विज्ञेयाः वेदितव्याः । अथेदानीं प्राप्तकालः समयोचित इति यावत् विशेषः विलक्षण इत्यर्थः परिपोषः पुष्टिः स्फुरणमिति

तेषु पुमान् यथा,—

आश्चर्य्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सान्निध्यतो मम मुहु र्जड़िमानमेत्य ।
जाड्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
सन्धार्य्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥ १०४ ॥

स्त्री यथा,—

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्च्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥ १०५ ॥

तिर्य्यगादिषु यथा,—

उत्कूजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं
तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।

यावत् रसानामिति शेषः निगद्यते कथ्यते। परिपोष इत्यत्र परिशेष इति पाठान्तरम्

तत्रेति। तत्र परिपोषे परिपोषस्येत्यर्थः आश्रयः अवलम्बनम् ॥ १०३ ॥

आश्चर्य्यमिति। मम मनसा चित्तेन उत्पले नीलपद्मे इव दृशौ यस्याः तथा-भूतायाः कान्ताया इतिशेषः वदनम् अमलः निर्म्मल इन्दुश्चन्द्र इव वदनामलेन्दु तस्य सान्निध्यतः सन्निधाववस्थानादित्यर्थः मुहुः पौनःपुन्येन जडिमानं जाड्यं शैत्याति-शयमित्यर्थः पुनः पुनर्वदनचन्द्रदर्शनजनितेनानन्देनेति भावः एत्य प्राप्य जाड्येन चन्द्र-मयूखस्पर्शजनितेन शैत्येनेति यावत् हेतुना महीधरस्य पर्वतस्य चन्द्रमणिनेव चन्द्रकान्तोपलेनेवेत्यर्थः द्रवमयः रसमय इत्यर्थः विकारः विकृतिभावः सन्धार्य्यते गृह्यते। सखायं प्रति कस्यचित् कामिनः उक्तिः ॥ १०४॥

तेनेति। अथानन्तरं सीता जानकी सौम्यापि शान्तप्रकृतिरपि तेन पूर्व्वोक्तेन नाथस्य पत्युः रामस्य दुरुदाहरणेन दुर्व्वचसेत्यर्थः परुषत्वं तीक्ष्णत्वं अभिप्रपन्ना प्राप्ता कुपितेति यावत् तपनकान्तशिलेव सूर्य्यकान्तदृषदिव सहसा तत्‌क्षणमित्यर्थः

वाप्यां न रज्यति न चात्ति मृणालखण्डं
चक्रः क्षपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥ ३०६ ॥
विषयस्त्रिधा चेतनस्तिर्य्यगचेतनश्च ।

तेषु चेतनो यथा,—

इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः
स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।
इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥ ३०७ ॥

तिर्य्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्याः परितोषवाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मयि ।

तीक्ष्णाः कठिनाः विशदाः स्पष्टाश्च ताः वाचः अर्च्चिष इव ज्वाला इव वागर्च्चिषः उद्गिरन्ती उद्वमन्ती प्रकटयन्तीति यावत् सती जज्वाल भृशं सन्तापमवापेत्यर्थः ॥ ३०५ ॥

उत्कूजतीति । चक्रः चक्रवाकः पक्षिविशेषः क्षपासु रजनीषु चक्रवाक्याः स्वभार्य्यायाः विरहे उत्कूजति उच्चैः रौति, श्वसिति दीर्घनिश्वासं त्यजति, मुह्यति मोहं प्राप्नोति, तीरं तटं जलाशयस्येति भावः याति तत्र प्रिया गतेति भ्रान्त्येति भावः एवम् उत्तरत्र । तीरात् तरुं याति, तरुतलात् पुनरेव वापीं सरसीं यातीति पूर्व्वेणान्वयः । वाप्यां सरसि न रज्यति न तुष्यति, मृणालखण्डं नच अत्ति नच खादति । खल्विति कविसमयप्रसिद्धिसूचकम् ॥ ३०६ ॥

इयमिति । सा यदर्थं मया सततं चिन्त्यते यदर्थञ्च मम सर्व्वनाशो जात इति भावः इयं पुरो वर्त्तमानेति हस्तनिर्द्देशः लोलाक्षी चपलनयना जानकीति शेषः । अयञ्च द्वारस्थितश्चेति भावः सः मम सर्व्वनाशक इति भावः दुष्टात्मा दुराचारः राम इति शेषः येन रामेण मम स्वसुः भगिन्याः सूर्पणखायाः इत्यर्थः तत् नासाकर्णच्छेदनरूपमिति भावः अपकृतं अनिष्टमाचरितम् । इतः अस्यां जानक्यां तीव्रः दुष्परिहर इति भावः कामः भोगासक्तिरिति यावत् । इतः अस्मिन् रामे

दत्त्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादरात्
उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः ॥ ३०८ ॥

अचेतनो यथा,—

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्ष
इच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥
ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतम् अनुमानञ्च ॥ ३०९ ॥

अथ गुरुः महान् क्रोधदहनः कोपाग्निः । अयञ्च वेषः जानकीप्रार्थनाशार्थमुत्कटः परिच्छद इति यावत् क्षतः धृतः । इदं जानकीहननं कथं केन प्रकारेण क्रियते इति शेषः इति हेतोः मनः भ्राम्यति दोलायमानं तिष्ठतीत्यर्थः रावणस्योक्तिरियम् ॥ ३०७ ॥

आयाते इति । दयिते कान्ते मयि आयाते आगते सति मरुदेशप्रवासादिति भावः गेहिन्या मम प्रियतमयेत्यर्थः मरुस्थलभुवां मरुभूमिप्रदेशानां दुर्लङ्घ्यतां लङ्घितुमशक्यतां सञ्चिन्त्य भावयित्वा परितोषेण सन्तोषेण वाष्पाणि अश्रूणि तैः तरलां चञ्चलां दृष्टिम् आसज्य आसक्तीकृत्येत्यर्थः मयीति शेषः पीलुशमीकरीरकवलान् तत्तदुष्ट्रभक्ष्याणि द्रव्याणीत्यर्थः दत्त्वा मद्वाहकाय उष्ट्रायेति भावः आदरात् अतीव मे उपकृतमनेन दुर्लङ्घ्यमरुदेशात् प्रियतमानयनेनेति यत्नातिशयात् स्वेन निजेन अञ्चलेन वसनप्रान्तेन करभस्य उष्ट्रस्य केसराणां गात्रलोम्नां सटानां जटानाञ्च अग्रेषु लग्नं ससक्तं रजः धूलिः उन्मृष्टम् अपनीतम् ॥ ३०८ ॥

क्षिप्तमिति । वारणपतिः गजराजः नवधृत इति भावः मुहुः पुनः पुनः पुरः अग्रतः क्षिप्तं दत्तम् इक्षुकाण्डम् इक्षुदण्डं न जगृहे न गृह्णाति स्म । निकटे उपगताम् उपस्थितां करेणुं हस्तिनीं न अपेक्षते स्म नावलोकयति स्म । केवलं परिमीलिते मुद्रिते अक्षिणी यत्र तद् यथा तथा इच्छया विहारो यत्र तथाभूतः यो वनवासः स एव महोत्सवः तस्य अन्तः रम्यता तं सस्मार स्मरति स्म । स्वाधीनतैव सर्वेषां प्रीतये इति भावः ॥ ३०९ ॥

तेषु दृष्टं यथा,—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशो र्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनम्॥ ३१०॥

श्रुतं यथा,—

किं रूपं स्फुटमेव सा शशिमुखी धत्ते तदत्यद्भुतं
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्मत्स्वसुः।
इत्यन्तर्विकसद्वितर्कविधुरं चेतस्तथा वर्त्तते
स्वल्पोऽप्येष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम्॥३११

सरसिजमिति। शैवलेन जलनील्या जलनीलीतु शैवालं शैवलमित्यमरः अनुविद्धम् उपहितमपि सरसिजं पद्मं रम्यं मनोहरम्। हिमांशोः चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्करेखा मलिनमपि श्यामलमपि लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति। तथा इयं पुरोदृश्यमाना तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तलेति शेषः वल्कलेनापि चीरपरिधानेनापि अधिकं यथा तथा मनोज्ञा मनोहारिणी। हि तथाहि मधुराणां रम्याणाम् आकृतीनाम् अवयवानां किमिव वस्त्विति शेषः मण्डनं न? भूषणं न? अपितु सर्वमेव वस्तु रम्यमङ्गं भूषयतीति भावः॥ ३१०॥

किमिति। सा शशिमुखी चन्द्रवदना सीता तत् यथा सूर्पणखया अभिहित यदिति भावः अत्यद्भुतम् अत्याश्चर्य्यं रूपं सौन्दर्य्यं स्फुटमेव सत्यमेव धत्ते धारयति किम्? परस्य अपकरणे अनिष्टविधाने माम् उत्साहयितुम् उत्तेजयितुम् अस्मत्स्वसुः अस्मद्भगिन्याः शूर्पणखायाः चित्तं मनः किम्? इत्येवम् अन्तर्विकसता मनसि स्फुरता वितर्केण सन्देहेन विधुरं व्याकुलम् आन्दोलितमिति यावत् चेतः चित्तं मदीयमिति शेषः तथा वर्त्तते तद्रूपेण तिष्ठति यथा स्वल्पोऽपि अत्यल्पोऽपि एषः पन्थाः पञ्चवटीप्रमाणमार्गं इति यावत् मम पुरतः अग्रतः दीर्घतां विपुलतां प्रयाति गच्छति। रावणस्य शूर्पणखावाक्यात् सीतां हर्त्तुं प्रस्थितस्य अध्वनि वितर्कोक्तिरियम्॥ ३११॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहाऽस्य?।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

संस्कारस्त्रिधा आहतः पटुरभ्यस्तश्चेति ॥ २१२ ॥

तत्र आश्रयगुणेनादरादुत्पन्न आहतो यथा,—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनो
रत्नं यत् क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि ।
कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहं
बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः ॥२१३ ॥

शान्तमिति। इदम् आश्रमपदं तपोवनविभागः शान्तं शान्तिरसपूर्णं नात्र कामादीनामवकाशोऽस्तीति भावः। बाहुश्च दक्षिणः मे इति शेषः स्फुरति स्पन्दते। पुंसां दक्षिणबाहुस्फुरणस्य स्त्रीलाभसूचकत्वमुक्तं निमित्तज्ञैरिति। अस्य बाहुस्फुरणस्य फलं स्त्रीलाभरूपमिति भावः इह अस्मिन् शान्ते आश्रमपदे कुतः? कथम्?। अथवा पक्षान्तरे सर्वत्र सर्वस्मिन्नेव स्थाने भवितव्यानाम् अवश्यम्भाविनां विषयाणां द्वाराणि पन्थानः भवन्ति। अविलम्बभाविनां विषयाणां यस्मिन् कस्मिन्नपि स्थाने सूचनं सम्भवतीति भावः ॥ २१२ ॥

कन्येति। नास्ति योनितः जन्म यस्य तत् अयोनिजन्म कन्यारत्नं रत्नभूता कन्येत्यर्थः भवतां युष्माकम् आस्ते तिष्ठति। वयञ्च अर्थिनः तत् कन्यारत्नाकाङ्क्षिण इत्यर्थः। क्वचित् कुत्रापि स्थाने यत् रत्नम् अस्ति विद्यते, तत् रत्नं शक्रादपि इन्द्रमपेक्ष्यापि अस्मासु परिणमति अस्मद्भाग्याय भवति इन्द्रोऽपि न तस्याधिकारी अपकारात् अन्येषां कथा दूरे तिष्ठत्विति गम्यते। कन्या गृहे एव रक्ष्यते न कस्मैचिदपि दीयते तत्कथं तवेदृशी प्रार्थनेत्यत्राह कन्याया इति। हि यतः कन्यायाः परार्थता परप्रतिपादनीयतेत्यर्थः एव मता निरूपिता धीरैरिति शेषः न तु स्वगृहरक्षणीयतेति एवकारार्थः। तस्याः कन्यायाः प्रदानात् अहं विश्वविजेता रावण इत्यात्मनिर्देशः वः युष्माकं बन्धुः सखा भविता भावी तृच्प्रत्ययः। पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाः पुलस्त्यपुलहौ प्रष्ठौ अग्रगौ येषां ते ब्रह्मपुत्रा इत्यर्थः सम्बन्धिनः पौलस्त्य मम विवाहसम्बन्धात् बान्धवः भविष्यन्तीति निष्कर्षः। जनकं प्रति रावणस्योक्तिः ॥२१३॥

विषयगुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटु यथा,—

उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्तिरस्याः स्नेहं करोति मे॥ ३१४॥

ज्ञानपौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः।
स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्य्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः आश्रयगुणाच्च आदृतोऽपि प्रत्ययः पटुमादृतं संस्कारं प्रसूयते तथापि अभ्यासात् पटीयानादृततमश्च जायमानोऽभ्यस्त इत्युच्यते॥ ३१५॥

विषयगुणेनेति। विषयाणां कारणभूताना वस्तूनां गुणेन प्रभावेण पटुप्रत्ययात् उत्कृष्टविश्वासात् पटुः उज्ज्वलः शृङ्गाररस इति शेषः।

उत्पत्तिरिति। अस्याः कन्यायाः देवयजनात् देवाना यज्ञक्षेत्रात् उत्पत्तिः उद्भवः एतेन अतिविशुद्धता गम्यते। ब्रह्मवादी ब्रह्मतत्त्वज्ञः नृपः जनकः पिता पालक इति यावत् एतेन विद्यादिगुणवत्त्वातिशयो गम्यते। तथा सुप्रसन्ना सम्यक् प्रसादगुणसम्पन्ना उज्ज्वला रुचिराच मूर्त्तिः अवयवः मे मम स्नेहं प्रणयं करोति जनयति॥ ३१४॥

भूय इति। भवनस्य गृहस्य या वलभी शिरोगृहविशेषः तस्याः तुङ्गम् उन्नतं यद् वातायनं गवाक्षः तत्र तिष्ठतीति तथोक्ता मालती रतिः कामपत्नी साक्षात् मूर्त्तिमन्तं नवं नूतनं हरकोपानलदहनात् परम् उत्पन्नमिति भावः सविधे समीपे गृहस्येति भावः या नगरीरथ्या नगरीमार्गः तया पर्य्यटन्तं गमनागमनं कुर्वन्तं माधवं भूयोभूयः पुनःपुनः दृष्ट्वा दृष्ट्वा सतृष्णं दृष्ट्वेत्यर्थः गाढोत्कण्ठया अतीव औत्सुक्येन लुलितलुलितैः अतितरां चलितैरित्यर्थः अङ्गकैः कोमलैः अङ्गैः यत् ताम्यति सन्तापमनुभवतीति॥ ३१५॥

उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः ।

तेषु माल्यं यथा,—

अशोकनिर्भत्सितपद्मरागं आकृष्टहेमद्युति कर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ २१६ ॥

वस्त्रं यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ २१७ ॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननात् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

ऋतुवयोमदादयो ऋत्वादयः ॥ २१८ ॥

अशोकेति । अशोकेन तत्कुसुमेनेत्यर्थः निर्भत्सितः तिरस्कृतः पद्मरागो यत्र तथोक्तम् आकृष्टा आहृता हेम्नः काञ्चनस्य द्युतिः येन तादृशं कर्णिकारं तदाख्य-कुसुमं यस्मिन् तथाभूत तथा मुक्ताकलापः मौक्तिकस्रक् अमुक्ताकलापः मुक्ता-कलापः कृतः सिन्धुवारेण तदाख्यकुसुमेन यस्मिन् तथाविधं वसन्तपुष्पमेव आभरणम् अलङ्कार वहन्ती धारयन्ती ॥ २१६ ॥

आवर्जितेति । स्तनाभ्यां पयोधराभ्यां किञ्चिदिव ईषदिव आवर्जिता आनमिता तरुणः नवोदित इत्यर्थः अथवा माध्याह्निकः अर्कः सूर्यः तस्य राग इव रागो लौहित्य यस्य तादृशं वासः वसनं दधाना धारयन्ती अतएव सुजातैः सुष्ठु विकसितैरित्यर्थः सञ्जातेति पाठे सञ्जातैः समुत्पन्नैः पुष्पाणां स्तवकैः गुच्छैः अवनम्रा अवनता पल्लविनी नवकिसलयवती सञ्चारिणी चलन्ती लतेव वल्लीव ॥ २१७ ॥

कण्ठस्येति । तस्याः पार्वत्याः स्तनाभ्या बन्धुरस्य नतानतस्य बन्धुरन्तून्नतानत-मित्यमरः । कण्ठस्य गलदेशस्य, निस्तलस्य वर्त्तुलस्येत्यर्थः मुक्ताकलापस्य मौक्तिक-दाम्नश्च अन्योन्यशोभाजननात् परस्परालङ्करणादित्यर्थः भूष्यते अनेनेति भूषणम्

तेषु ऋतुर्यथा,—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै:
उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ३१९ ॥

वयो यथा,—

मा मूमुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मति भूत्।
इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्
कामस्य जृम्भितगुणो नवयौवनञ्च ॥ ३२० ॥

अलङ्कारः भूष्यते अलङ्क्रियते इति भूष्यः अलङ्कार्य्यः तयोर्भावः साधारणः समान इत्यर्थः बभूव। तादृशः कण्ठः मुक्तादाम अलङ्कृतवान् तादृशं मुक्तादाम च कण्ठमलङ्कृतवानित्यनयोर्भूष्यभूषणत्वं सामान्यमासीदित्यर्थः ॥ ३१८ ॥

इदमिति। पञ्चबाणः कामः असुलभं दुर्लभं वस्तु तादृशं कन्यारत्नमिति भावः तस्य प्रार्थनायाः अभिलाषात् दुर्निवारं वारयितुमशक्यमित्यर्थः मे मम मनः प्रथममपि प्रागेवेत्यर्थः वसन्तोदयादिति भावः क्षिणोति पीडयति। मलयवातेन दक्षिणपवनेनेत्यर्थः उन्मूलितानि पातितानीत्यर्थः आपाण्डूनि पक्वानीत्यर्थः पत्राणि येषां तैः उपवनसहकारैः उद्यानाम्रतरुभिः दर्शितेषु प्रकटितेष्विति यावत् अङ्कुरेषु प्ररोहेषु किमुत? वसन्तोदयात् सहकारमञ्जरीषु विकसितासु कामस्य नितरामुद्दीपकत्वात् चित्तं मे भृशमुत्कलितमिति किं वक्तव्यमिति निष्कर्षः ॥ ३१९ ॥

मेति। अनन्यजन्मा आत्मभूः काम इत्यर्थः भवन्तं त्वां मा मूमुहत् खलु नैव मोहमापादयत्वित्यर्थः, ते तव मतिः बुद्धिः मलीमसेन मलदूषितेन मलीमसन्तु मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः। विकारेण प्रकृत्यन्यथाभावेनेत्यर्थः घना पूर्णेत्यर्थः मा भूत् न भवतु। ननु भोः इत्यादि उपदेशवचनमिति भावः इह अस्मिन् माधवे समये वा निरर्थकं निष्फलमेव यस्मात् यतः कामः मदनः जृम्भितः सञ्चितः

मदो यथा,—

तत्क्षणं विपरिवर्त्तितह्रियोः नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।
सा बभूव वशवर्त्तिनी तयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥

चन्दनस्नानधूपादयश्चन्दनादयः ॥ ३२१ ॥

तेषु चन्दनं यथा,—

चन्दनं विषधराश्रयः शशी वारुणी च विषमोदरावुभौ ।
तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम् ॥३२२

स्नानं यथा,—

काअम्बलोअणाणं उदंसुअपअडोरुजहणाणम् ।
अवरुण्हमज्जरीणं किदे कामो वहइ चावम् ॥३२३॥

गुणः मौर्वी स्वधनुषीति भावः येन तथाभूतश्च नवं नूतनं यौवनं तारुण्यञ्च माधवस्येति भावः। नवे यौवने हि कामस्य प्रथमवेगस्य असवरणीयत्वात् नायमुपदेशावसर इति भावः ॥ ३२० ॥

तत्क्षणमिति। सा सुवदना सुमुखी गौरी तत्क्षणं सङ्गमसमये इत्यर्थः विशेषेण परिवर्त्तिता त्त्वयं नीतेत्यर्थः ह्रीर्लज्जा याभ्यां तथाभूतयोः शयनं शय्यातलं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोः इद्धः प्रदीप्तः रागः कामावेश इत्यर्थः याभ्यां तथाविधयोः तयोः शूलिनः हरस्य मदस्य मद्यरसस्य चेत्यर्थः उभयोः वशवर्त्तिनी वशगता बभूव। सुरापानेन विलासिनी हरस्य तात्कालिकविलासवचनेन च गौरी लज्जात्यागेन कामवशवर्त्तिनी अभूदिति निष्कर्षः ॥ ३२१ ॥

चन्दनमिति। विरहे चन्दनं मलयजरसः विषधराश्रयः मलयपवन इत्यर्थः शशी चन्द्रः वारुणी मदिरा च तथा विषमं दारुणम् उदरं ययोः तौ उभौ शशिः वारुणी च एतानि द्रव्याणि तापयन्ति व्यथयन्ति इति किमुच्यते? किं कथ्यते? मारयन्तीति न यत्, एतदद्भुतमाश्चर्य्यम् ॥ ३२२ ॥

कादम्बलोचनानामुदंशुकप्रकटजघनानाम् ।
अवरुणमञ्जरीणां कृते कामो वहति चापम् ॥

कादम्बेति। कामः मदनः कादम्बः खञ्जनाख्यः पक्षिविशेषः तद्वत्

धूपो यथा,—

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्य्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥

चन्द्रोदयो घनध्वनिरुपकारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादयः ॥ ३२४ ॥

तेषु चन्द्रोदयो यथा,—

विलिम्पत्येतस्मिन्मलयरजसार्द्रेण महसा
दिशां चक्रञ्चन्द्रे सुकृतमथ तस्या मृगदृशः ।
दृशोर्बाष्पः पाणौ वदनमसवः कण्ठकुहरे
हृदि त्वं कोः पृष्ठे वचसि च गुणा एव भवतः ॥३२५॥

लोचने नेत्रे यासां तथोक्तानाम् उदंशुकेन उड्डीनवसनेन हेतुना प्रकटं दृश्यमित्यर्थः जघनं कटिपुरोभागः यासां तथाभूतानाम् अवरुग्णः स्वविलासार्थम् उच्चिताः मञ्जर्यः पुष्पाणामिति भावः याभिः तथाभूताना विलासवतीनामिति भावः कृते निमित्तं चाप धनुः वहति धत्ते तादृशीर्विलासिनीर्दृष्ट्वा तरुणाः कामवशंवदा भवन्तीति भावः ॥ ३२३ ॥

स्नानेति । वसन्तस्य ऋतोः अत्ययेन अवसानेन मन्द क्षीणं वीर्य्यं तेजः यस्य तथाविधः कामः स्नानेन आर्द्राः अतएव मुक्ताः बन्धनात् स्खलिताः तेषु अनुधूपवासं धूपस्य वासः सौरभं धूपवासः धूपवासादनु अनुधूपवासं धूपवासनानन्तरमित्यर्थः विन्यस्ताः सायन्तन्यः सन्ध्याकालीनाः मल्लिका येषु तादृशेषु अङ्गनाना नारीणां केशेषु बलं सामर्थ्यं लेभे प्राप । ग्रीष्मे नारीणा तथाविधः केशपाशः कामोद्दीपक इति भावः ॥ ३। २४

चन्द्र इति । एतस्मिन् चन्द्रे मलयजरजसार्द्रेण चन्दनद्रवशीतलेन महसा तेजसा मयूखेनेत्यर्थः दिशां चक्रं दिङ्मण्डलं वक्रमिति पाठे दिङ्मुखं विलिम्पति व्याप्नुवति सति अथेदानीं तस्या मृगदृशः दृशोर्नेत्रयोः बाष्पः, सुकृतः सुष्ठु कृतः लिङ्गव्यत्ययेन अन्वयः। पाणौ करे वदन मुखं सुष्ठु कृतम् । कण्ठकुहरे गलरन्ध्रे

घनध्वनिर्यथा,—

अज्ज मए तेण विणा अणुभूदसुहाइं अणिसं स्मरन्तीए।
अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपड़हो व्व ॥३२६॥

उपकारस्मरणं यथा,—

तन्मे मनः क्षिपति यत् सरसप्रहारम्
आलोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया।
त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-
राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ३२७ ॥

असवः प्राणाः सुकृता इति लिङ्गवचनव्यत्ययेन अन्वयः। हृदि मनसि त्वं सुकृतः लिङ्गव्यत्ययेन अन्वयः। ह्रीः लज्जा पृष्ठे सुकृता पश्चात् कृता इत्यर्थः लिङ्गव्यत्ययेन-अन्वयः। निर्लज्जा जातेति भावः। वचसि वाक्ये भवतः तव गुणा एव सुकृताः सुष्ठु कृताश्च। प्रोषितं प्रति दूत्या उक्तिः ॥ ३२५ ॥

अद्य मया तेन विनाऽनुभूतसुखानि अनिशं स्मरन्त्या।
अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥

अद्येति। अद्य अस्मिन् दिने वर्षादिने इत्यर्थः तेन कान्तेनेति भावः विना तद्विरहेणेत्यर्थः अनिशं सततम् अनुभूतानि आस्वादितानि सुखानि स्मरन्त्या स्मृतिपथं नयन्त्येत्यर्थः अभिनवमेघानां नूतनजलधराणां रवः ध्वनिः अभिनव-मोहनरव इति पाठान्तरं वध्यस्य पटह इव वाद्यविशेषरव इवेत्यर्थः निशामितः आकर्णितः ॥ ३२६ ॥

तदिति। मां प्रवासादागतमिति भावः आलोक्य दृष्ट्वा अगणितम् अलक्षित स्खलत् उत्तरीयम् उत्तरासङ्गः यया तथाविधा त्रस्तः भयचकितः एकहायनः एकवर्षीयः यः कुरङ्गः हरिणः तस्येव विलोला चपला दृष्टिः यस्याः तथोक्ता सा मत्कान्तेति भावः सरसः सानन्द इति यावत् प्रहारस्ताड़नं यत्र तद् यथा तथा अमृतसंवलितैरिव सुधासिक्तैरिव अङ्गैः अवयवैः यत् आश्लिष्टवती आलिङ्गितवती, तत् मे मम मनः क्षिपति व्यथयति। सखायं प्रति प्रोषितस्य उक्तिः ॥ ३२७ ॥

अनुभावे स्मरतिर्यथा,—

खणमेत्तं पि ण फिट्टइ अणुदिअहं दिण्णगरुअसन्तावा।
पच्छण्णपावसङ्क व्व सामला मज्झहिअआ हि ॥ ३२८ ॥

वाञ्छतिर्यथा,—

एअमेअ अकिदपुण्णा अप्पत्तमणोरहा विपज्जिस्सम्।
जणवादो वि हिं जादो तेण समं हलिअउत्तेण ॥३२९॥

स्मरतिः स्मृतिरित्यर्थः निपातनात् साधुः।

क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसं दत्तगुरुसन्तापा।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामला अस्मद्धृदया हि ॥

खणेति। अस्मासु हृदयं यस्याः सा मदेकचित्तेति यावत् प्रच्छन्ना गूढा पापात् स्वकृतादिति भावः शङ्का यस्याः तादृशीव तथाभूता नारी वेत्यर्थः श्यामला मलिनीभूतेत्यर्थः तथा अनुदिवसं प्रत्यहं दत्तः कामिनेति भावः गुरुर्महान् सन्तापो यस्यै तथाभूता मद्विरहेण भृशं कामसन्तप्तेत्यर्थः तथापि क्षणमात्रमपि न स्फुटति न प्रकाशयति स्वसन्तापानिति भावः। सखायं प्रति कस्यचित् विरहिण उक्तिः ॥ ३२८ ॥

वाञ्छति वाञ्छेत्यर्थः पूर्ववत् निपातनात् साधुः एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम्।

एवमेवाकृतपुण्या अप्राप्तमनोरथा विपत्स्ये।
जनवादोऽपि हि जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण ॥

एवमिति। तेन हली लाङ्गलमस्यास्तीति हली ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः हलिकः कृषीवल इत्यर्थः तस्य पुत्रः तेन समं सह जनवादः लोकप्रवादः हि यतः जातः भूतः। एवमेव एवमवस्थायामेवेत्यर्थः तेन मत्प्रणयस्य अस्पष्टतायामेवेति भावः न कृतं पुण्यं सुकृतं यया तथाभूता अतएव न प्राप्तः मनोरथः अभिलाषः तत्सङ्गमेन इति भावः यया तादृशी अहं विपत्स्ये प्राणान् त्यक्ष्यामि इत्यर्थः। कस्याश्चित् कृषकपुत्रं प्रति जातानुरागायाः निकृष्टरतिप्रकटनभिया अग्रत एव मरणाभिलाषोक्तिः ॥ ३२९ ॥

द्विष्टिर्यथा,—

गोत्तक्खलणं सुणिअ पिअदमे अज्ज यादि छणदिअहे ।
वज्झमहिसस्स मालेव्व मण्डणं से पडिहाइ ॥२३०॥

प्रयतते यथा,—

अनुगच्छन् * मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥२३१॥

अवैतिर्यथा,—

चन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमिअस्स मुहरसो तिस्सा ।
सकचग्गहरहसुज्जलचुम्बणं कस्स सरिसं से ॥२३२॥

गोत्रस्खलनं श्रुत्वा प्रियतमे अद्य याति उत्सवदिवसे ।
वध्यमहिषस्य मालेव मण्डनमस्य प्रतिभाति ॥

गोत्तेति । गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं व्यत्ययमित्यर्थः गोत्रं नाम्न्यचले कुले इत्यमरः पतिमागतं दृष्ट्वा उपपतेर्नाम्ना सम्बोधिते इति भावः प्रियतमे पत्यौ अद्य अस्मिन् उत्सवदिवसे वसन्तदिने इति भावः याति गच्छति कोपादिति भावः सति अस्याः जारगामिन्याः कामिन्या इति भावः भूषणम् अङ्गरागादिरलङ्कारश्च वध्यमहिषस्य मालेव प्रतिभाति प्रतिभासते। स्वस्य जारसङ्गतिप्रकटनात् क्रुद्धेन पत्या अस्या अत्याहितं करणीयमिति भावः ॥ २३० ॥

अनुगच्छन्निति। मुनितनयां शकुन्तलाम् अनुगच्छन् अनुयातुमुद्यन्नित्यर्थः सहसा उपस्थितेनेति भावः। विनयेन शिष्टाचारेण वारितः निवर्त्तितः प्रसरः अनुगमनरूप इति यावत् यस्य तथाभूतः अतएव स्वस्थानात् निजासनस्थानात् अचलन्नपि अगच्छन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागतः अस्मीति शेषः॥ २३१ ॥

* अनुयास्यन्नित्यपिपाठो दृश्यते ॥

चन्द्रसदृशं मुखमस्याः सदृशोऽमृतस्य मुखरसस्तस्याः।
सकचग्रहरभसोज्ज्वलचुम्बनं कस्याः सदृशं स्यादिति ।

मन्यते यथा,—

परिवट्टं दिश्राणिसं सहि ! मण्डलिअकुसुमाउहं व्व अणङ्गम्।
विरहम्मि मसइ हरीणहे अणत्थे पडिउत्थिअं मिअङ्कम् ३३३

वक्तियथा,—

आलाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्धो त्ति णाम काऊण।
सम्मुहापडिए कोवेरिएवि दिट्ठिं ण पाडेइ॥ ३३४॥

चन्द्रेति। अस्याः कान्तायाः मुखं चन्द्रस्य सदृशं तुल्यम्। तस्याः अस्या इत्यर्थः मुखस्य रसः अमृतस्य सदृशः तुल्यः। सकचग्रहं केशग्रहणपुरःसरं रभसेन वेगेन उज्ज्वलम् उत्कटमिति भावः चुम्बन कस्याः नायिकायाः सदृशं तुल्यं स्यात् ? न कस्या अपीत्यर्थः। अनन्यसदृशस्तस्याः प्रणय इति भावः॥ ३३२॥

परिवृत्तं दिवानिशं सखे ! मण्डलितकुसुमायुधमिवानङ्गम्।
विरहे मन्यते हरिनखे अनर्थे पतितोत्थितं मृगाङ्कम्॥

परिवृत्तमिति। हे सखे। विरहे तवेति शेषः अनङ्गं कामं दिवानिशम् अहोरात्रं मण्डलितं चक्रीकृतं कुसुमायुधं कुसुमकार्मुकं येन तथाभूतमिव परिवृत्तं सञ्जातं तया हरिनखे सिंहनखरे अनर्थे आपदि मृगस्वीकारार्थं मुद्यतस्य सिंहस्य दारुणे नखरे इत्यर्थः पतितः पश्चादुत्थितः कलङ्करूपमृगे सिंहेन कवलिते इति भावः तं अकलङ्कम् उदितं चन्द्रमिति यावत् मन्यते अवधारयति। कामस्य रात्राविव मण्डलितकार्मुकत्वं तां प्रति तु अहोरात्रं चन्द्रस्तु मृगाङ्कत्वेन सकलङ्कः उदेति तां प्रति तु निष्कलङ्कतया अतीवोद्दीपक इति त्वद्विरहे सा भृशमुत्ताम्यतीति निष्कर्षः। प्रोषितं प्रति दूत्या उक्तिरियम्॥ ३३३॥

आलापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्वा।
सम्मुखापतिते कोपार्हेऽपि दृष्टिं न पातयति॥

आलापो इति। लोकविरुद्धः सदाचारगर्हित इत्यर्थः आलापः स्वामिना सह प्रकाशसलाप इति यावत् इति नाम कृत्वा इति प्रहिङ्गिमवलम्ब्येत्यर्थः। कोपार्हेऽपि दण्डार्हेऽपीति यावत् सम्मुखापतिते सम्मुखमागते स्वामिनीति भावः दृष्टिं न पातयति न ददाति॥ ३३४॥

चेष्टते यथा,—

अज्ज मए गन्तव्वं घणान्धआरम्मि तस्स सुहअस्स ।
अज्जा णिमीलिअच्छी पदपडिवाडिं घरे कुणइ ॥२३५॥

सञ्चारिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा,

दिट्ठे जं पुलइज्जसि रहघर पिअम्मि समासण्णे ।
तुह सम्भासणप्फस्सणादिकारिणि किंत्ति णिज्जिहसि ॥२३६

अश्रु यथा,

णअणब्भन्तरघोलन्तवाहभरमन्थराए दिट्ठीए ।
पुणरुत्तपेच्छणीए बालअ! किं जं ण भणिओसि ॥२३७॥

अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य ।
आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटीं गृहे करोतु ॥

अद्येति। अद्य घनान्धकारे निबिडान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य सौभाग्यवत: कान्तस्य स मदर्थं न प्रयास्यति अहन्तु तस्य कृते एतादृशं प्रयास करोमीति तस्य सुभगत्वमिति भाव:। तत्समीपे इत्यर्थ: मया गन्तव्यम् यातव्यम्। आर्या श्वश्रूरित्यर्थ: निमीलिताक्षी निद्रया मुद्रितनयना सती गृहे पदाना पदविक्षेपाणां मदीयानामिति भाव: परिपाटीम् आनुपूर्विकगणनामिति यावत् करोतु। गृहस्थिता निद्रावशवर्त्तिनी वृद्धा श्वश्रू: मम वल्लभार्थं गमनागमनेषु पदविक्षेपान् गणयतु इति निष्कर्ष:॥ २३५ ॥

दृष्टे यत्पुलकयसि रहोगृहं प्रिये समासन्ने ।
तव सम्भाषणस्पर्शनादिकारिणि किमिति निर्जिह्रेषि ॥

दृष्टे इति। यत् यत: दृष्टे अवलोकिते प्रिये पुलकयसि रोमाञ्चिता भवसीत्यर्थ: तत: रहोगृहे विजनगृहे समासन्ने समापतिते प्रिये तव सम्भाषणस्पर्शनादिकारिणि सति किमिति कथं निर्जिह्रेषि लज्जसे ? इत्यर्थ: ॥ २३६ ॥

नयनाभ्यन्तरघूर्णद्बाष्पभरमन्थरया दृष्ट्या ।
पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक ! किं यन्न भणितोऽसि ॥

ईर्षा यथा,

सव्वस्सिंवि णट्ठे तहवि हु हिअअस्स णिव्वुदिज्जेव।
जं तेण णअरडाहे हत्थाहत्थि कुण्डो गहीओ ॥३३८॥

अमर्षो यथा,

कुदो सम्पडइ मं पिअसहि ! पिअसङ्गमो पदोसेवि।
जं जअइ गहीदकरणिअरसिरी चन्दचण्डालो ॥३३९॥

नयनेति। हे वालक ! निर्बोध इति भावः नयनयोः अभ्यन्तरे घूर्णता सञ्चरता वाष्पभरेण अश्रुचयेन मन्थरा जड़ा आकुलित्यर्थः तया पुनरुक्तप्रेक्षणीयया अतिशयेन दर्शनीययेत्यर्थः मनोहारिण्येति भावः दृष्ट्या अवलोकनेन यत् न भणितः न स्वाभिप्रायमावेदितः अस्ति तत् किम् ? तादृशनयनावलोकनेनापि तदभिप्रायस्त्वया न विदितः ? ततः वालकत्व न गत तवेति भावः॥ ३३७॥

सर्वस्मिन्नपि नष्टे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव।
यत्तेन नगरदाहे हस्ताहस्ति कुण्डो गृहीतः॥

सर्वस्मिन्निति। तथा सर्वस्मिन् अपि नष्टे नाश गतेऽपि हृदयस्य चित्तस्य तवेति शेषः निर्वृतिरेव शान्तिरेव। यत् यतः तेन जनेनेति शेषः नगरदाहे नगरभस्मीकरणे कुण्डः होमीयाग्निस्थालीविशेषः हस्ताहस्ति गृहीतः। अथवा कुण्डः मानविशेष इत्यर्थः। अग्निहोत्रिणः अग्निकुण्ड एव सारवस्तु, सर्वनाशेऽपि तद्रक्षणे तस्य निर्वृतिः॥ ३३८॥

कुतः सम्पतति मा प्रियसखि ! प्रियसङ्गमः प्रदोषेऽपि।
यज्जयति गृहीतकरनिकरश्रीश्चन्द्रचण्डालः॥

कुत इति। हे प्रियसखि ! प्रदोषेऽपि रजनीमुखेऽपि रजन्यामपि वा प्रियसङ्गमः कुतः कस्मात् मां सम्पतति ? सम्प्राप्नोति ? न कथमपि मे प्रियसङ्गमः स्यादित्यर्थः। यत् यतः गृहीता करनिकराणां किरणनिचयानां श्रीः शोभा येन तादृशः सम्पूर्णमण्डल इति भावः चन्द्र एव चण्डालः पापपुरुष

मानेन यथा,—

रइविग्गहम्मि कुण्ठीकिदाओ धाराओ पेम्मखग्गस्स ।

अणम्माइं एअ सिज्जन्ति माणसाइं णाअ मिहुणाणम् ॥३८३॥

प्रवासेन यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्याव: परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥३८४॥

तनुतां न उपैति न प्राप्नोति विरहादिति भाव: । यत् यश्चेत्यर्थ: अव्ययमेतत् स्वाधीनां स्ववशाम् अनुकूलिनीम् अनुरक्तां निजवधूम् आलिङ्गय उत्सङ्गे कृत्वा सुप्यते निद्रायते तत् प्रेम किम् ? अनिर्वचनीयमित्यर्थ: इदम् इत्थ गृहाश्रमव्रत गार्हस्थधर्मनियम: कष्टं समाचर्य्यते अनुष्ठीयते लभ्यते इत्यर्थ: ईदृक् गार्हस्थधर्म- पालनमतिदुर्लभमिति भाव: ॥ ३८२ ॥

रतिविग्रहे कुण्ठीकृता धारा: प्रेमखड्गस्य ।

अनम्राण्येव सिध्यन्ति मानसानि नाथ मिथुनानाम् ॥

रतिविग्रहे । प्रणयकलहे प्रेमखड्गस्य प्रणयरूपस्य असे: धारा: कुण्ठीकृता: क्षीणतां गता इत्यर्थ: यत: मिथुनानां स्त्रीपुरुषाणां मानसानि अनम्राणि अन- तानि एव अत्र रतिविग्रहे न सिध्यन्ति स्वतएव परस्पर नतानि एव सिध्यन्ती- त्यर्थ: ॥ ३८३ ॥

शापान्त इति । शार्ङ्गपाणौ नारायणे भुजगशयनात् अनन्तशय्याया: उत्थिते कार्त्तिकपौर्णमास्यामिति भाव: मे मम शापस्य अन्त: अवसानं भवितेति शेष: । अत: एतान् चतुर: मासान् आषाढादीन् इत्यर्थ: लोचने नयने मीलयित्वा निमील्य गमय अतिवाहय । पश्चात् शापावसानात् परम् आवां त्वम् अहञ्चेत्यर्थ: परिणता: पूर्णतां गता: शरच्चन्द्रिका: शारदीया: चन्द्ररश्मय: यासु तथाभूतासु क्षपासु रात्रिषु विरहे गुणितं संख्यातम् एवमेव करिष्यामीत्येवं रूप- मित्यर्थ: तं तं आत्मन: अभिलाषं मनोरथं निर्वेक्ष्याव: भोक्ष्यावहे निर्वेशो भृति- भोगयोरित्यमर:॥ ३८४ ॥

करुणेन यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाग्रे यदि वल्लभो जनः।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति॥

तिर्य्यगादिषु च एतदाभासा भवन्ति॥३८५॥

तेषु सरीसृपसृगयोः यथा,

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥३८६

पशुपक्षिणोः यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः।
अर्द्धोपभुक्तेन बिसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा॥३८७

नेति। यदि वल्लभी जनः प्रियजनः अग्रे न म्रियेत न पञ्चतां प्राप्नुयात् तदा मर्त्त्यलोकः पृथिवीत्यर्थः त्रिदिवात् स्वर्गात् न प्रहीयते न प्रहीनो भवति पृथिवी स्वर्गतुल्यतया प्रतिभासते इति भावः। चेत् यदि मृतः पञ्चतां गतः स प्रियजनः जीवत एव जीवितस्य जनस्य एव जीवति तदा त्रिदिवस्य स्वर्गस्य प्रयोजनम् उपयोगः आकाङ्क्षेति यावत् निवृत्तं गतमेव। मरणानन्तरजीवनं प्रियजनस्य स्वर्गादपि सुखकरमिति भावः॥ ३८५॥

मध्विति। द्विरेफो भ्रमरः स्वा निजा प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः अनुवर्त्तमानः अनुसरन् कुसुममेव एकं पात्र तस्मिन् पुष्परसं पपौ पीतवान्। कृष्णसारः मृगविशेषः स्पर्शेन प्रियाङ्गस्येति भावः निमीलिते आनन्दातिशयात् मुकुलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता मृगीं हरिणीम् अकण्डूयत कण्डूयितवान्॥ ३८६॥

ददाविति। करेणुः हस्तिनी गजाय प्रियतमायेति भावः सरसः सरोवरस्य पङ्कजरेणुगन्धि पद्मरजःसुरभि गण्डूषजलं स्वपीतावशिष्टं जलमित्यर्थः ददौ दत्तवती। सर इत्यत्र रसादिति पाठे रसात् रागादित्यर्थः। रथाङ्गनामा चक्रवाकः अर्द्धोपभुक्तेन अर्द्धजग्धेन विसेन मृणालेन जायां चक्रवाकीं सम्भावयामास प्रीणयामास॥ ३८७॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः रीषत्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥३८८

तरुषु यथा,—

पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥३८९

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छइ अलद्धलच्छं दीहं णीससइ सुसश्रं हसइ ।
जह जप्पइ अफ्फुडन्तं तह से हिअए ठिअं किम्पि ॥३९०

गीतान्तरेषु इति । किम्पुरुषः किन्नराख्यो देवयोनिविशेषः गीतान्तरेषु सङ्गीताभ्यन्तरेषु श्रमेण सङ्गीतकरणजनितेनेति भावः ये वारिलेशाः खेदविन्दवः तैः ईषत् किञ्चित् समुच्छ्वासिता विलुप्ता पत्रलेखा पत्ररचना यस्मिन् तथोक्तं पुष्पासवेन कुसुममधुना तत्पानेनेति भावः आघूर्णिताभ्यां नेत्राभ्यां शोभते इति तथाभूतं प्रियायाः किन्नर्य्याः मुखं चुचुम्बे चुम्बितवान् ॥ ३८८ ॥

पर्य्याप्तेति । तरवोऽपि अचेतना वृक्षा अपि का कथा सचेतनानामित्यपिकारेण द्योत्यते । पर्य्याप्ताः सम्यक् प्रस्फुटाः ये पुष्पाणां स्तवकाः ते एव स्तना यासां ताभ्यः स्फुरद्भिः राजद्भिः प्रवालैः नवपल्लवैरेव ओष्ठैः मनोहराभ्यः मनोहारिणीभ्यः लता एव वध्वः ताभ्यः वल्लीनारीभ्यः विनम्राः शाखा एव भुजाः बाहवः तैः बन्धनानि आलिङ्गनानीति भावः अवापुः लेभिरे ॥ ३८९ ॥

पश्यति अलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यकं हसति ।
यथा जल्पति अस्फुटं तथास्या हृदये स्थितं किमपि ॥

पश्यतीति । इयम् अलब्धं लक्ष्यं यस्मिन् तत् यथा तथा लक्ष्यं विनेत्यर्थः यथा पश्यति अवलोकयति । दीर्घम् आयतं यथा तथा निःश्वसिति निश्वासं त्यजति । शून्यकम् अहेतुकमिति भावः यथा हसति, तथा अस्फुटम् अस्पष्टं यथा तथा जल्पति आलपति तथा अस्या हृदये स्थितं किमपि वस्तु इति तर्कयामीति शेषः ॥ ३९० ॥

पुंसो यथा,—

सो तुह किदे सुन्दरि! तह च्छीणो सुमहिमत्रो हलिअजत्तो।
जह से मच्छरिणी अवि दिव्वजाआ पडिवखा ॥२९१॥

माने स्त्रिया यथा,—

कणुज्जुआ वराई सा अज्ज तए किदावराहेण।
जह्माइआ रुक्खपलोअइआइं दिअहेण सिक्खविआ ॥२९२

पुंसो यथा,—

अविभाविअ रअणिमुहं तस्स असच्चरिअविमलचन्दुज्जोअम्।
जाअं पिआविरहे वड्ढन्ताणुसआ मूढलक्खहिअअम् ॥२९३

प्रवासे स्त्रिया यथा,—

पिअसम्भरणपओट्टन्तवाहधाराणिवादभीआए।
दिज्जवङ्कग्गीवाइ दीवहो पहिअजाआए ॥२९४॥

पुंसो यथा,—

मज्झण्हपत्थिदस्स वि गीम्हे पहिअस्स हरइ सन्तावम्।
हिअअट्ठिअजाआमुहमिअङ्कजोण्हजलप्पवाहो ॥२९५॥

स तव कृते सुन्दरि! तथा चीणो सुमहिमा हलिकपुत्रः।
यथास्य मत्सरिणी अपि दिव्यजाया प्रतिपन्ना॥

हे सुन्दरि! सः सुष्ठु महिमा यस्य तथाभूतः महानुभाव इत्यर्थः हलिकस्य पुत्रः तव कृते त्वन्निमित्तं तथा चीणः कार्श्यं गत इत्यर्थः यथा दिव्यजाया अपि सुरसुन्दरी अपि अस्य मत्सरिणी विद्वेषिणी विरामार्हेति भावः प्रतिपन्ना प्रतिबभौ इत्यर्थः॥ २९१॥

कणुजुआ इति॥ २९२॥

अविभाविअ इति॥ २९३॥

पिअ इति॥ २९४॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

णवरिअपसारिअगोरअभरि ऊप्पइपइस्सवेणीबन्धा ।

पड़िआ उरसन्दाणिअमहिअलचक्कलइ अत्यणीजणअमुआ ॥

३९६ ॥

पुंसो यथा,—

अहोमुहो चिट्ठइ जाआसुसे घरे हलिअउत्तो ।

उक्खित्तणिहाणाइं व रमणट्ठाणाणि पेक्खन्तो ॥

एवमन्यत्रापि ॥३९७॥

करुणवर्जं स्त्रिया यथा,—

सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं

द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेशं विषं मन्यते ।

मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मे पथिकस्य हरति सन्तापम् ।

हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाहः ॥

मध्याह्नेति। ग्रीष्मे निदाघे मध्याह्ने मध्यन्दिने प्रस्थितस्यापि चलितस्यापि पथिकस्य हृदये स्थिताया जायायाः कान्तायाः मुखमेव मृगाङ्कः चन्द्रः तस्य ज्योत्स्ना कान्तिरेव जलप्रवाहः जलधारा सन्ताप हरति प्रियामुखानुध्यानेन अन्य-मनस्कतया ग्रीष्मसन्तापो नानुभूयते इति भावः ॥ ३९५ ॥

णवरिअ इति ॥ ३९६ ॥

अधोमुख स्तिष्ठति जायाशून्ये गृहे हलिकपुत्रः ।

उत्खातनिधानानीव रमणस्थानानि पश्यन् ॥

अध इति। हलिकस्य पुत्रः जायाशून्ये कान्ताविरहिते गृहे उत्खात-निधानानीव उद्धृतनिधीनीव रमणस्थानानि सुरतक्षेत्राणि पश्यन् अवलोकयन् अधोमुखः तिष्ठति। अधोमुखः तिष्ठतीत्यत्र अन्तर्मूर्त्ति दह्यते इति पाठे अन्तर्मूर्त्ति शरीरान्तरित्यर्थः दह्यते अन्तस्तापेनेति शेषः ॥ ३९७ ॥

सौधादिति। सा कान्ता सौधात् हर्म्यात् उद्विजते विरक्ता भवतीत्यर्थः उप-

आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥३९८॥

स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्ज यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज वहिः स प्रैति वर्त्मेक्षते
शालामञ्च तमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्माञ्चति ।
दूतीं सन्दिश सन्दिशेति बहुशः सन्दिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निर्घृण! यथा नान्तं निशा गच्छति ३९९

प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभि र्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्योपान्तविवर्त्तनै र्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

वनम् उद्यानं त्यजति, इन्दोरियम् ऐन्दवी तां चान्द्रमसीमित्यर्थः प्रभां द्वेष्टि निन्दति। चित्रकेलिसदसः आलेख्यगृहस्य क्रीड़ागृहस्य च द्वारात् त्रस्यति बिभेति। वेश विषं मन्यते केवलं परम् अब्जिन्याः पद्मिन्याः किसलयप्रस्तारः पत्र-रचना एव शय्यातल तस्मिन् सङ्कल्पेन वासनया उपनता उपनीता या त्वदाकृतिः त्वत् मूर्त्तिः तत्र यो रसः रागः तस्य आयत्तम् अधीनं तेन चित्तेन मनसा आस्ते तिष्ठति ॥३९८॥

तिष्ठेति। हे निर्घृण। निर्दय। द्वारि द्वारदेशे तिष्ठ स्थितिं कुरु, अङ्गणे अजिरे भव अवतिष्ठस्व वहिः वाह्यं देशं व्रज गच्छ, यतः स मत्कान्त इति भावः प्रैति प्रकर्षेण आगच्छति पन्थानम् ईक्षते अवलोकयति त्वं द्वारि स्थित्वा अङ्गणे अवस्थाय वहिर्गत्वा च तं प्रतीक्षस्वेति भावः। स सत्कान्त इति भावः वेश्म शालाम् अञ्चति अलङ्करोति अलङ्करिष्यतीत्यर्थः इति हेतोः त्वं शालां गृहम् अञ्च पूजय सज्जीकुर्वित्यर्थः तम् अङ्गं शालास्थितमुपकरणं परिच्छदादिक-मित्यर्थः अञ्च परिष्कुर्वित्यर्थः वलभीं गृहोपरिस्थितं गृहविशेषम् अञ्च सज्जय। दूतीं मामिति शेषः सन्दिश सन्दिश दूतीमुखेन एवमेवं वाचिकं तत्समीपे प्रेषयेति भावः इति बहुशः पुनः पुनः सन्दिश्य सखीमिति शेषः सा तव कान्ता कल्प-

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम्॥४००
पुंस एव प्रवासकरणे यथा,
सीता वेश्म यतो निरीक्ष्य हरते दृष्टिं झटित्याकुलाम्
अन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकवलैः पारावतैर्भूयते।
इन्दो र्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः
प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्रपं रोदिति ॥ ४०१॥

मयीव इत्थं कल्पनामयीव तल्पे शय्यायां तथा आस्ते तिष्ठति यथा निशा रजनी अन्तम् अवसानं न गच्छति न प्रभाता भवतीति भावः ॥ ३९९ ॥

रम्यमिति। स राजा रम्यं रमणीयं वस्तु द्वेष्टि निन्दति पुरा यथा पूर्ववदित्यर्थः प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः न सेव्यते न कार्य्यार्थमनुगम्यते इति यावत् शय्यायाः शयनतलस्य उपान्तेषु विवर्त्तनैः लुण्ठनैः उन्निद्र एव निद्रारहित एव क्षपाः रात्रीः विगमयति अतिवाहयति। यदा यस्मिन् समये दाक्षिण्येन दक्षिणः सर्वासु समरागी नायकः तस्य भावः तेन सर्वासु समदृष्ट्येति भावः अन्तः पुरेभ्यः अन्तःपुरवर्त्तिनीभ्यो नारीभ्यः उचिताम् अवश्यं प्रतिवचनीयामित्यर्थः वाचं वाक्यं ददाति ताः प्रतिवक्तीत्यर्थः तदा गोत्रेषु नामसु स्खलितः व्यत्ययित इत्यर्थः एकस्या नाम्नि उच्चारितव्ये हृदयस्थिताया नाम प्रयोक्तेति यावत् सन् चिरं बहुक्षणमित्यर्थः व्रीडया लज्जया अवनम्रः अवनतः भवति ॥ ४००॥

सीतेति। यतः यत्र सीतावेश्मनीत्यर्थः पारावतैः कपोतैः अन्योऽन्यस्मै परस्परस्मै चञ्चुभिः मुखाग्रैः दत्तः कवलः ग्रासः यैः तथाभूतैः भूयते विचर्य्यते इति यावत् तत् सीताया वेश्म वासगृहं निरीक्ष्य अवलोक्य झटिति सहसा आकुलाम् अश्रुकलुषामिति भावः दृष्टिं हरते वहति राम इति कर्त्तृपदमूह्यम् एवमुत्तरत्रापि। इन्दोः चन्द्रात् दूरतएव नश्यति अदर्शनं गच्छतीत्यर्थः उद्दीपकत्वात् चन्द्रं नालोकयतीति भावः दुःखितः अतीव कातरः सन् अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं विशति गच्छतीत्यर्थः। तथा रजनीषु रात्रिषु अञ्चलेन वसनप्रान्तेन आननं प्रच्छाद्य आवृत्य अस्ता गता त्रपा लज्जा यत्र तत् अस्तत्रपं निर्लज्जमित्यर्थः यथा तथा रोदिति क्रन्दति ॥ ४०१ ॥

सम्भोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा,—

आदरपणामिओट्ठं अघडिअणासं संवलिअणिचोलं।
वणभअलुप्पसुहोए तीए परिउम्बणं सुमरिमो॥ ४०२॥

अत्रैव आलिङ्गनं यथा,—

तावमवणेइ ण तहा चन्दनपङ्को वि कामिमिहुणाणम्।
जह दूसहे गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणसुहम्॥ ४०३॥

मानानन्तरे चुम्बनं यथा,—

जह जह से उम्बइ मण्णुभरिआइं णिहुवणे दइओ।
अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिण्णाइं विगलन्ति॥४०४॥

आदरप्रणामितौष्ठमघटितन्यासं संवलितनिचोलम्।
व्रणभयलुप्तसुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः॥

आदरेति। आदरेण यत्नातिशयेन प्रणामितः अवनतिं नीतः ओष्ठः अधर इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्तम् अघटितः अकृतः न्यासः अर्पणं दानमित्यर्थः यस्य तादृशं प्रागदत्तमिति भावः संवलितनिचोलम् आवृतमुखावरणवस्त्रं व्रणात् क्षतात् चुम्बनजनितादिति भावः भयं तेन लुप्तं परवर्त्तितमित्यर्थः सुखं यया तथाभूतायास्तस्याः मत्कान्ताया इत्यर्थः परिचुम्बनं स्मरामः स्मरणपथं नयामः। प्रोषितस्योक्तिः॥४०२

तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम्।
यथा दुःसहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम्।

तापमिति। दुःसहे सोढ़मशक्ये ग्रीष्मे निदाघे यथा अन्योन्यस्य परस्परस्य आलिङ्गनेन सुखं कामिमिथुनानां कामिद्वन्द्वानां तापम् अपनयति निराकरोति, चन्दनपङ्कः चन्दनद्रवः अपि तथा न तापमपनयतीति शेषः॥ ४०३॥

यथा यथाऽस्याश्चुम्बति मन्युभरिते निधुवने दयितः।
अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः॥

यथेति। दयितः प्रियः निधुवने सुरतप्रसङ्गे अस्याः कान्तायाः मन्युभरिते कोपकलुषिते अक्षिणी नयने यथा यथा चुम्बति तथा तथा उपरि उपरि भिन्ने

अत्रैव आलिङ्गनं यथा,—

माणदुमपरुसपवणस्स मामेत्ति सव्वङ्गणिव्वुदिकरस्स ।
उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरङ्गस्स ॥ ४०५ ॥

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा,—

केन चिन्मधुरमुल्वणरागं वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ४०६ ॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे ।
तेनापूर्वां सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेलेव भेजे ॥ ४०७ ॥

विदलिते विकसिते इत्यर्थः अक्षिणी इति शेषः विगलतः अश्रूणि वर्षत इत्यर्थः ॥ ४०४ ॥

मानद्रुमपरुषपवनस्य मा मामिति सर्वाङ्गनिर्वृतिकरस्य ।
उपगूहनस्य भद्रं रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ॥

मानेति । मानः प्रणयकोपः एव द्रुमः वृक्षः तस्य परुषः निष्ठुरः उन्मूलनकर इति भावः पवनः वायुः तस्य माननिरासकस्येति भावः मा माम् इति उच्चार्य्यते अस्मिन्निति मा मामिति मा मां स्पृश मा मां स्पृशेति सकोपवचनम् तेन सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु निर्वृतिं सुखम् करोतीति तस्य रतिः सुरतमेव नाटकम् अभिनयग्रन्थः तस्य पूर्वरङ्गः प्रथममनुष्ठीयमानव्यापारविशेषः प्रस्तावनापरपर्य्याय इत्यर्थः तस्य उपगूहनस्य समालिङ्गनस्य भद्रं कुशलं भवतु इति शेषः । तादृशमुपगूहनमतीव मनोरममिति भावः ॥ ४०५ ॥

केनचिदिति । केनचित् कामिनेत्यर्थः सुभ्रुवः सुन्दर्य्याः कान्तायाः विरहेषु अधिकं यथा तथा वाष्पतप्तम् अश्रुभिः तप्तैरित्यर्थः तप्तम् उष्णं दुःखाश्रूणामुष्णताप्रसिद्धिः । मधुरं मनोज्ञम् उल्वणरागम् उज्ज्वललौहित्यम् ओष्ठपल्लवम् अधरकिसलयम् अपास्य विहाय मुहूर्त्तं कियन्तं क्षणमित्यर्थः सरसं सवाष्पमित्यर्थः स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते इति भावः अक्षि नयनं चुचुम्बे पपौ ॥ ४०६ ॥

चन्द्रापीडमिति । सा कादम्बरी चन्द्रापीडं कण्ठे जग्राह च आलिलिङ्ग च

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा,—

णासं विअ सा कवोले अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं बाला।
उब्भिण्णपुलअपरिवेढ़परिगअं रक्खइ वराई ॥ ४०८ ॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

पवणु वेल्लिअ साहुलित्थए वसठ्ठिअ दन्तमण्डले।
ऊरू चटु आरअं माइ पुत्ति! जणहासणं कुणसु ॥ ४०९ ॥

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा—

दन्तक्खअं कवोले कअग्गहो वेल्लिओ धम्मिल्लो।
पड़िघुण्णिआत्थ दिठ्ठी पिआगमं साहइ वहुए ॥ ४१० ॥

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा,—

अज्जाइ णवणहक्खदणिहिरक्खणे गरूअजोव्वणु त्तुङ्गम्।

कण्ठस्थानं चन्द्रापीड़स्येति शेषः जीवितं प्रपेदे प्राप च चकारद्वयं समकालल-सूचकम्। सा कादम्बरी इन्दुं चन्द्रं दृष्ट्वा सिन्धुवेलेव सागरजलमिव तेन चन्द्रा-पीड़जीवनदर्शनजेनेत्यर्थः अपूर्वा समुल्लासलक्ष्मीं समुल्लासशोभां भेजे प्राप ॥४०७॥

न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला।
उद्भिन्नपुलकपरिवेषपरिगत रक्षति वराकी ॥

न्यासमिति। सा वराकी तपस्विनी अनुकम्पार्हेति भावः बाला मुग्धा कान्ता कपोले गण्डदेशे तव दन्तमण्डनं दशनक्षतरूपमलङ्करणम् उद्भिन्नानां स्मरणा-दुद्गतानां पुलकानां रोमहर्षाणां परिवेषेण परिधिना परिगतं परिवेष्टितं न्यासमिव निक्षेपधनमिव रक्षति पालयति। दूत्या नायकं प्रत्युक्तिः॥ ४०८ ॥

पवनेति ॥ ४०९॥

दन्तक्षतं कपोले कचग्रहोद्वेल्लितो धम्मिलः।
परिघूर्णिताच दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः॥

दन्तक्षतमिति। कपोले गण्डे दन्तक्षतं दशनाघातः कचानां केशानां ग्रहेण ग्रहणेन उद्वेल्लितः स्खलित इत्यर्थः धम्मिलः केशपाशः परितो घूर्णिता भ्रान्ता दृष्टिः वध्वाः महिलायाः प्रियस्य आगमम् उपस्थितिं साधयति सूचयति ॥ ४१० ॥

पडिमागअणिअणअणुप्पलं चिदं होइ त्थणवट्टम् ॥४११॥

अत्रैव पुरुषायितं यथा,—

दरवेवि ऊरुजुअलासु मउलिअच्छीसु ललिअचिउरासु ।
पुरुषाइदासु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ ॥ ४१२ ॥

सर्वं सर्वत्र यथा,—

पोढ़महिलाणं जं जं सुट्ठु सिक्खिअं तं रइए सुहावेदि ।
जं जं असिक्खिअं णववहुणं तं तं वि रइं देइ ॥४१३॥

आर्य्याया नवनखक्षतनिधिरक्षणे गुरुयौवनोत्तुङ्गम् ।
प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चितं भवति स्तनपट्टम् ॥

आर्य्याया इति । आर्य्यायाः मान्यायाः कस्याश्चित् नार्य्या इति भावः गुरुणा पूर्णेनेति भावः यौवनेन उत्तुङ्गम् उन्नतं प्रतिमया प्रतिविम्बेन गते सङ्क्रान्ते नयने उत्पले इव यस्मिन् तादृशं स्तनपट्टं कुचतटं नवं नखपदं नखरक्षतं तस्य रक्षणे रक्षणायेत्यर्थः चितं वसनादिना छन्नम् आवृतं भवति॥ ४११ ॥

दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु ललितचिकुरासु ।
पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥

दरेति । दरम् ईषत् यथा तथा वेपमानं कम्पमानम् ऊरुयुगलं यासां तासु मुकुलिते निमीलिते अक्षिणी यासां तथोक्तासु ललितः सुन्दरः सुष्ठु विस्रस्त इत्यर्थः चिकुरः कुन्तलः यासां तथाविधासु पुरुषायितासु पुरुषा इव आचरन्तीति पुरुषायिताः तासु पुरुषमधःकृत्य तदुपरि स्थित्वा रममाणास्विति भावः प्रियासु कान्तासु कामः सज्जम् आयुधं यस्य तथाभूतः सज्जितास्त्र इत्यर्थः सन् वसति तिष्ठति ता अतीव कामासक्ता भवन्तीति भावः ॥ ४१२ ॥

प्रौढमहिलानां यत् यत् सुष्ठु शिक्षितं रतये सुखयति ।
यत् यत् अशिक्षितं नववधूनां तत्तदपि रतिं ददाति ॥

प्रौढ़ेति । प्रौढा गाढतारुण्याः या महिलाः नार्य्यः तासां रतये रत्यर्थं सुष्ठु शिक्षितं सखीजनोपदेशादिभिरिति भावः सुखयति सुखं जनयति यत् यत्

विप्रलम्भपरीष्टिषु अभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा,—

हंहो कस्सुल्लीणा भणामि रे सुहअ! किम्पि माभूर।
णिज्जणपारद्धीसु कइं पि पुसेहिं लद्धोसि॥ ४१४॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेण वि सा गाढ़मुवऊढ़ा॥ ४१५॥

विषहरणेन यथा,—

अज्ज वि सेअजलोल्लं पत्ताइ ण तीअ हलिअसोह्लाए।
फग्गुच्छणचिक्खिल्लं जं तुइ दिसं त्थणुच्छङ्गे॥ ४१६॥

विमर्शेन यथा,—

तत्तोच्चिअ णेन्ति कहा किआ सन्ति तहिं तहिं समत्थन्ति।
किं मसे माउच्छाए क्क जुआणो इमो गामो॥ ४१७॥

बहुमानेन यथा,—

तेण हिरस्सवलआए दिस्सो पहरो इमाए त्थणवट्टे।

अशिक्षितम् अनुपदिष्टं सखीभिरिति शेषः तत् तत् नववधूनां नवोढ़ानां सम्बन्धे अपि रतिं सुखं ददाति॥ ४१३॥

हं हो इति॥ ४१४॥

गोलेति॥ ४१५॥

अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रत्येति न तस्या हलिकस्नुषायाः।
फल्गूत्सवकर्दमो यस्त्वया दत्तस्तनोत्सङ्गे॥

अद्यापीति। त्वया स्तनोत्सङ्गे स्तनान्तराले यः फल्गूत्सवकर्द्दमः फल्गुद्रव इत्यर्थः दत्तः निहितः अलक्षितरूपेणेति भावः अद्यापि स्वेदजलेन आर्द्रं तस्या हलिकस्नुषायाः अङ्गमिति शेषः न प्रत्येति त्वद्दत्तफल्गुकर्द्दमयोगेन सत्त्वोदयात् अङ्गस्य स्वेदार्द्रतेति न विश्वसितीत्यर्थः॥ ४१६॥

तत्तो इति॥ ४१७॥

तेन हिरण्यवलयाया दत्तः प्रहारोऽस्याः स्तनपट्टे।
ग्रामतरुणीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भ्रमति॥

गामतरुणीहिं अज्ज वि दिअहं परिवालिआ भमइ ॥४१८॥

श्लाघया यथा,—

सा तइ सहत्थदिण्णं फग्गुच्छणकद्दमं थणुच्छङ्गे ।

परिकुविआ विअ साहइ सलाहिणी गामतरुणीणम् ॥४१९॥

इङ्गितेन यथा,—

जइ सो ण वल्लहो च्चिअ णामग्गहणेण तस्स सहि ! कीस ।

होइ मुहं ते रविअरफंसविसट्टं व्व तामरसम् ॥ ४२० ॥

तेनेति। तेन यूनेति शेषः हिरण्यं स्वर्णमयं वलयं यस्याः तथाभूतायाः अस्याः नार्य्याः स्तनपट्टे स्तनतटे इत्यर्थः प्रहारः मोटनमिति भावः दत्तः अर्पितः कृतः इत्यर्थः अद्यापि ग्रामतरुणीभिः ग्राम्ययुवतीभिः परिपालिता परिरक्षिता सती इयं दिवसम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। भ्रमति तस्य यूनोऽनुसन्धानार्थं पर्य्यटति कथं तेन प्रहारो दत्त इति निर्णयार्थमिति भावः ॥ ४१८ ॥

सा त्वया स्वहस्तदत्तं फल्गुत्सवकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।

परिकुपिता इव साधयति श्लाघिनी ग्रामतरुणीनाम् ॥

सेति। सा त्वद्वल्लभेति भावः स्तनोत्सङ्गे स्तनाभ्यन्तरे त्वया स्वहस्तेन दत्तं फल्गूत्सवकर्द्दमं फल्गुद्रवं परिकुपितेव परिक्रुद्धेव ग्रामतरुणीनां ग्राम्याणां युवतीनां मध्ये श्लाघिनी सती अहमिति आत्मश्लाघावती साधयति धारयति। ग्रामतरुणीनामित्यनेन ऋजुमतित्वं सूचितं तेन समक्षम् अस्याः कोपनचातुरी न प्रकटितेति भावः ॥ ४१९ ॥

यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि ! कथम् ।

भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविसंस्थमिव तामरसम् ॥

यदीति। हे सखि ! यदि सः न वल्लभ एव प्रिय एव तवेति शेषः तदा तस्य नामग्रहणेन नामोच्चारणेन ते तव मुखं रवेः सूर्य्यस्य करस्पर्शेन किरणसङ्गेन विसंस्थं चञ्चलम् उत्सुकमिति यावत् तामरसमिव रक्तकमलमिव कथं भवति ॥ ४२० ॥

दूतसम्प्रेषणेन यथा,—

समुल्लसिअसव्वङ्गी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स।
दूइं अ प्पाहिन्ती तस्से अ घरंगणं पत्ता॥ ४२१॥

दूतप्रश्नेन यथा,—

कहं णु गओ कहं दिट्ठो किं भणिओ किं च तेण पड़िवस्सम्।
एअं च्चिअ ण समप्पइ पुणरुत्तं जप्पमाणाए॥ १२२॥

लेखविधानेन यथा,—

वेवमाणस्सिण्ण कराङ्गुलि परिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे।
सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसहि! लेहम्मि किं लिहिमो॥४२३

समुल्लसितसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य।
दूतीञ्च प्रहिण्वती तस्यैव घराङ्गणं प्राप्ता॥

समुल्लसितेति। तस्य सुभगस्य नामग्रहणेन नामकीर्त्तनेन समुल्लसितानि सर्वाणि अङ्गानि यस्याः तथाभूता स्वेदार्द्रितसर्वाङ्गीति पाठान्तरम्। सती दूतीं प्रहिण्वती प्रेषयन्ती सती तस्यैव कान्तस्य घराङ्गणं वासभूमिस्थलरं प्राप्ता च दूती-प्रेरणेनापि औत्सुक्यानपगमात् स्वयं तदभिसरणमिति भावः॥ ४२१॥

कथं नु गतः कथं दृष्टः किं भणितः किञ्च तेन प्रतिपन्नम्।
एवमेव न समत्येति पुनरुक्तं जल्पमानायाः॥

कथं केन प्रकारेण नु प्रश्ने गतः प्राप्तः स मत्कान्त इति भावः एवमुत्तरत्र कथं किम्प्रकार इत्यर्थः दृष्टः अवलोकितः। किञ्च त्वया भणितः उक्तः, तेन च मत्कान्तेन किं प्रतिपन्नं किमवधारितम्? एवमेव जल्पमानायाः भाषमाणायाः पुनरुक्तं पुनः पुनरुक्तिरित्यर्थः न समत्येति न समाप्नोतीत्यर्थः॥ ४२२॥

वेपमानखिन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे।
स्वस्तिरेव न समभ्येति प्रियसखि! लेखे किं लिखामः॥

वेपमानेति। हे प्रियसखि! वेपमानाः कम्पमानाः खिन्नाः घर्माक्ताः ये कराङ्गुलयः तासां परिग्रहेण ग्रहणेन स्खलितः लेखन्या मार्गः पन्था यत्र तथाभूते लेखे लेखनसाधने पत्रादावित्यर्थः स्वस्तिरेव प्रथमं लेखनीयं स्वस्तीति माङ्गल्यं पदं न समभ्येति न निर्गच्छति, किं कथं लिखामः। सखीनामुपदेशात् कान्तं

लेखवाचनेन यथा,—

प्रीत्या स्वस्ति पदं विलोकितवती स्थानं श्रुतं तुष्टया
पश्चात् ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम्।
तन्वङ्ग्या संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहुः
न प्राप्तो घनवाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः॥ ४२४॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइओ णिअसणे रक्खउ तं राहिआइ थणवट्टे।
हरिणोपढमसमागमसज्भसवरेहिँ वेविदो हत्थो॥४२५॥

अत्रैव दोहदनेन मुग्धा यथा,—

किं किं दे पडिहासइ सहीहिँ इअ पुच्छिआए मुद्धाए।
पढमुल्लुअ दोहलिणीए णवरि दइअं गआ दिट्ठी॥ ४२६॥

अत्रैव प्रगल्भायाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

हुं हुं दे भणसु पुणो ण सुअन्ति करेइ कालविक्खेवम्।
घरिणीहिअअसुहाइं पइणो कस्से भणन्तस्स॥ ४२७॥

प्रति लेखं प्रेरयिष्यन्त्याः सखीदयेन खेदार्द्रकरत्वात् कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियमिति बोध्यम्॥४२३॥

प्रीत्येति। प्रीत्या आनन्देन स्वस्ति पद लेखोपरिलिखितमिति भावः विलोकितवती दृष्टवती प्रथममिति शेषः। ततः तुष्टया प्रीतया स्वस्तीत्यनेन माङ्गलिकेन पदेन प्रियतमस्य कुशलमवश्यं भवेदिति सूचनादिति भावः स्थानम् अवस्थानक्षेत्रमित्यर्थः श्रुतं सम्मुखादिति भावः। पश्चात् स्थानश्रवणानन्तरं पुरतः प्राक् अनुक्रमेण तत् तव इद तावकं त्वदीयमित्यर्थः नामकं ज्ञातं विदितम्। तन्वङ्ग्या-कृशाङ्ग्या सम्मदनिर्भरेण आनन्दभरितेन मनसा मुहुः पुनः पुनः तत् त्वदीयं नामकं वाचयन्त्या पठन्त्या तदानीं घनेन सान्द्रेण वाष्पेण अश्रुणा पूरिते दृशौ नयने यस्याः तथाभूतया सत्या लेखे लिखिते नामनि आपीत्यर्थः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः न प्राप्तः॥ ४२४॥

लीलेति॥ ४२५॥

किं किमिति॥ ४२६॥

हुं हु इति॥ ४२७॥

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्वप्ने यथा,—

सुमरिमो से सम्रणपरम्मुहीए विम्रलन्तममाणपसराए ।
कइम्रवसुत्तुव्वत्तणत्थणहरप्पेल्लणसुहेल्लिम् ॥ ४२८ ॥

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्य आक्षेपेण यथा,—

भिउडीहिं पलोइस्सं णिब्भच्छिस्सं परम्मुही होस्सम् ।
जं भणह तं करिस्सं सहिम्रो जइ तं ण पेच्छिस्सम् ॥४२९॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः ।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥४३०॥

प्रवासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्थ क्का गम्र हिम्रए बहुम्रा दइम्रउम्मिजणपुरम्रो ।
झुरइ विम्रं लताणं हरिस विसट्टाणवलम्राणम् ॥ ४३१ ॥

अत्रैव स्त्रीपुंसयोः यथा,—

रमिऊण पइम्मि गए जाहे अवगूहिम्रं पडिणिउत्तो ।
अहम्रं पउत्थ पइम्र व्व तक्खणं सोपवासिव्व ॥ ४३२ ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्त पहिम्रस्स जाम्रा आमोच्छणजीवणधारणरहस्सम् ।

सुमरिम इति ॥ ४२८ ॥

भिउडीति ॥ ४२९ ॥

ग्रन्थिमिति । हृदयेशे कान्ते वाससः वसनस्य ग्रन्थिम् उद्ग्रथयितुं स्खलयितुमित्यर्थः स्पृशति गृह्णति सति मानधनायाः मानिन्याः भ्रूयुगेन भ्रुवोर्द्वयेन रोमभिश्च सपदि तत्क्षणं सममेव युगपदेव विभेदः भङ्गः हर्षश्च प्रतिपेदे प्राप्तः । भूभङ्गो रोमहर्षश्च समवेव जात इत्यर्थः ॥ ४३० ॥

अत्थक्का इति ॥ ४३१ ॥

रमिऊण इति ॥ ४३२ ॥

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीआ ॥४३३॥

प्रवासविलम्बेनैव पुंसो यथा,—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहिं ण वसन्तो ।

किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं मिअच्छीए ॥४३४॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रियाः यथा,—

उल्लाअइ से अङ्गं ऊरू वेवन्ति कूप्पलो गलइ ।

कुच्छुरा ले ह्विअअं पिआगमे पुप्फुइआइए ॥ ४३५ ॥

करुणानन्तरं पुंसो यथा,—

करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलसे

अमाम्भो वामार्द्धे वहति मदनाकूतसुभगम् ।

विभोर्वारं वारं कृतसमयिकोड्डूनविधे-

स्तनो भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते ॥ ४३६ ॥

भवत्पथिकस्य जाया आमोचणजीवनधारणरहस्यम् ।

पृच्छन्ती भ्रमति घरं घरात् प्रियविरहसाध्वसा ॥

होन्त इति । भवतः भाविन इत्यर्थः भविष्यत् सामीप्ये लटः शत्रादेशः । पथिकस्य प्रवासिनः कस्यचित् जाया कान्ता प्रियस्य विरहात् भाविनो विच्छेदात् साध्वसं भयं यस्याः तथाभूता सती घरात् घरं गृहाद् गृहम् आमोचणात् प्रत्यावर्त्तनात् कान्तस्येति भावः जीवनधारणस्य रहस्यं कथमेतावन्तं कालं जीविष्यामीति जीवनोपायप्रकारमित्यर्थः पृच्छन्ती जिज्ञासमाना सती भ्रमति विचरति ॥ ४३३ ॥

एक्क इति ॥ ४३४ ॥

उल्लाअइ इति ॥ ४३५ ॥

करस्पर्शादिति । करस्पर्शस्य हस्तामर्शनस्य आरम्भे हस्तेन स्पर्शे क्रियमाणे इत्यर्थः उत्पुलकितः उद्गतपुलक इत्यर्थः सञ्जातरोमाञ्च इत्यर्थः पृथुः विपुलः उरोजकलसः स्तनकुम्भः यस्य तथाभूते वामार्द्धे हरगौरीरूपस्य वामभागे गौर्या अंशे इत्यर्थः मदनस्य कामस्य आकूतः आवेशः तेन सुभगं मनोरमं अमाम्भः स्वेद-

विप्रलम्भनिरुक्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिओसि बालअ ! गामणिधूआए गुरुअणसमक्खम् ।
अणिमिसवक्कवलन्तवअणणअणद्धदिट्ठेहिम् ॥

अत्र वक्रेक्षितादिभिः प्रतिश्रुत्य आलिङ्गनादयः क्रीभया-
दिभिर्न दीयन्ते ॥ ४३७ ॥

माने विसंवादनं यथा,—

अणुअ ! णाहं कुविआ उवगूअसि किं मुहा पसाएसि ।
तुह मस्सु समुप्पस्से ण मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पश्चाद् यथावत्
प्रयच्छति यथा कश्चित् अष्टशतं दास्यामि इति प्रतिश्रुत्य
अष्टाभिरधिकं शतं प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति ।

सलिलं सत्त्वोदयजनितमिति भावः वहति धारयति सति वारं वारं पुनः पुनः
कृतः सामयिकः कालिकः उद्धूननविधिः उत्क्षेपणानुष्ठानं गात्रे भस्मक्षेपण-
मिति भावः येन तथाभूतस्य विभोः हरस्य दक्षिणार्द्धभूतस्येति भावः तनौ शरीरे
दक्षिणार्द्धरूपे इत्यर्थः भस्मना स्नानं कथमपि समाप्तम् अवसितं विजयते सर्वो-
त्कर्षेण वर्त्तते । देव्या वामार्द्धभूतायाः सत्त्वोदयजनितश्रमजलेन दक्षिणार्द्धस्यापि
सङ्गात् तेनैव स्नानक्रियायाः समाधानेन भस्मस्नानं निवृत्तमिति भावः ॥ ४३६ ॥

किं न भणितोऽसि बालक ! ग्रामणीधूतया गुरुजनसमक्षम् ।
अनिमिषवक्रवलद्वदननयनार्द्धदृष्टिभिः ॥

किं नेति। हे बालक ! ग्रामणीः ग्रामाधिपः तस्य धूता कन्या तया गुरु-
जनानां समक्षम् अनिमिषं निमेषरहितं तथा वक्रं यथा तथा वलतः चलतः
नयनस्य अर्द्धदृष्टिभिः अर्द्धावलोकनैः अपाङ्गवीक्षणैरित्यर्थः किं न भणितः ? कथितः
असि ? अपि तु सर्वमेव मनोगतं कथितोऽसीत्यर्थः । एतावतापि त्वदभिप्रायो न
बुद्ध इति तव बालकत्वमिति सम्बोधनेनोक्तम् ॥ ४३७ ॥

अनुक ! नाहं कुपिता उपगूहसि किं मुधा प्रसादयसि ।
तव मन्यु समुत्पन्नेन मम मानेनापि न कार्य्यम् ॥

तदेतद् व्यलीकविप्रयोगादिभिः आलिङ्गनादीनां निराकरण-मयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेव उच्यते ॥ ४३८ ॥

प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहि इसो पउत्थो अहश्रं कुप्पे ज्जसो अणुणेज्ज ।

इह फलइ कस्स वि मणोरहाणं माला पिअअमम्मि ॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः ॥ ४३९ ॥

करुणे प्रत्यादानं यथा,—

समसोक्खदुक्खसंवड्ढिआणं कालेण रूढपेम्माणम् ।

मिहुणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुतं होइ ॥ ४४०॥

अत्र । सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥
इति अयमर्थः सम्बध्यते। तस्य च प्रत्यादानमेवार्थो भवति॥४४१॥

अनुक इति। हे अनुक ! कामुक ! अहं न कोपिता न क्रुद्धा, किम् उप-गूहसि आलिङ्गसि ? मुधा वृथा किं प्रसादयसि उपगूहनेनेति भावः तव मन्युः शोकः दुःखमिति यावत् समुत्पन्नः जातः यस्मात् तथाभूतेन मम मानेन कोपेन न कार्य्यं न प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४३८ ॥

एहि इति ॥ ४३९ ॥

समसौख्यदुःख संवर्द्धितानां कालेन रूढप्रेम्णाम् ।

मिथुनानां म्रियते यत् तत् खलु जीवति इतरत् मृतं भवति ॥

समेति। समं तुल्यं सुखमेव सौख्यं दुःखञ्च तेन संवर्द्धितानां तिष्ठता-मित्यर्थः कालेन क्रमिकेण समयेन रूढः वद्ध इत्यर्थः प्रेमा प्रणयः येषां तथाभूतानां मिथुनानां स्त्रीपुरुषाणां मध्ये यत् यो जन इत्यर्थः मिथुनशब्दस्य क्लीवत्वात् तेनैव व्यपदेशः। म्रियते पञ्चतां गच्छति तत् मृतमित्यर्थः जीवति खलु जीवत्येवेत्यर्थः वियोगदुःखासहनादिति भावः। इतरत् अन्यत् जीवितो जन इति भावः मृतं भवति मरणसमविच्छेदयातनावाप्तेरिति भावः ॥ ४४० ॥

सुहृदिवेति। विधिः दैवं विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः सुहृदिव सखेव सुखप्रदः प्रीतिप्रदः सन् प्रथमं प्राक् एकरसाम् एकरूपामित्यर्थः अनुकूलतां हितैषितामित्यर्थः

प्रथमानुरागे वञ्चनं विविधं तथा,—

दिट्ठाए जं ण दिट्ठो आलविआए वि जं ण आलत्तो।
उवआरो जं ण किदो तं चिअ कलिदं छइल्लेहिम्॥

अत्र व्रीडादिभिः दर्शनादिभिः वैविध्यं प्रतीयते॥४४२॥

माने विरुद्धं यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासेण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ।
धस्साओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमम्॥

अत्र ईर्ष्यायितादिभिः वल्लभालिङ्गनादिविरुद्धैः मानवती वञ्च्यते॥ ४४३ ॥

प्रवासे व्याविद्धं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति! अज्जेण कइ दिणाइं होन्ति।
एक्का एद्दहमेत्तो भणिअं मोहं गदा बाला॥

अत्र एकस्यापि दिवसस्य वर्षायमानतया प्रियालिङ्गनादिवञ्चनया विशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते॥ ४४४ ॥

प्रकटय्य प्रकाश्य पुनः अकाण्डे सहसा यद् विवर्त्तनं वैपरीत्याचरणं तेन दारुणः निष्ठुरः सन् मनसः चित्तस्य रुजं व्यथा विभिनष्टि विशेषेण जनयतीत्यर्थः॥४४१॥

दिट्ठाए इति॥ ४४२ ॥

ण मुअन्ति इति॥ ४४३ ॥

कुत्र आगतः प्रिय आर्य्यपुत्रि। आर्य्येण कति दिनानि भवन्ति।
एका एतावद् भणित्वा मोहं गता बाला॥

कुत्रेति। हे आर्य्यपुत्रि! ननान्दरित्यर्थः प्रियः मत्कान्त इत्यर्थः आर्य्येण श्वशुरेण ठकुरेणेत्यर्थः सह कुत्र कस्मिन् स्थाने आगतः प्रस्थित इत्यर्थः गमनस्य अमङ्गलसूचकत्वात् आङ् पूर्वकत्वेन प्रयोगः। एका काचित् बाला मुग्धा कान्ता एतावत् भणित्वा कथयित्वा मोहं गता मूर्च्छितेत्यर्थः॥ ४४४ ॥

करुणे निषिद्धं यथा,—

आवाअभअअरं विअ ण होइ दुक्खस्स दारुणम् अवसाणम् ।
णाह जिअन्तीए मए दिट्ठं सहिअं अ तुह इअं अवसाणम् ॥

तदेतत् रामविषयं सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्ति-व्यपायरूपं वचनं करुणमिति निषिध्यते ॥ ४४५ ॥

प्रथमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा महइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सा वि से समुव्वहइ ।
थणवट्टभिउणविलुलिअकल्लोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र शुद्धयोः द्वयोः अपि एककालम् अन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्र एका लावण्यादिना रज्यते द्वितीयस्तु स्नेहा-दिना रज्यत इति ॥ ४४६ ॥

तत्रैव पश्चात् यथा,—

मम हिअअं विअ पीदं तेण जुणा मज्जमाणाए ।
ण्हाणहलिद्दाकडुअं अणुसोत्तजलं पिअन्तेण ॥

अत्रैकस्य अनुरागं दृष्ट्वा पश्चाद् द्वितीयो रज्यते ॥४४७॥

तत्रैवानुरूपो यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।

आवाअ इति ॥ ४४५ ॥

सा महइ इति ॥ ४४६ ॥

मम हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जमानायाः ।
स्नानहरिद्राकटुकमनुस्रोतो जलं पिबता ॥

ममेति । तेन यूना युवकेन मज्जमानायाः अवगाह्यमानाया मे मम अनु-स्रोतसि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः स्नानस्य हरिद्रया विलेपनभूतया इति भावः कटुकं हरिद्राद्रवमिश्रणेन कटुत्वं प्राप्तं जलं पिबता सता मम मदीयं हृदयमिव पीतम् कवलितम् ।तथाभूतः स युवा मन्मनोहरो जात इति भावः ॥ ४४७ ॥

मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यादिनैव रज्यते किं तर्हि अनुरूपविषयिणा अभिलाषेणापीति प्रतीयते ॥४४८॥

तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सव्वं अलिअं विअ किं विआरेइ ।

धस्सइआए हलिअकुमारिआइ ठाणम्मि जणवाओ ॥

अत्र यद्यपि सौभाग्यादि प्रसिद्धिक्ततमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति । सोऽयं करणसाधारणसाधनोत्पत्तिपक्ष उक्तः॥

भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टे रत्निर्दीप्तिः वा अनुरागशब्देन उच्यते । प्रथमञ्च उपजायमानत्वात् अयं प्रथमानुराग इति । प्रथमतो मानः ॥४४९॥

सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।

म्रियतां न त्वां भणिष्ये मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥

सत्यमिति । सत्यं यथार्थं द्रष्टुं विवेक्तुमिति भावः जानाति, सदसद् विवेक्तुं शक्नोतीत्यर्थः इयमिति शेषः सदृशे अनुरूपे जने रागः प्रणयः युज्यते अनुरूपो भवति अतः म्रियतां पञ्चतां गच्छतु इयमिति शेषः त्वां न भणिष्ये न किञ्चिद् वक्ष्यामीत्यर्थः अस्याः त्वत्कान्ताया इत्यर्थः मरणमपि श्लाघनीयं प्रशंसनीयम् । पतिविरहे दुःखाथ्येकरणात् मरणमेव श्लाघ्यं सत्या इति भावः । दूत्याः प्रेषितं प्रत्युक्तिः ॥ ४४८ ॥

गृहपतिसुतेन समयं सर्वमलीकमिव किं विचारयसि ।

धन्याया हलिककुमार्य्याः स्थाने जनवादः ॥

गृहपतीति । धन्यायाः सुकृतवत्याः हलिकस्य कुमार्य्याः जनवादः अपवादः गृहपतिसुतेन सह सङ्घटनरूप इति भावः स्थाने युक्तः अनुरूपः युक्ते द्वे साम्प्रतं

मान्यते येनेति यथा,—

पाअपडणाणं मुद्धे रहसबलामोडिअव्वाणम्।
दंसणमेत्तपसिज्जरि चुक्का बहुआ ण सोक्खाणम्॥

अत्र मानपूजायामिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि घञि च मान इति रूपम्। स हि प्रेयांसम् अस्याः पादपतनादि पूजायां प्रयोजयति॥ ४५० ॥

यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ।
अत्थ क्क पुल्लिअं कोल्ल तुज्झ तं मत्थए पडउ॥

अत्र मनज्ञाने इति धातुः। तथा हि। मानं प्रियत्वेन मन्यमाना तदपहारिणे अङ्कोल्लाय कापि मानिनी कुप्यति॥ ४५१ ॥

यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविरूरणं माणम्।
सब्भावबाहुअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि॥

अत्र मनु अवबोधने इति धातुः। मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वेति जनो बुध्यते। तस्य च कारणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र

स्थाने इत्यमरः। असत्यमेतत् इत्याशङ्क्याह गृहेति। गृहपतेः गृहस्थस्य सुतेन पुत्रेण सर्वं समयं हलिककुमारीसङ्घटने अन्योन्यप्रतिज्ञायामिति यावत् अलीकमिव असत्यमिव किं कथं विचारयसि अवबुध्यसे ?॥ ४४९ ॥

पाअ इति॥ ४५० ॥

कारणेति॥ ४५१ ॥

कर्त्तृत्वोपचारः। तत् यथा "प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्दृष्टिः सारस्वती हि सा" इति ॥ ४५२ ॥

प्रेम मिमीते यथा,—

कुविश्रा श्र सच्चहामा समेवि बहुश्राणं णवरमाणक्खलणे।
पाश्रडिश्रहिश्रश्रसारो पेमसङ्करिसो पश्रट्टई मस्सू ॥

अत्र माङ्माने इति धातोः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। कोऽसावनुमान इति भाष्यप्रयोगात्। तेन च यद्यपि करणभूतेनैव आत्मनि रुक्मिण्यां च प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि पूर्ववदिह अयं कर्त्तृत्वेन उपयुज्यते ॥ ४५३ ॥

प्रवासे वसत इत्युपलक्षणेन न आत्मानमङ्गना भूषयन्ति यथा,—

साहीणेवि पिश्रश्रमे पत्ते विच्छणे ण मण्डिश्रो अप्पा।
दुक्खिश्रपउत्थवइश्रं सश्रं ज्जिश्रं सराठवन्तीए ॥

अत्र वस आच्छादन इत्यस्य प्रस्मरति इत्यादिवन्निषेधार्थे प्रपूर्वस्य घञि च प्रवास इति रूपं निरूप्यते ॥४५४॥

जन्मेति ॥४५२॥

कुपिता च सत्यभामा समेऽपि वधूनां केवलमानचरणे।
प्रकटितहृदयसारः प्रेमसङ्कर्षः प्रवर्त्तते मन्युः ॥

कुपितेति। वधूनां नारीणां केवले मानचरणे मानहानौ समे तुल्येऽपि सत्यभामा तदाख्या महिषी कुपिता च कोपवती एवेत्यर्थः। प्रकटितः प्रकाशितः हृदयस्य सारो बलं श्रेष्ठांशश्च यत्र तथाभूतः प्रेम्णः प्रणयस्य सङ्कर्षः अन्येन संविभाग इत्यर्थः मन्युः दुःखं कोपकारणमिति भावः सन् प्रवर्त्तते प्रजायते ॥४५३॥

साहीणे इति ॥४५४॥

युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेण दुल्लहजणस्स।
एक्कग्गामपवासो माए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥ ४५५ ॥

उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त।
मुज्झन्त पडन्त हसन्त पहिअ! किं तेण पउत्थेण ॥

अत्र उत्कण्ठादिभिः वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयः अनुभावा जायन्ते ॥ ४५६ ॥

प्रमापयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिम्मि व पिअस्स रक्खेइ अणण्णवावारा।
सा सूसवाप्फदंसण कण्ठागदजीविअं सोण्हाम् ॥

अत्र प्रसादं करोतीत्यादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणम् उच्यते ॥ ४५७ ॥

करुणे करोतिः अनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअवेअणं तक्खणपव्भट्टराममरणाआसम्।
जणअतणआए णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीए सुहम् ॥

विरहेति ॥ ४५५ ॥

आलोअन्ति इति ॥ ४५६ ॥

सञ्जीवनेति ॥ ४५७ ॥

विगलितवियोगवेदन तत्क्षणप्रभ्रष्टराममरणायासम्।
जनकतनयया केवलं लब्धं मूर्च्छा निमीलिताक्ष्या सुखम् ॥

विगलितेति। मूर्च्छया मोहेन प्रियमरणश्रवणजनितेनेति भावः निमीलिते

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षेण अभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ ४५८ ॥

उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवीअ होइ हि पई बहुपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी ।
कह ता महच्चिअइम णिसामाखं उवट्ठिअं वेहव्वम् ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती इदमुच्चरति ॥४५९॥

अवस्थापनार्थत्वे कुरुते साहसे मनो यथा,—

इयमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय ! यावत् न विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ॥४६०॥

अभ्यञ्जनार्थत्वे करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति हृदयं गाढ़ोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

मुकुलिते अक्षिणी नयने यस्याः तथाभूतया जनकतनयया सीतया तस्मिन् क्षणे प्रभ्रष्टः विगतः राममरणायासः रामस्य मरणश्रवणजनितः क्लेश इत्यर्थः यस्मिन् तथाविधम् अतएव विगलिता विनष्टा वियोगस्य विच्छेदस्य वेदना यस्मिन् तथाभूतं केवलं निरवच्छिन्नं सुखं लब्धं प्राप्तम् ॥ ४५८ ॥

पुहवीअ इति ॥ ४५९ ॥

इयमिति । हे प्रिय ! दिवि स्वर्गे चतुरैः निपुणैः वशीकरणदक्षैरिति यावत् सुरकामिनीजनैः अप्सरोभिरित्यर्थः यावत् न विलोभ्यसे प्रलोभ्य नीयसे इत्यर्थः तावत् इयमहं पतङ्गवर्त्मना पतङ्गमार्गेण अग्निपतनेनेति यावत् ते तव पुनः अङ्काश्रयिणी उत्सङ्गवर्त्तिनी भवामि ॥ ४६० ॥

दलतीति । गाढ़ः दृढः उद्वेगः उत्कण्ठा यत्र तादृशं हृदयं दलति विदीर्य्यते इत्यर्थः तु किन्तु द्विधा न भिद्यते द्विखण्डं न भवतीत्यर्थः। कायो देहः विकलः

ज्वलति च तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥

अत्र रामादेः दुःखेन चित्तमभ्यज्यते ॥ ४६१ ॥

सम्भोगनिरुक्तिषु प्रथमानुरागानन्तरे पालनार्थो यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥

अत्र प्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपि नवोढायामिच्छानुवृत्त्या रतिः पाल्यते ॥ ४६२ ॥

मानानन्तरे कौटिल्यार्थो यथा,—

पादे मूर्द्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
छिन्ने हारलतागुणे करतले सम्पातजातव्रणे ।

विवशः सन् मोहं वहति धत्ते, किन्तु चेतनां न मुञ्चति न त्यजति अन्तर्दाहः अन्तःसन्तापः तनूमङ्गं ज्वलयति, किन्तु भस्मसात् न करोति न दहतीत्यर्थः । विधिर्दैवं मर्मच्छेदी अरुन्तुदः सन् प्रसरति प्रवर्त्तते, किन्तु जीवितं न निकृन्तति न नाशयतीत्यर्थः ॥ ४६१ ॥

दृष्टेति । नवोढा नवविवाहिता प्रिया कान्ता सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीत्यै आनन्दाय जाता तथाहि दृष्टा अवलोकिता सती अधः दृष्टिं ददाति दधातीति वा पाठः । आभाषिता किमपि कथिता सती आलापं न कुरुते न प्रतिवक्तीत्यर्थः । परिवृत्य पराङ्मुखीभूय शय्यायां तिष्ठति, बलात् बलमाश्रितेत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमी । आलिङ्गिता सती वेपते कम्पते । सखीषु सङ्गिनीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु निर्गन्तुं बहिर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते ॥ ४६२ ॥

पादे इति । पादे चरणे मूर्द्धनि मस्तके मानभञ्जनार्थमुद्यतस्य प्रियस्येति

अप्राप्तप्रियताड़नव्यतिकरा हन्तुं पुनश्चेतसा
वाञ्छन्ती मुहुरेणशावनयना पर्य्याकुलं रोदिति ॥

अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वात् मानवत्याः कचग्रहणेन यत् पादताड़नादिरूपाः कुटिला एवं सम्भोगा जायन्ते ॥४६३

प्रवासानन्तरे अभ्यवहारार्थो यथा,—

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता वनान्तात्।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥

अत्रोत्तरार्द्धे उपोषितस्य अन्नोपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिवतेरभ्यवहारः कथ्यते ॥४६४॥

करुणानन्तरे अनुभवार्थो यथा,—

अणुमरणपत्थिआए पच्चागअजीविए पिअअम्मि।
वेहव्वमंडणं कुलवहुए सोहणअं जाअम् ॥

भावः ताम्रताम् अलक्तकरसरक्ततामिति भावः उपगते प्राप्ते, कर्णोत्पले चूर्णिते दूरनिक्षेपेणेति भावः खण्डिते इत्यर्थः हारलतागुणे मौक्तिकहारसूत्रे छिन्ने छेदं गते, करतले सम्पातेन सम्प्रहारेण जात व्रणं क्षतं यत्र तादृशे सति एणशावनयना हरिणशावकाक्षी कान्ता न प्राप्तः प्रियस्य ताड़ने प्रहारे व्यतिकरः उपायः यया तथाभूता पुनः चेतसा मनसा हन्तुं वाञ्छन्ती अभिलषन्ती सती मुहुः पुनः पुनः पर्य्याकुला अतीव व्याकुला सती रोदिति क्रन्दति ॥ ४६३ ॥

वशिष्ठेति। वनिता पत्नी सुदक्षिणा वशिष्ठधेनोः नन्दिन्याः अनुयायिनम् अनुगामिनं वनान्तात् काननसीम्नः आवर्त्तमानम् आगच्छन्तं तं दिलीप निमेषे अलसा मन्थरा पक्ष्मणां नेत्रलोम्नां पङ्क्तिः राजिर्यस्याः तथाभूता सती उपोषिताभ्यामिव कृतोपवासाभ्यामिव लोचनाभ्यां पपौ सातिशयं दृष्टवतीत्यर्थः ॥४६४॥

अनुमरणप्रस्थितया प्रत्यागतजीविते प्रियतमे।
वैधव्यमण्डनं कुलवध्वाः शोभनकं जातम् ॥

अत्र यथेयं मत्प्राणभूता एवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या विश्रम्भजो रागः पत्न्याः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गमो मया अभिलषितः सोऽयं जीवन्त्यैव जीवितेश्वरः समासादित इति विश्रम्भात् अतिसुखमेव अनुभूयते ॥४६५॥

अत्र प्रथमानुरागानन्तरे सम्भोगः संक्षिप्तो यथा,—

अपेतव्याहारं च्युतविविधशिल्पव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भे प्रगलितदुकूलान्तशयनम्।
मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशो-
रहल्यासूत्राम्णोः क्षणिकमिह तत्सङ्गतमभूत्॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते ॥४६६॥

स एव मानान्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अणुणीअ खणलद्धसुहे पुणोवि सम्भरिअमण्णुदूणविहले।

अनुमरणेति। अनुमरणाय सहमरणायेत्यर्थः प्रस्थितायाः गतायाः कुलवध्वाः कुलाङ्गनायाः वैधव्यमण्डन सहमरणार्थं परिहितमलङ्करणं प्रियतमे कान्ते प्रत्यागतं पुनरागतं जीवितं यस्य तथाभूते सति शोभनकम् अतीव शोभाजनकमित्यर्थः जातम् ॥ ४६५ ॥

अपेतेति। अहल्या च सूत्रामा च तयोः अहल्यादेवेन्द्रयोः दिशि दिशि प्रतिदिशं मुहुः पुनः पुनः प्रेरिते चालिते दृशौ याभ्यां तयोः कश्चित् पश्यतीति भियेति भावः सतोः इह अस्मिन् समये स्थाने वा तत् सङ्गतं रतम् अपेतः अपगतः व्याहारः अन्योन्यमधुरालाप इति यावत् यस्मिन् तत् च्युतः विगतः विविधः बहुप्रकारः शिल्पस्य रतिप्रकारस्येति भावः व्यतिकरः सम्बन्धः यस्मिन् तयोक्तं करस्य स्पर्शः ग्रहणं तस्य आरम्भे उद्यमे एवेत्यर्थः प्रगलितं प्रभ्रष्टं दुकूलं वसनम् अन्ते प्रान्तदेशे यस्य तादृशं शयनं शय्यातलं यस्मिन् तथाभूतं मुहुः पुनः पुनः बद्धा जाता उत्कम्पा यातङ्केत्यर्थः गौतमभयजनितेति भावः यस्मिन् तत् अतएव क्षणिकम् अल्पक्षणमित्यर्थः अभूत् आसीत्। क्षणिकमिवेति पाठः समीचीनः॥ ४६६ ॥

हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसप्पइ रोसो ॥

अत्रावस्थिता प्रकृष्टा च रतिर्व्यलीकस्मरणादिभिः सङ्कीर्य्यते ॥ ४६७ ॥

प्रवासानन्तरे सम्पूर्णो यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्व्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

अत्र अमुना विरहिवाक्येनापि निर्व्वेक्ष्याव इति भविष्यत्-कालोपाधेः प्रवासानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन तं तम् आत्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्तनभोगस्य सम्पूर्णत्वं वर्ण्यते ॥४६८॥

करुणानन्तरे समृद्धो यथा,—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः।

अनुनीय क्षणलब्धसुखे पुनरपि सम्भरितमन्युदूनविह्वले।
हृदये मानवतीनां चिरेण प्रणयगुरुः प्रसर्पति रोषः॥

अनुनीयेति। अनुनीय प्रसाद्य क्षणेन लब्धं जनितमित्यर्थः सुखं यस्य तथोक्ते कान्तप्रसादनानन्तरं क्षणिकसन्तोषवतीत्यर्थः पुनरपि सम्भरितेन सम्यक् प्रपूरितेन मन्युना दुःखेन दूनं सन्तप्तम् अतएव विह्वलं विवशं तस्मिन् मानवतीनां मानिनीनां हृदये चिरेण दीर्घकालेन प्रणयेन गुरुः महान् रोषः कोपः प्रसरति प्रवर्त्तते ॥ ४६७ ॥

शापान्त इति। प्राग् व्याख्यातम् ॥ ४६८ ॥

तीर्थे इति। असौ अजः जह्नुकन्या गङ्गा सरयूस्तदाख्या नदी तयोः तोयस्य

पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयाऽसौ
लीलागारेष्वरमत पुन र्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥

अत्र उत्तरार्द्धेन इन्दुमत्यजयोः लोकान्तरप्रत्युज्जीवनेन सम्भोगसमृद्धिः प्रतिपाद्यते ॥ ४६९ ॥

प्रथमानुरागानन्तरे सहार्थान्वयो यथा,—

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु पिअरूअदंसणुम्मत्ता ।
दो वि किअत्था पुहविअं पुरिसमहिलाणं त्ति मस्सन्ति ॥

अत्र पूर्वार्द्धे रञ्जयत्यर्थः । उत्तरार्द्धे राजत्यर्थः । प्रथमानुरागे सह सिद्धभावेन सिद्धः तदनन्तरेऽपि तथैव अनुवर्त्तते ॥४७०

तत्रैव पश्चादर्थान्वयो यथा,—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

जलस्य व्यतिकरः सम्बन्धः सङ्गम इत्यर्थः तेन भवः उत्पत्तिर्यस्य तथोक्ते गङ्गासरयूसङ्गमे इत्यर्थः तीर्थे पुण्यक्षेत्रे इत्यर्थः देहस्य त्यागः विसर्जनं तस्मात् प्राणत्यागादित्यर्थः सद्यः तत्क्षणम् अमरेषु देवेषु मध्ये गणना संख्यान तस्या लेख्यं पत्र देवत्वमिति भावः आसाद्य प्राप्य पूर्वाकारात् इन्दुमतिरूपादिति यावत् अधिकतरा अधिकोज्ज्वला रुक् कान्तिः यस्याः तथाभूतया कान्तया प्रेयस्या सङ्गतः सम्मिलितः सन् नन्दनस्य देवोद्यानस्य अभ्यन्तरेषु मध्यवर्त्तिषु इत्यर्थः लीलागारेषु क्रीडामन्दिरेषु अरमत विजहार ॥ ४६९ ॥

मुखप्रेक्षकः पतिरस्याः सापि खलु प्रियरूपदर्शनोन्मत्ता ।
द्वावपि कृतार्थौ पृथिव्या पुरुषमहिलानामिति मन्येते ॥

मुखेति । पतिः प्रियः अस्याः रमण्या मुखं प्रेक्षते इति मुखप्रेक्षकः सततं मुखप्रेक्षणसमुत्सुक इति भावः । सापि रमणी प्रियस्य कान्तस्य रूपदर्शने सौन्दर्यावलोकने उन्मत्ता अतीव व्यग्रेति भावः । अतः द्वावपि तौ दम्पती इत्यर्थः पृथिव्यां पुरुषमहिलानां स्त्रीपुरुषाणां मध्ये कृतार्थौ धन्यावित्यर्थः इति मन्येते स्वस्वमात्मानमिति शेषः ॥ ४७० ॥

अङ्गाय सा नियमजं क्लमसुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुन र्नवतां विधत्ते ॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि पश्चाद्भावेन सिद्धस्तद-नन्तरेऽपि तथैवानुवर्त्तते ॥ ४७१ ॥

अत्रैव अनुरूपार्थान्वयो यथा,—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरपि आनुरूप्येण सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैव अनुवर्त्तते ॥ ४७२ ॥

तत्रैव अनुगतार्थान्वयो यथा,—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाभितप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्या ॥

अद्येति । हे अवनतानि यौवनभरादिति भावः अङ्गानि यस्याः तत्सम्बुद्धिः हे अवनताङ्गि ! अद्यप्रभृति अद्यारभ्य तव तपोभिः क्रीतः दासः किङ्करः अस्मि भवामि इति एवं चन्द्रमौलौ शशिशेखरे हरे वादिनि ब्रुवति सति सा पार्वती अङ्गाय झटिति तत्क्षणमित्यर्थः नियमजं तपस्याव्रतजात क्लेशम् उत्ससर्ज तत्याज । तथाहि क्लेशः फलेन फलसिद्ध्या इत्यर्थः पुनर्नवतां पूर्ववदक्लेशरूपत्वमिति यावत् विधत्ते जनयतीत्यर्थः । सफलक्लेशः क्लेश एव न गण्यते इति भावः ॥ ४७१ ॥

शशिनमिति । इयम् इन्दुमती मेघमुक्तं मेघावरणशून्यमित्यर्थः शशिनं चन्द्रम् उपगता अधिगता कौमुदी चन्द्रिका । तथा अनुरूपं स्वयोग्यं जलनिधिं सागर-मवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या गङ्गा । समौ गुणौ ययोः तयोः समगुणयोर्दम्पत्यो-रिति भावः योगात् सम्मेलनात् प्रीतिरानन्दः येषां तथाभूताः पौराः पुरवासिनः इति इत्थं नृपाणां विपक्षाणां राज्ञां श्रवणकटु श्रुतिकष्टम् एकं वाक्यं विवव्रुः विशेषेण ऊचुरित्यर्थः ॥ ४७२ ॥

अत्र पूर्वार्द्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धस्तथैवानु-वर्त्तते। सोऽयं करणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः। भाव-साधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टा रति र्दीप्ति र्वा अनुराग-शब्देन उच्यमाना तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यात् अनुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः, षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः। प्रथमानुरागस्य अन-न्तर इति प्रथमानुरागानन्तर इति। कात्र वृत्तिः, अजहत्-स्वार्था। नहि अत्र नायकौ मिथः समागतावपि प्रथमानुराग-मुत्सृजतः। युक्तम्। पुनः यदजहत्स्वार्था परार्थाभिधा-नरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं हि अनेन परस्यार्थम् अभिदधता स्वार्थं उत्सृष्टव्यः। वाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको यह्न द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्चयायैव यतते। एवं तर्हि द्वयो र्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्या विभक्तेः, षष्ठ्याः। न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः। तर्हि प्रथमायाः न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः सम्बन्धाधिक्यात्। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति। नैवम्। इह प्रथमानुरागानन्तरे इत्यस्मात् समुदायात् विभक्त्या उत्पत्तव्यम्। तेन चैकोऽर्थपिण्डो मृत्पिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागः अवयवार्थशक्त्या अनुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिः अभिधीयते। तस्मिंश्च समुदायार्थे एकत्वं समवेतमतो विद्यमानायामप्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ ४७२॥

स्थाने इति। पेलवयापि अतिकोमलयापि पार्वत्येति शेषः अपर्णया तपसि पर्णभक्षणमपि वर्जयन्त्येत्यर्थः तेन च तदाख्यया सत्या एतदर्थम् एतादृशमृत्युञ्जय-रूपवरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः दुश्चरम् अन्यैर्दुष्करमित्यर्थः तपः चान्द्रायणादिकं व्रतम् चरितम् अनुष्ठितमित्यर्थः पेलवयापि तप्तमिति पाठान्तरम्। या नारी अस्य

मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽपि त्रिदशसरिता दूरमीर्ष्यानुबन्धात्
नाप्युत्सृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिः जयायाः
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्याः
पत्युर्मौलौ नतियुजि जयत्यात्मनः पादपांशुः ॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते ॥ ४७४ ॥

अत्रैव मानं प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानव्यसनमनयो रुच्चकुचयो-
र्विधेयः प्रेयांस्ते यदि वयमनुल्लङ्घ्यवचसः।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशम्यैणनयना
निवापाम्भो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुहृदे ॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्त्तते ॥ ४७५ ॥

हरस्य दासत्वमपि कैङ्कर्य्यमपि लभेत प्राप्नुयात् सा कृतार्था धन्या स्यात् अङ्कशय्यां किमुत? उत्सङ्गशय्यालाभे किं वक्तव्यमिति निष्कर्षः ॥ ४७३ ॥

नेति। त्रिदशसरिता देवनद्या गङ्गयेत्यर्थः शिरस्थितयेति भावः ईर्ष्यानुबन्धात् सापत्न्यद्वेषसातत्यादित्यर्थः नापि नैव स्पृष्टः, भुजगपतिना शिरोवेष्टनभूतेनेति भावः जयायाः गौरीसहचर्य्या इत्यर्थः तर्जनाभिः अङ्गुलिसङ्केतेन भर्त्सनाविशेषैः नापि उत्सृष्टः नैव गृहीत इत्यर्थः मानस्य अन्ते अवसाने शैलपुत्र्याः पार्वत्याः नयनसलिलैः नेत्राम्बुभिः क्षालितः धौतः नतियुजि पादप्रणते पत्युः हरस्य मौलौ शिरसि आत्मनः स्वस्य पादपांसुः चरणधूलिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ४७४ ॥

विहायेति। हे सखि! यदि वयम् अनुल्लङ्घ्यवचसः अस्माकं वचनानि यदि न लङ्घनीयानि भवत्या इति भावः तदा एतत् मानव्यसनं मानासक्तिं विहाय

अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,—

दूमन्ति जे मुहुत्तं कुविआ दासव्विअ ते पसाअन्ति।
ते च्चिअ महिलाणं पिआ सेसा सामिच्चिअ वराआ॥

अत्र अस्यामपि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलि-गोत्रस्खलनादिना दुनोति। सा च प्रेमवती अवश्यमस्मै कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा तद्दासवदेनां प्रसादयति। अथैषात्मनि प्रेम्णोऽस्तित्वमनुबुध्यते। सोऽयं मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽपि अनुवर्त्तते॥ ४७६॥

तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुसुमेहिं जइ कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं।
तो पेम्मस्स किसोअरि! अवराहस्स अ ण मे किअं अनुरूअं॥

परित्यज्य प्रेयान् प्रियतमः हर इत्यर्थः अनयोः उच्चकुचयोः उन्नतस्तनयोः विधेयः वशवर्त्ती विधेयः करणीय इत्यध्याहार्य्यम्। स्निग्धाभ्यः प्रणयवतीभ्य सखीभ्यः तन्मुखेभ्य इति भावः इति शिवं शुभं वचनमिति शेषः निशम्य आकर्ण्य एणनयना हरिणाक्षी गौरीति शेषः मानसुहृदे मित्रभूताय मानायेत्यर्थः नयनसलिलैः नेत्रा-म्बुभिः निवापाम्भः वर्पणजलं दत्ते ददावित्यर्थः भूतसामीप्ये लट्प्रयोगः। मानमल त्याजेति भावः॥ ४७५॥

दुन्वन्ति ये मुहूर्त्तं कुपिता दासवत् ते प्रसादयन्ति।
ते एव महिलानां प्रियाः शेषाः स्वामिन एव वराकाः॥

दुन्वन्तीति। ये मुहूर्त्तम् अल्पकालं कुपिताः प्रियां प्रतीति शेषः सन्तः दुन्वन्ति तप्यन्ते ये च ते दासवत् किङ्करवत् प्रसादयन्ति प्रियामिति शेषः ते महि-लानां रमणीनां प्रियाः प्रणयिनः भवन्तीति शेषः शेषाः वराकाः निर्बोधा इति भावः स्वामिन एव पतय एव न तु प्रणयिन इति भावः॥ ४७६॥

सुरकुसुमैर्यदि कलुषितं यदि तैरेव पुनः प्रसादयामि त्वाम्।
ततः प्रेम्णः कृशोदरि! अपराधस्य च न मे कृतमनुरूपम्॥

सुरेति। हे कृशोदरि! तनुमध्ये! सत्यभामे इति शेषः यदि सुरकुसुमैः

अत्र रुक्मिण्याः सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतरुरेव प्रेयसा प्रतिपन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणं प्रमिमीते। स चायमर्थो मानेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्त्तते। कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः, प्रथमानुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव। युक्तं, तत्र विस्रम्भणादावपि प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। इह तु माननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते। अन्वयाद्विशेषणं भविष्यति। तद्यथा, घृतघटस्तैलघट इति निषक्तेऽपि घृते तैले वा अयं घृतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्वपदार्थो विशेषणं भवति। तत्र या च यावती वा अर्थमात्रा इहापि तत्तुल्यमेव ॥ ४७७ ॥

तथा हि,—

सकअग्गाहं तं सुण्हा मिआणणा पिअइ पिअअमे विइस्सं।
ण्योअं ण्योअं रोसो मइं व माणं सिणीसररं ॥

सकषायैरेव वाक्यै र्नायकं निस्तुदती शयनीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो दृश्यते ॥ ४७८ ॥

रुक्मिण्यै दत्तैरिति भावः कलुषितं कालुष्यं गत त्वयेति शेषः अभिमानिनी जातासीति भावः। किन्तु तैरेव सुरकुसुमतरुभिरेवेति भावः यदि त्वां प्रसादयामि ततस्तदा मे मम प्रेम्णः त्वदुपरि प्रणयस्येति यावत् अपराधस्य तुभ्यमप्रदानेन रुक्मिण्यै प्रदानजनितस्य दोषस्येत्यर्थः अनुरूपं सदृशं न कृत नानुष्ठित भवेदिति शेषः। रुक्मिणीमपेक्ष्य त्वां प्रति मम प्रणयोऽधिकः तत् कतिपयकुसुमदानापेक्षया तत्तरुदानेन अपराधो मया चालितोऽपि न मां तथाप्यपराधित्वेन शङ्कमान प्रीणातीति भावः ॥ ४७७ ॥

सकअ इति ॥ ४७८ ॥

प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामतनुः धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्त्ति ॥

अत्र दुष्मन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगतं तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तमानं प्रेम प्रकर्षाय भवति ॥४७९॥

अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

[illegible]

अदर्शनीय इति ॥ ५१७ ॥

यथा यथा जरापरिणतं भवति पत्युर्गात्रं विरूपमपि ।
कुलपालितायास्तथा तथा अधिकतरं वल्लभो भवति ॥

यथेति । पत्युः स्वामिनः गात्रम् अङ्गं जरया वार्द्धक्येन परिणतं परिणतमित्यर्थः अतएव विरूपमपि गतश्रीकमपि यथा यथा भवति, कुलपालितायाः सद्वंश-रक्षितायाः नार्य्या इति शेषः स जरापरिणतः पतिः तथा तथा अधिकतरं वल्लभः प्रियः भवति । कुलाङ्गनानां विशिष्टपरिचर्य्यां विना तादृशस्य पत्युर्विनाशा-शङ्कया समधिकसेवापरत्वमवैकल्यफलकत्वञ्च भवतीति भावः ॥ ५१८ ॥

यौवनजो यथा,—

तंवमुहककुआहोआ जह जह थणआ किलेन्ति कुमारीणं।
तह तह लद्धावासो व्व मम्महो हिअअमाविसइ ॥ ५२१ ॥

उपचारानपेक्षो विस्रम्भजो यथा,—

ण वि तह च्छेअरआइं हरन्ति पुणरुत्तराअरमिआइं ।
जह जत्थ व तत्थ व जह व तह व सब्भावरमिआइं ॥५२२॥

प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीतिर्यथा,—

> उत्पत्तिर्देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।
> सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्त्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥ ५२३ ॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी५२४

शैथिल्यं गतानि जातानि वृत्तानि स्वकर्त्तव्यस्य पत्या सम्पादनात् स्वय केवलं शरीरव्यापारवैमुख्येन जडत्वावाप्तेरिति भावः ॥ ५२० ॥

> ताम्रमुखकुचाभोगा यथा यथा स्तना क्रीडन्ते कुमारीणाम् ।
> तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥

ताम्रमुखेति । कुमारीणां बालानां ताम्रमुखाः रक्तान्ता इत्यर्थः कुचाभोगाः स्तनविस्ताराः स्तनाः यथा क्रीडन्ते समुन्मीषन्तीत्यर्थः मन्मथः काम तथा तथा लब्धावकाश इव प्राप्तावसर इव हृदय चित्तम् आसामिति शेषः आविशति अधितिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५२१ ॥

ण वि इति ॥ ५२२ ॥

उत्पत्तिरिति । अस्याः कुमार्याः देवयजनात् यज्ञवेदात् उत्पत्तिर्जन्म, जन्मविशुद्धिरिति भावः ब्रह्मवादी ब्रह्मतत्त्वविद् नृपः राजा जनकः पिता तथा सुप्रसन्ना सुष्ठुप्रसादगुणपूर्णेत्यर्थः तथा उज्ज्वला दीप्यमाना मूर्त्तिः अवयवः मे मम स्नेहं प्रीतिं करोति जनयति ॥ ५२३ ॥

एषेति । एषा सुराङ्गना देवमहिला उर्वशीति यावत् पितुर्जनकस्य नारा-

सङ्कल्पोत्पत्तिर्यथा,—

तं पुलइआ पि पेच्छइ तं विअ णिज्झाअइ तीअ गेण्हइ गोत्तं।
धइअं तस्सा मअणे अस्स' पि विचितं अखिसञ्चिअह्निअए ५२५

प्रलापो यथा,—

अमअमअगअणसेहररअणीमुहतिलअ चन्द दे च्छिवसु।
छित्तो ते जेहि पिअअमो ममं पि तेहि विअ करेहिं॥५२६॥

जागरो यथा,—

तह विरहज्जागरिओ सिविणे वि स देइ दंसणसुहाइं।
वाहेण जहा लोअणविलोअणं पि से वि हअं॥५२७॥

कार्श्यं यथा,—

आइ कोवणा वि सासुरूआविआ गअवईए सोह्णाए।
पाअपड़णोसआए दोसु विगलिएसु बलएसु॥५२८॥

अरतिः विषयान्तरे यथा,—

असंमतो वि समप्पइ अपरिगाहिअलहुओ परगुणालावो।
तस्स पिआपडिवद्धा ण समप्पइ रइसुहासमत्ता वि कहा॥५२९

लज्जाविसर्ज्जनं यथा,—

यशस्येत्यर्थः वामनरूपेण इति भावः मध्यमं पदम् अन्तरीक्षमित्यर्थः उत्पतन्ती उद्गच्छन्ती सती राजहंसी खण्डिताग्रात् छिन्नाग्रभागात् मृणालात् सूत्रमिव तन्तु-मिव मे मम शरीरात् मनः चित्तं प्रसभं बलादित्यर्थः कर्षति आकृष्य नयति॥५२४

त पुलइआ इति॥ ५२५॥

अमअ इति॥ ५२६॥

तह इति॥ ५२७॥

आइ कोवणा इति॥ ५२८॥

असमत्त इति॥ ५२९॥

अगणिअसेसजुआणो वालअ ! वोलीणलोअमज्जाआ ।
अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह किदे ॥५३० ॥

व्याधिः यथा,—

असाहणतोरइ च्चिअ परिवड्ढं तुङ्गअगरुअसंलावम् ।
मरणविणोएण विणा ण विरमाविउ विरहदुक्खम् ॥५३१॥

उन्मादो यथा,—

अवलम्बह मांसं करुणरसगाहलङ्घिआ परिब्भमइ ।
अत्थक्कगज्जिअउत्तन्तहित्थहिअआ पहिअजाआ ॥५३२॥

मूर्च्छा यथा,—

जं मुच्छिआणं असुओ कलम्बगन्धेण तं गुणे पडिअं ।
इअ रहगज्जिअदुसहो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥३५३॥

मरणं यथा,—

अज्जं पि ताव एक्कं मासं धारेइ पिअसहि रुअन्तिं ।
पहिअ ऊण तम्मि गए जइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ।

ता इमा विप्रलम्भजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्वानुरूपामिव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति ॥५३४॥

अगणितशेषयुवा बालक ! अपक्रान्तलोकमर्य्यादा ।
अथ सा भ्रमति दिङ्मुखप्रसारिताक्षी तव कृते ॥

अगणितेति । हे बालक ! निर्बोध इति भावः अथेदानीं सा अगणिताः अलक्षिताः अवज्ञाता इत्यर्थः अशेषाः त्वद्व्यतिरिक्ता इत्यर्थः युवानः यया तथाविधा अन्यान् यूनोऽगणयन्तीत्यर्थः अपक्रान्ता अपगता लोकमर्य्यादा शिष्टाचारः यस्याः तथाभूता शिष्टाचारं पित्रादिसतत्त्वग्रहणरूपमगणयन्तीति भावः तव कृते तत्प्राप्त्यर्थं दिङ्मुखेषु प्रसारिते अक्षिणी यया तादृशी सती भ्रमति इतस्ततः सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ५३० ॥

असाहण इति ॥ ५३१ ॥

अवलम्बह इति ॥५३२॥

जं मूर्च्छिआणं इति ॥ ५३३॥

अज्जम् इति ॥ ५३४ ॥

नायकेषु कथाव्यापी नायको यथा,—

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः।

यो रावणशिरश्छेदकार्य्यभारेऽप्यविक्लवः ॥५३५॥

प्रतिनायको यथा,—

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्च्चितेश्वरम्।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥ ५३६ ॥

उपनायको यथा,—

स हत्वा बालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५३७ ॥

अनुनायको यथा,

स मारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः ॥ ५३८ ॥

गुरोरिति। सः राघवः रामः गुरोः पितुः शासनम् आज्ञाम् अत्येतुं अतिक्रमितुं लङ्घितुमित्यर्थः न शशाक न समर्थोऽभूत्। यः रामः रावणस्य शिरसां दशानामिति भावः छेदकार्य्यमेव भारः गुरुव्यापार इत्यर्थः तस्मिन्नपि अविप्लवः अव्याकुलः अकातर इति यावत् ॥ ५३५ ॥

जेतारमिति। रामः लोकपालानाम् इन्द्रादीनां जेतारं जयिनमित्यर्थः स्वमुखैः निजैः शिरोभिः अर्च्चितः आराधितः ईश्वरः शिवः येन तं तथा तुलितः हस्ताभ्यां हस्तैर्वा उद्धृतः कैलासः तदाख्यः पर्वतः येन तथाभूत तम् अरातिं शत्रुं रावणं बह्व अमन्यत अधिकं प्रशशंसेत्यर्थः ॥ ५३६ ॥

स इति। स रामः वीरं महाविक्रान्तं बालिनं हत्वा विनाश्य चिरं काङ्क्षिते अभिलषिते तत्पदे तस्य वालिनः पदे राज्ये सिंहासने वा धातोः स्थाने आदेशमिव यथा स्थाधातोः स्थाने तिष्ठ, गमेः स्थाने गच्छेति भावः। सुग्रीवं संन्यवेशयत् संस्थापितवान् ॥ ५३७ ॥

स इति। स लक्ष्मणः मरुदेव मारुतः वायुः तस्य सुतः हनूमान् तेन आनीता या महौषधिः विशल्यकरणीति भावः तया हृता अपनीता व्यथा रावणशरप्रहार-

कथाव्यापिनी नायिका यथा,—

तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरणन्तसिणेन्तम् ।
पिअ गरूइआइ णिमिअं सोहग्गगुणाणं अग्गभूमीअपअम् ॥ ५३९ ॥

प्रतिनायिका यथा,—

जंतिअसकुसुमदामं हरिणा णिम्महिअसुरहिगन्धामोअम् ।
अप्पण इअं पि दूमिअ पणइ पि हिअएण रुप्पिणीअ विइसम्
॥ ५४० ॥

उपनायिका यथा—

देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे
तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ? ।
इत्थं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो
दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥५४१

जनितेति भाव: यस्य तथाभूत: सन् शरै: पुन: लङ्कास्त्रीणां लङ्कावासिनीनां नारीणां हतनाथानामिति भाव: विलापाचार्य्यकं परिदेवनस्य आचार्य्यकर्म शिक्षकतारूपमिति भाव: चक्रे पुनरपि राक्षसान् विनाश्य तेषां महिला रोदयामासेत्यर्थ: ॥ ५३८ ॥

तीए इति ॥ ५३९ ॥

जंतिअ इति ॥ ५४० ॥

देवीति । नियत सततं देव्या महिष्या स्वीकृतम् आक्रान्तं मानसं यस्य तथाभूतस्य स्वप्नायमानस्य स्वप्नमनुभवत इत्यर्थ: मे मम तस्या: प्रियतमाया: गोत्रग्रहणात् नामग्रहणात् इयं सुवदना सुमुखी देवीति भाव: कथं व्यथां पीडा दु:खमित्यर्थ: न यायात् ? न प्राप्नुयात् ? अपि तु प्राप्नुयादेवेत्यर्थ: । इत्थम् एवम्प्रकारयेत्यर्थ. यन्त्रणया उद्वेगेन जाग्रत एव निशा कथ कथमपि अतिक्लेशेनेत्यर्थ: क्षीणा क्षयं गता प्रभातेत्यर्थ: किन्तु दाक्षिण्येन अनेकासु समरागत्वेन उपहतेन विप्रलब्धेनेति यावत् मयेति शेष: सा प्रियतमा सुवदना स्वप्नेऽपि न आसादिता न प्राप्ता न दृष्टा वा ॥ ५४१ ॥

अनुनायिका यथा,

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वयाये त्वयि
प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।
तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै भवत्प्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ ५४२ ॥

आभासेषु नायकाभासो यथा,—

कहं ण खिज्जउ मत्तो इमोअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहिम् ।
अच्छीहिं जो ण दीसइ घणत्थणआवरुद्धपसरेहिम् ॥ ५४३

नायिकाभासो यथा,—

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

श्लाघ्यानामिति । श्लाघ्यानां प्रशंसनीयानां गुणिनां दाक्षिण्यादिगुणशालिनां धुरि अग्रे स्थितवति गण्यमाने इति भावः श्रेष्ठान्वयाये महाकुलीने इत्यर्थः प्रत्यस्तं परित्यक्तं व्यसनं मृगयाद्यष्टादशविधदोष इत्यर्थः येन तथाभूते अतएव महीयसि महानुभावे इत्यर्थः जामातरि त्वयि परम् अत्यर्थं प्रीतोऽस्मि । तेन हेतुना इयं मदयन्तिका प्रथमेन प्रागुत्पन्नेनेत्यर्थः अनुरागेण प्रणयेन घटितापि योजितापि अद्य भवतः तव प्रीत्यै सन्तोषाय भवतः तव प्रेयसे प्रियतमाय मित्राय सुहृदे अस्माभिः उत्सृज्यते प्रदीयते ॥ ५४२ ॥

कथं न खिद्यति मर्त्योऽस्याः कन्दोट्टदलसदृक्षैः ।
अक्षिभि र्यो न दृश्यते घनस्तनकावरुद्धप्रसरैः ॥

कथमिति । यः अस्याः नायिकायाः कन्दोट्टदलसदृक्षैः पद्मपत्रनिभैरित्यर्थः घनाभ्यां निविडाभ्यां स्तनाभ्याम् अवरुद्धः प्रतिहतः उत्तुङ्गत्वादिति भावः प्रसरः विकास इति भावः येषां तैः अक्षिभिः नयनैः न दृश्यते नावलोक्यते, अक्षिभिरिति बहुवचनप्रयोगेन पुनः पुनर्दर्शनं प्रतीयते । स मर्त्यः मानवः कथं न खिद्यति न खेदं प्राप्नोति ? स्वस्य दुर्भाग्यत्वादिति भावः ॥ ५४३ ॥

कृतेति । कृतः सीतायाः परित्यागो येन तथोक्तः सः पृथिवीपालो भूपतिः

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमिव केवलाम् ॥ ५४४ ॥

उभयाभासो यथा,—

अवऊहिअ पुव्वदिसे समअं जोण्हाए सेविअपओसं मुहे ।
माइ ण भिज्जउ अरणी वरदिसाइ तपच्छिअम्मि मिअङ्के ॥५४५

तिर्य्यगाभासो यथा,—

ओरन्तपङ्कअमुहिं वम्मणडिअं व सलिलसअणणिसस्सम् ।
अलिअइ तीरणलिणिवाआइ गमेइ सहचरिं वक्काओ ॥५४६ ॥

नायकेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः स यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणैर्यातः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
वन्दी वैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकवाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ ५४७ ॥

रामः केवलाम् एकां रत्नाकरमेखलां समुद्ररशनाम् आसमुद्रामिति यावत् पृथिवीमेव न तु अन्या कान्तामित्येवकारार्थः । बुभुजे बभारेत्यर्थः ॥ ५४४ ॥

अवऊहिअ इति ॥ ५४५ ॥

ओरन्त इति ॥ ५४६ ॥

राम इति । अयं रामः इहास्मिन् जगति विक्रमगुणैः वीर्य्यातिशयैरिति भावः परां महतीं प्रसिद्धिं यातः गतः प्राप्त इत्यर्थः । परं केवलं देवः महाराजः रावण इति भावः अस्माकं राक्षसानामिति भावः भाग्यस्य दैवस्य विपर्य्ययात् वैपरीत्यात् प्रातिकूल्यादिति यावत् यदि तं रामं न जानाति न गणयतीति भावः । एष मरुत् पवनः वन्दीव वैतालिक इव एकस्य वाणस्य शरस्य आहत्या प्रहारेण श्रेणीभूतानां विशालानां महतां तालानां तालवृक्षाणां ये विवराः शरवेधजनितानि रन्ध्राणि इत्यर्थः तैः उद्गीर्णाः उच्चैरुच्चरिताः तैः सप्तभिः स्वरैः निषादादिभिः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा इत्यमरः । यस्य रामस्य यशांसि गायति ॥ ५४७ ॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमो यथा,—

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं ?
किं द्रोणेन ? किमङ्गराजविशिखैः ? एवं यदि क्लाम्यसि।
जीवद्भ्रातृशतस्य मे भुजबलच्छायां सुखामाश्रिता
त्वं दुर्य्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव ? ॥५४८॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्राशया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता।
पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीड़िता
हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति ॥५४९॥

किमिति। हे प्रिये। इत्यध्याहार्य्यम्। यदि त्वम् एवं क्लाम्यसि कातरता-मवलम्बसे तदा व्याप्तदिशां दिग्व्यापिनीनामित्यर्थः प्रकम्पिता भूः पृथिवी याभिः तथाभूतानां नः अस्माकम् अक्षौहिणीनां २१८७ एतत्संख्यका रथाः रथसम-संख्यकाः हस्तिनः ६५६१० एततसंख्यका अश्वाः १०९३५० एतत्संख्यकाः पदातयः एतच्चतुर्विधबलयुक्ताः सेना अक्षौहिणीति ख्यायते तादृशीनाम् एकादशानामिति शेषः फलं प्रयोजनं किम् ? द्रोणेन मूर्त्तिमता धनुर्वेदेनेति भावः किम् ? तथा अङ्गराजस्य कर्णस्य विशिखैः शरैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः। त्वं जीवद् भ्रातॄणां शतं यस्य तथोक्तस्य मे मम दुर्य्योधनस्येति भावः सुखयतीति सुखा तां सुखकरीमित्यर्थः भुजबलमेव छाया अनातपमित्यर्थः ताम् आश्रिता अधिष्ठिता दुर्य्योधन एव केशरीन्द्रः सिंहराजः तस्य गृहिणी महिषी, तव शङ्कास्पदं भयस्थानं किम् ? न किमपीत्यर्थः दुःस्वप्नदर्शनेन व्यथितां भानुमतीं नाम स्वां महिषीं प्रति दुर्य्योधनस्योक्तिः॥ ५४८॥

एकस्मिन्निति। एकस्मिन् न तु द्वितीयस्मिन्निति भावः शयने शय्यायां निद्रा-शयां निद्रायां सत्यां शेते इति तथोक्तां निद्रितामित्यर्थः मयसुतां मयदानवकन्यां मन्दोदरीमित्यर्थः आलिङ्ग्य आश्लिष्य उन्निद्रं निर्निद्रमित्यर्थः यथा तथा शयितेन मया मम चरणयोः पादयोः संवाहने संसेवने व्यापृता व्यासक्ता तिलोत्तमा

सत्वप्रधानः सात्विको यथा,—

> भक्त्या वक्षसि मग्नया सह मया मूढे प्लवङ्गाधिपे
> निद्राणेषु च विद्रवत्सु कपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि ।
> मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं तस्योद्भटभ्रूस्थिते
> र्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजडा वाचस्त्वया न श्रुताः ॥ ५५० ॥

रजःप्रधानो राजसो यथा,—

> सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
> मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।

तदाख्या सुरसुन्दरीति यावत् वन्दीभूतेति भावः पादाग्रेण मदीयेन चरणाग्रेण स्तनतटे सस्नेहं सप्रणयं यथा तथा आपीडिता आहता सती हर्षादेव न तु विरागादिव समर्पितानि संक्रमितानि जनितानीति यावत् स्तनतटे इति भावः पुलकानि रोमाञ्चान् अद्यापि नो मुञ्चेति न त्यजति । निद्राश्रयामित्यत्र निद्रालसामिति पाठः समीचीनः । तत्र निद्रया अलसा विवशेत्यर्थः ताम् ॥ ५४९ ॥

भक्त्येति । वक्षसि मग्नया गाढं निपतितयेत्यर्थः भक्त्या तदाख्यास्त्रविशेषेणेत्यर्थः शत्रुप्रयुक्तयेति भावः हेतुभूतया मया सह प्लवङ्गाधिपे वानरराजे सुग्रीवे मूढे मयि सुग्रीवे च मोहं गते इत्यर्थः कपिषु वानरेषु निद्राणेषु निद्रालसेष्विति यावत् रात्रियुद्धे इति भावः अतएव विद्रवत्सु पलायमानेषु सत्सु, द्विषि शत्रौ रावणे इति भावः प्राप्तः लब्धः अवकाशः अवसरः युद्धभङ्गरूप इति भावः येन तथाभूते सति मा भैष्ट न भयं कुरुत इति वाक्येनेति शेषः कपिभयं वानराणां भीतिं निरुन्धतः अपनयतः उद्भटा उत्कटा भ्रूस्थितिः भ्रूभङ्गः यस्य तथाभूतस्य तस्य विभीषणस्येति भावः मर्मणा सन्धिस्थानविशेषाणां छेदेन वेधेनेव मन्मर्माघातदर्शनादिति भावः विसंष्ठुलानि विकृतस्वरत्वेन उच्चारितानीति भावः अक्षराणि वर्णाः तैः जडाः अनतिस्पष्टा इत्यर्थः वाचः वाक्यानि न श्रुताः, मया तु अन्तः सञ्ज्ञावलात् श्रुताः त्वया तु मदव्यथाभिभूतेन अन्तःसञ्ज्ञाविरहितेनेव स्थितेन न आकर्णिता इति निष्कर्षः । रामं प्रति कृतव्यथस्य लक्ष्मणस्य उक्तिः ॥ ५५० ॥

सामन्तेति । हे सखे ! मित्र ! अहम् अद्य अस्याः कान्तायाः चरणयोः सम्यक्

अस्याः सखे! चरणयोरधिगम्य सम्यग्
आज्ञाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः ॥ ५५१ ॥

तमःप्रधानस्तामसो यथा,—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः
स दर्पादुद्दामन्द्विषमसहमानः कलयतु।
अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्य वसुधा-
मतृप्तस्तत्कुल्यानपि परशुरामः शमयति ॥ ५५२ ॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः
द्यूतैः रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च।

आज्ञाकरत्व दासत्वम् अधिगम्य प्राप्य यथा कृतार्थः अस्मीति शेषः सामन्तानाम् अधीश्वराणां सामन्तः स्यादधीश्वर इत्यमरः अधीननृपाणामिति भावः मौलिषु किरीटेषु ये मणयः रत्नानि तैः रञ्जितम् अलङ्कृत शासनम् आज्ञा अङ्कः चिह्नं यस्य तथाभूतम् एकातपत्रम् एकच्छत्रम् एकाधिपत्यमिति भाव. अवनेः पृथिव्याः प्रभुत्वं प्राप्य तथा न कृतार्थ इति शेषः ॥ ५५१ ॥

तप इति। इहास्मिन् सदसीति शेषः वः युष्माकं मध्ये यः कश्चित् शतानन्दो वा जनको वेति भावः तपो वा तपश्चरणजनितं तेजो वा इत्यर्थः शस्त्रं वा शस्त्र-ग्रहणसामर्थ्यं वा इत्यर्थ. व्यपदिशति प्रकटयतीत्यर्थः। स दर्पात् अहङ्कारात् उद्दामम् उत्कटं अप्रतिविधेयमिति भावः द्विषं शत्रुं मामिति शेषः असहमानः अक्षममाणः कलयतु व्यपदिशतु इत्यर्थः। किन्तु परशुरामः अरामां रामरहिताम् अग्रे निहत-रामामिति यावत् वसुधां पृथ्वीं सीरध्वजः जनकः दशरथः सीरध्वजदशरथौ न विद्येते सीरध्वजदशरथौ यस्यां सा निःसीरध्वजदशरथा न निःसीरध्वजदशरथाम् अनिःसीरध्वजदशरथां निःसीरध्वजदशरथां कृत्वेति निःसीरध्वजदशरथीकृत्य अतृप्तः तथापि तृप्तिं न प्राप्तः सन् तत्कुल्यानपि तयोः सीरध्वजदशरथयोः कुलजातानपि शमयति नाशयति ॥ ५५२ ॥

अनेकजानिरिति। न एका अनेकाः बह्व इत्यर्थः जायाः कान्ताः यस्य सः अनेकजानिः बहुभार्य्य इत्यर्थः।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाड़िकाः ॥५५३॥

अनन्यजानिरसाधारणो यथा,—

आ विवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः।
स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥ ५५४

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—

चक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणीं दत्ताग्रपञ्चाङ्गुलं
वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा वृषा।

स्नातेति। कुन्तलेश्वरस्य कुन्तलाधिपतेः सुता दुहिता स्नाता ऋताविति भावः कृतस्नाना तिष्ठति, तस्यां गमनं शास्त्रीयत्वात् अवश्यकर्त्तव्यमन्यथा प्रत्यवायः स्यादिति भावः। अद्य अङ्गराजस्य स्वसुः भगिन्याः वारः निर्दिष्टं दिनमित्यर्थः सोऽपि नातिक्रमणीय इति भावः। कमलया तदाख्यया कान्तया द्यूतैः पाशकादिक्रीडाविशेषैः इयं रात्रिः जिता यद्यहं पराजीयेय, तदा इमां रात्रिं त्वद्गृहे नयामीति पणत्वेन निरूपिता रात्रिः हारिता तदसौ पणो विजेत्र्या अवश्य देय इति भावः। अद्य देवी प्रधाना महिषी प्रसाद्या सान्त्वनीया। सा हि केनचित् व्यपदेशेन कलुषिता अवश्यं प्रसादनीया, अन्यथा भृशमनर्थपातः स्यादिति भावः। मया अवरोधकिङ्करेणेति भावः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति उद्दिश्येति भावः इति विज्ञापिते निवेदिते सति देवेन महाराजेन दक्षिणनायकभूतेनेति भावः अप्रतिपत्त्या इतिकर्त्तव्यानवधारणेनेत्यर्थः मूढं जडमित्यर्थः मनः यस्य तथाभूतेन सता द्वित्राः नाड़िकाः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया स्थितम् अवस्थानं कृतमित्यर्थः॥ ५५३ ॥

आ विवाहेति। आ विवाहसमयात् विवाहसमयादारभ्येत्यर्थः गृहे वने शैशवे कौमारे तदनु तदनन्तरं पुनः यौवने तारुण्ये स्वापस्य शयनस्य हेतुः शिरोऽवलम्बनाश्रय इत्यर्थः अन्यया अपरया कान्तया अनुपासितः अनधिगतः एषः रामस्य बाहुः ते तव उपधानं शिरोधानाश्रय इत्यर्थः॥ ५५४ ॥

चक्रमिति। मधुहा मधुसूदनः कृष्णः कृतान्तगृहिणीं यमसदनगामिनीं कृतान्तौ यमदेवयोरित्यमरः। अहन्तु अमरत्वात् न तथेति भावः दत्तम् अग्रे यमगृहगमनात् प्रागिति भावः पञ्चानां अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तत् येन

शूलञ्चासुररक्तविन्दुनिचितं गृह्णातु शूलायुधो
धृष्टद्युम्नमहं निहन्मि समरे कश्चित् परित्रायताम् ॥ ५५५॥

इत्युपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—

आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-
स्तेन स्वाशयशुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः।
मिथ्यामानिनि! मन्यसे यदि तदा नित्यं मनोवर्त्तिनी
ध्याता तामरसाक्षि! चित्तफलके का वा त्वदन्या मया? ॥५५६॥

तथोक्तं चक्रास्त्रेण कण्ठस्य पञ्चाङ्गुलमात्रस्यैव दारणादिति भावः। चक्रं सुदर्शनं वा, वृषा इन्द्रः वासवो वृत्रहा वृषेत्यमरः। भूधराणां पर्वतानां पक्षाः तेषां छिन्नानामिति भावः शोणितान्येव सुराः मदिराः तासां पानेन आस्वादेन उन्मदम् उत्कटगर्वमिति यावत् वज्रं वा तथा शूलायुधः शम्भुः असुराणां रक्तविन्दुभिः निचितं व्याप्तं शूलं गृह्णातु च। अहं धृष्टद्युम्नं समरे निहन्मि नाशयामि, कश्चित् उक्तानां वीराणां मध्ये इति शेषः परित्रायतां रक्षतु ॥ ५५५ ॥

आधातुमिति। ईश्वराः प्रभवः विनयं शिष्टाचारम् आधातुं शिक्षयितुं निरागसि निरपराधे नरे मानवे कुप्यन्तु नाम प्रकाश्ये, प्रभूणां कोपप्रकाशे निरपराधोऽपि नरः शिष्टाचारः स्यादिति भावः तेन हेतुना विनयाधानेनेत्यर्थः प्रभूणां पुरः अग्रतः प्रायः बाहुल्येन स्वस्य आत्मनः आशयशुद्धिः हृदयभावशोधनं सुकरा अनायासेन क्रियते इत्यर्थः। कदापि मम अविनयिता माभूदिति कोपप्रकाशकारणं मत्प्रभुत्वात् तवेति भावः। हे मिथ्यामानिनि! अलीककोपने! तामरसाक्षि! रक्तोत्पलनयने! रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः कोपात् नयनस्य रक्तत्वमिति भावः यदि त्वं नित्यं सततं मनोवर्त्तिनी हृदयस्थिता ममेति शेषः इति मन्यसे आत्मानमिति शेषः तदा का वा त्वदन्या त्वत्तः अपरा कान्तेति शेषः चित्तमेव फलकं काष्ठनिर्मिताधारविशेषः तत्र ध्याता चिन्तिता? मयेति शेषः यदि अहं कामपि चिन्तयामि तदा नित्यं मनोवर्त्तिन्या त्वया अवश्यमेव ज्ञातव्यम्। तस्मात् वृथा मानो मयि न कर्त्तव्य इति निष्कर्षः ॥ ५५६ ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा,—

कुलममलिनं भद्रा मूर्त्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येन्ते भावा मदस्य च हेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव नवाङ्कुशाः ॥५५७॥

विश्रोब्धोदारकर्मा धीरोदात्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढ़यति रघूणां परिदृढ़ः ॥५५८॥

कुलमिति । कुलं वंशः अमलिनं निर्मलं निष्कलङ्कमिति यावत् मूर्त्तिः अवयवः भद्रा शोभना । मतिः बुद्धिः श्रुत्या शास्त्रानुशीलनेन इति भावः शालते शोभते इति तथोक्ता । भुजबलं बाहुबलं वीर्य्यमित्यर्थः अलम् अत्यर्थम् । लक्ष्मीः श्रीः समृद्धिरिति भावः स्फीता प्रवृद्धा । प्रभुत्वं प्रभावः अखण्डितम् अव्याहतम् । एते पूर्वोक्ताः भावाः कुलममलिनमित्यादयः, अवस्था इति यावत् प्रकृतिसुभगाः स्वभावेन रमणीयाः मदस्य मत्ततायाः हेतवः कारणानि च । यैः प्रागुक्तैः भावैः पुरुषः उन्मादम् अविनयमिति यावत् व्रजति प्राप्नोति ते एव प्रागुक्ताः भावाः नवाः नूतनाः तीक्ष्णा इति भावः अङ्कुशाः शासनहेतवः अस्त्रविशेषा इति यावत् यद्यपि अङ्कुशशब्दः केवलं हस्तिशासनास्त्रतयोच्यते तथाप्यत्र क्वचिद् विशेषस्य सामान्यपरत्व सामान्यस्यापि विशेषपरत्वमिति न्यायात् सामान्यपरत्वमस्येति बोद्धव्यम् । शमपराणां साधूनामेते भावाः विनयं रचन्ति असाधूनान्तु अविनयमेव जनयन्तीति भावः ॥ ५५७ ॥

कपोल इति । रघूणां परिवृढः पतिः रामः करिकलभस्य गजशावकस्य यद्यपि कलभशब्देन करिशावक उच्यते कलभः करिशावक इत्यमरोक्तेः तथापि कर्णकुण्डलादिवत् अत्र प्रयोगो बोध्यः । दन्तः करिकलभदन्तः तस्य द्युतिं कान्तिं

कैतवप्रधानः शठो यथा,—

दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरात्
एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीड़ानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥५५८

कृतापराधोऽप्यविलज्जो धृष्टो यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि ! वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः।
कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्यन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥५६०

मुष्णाति हरतीति तथोक्तः तस्मिन् विशदोज्ज्वले इति भावः जानक्याः सीतायाः कपोले गण्डे प्रतिफलितमिति शेषः स्मरेण कामावेशेनेति भावः स्मेर विकस्वरं गण्डे कपोले उड्डम्बराः उद्गताः पुलकाः रोमाञ्चाः सत्त्वोदयजनिता इति भावः यस्य तथोक्तं वक्त्रं वदनमेव कमलं पद्मं स्वमिति शेषः मुहुः पुनः पुनः पश्यन् अवलोकयन् तथा रजनिचराणां राक्षसानां खरादीनां याः सेनाः बलानि तासां कलकलः कोलाहलः तं शृण्वन् आकर्णयन् जटाजूटस्य जटासमूहस्य ग्रन्थिं बन्धनं द्रढयति दृढ़ीकरोति। शृङ्गारवीरयोर्मध्यवर्त्ती राम इति भावः ॥ ५५८ ॥

दृष्ट्वेति। धूर्त्तः कितवः प्रियतमे द्वे कान्ते एकासने संस्थिते आसीने दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठभागेन उपेत्य उपगम्य आदरात् प्रणयातिशयात् विहितः कृतः क्रीडाया अनुबन्धः अनुष्ठानमेव छलं येन तथाभूतः क्रीड़ाच्छलेनेति भावः एकस्याः प्रियतमायाः नयने निमील्य पिधायेत्यर्थः पिधायेति पाठान्तरम्। ईषत् अल्पं वक्रिता परावर्त्तितेत्यर्थः कन्धरा ग्रीवा येन तथोक्तः सपुलकः सरोमाञ्चः कामावेशजसत्त्वविकारादिति भावः प्रेम्णा प्रणयेन उल्लसत् मानसं यस्याः तां तथा अन्तर्हासेन गूढहसितेन लसत् विकसत् कपोल एव फलकं यस्याः तथाविधाम् अपरां द्वितीयां प्रियतमां चुम्बति ॥ ५५९ ॥

शतमिति। हे प्रियसखि ! स धृष्टः चपलः परुषैः निष्ठुरैः वचोभिः वाक्यैः

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा,—

मुञ्च मानमनिमित्तकोपने ! सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ? ॥५६१

औपरोधिकप्रवृत्तिः दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि ! मृणालकोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम्।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसा-
द्यते ? ॥५६२॥

नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमा यथा,—

हसिआइं समंसलकोमलाइं वीसम्भकोमलं वअणं।
सब्भावकोमलं पुलाइअंवणमिमो सुमहिलाणं ॥५६३॥

शत वारान् उक्तः निर्भर्त्सित इत्यर्थः, पदनिपतितः चरणपतितः पार्ष्णिहतिभिः पादप्रहारैरित्यर्थः सहस्रं वारानिति शेषः निर्धूतः निराकृतः। इहास्मिन् दृष्टे कियत् कृत्वा कतिवारानित्यर्थः पुनः भ्रुकुटयः भ्रूभङ्गाः बद्धाः कृताः, न वेद्मि न जानामि तदिति शेषः। तथापि मां क्लिश्यन् व्यथयन्नित्यर्थः क्षणमपि न विरमति न निवर्त्तते। न त्यजतीति यावत् ॥ ५६० ॥

मुञ्चेति। हे अनिमित्तकोपने ! निष्कारणकोपकारिणि ! मानं कोपं मुञ्च सन्ध्यया प्रणमितः अस्मि, अन्यया कान्तया न, सन्ध्यावन्दनार्थम् अहं कृतप्रणामस्त्वया दृष्टः अन्यां नारीं नाहं वन्दे इति भावः। आत्मनः सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकसमवृत्तिम् एकपत्नीव्रतमिति भावः किं न वेत्सि ? न जानासि ? ॥ ५६१ ॥

अनेनेति। हे कल्याणि शुभङ्करि ! मृणालकोमलम् अतिसुकुमारमिति भावः गात्रम् अङ्गम् अनेन व्रतेन नियमेन अकारण हेतुं विनेत्यर्थः ग्लपयसि ग्लानिं नयसि, यः उत्सुकः उत्कण्ठितः सन् तव प्रसादम् अनुग्रहम् आकाङ्क्षति अभिलषति, स दासजनः अहमिति भावः किं कथं प्रसाद्यते सेव्यते इत्यर्थः व्रतेनेति भावः ॥ ५६२ ॥

हसिआइं इति ॥ ५६३ ॥

पादोनगुणसम्प्रयोगात् मध्यमा यथा,—

णिअदइअदंसणुक्खित्त पहिअअसेण वच्च सुपहेण ।
गहवइवहुआ दुल्लङ्घिवाउदाइअपइइग्गामो ॥५६४॥

अर्द्धगुणसम्पद् योगात् अधमा यथा,

तं किं खणं विरज्जसि तं किरउ व हससि सअलमहिलाओ ।
एहेहि वारवालिइ अंसुमइमल समुप्पिसिओ ॥५६५॥

वयःकौशलाभ्यामसम्पूर्णा मुग्धा यथा,—

सहिआहिं भणमाणा थणए लग्गकुसुभपुप्फुन्ति ।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोड़न्तो णहवआइम् ॥५६६॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पड़िवक्खमण्णुउडेलावसउडे अणङ्गअकुम्भे ।
पुरिससअहिअअधरिए कीस थणन्तो थणे वहसि ॥ ५६७॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णा प्रगल्भा यथा,

खिसस्स ठवेइ उपइणो गिह्मावरणहरमिअस्स ।
ओल्लं गलन्त उप्फंण्हाणसुअंधचिउरभारं ॥५६८॥

यत्नापनेयमाना धीरा यथा,—

ण वि तह अणालवन्तो हिअअं दूमेइ माणिणी हिअअं ।
जइ दूरे वि अहिअगरूअरोसमज्जत्थभणिएहिं ॥५६९॥

णिअदइअ इति ॥ ५६४ ॥

त किं खण इति ॥ ५६५ ॥

सहि आहिं इति ॥ ५६६ ॥

पडिवक्ख इति ॥ ५६७ ॥

स्विससेति ॥ ५६८ ॥

नवितह इति ॥ ५६९ ॥

अयत्नापनेयप्रमाना अधीरा यथा,—

अवलम्बिअमाणपरम्मुहीअ तए तस्स माणिणि पिअस्स ।
पुट्ठिपुलउग्गमो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं ॥५७०॥

आत्मीया स्वा यथा,—

घरिणीए महाणसकम्मलग्गमसिमइलेण हत्थेण ।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गहपइणा ॥ ५७१॥

परकीया अन्यदीया यथा,—

वइविवरणिग्गअ दलोए रसो साहइ व्व तरुणाणं ।
एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ ॥ ५७२ ॥

पाणिगृहीता ऊढ़ा यथा,—

वालत्तणदुल्ललिआए अज्ज अणज्जं किदं णववहूए ।
भाआमि घरे एआइणि त्ति सित्तो पई रुद्धो ॥ ५७३ ॥

अनूढ़ा कुमारी यथा,—

कस्स करो वहुपुस्सफले क्क तरुणो तुह णिसम्मिहिइ ।
थणपरिणाहे मम्महणिहाणकलसे व्व पारोहो ॥ ५७४ ॥

अवलम्बिअ इति ॥ ५७० ॥

घरिणीए इति ॥ ५७१ ॥

वइविवर इति ॥ ५७२ ॥

वालत्तण इति ॥ ५७३ ॥

कस्य करः बहुपुण्यफलैकतरोस्त्वया निधीयते ।
स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलस इव प्ररोहः ॥

कस्सेति । हे कुमारि ! बहूनि पुण्यान्येव फलानि यस्य सः बहुपुण्यफलः स चासौ एकोऽद्वितीयः तरुश्चेति तथोक्तः तथाभूतस्य कस्य सुकृतिनः इति भावः प्ररोहः अङ्कुरः तत्स्वरूप इति भावः करः पाणिः त्वया स्तनपरिणाहे स्तनयोर्विस्तारे मन्मथस्य कामस्य निधानकलस इव निधिकुम्भ इव निधीयते निवेश्यते ॥ ५७४ ॥

प्रथमोढ़ा ज्येष्ठा यथा,—

उपणश्रं पणश्रं पढ़मदिश्राए रक्खिउ कामो वि मधुरमधुरेहिं।
केश्रवरो वि ण लिज्जइ श्रहिणववहूश्रा विलासेहिं ॥५७५॥

पश्चादूढ़ा कनीयसी यथा,—

उट्ठन्त महारम्भत्थणए दट्ठूण मुद्धवहुश्राए।
श्रोसिश्रकवोलाए णीससिश्रं पढ़मघरिणीए ॥ ५७६ ॥

अहङ्कारर्द्धिं कुद्रता यथा,—

अस्समहिलापसङ्गं देदेक्ककरेसु अम्ह दइअस्स।
पुरिसा एकन्तरस्स ण हु दोसगुणे वि जाणन्ति ॥५७७॥

गूढमानर्द्धिः उदात्ता यथा,—

जाणइ जण्णावेउं अणुणश्रविहीणरोस माणपरिसेसं।
रइविक्कमम्मि विणश्रावलम्बणं सच्चिश्रं कुणन्तो ॥५७८॥

निर्विंस्समाना शान्ता यथा,—

जइ श्रा पिश्रो ण दीसइ भणह हला कस्स कीरए माणो।
अह दिट्ठम्मि वि माणो ता तस्स पिश्रत्तणं कत्तो ॥५७९॥

श्लाघनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहिं उश्रालम्भा अच्छ वश्रारेहि रूसिश्रव्वाइ।
अस्सूइ मण्डणाइं एसो मग्गो सुमहिलाणं ॥ ५८० ॥

उपणश्रं इति ॥ ५७५ ॥

उट्टन्त इति ॥ ५७६ ॥

अस्समहिलेति ॥ ५७७ ॥

जाणइ इति ॥ ५७८ ॥

जइ इति ॥ ५७९ ॥

हसिएहि इति ॥ ५८० ॥

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा,—

कड्ढुए क्क धूमंधारे अब्भुत्तणमाग्गणो समप्पिहिइ।
मुहकमलचुम्बणलेहलम्मि पासत्थिए दिअरे ॥ ५८१ ॥

पत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भूः यथा,—

मयेन निर्मितां लङ्कां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि।
रेमे मूर्त्तां दशग्रीवलक्ष्मीमिव विभीषणः ॥ ५८२ ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणइ जाआलोए पच्छण्णमविणअं काउम्।
जह पढमं चिअ लिक्खइ मज्झे चरित्तवतीणम् ॥५८३॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सच्छन्दरमण दंसण रसवड्ढिअगरुअवम्मह विलासं।
सुविअड्ढवेसवाणि आरमिअज्जो अखिउं तरइ ॥५८४॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दह्यमानस्मरनिर्गतधूमवर्त्तिकाकारः।

कडुएक्क इति ॥ ५८१ ॥

मयेनेति। विभीषणः मूर्त्तां दशग्रीवलक्ष्मीमिव मूर्त्तिमतीं रावणलक्ष्मीमिव मयेन दानवविशेषेणेति भावः निर्मितां सृष्टाम् उत्पादिताञ्च लङ्कां मन्दोदरीमपि मन्दोदरीञ्चेत्यर्थः लब्ध्वा रावणनिधनानन्तरमिति भावः रेमे ॥ ५८२ ॥

तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्त्तुम्।
यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरित्रवतीनाम् ॥

तह इति। सा जाया कान्ता लोके संसारे तथा प्रच्छन्नं गूढं यथा तथा अविनयं दुराचारमित्यर्थः कर्त्तुं जानाति यथा चरित्रवतीनां सुचारित्राणां सतीनामित्यर्थः मध्ये प्रथममिव लिख्यते गण्यते इति भावः सेति शेषः ॥ ५८३ ॥

सच्छन्द इति ॥ ५८४ ॥

अयमिति। हे सुन्दरि! दह्यमानात् भस्मीक्रियमाणात् स्मरात् कामात्

चिकुरभरस्तव सुन्दरि! कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥५८५॥

कुट्टमितादीनां क्रमेण विलासिनी यथा,—

सामलसुन्दरीणं विब्भममावहइ अविणओ चेअ।

धूमच्चिअपज्जलिआ ण बहुमओ सुरहिदारुणा ॥५८६॥

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा,

पव्वणागअणु रत्ताअवत्तं तइ लोअलोअणाणन्दम्।

अस्सत्थखं विअ सव्वरिणइभूसणवइ णमो दे ॥५८७॥

कलहान्तरिता यथा,—

अइ सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाइ अगणिअप्पणओ।

परवज्जणच्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जंतो ॥५८८॥

विप्रलब्धा यथा,—

अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसङ्केआ।

तुह दंसणं विमग्गइ पब्भट्ठणिहाणठाणव्व ॥५८९॥

निर्गता या धूमवर्त्तिका वर्त्तिकाकारधूमचय इत्यर्थः तदाकारः तत्सदृशः अयं तव चिकुरभरः कुन्तलनिचय एव अन्यस्य अङ्गस्य का कथेति एवकारार्थः। कामिजनं युववर्गं किङ्करीकुरुते दासीकुरुते ॥ ५८५ ॥

सामल इति ॥ ५८६ ॥

पव्वणा इति ॥ ५८७ ॥

अइ सो इति ॥ ५८८ ॥

अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने च्युतसङ्केता।

तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानेव ॥

अथ सेति। अथेदानीं सा तव कान्तेति शेषः वाणीरवने वेतसवने च्युतः भ्रष्टः सङ्केतः यस्याः तथाभूता त्वत्कृतसङ्केतेन गतापि त्वामप्राप्नुवतीति भावः भ्रष्टं निधानस्थानं निधिलाभचिह्नं यस्याः तादृशीव निधिलाभाशया गत्वा अप्राप्तनिधानस्थाना इव इत्यर्थः तत्र तत्रैव तव दर्शनं विमार्गति अन्विष्यति ॥ ५८९ ॥

वासकसज्जा यथा,—

एहिइ पिओ त्ति णिमिसं व जाग्गिअं जामिणीए पढ़मद्धं।
सेसं संतावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं॥ ५९० ॥

स्वाधीनपतिका यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥५९१॥

अभिसारिका यथा,—

गम्मिहिसि तस्स पासं मा झूरसु तरुणि वड्डउ मिअङ्को।
दुद्धे दुद्धम्मि व चन्दिआए को पेच्छइ मुहं ते॥ ५९२ ॥

प्रोषितभर्तृका यथा,—

गिम्हे दवग्गिमसिमइलिआइं दीसन्ति विज्झसिहराइं।
आसउपउत्थपइएण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥५९३॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

अस्मिन् वर्षमहे न वर्त्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे
स्थेयं पुत्रि! निरन्नया तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम्।

एष्यति प्रिय इति निमिषमिव जाग्रतं यामिन्या. प्रथमार्द्धम्।
शेषं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापक्रान्तम्॥

एष्यतीति। प्रियः कान्तः एष्यति आगमिष्यति इति बुद्धेरिति भावः यामिन्याः रजन्याः प्रथमार्द्धं निमिषमिव चणमिवेति भावः जाग्रत जागरणेन नीतमित्यर्थः। शेषं यामिन्या अपरार्द्धमित्यर्थः सन्तापपरवशायाः विरहज्वरविवशायाः सत्याः वर्षमिव सवत्सर इव अतिदीर्घमिति भावः अपक्रान्तम् अपगतम्॥ ५९० ॥

सालोए इति॥ ५९१ ॥

गम्मिहि इति॥ ५९२ ॥

गिम्हे इति॥ ५९३ ॥

अस्मिन्निति। हे पुत्रि! अस्मिन् वर्षमहे वार्षिकोत्सवकरे इत्यर्थः कामदेवोत्सवे मदनशाचायामित्यर्थः निरन्नया त्यक्तान्नभक्षणया स्थेयं स्थातव्यमिदं यत्

इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यध्वन्यबध्वा ततः
पर्य्यस्तेऽहनि कल्पितश्च कवलो धौतश्च धाराम्बुभिः ॥५८४॥

हीनपात्रेषु शकारो यथा,—

पलिच्चल्ले लम्बदशाकलाश्रं पावालश्रं शुत्तशदेहिं कत्तं।
मंशञ्च खादुं तुह तुट्ठि कादुं चकुश्चुकुश्चुक्कु चुकुश्चुकुत्ति ॥५८५॥

ललको यथा,—

कम्बलवाणिएकत्ति कुट्ठं मलदन्तिधिद्धि
लुद्धिए मद्दवेश्रालसि लत्तिं।
सावरि जग्गिरि क्व तुमं सहिं खरा
विट्टुपप्फुल्लिण लोको सि ण आगसि ॥ ५८६ ॥

अमात्यादिरासनार्हः पाषण्डादिर्वा पीठमर्दः। तयोरमात्येषु माल्यवान् यथा,—

हा वत्साः खरदूषणत्रिशिरसो ! वध्याः स्थ पापस्य मे
हा हा वत्स ! विभीषण ! त्वमपि कार्य्येण हेयः स्थितः।

तत् न वर्त्तते न भवति सर्व एव जनः सच्छन्दमन्नपानादिकं कृत्वा अत्र नन्दतीति भावः तत्तस्मात् अधुना इदानीं किञ्चित् किमपि भक्ष्यं वल्लिति भाव' सुखे दीयताम्। जरतीजनेन वृद्धावर्गेण इति उक्ते सति ततस्तदनन्तरम् अध्वन्यवध्वा पान्थमहिलया पर्य्यस्ते अवसिते अहनि दिवसे कथं कथमपि तासामनुरोधापेक्षयेति भावः कवलः ग्रासः कल्पितश्च भक्षणार्थं रचितश्च धाराम्बुभिः वर्षाम्बुभिः धौतश्च प्रक्षालितश्च। वाष्पाम्बुभिरिति पाठः समीचीनः। पतिविरहात् भोजने त्रिटष्णातिशयः कामदेवोत्सवदर्शनेन नितरां पुष्टिं नीत इति भावः ॥ ५८४ ॥

पलिच्चले इति ॥ ५८५ ॥

कम्बल इति ॥ ५८६ ॥

हा वत्सा इति। हा इति खेदे। पापस्य पापकारिणः मे मम वत्साः प्रियाः खरदूषणत्रिशिरसः ! यूयं वध्याः स्थ भवथ। मयैव दुर्मन्त्रणया जनस्थाने स्थापिताः यूयं मत्पापेनैव रामेण हता इति भावः। हाहा पुनः पुनः खेदे

हा मद्वत्सल ! वत्स ! रावण ! महत् पश्यामि ते सङ्कटं
वत्से ! नैकषि ! हा हतासि न चिरं त्रीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥५९७॥

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—

दंसेमि तं पि ससिणं वसुहावतीस्सं
थंभेमि तस्स वि रदस्स गईणहद्धे ।
आणेमि जक्खसुरसिद्धगणं गणाओ
तं णत्थि भूमिवलए सहजं ण सज्जं ॥

वैहासिकः क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषकः ॥५९८॥

यथा,—

फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहन्ति
जे सिन्दुवारविड़आ महवल्लहा दे ।
जे गालितस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
रूचन्ति मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान् विटः ॥५९९॥

स यथा,—

शकार ! किं प्रार्थनया प्रावारेण मिषेण वा ।
अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥ ६०० ॥

दुर्भाव: । विभीषण ! त्वमपि कार्य्येण हेतुना मे मम हेयः परित्याज्यः स्थितः । हा मद्वत्सल ! मत्प्रिय ! रावण ! ते तव महत् सङ्कटं विपद पश्यामि अवलोकयामि । हे वत्से नैकषि । रावणमातः ! हतासि मत्पापेन विनाशितासि । चिर दीर्घकालं त्रीन् पुत्रकान् रावणकुम्भकर्णविभीषणान् न द्रक्ष्यसि ॥ ५९७ ॥

दसेमि इति ॥ ५९८ ॥

फुल्लुक्करमिति ॥ ५९९ ॥

शकारेति । शकार ! राज्ञो रक्षितायाः कान्ताया भ्राता शकार उच्यते तत्सम्बुद्धिः । उक्तञ्च साहित्यदर्पणे । मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार उक्त इति । प्रावारेण गात्राच्छादनेन मिषेण

धाचेयकादिश्चेटो यथा,—

चन्द्रापीड़ोऽथ सञ्जातपीडः कादम्बरीं प्रति।
प्राहिणोत् स्रस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम्॥ ६०१॥

पताकासु यथा,—

स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी।
पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्त्यते॥ ६०२॥

तासु पताका हनूमान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः।
यस्य वीर्य्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च॥ ६०३॥

आपताकाप्रकर्य्यौ मारीचजटायुषौ यथा,—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ।

व्याजेन प्रावरणच्छलेन प्रार्थनया किम्? किं प्रयोजनमित्यर्थः। अकार्य्यवर्जम् अकर्त्तव्यं वर्जयित्वा इत्यर्थः पापं विनेति भावः ते तव किम् अभीष्टं करोमि सम्पादयामि ब्रूहि कथय॥ ६००॥

चन्द्रापीड़ इति। अथानन्तर चन्द्रपीड़ः सञ्जाता पीड़ा कादम्बरीविरह-वचनश्रवणजनितेति भावः यस्य तथाभूतः स्रस्तकेयूरः विरहकार्श्यात् हस्तस्खलित-केयूराख्यालङ्कार इत्यर्थः कादम्बरीं प्रति उपस्थितं केयूरक प्राहिणोत् प्रेषयामास॥ ६०१॥

स्वात्मोपयोगिनीति। स्वस्य आत्मनः उपयोगिनी पताका अन्योपयोगिननी आपताका, अनुपयोगिनी प्रकरी इति कीर्त्त्यते कथ्यते॥ ६०२॥

दिष्ट्येति। दिष्ट्या भाग्येन सोऽयं महाबाहुः दीर्घभुजः अञ्जनानन्दवर्द्धनः अञ्जनाख्या वानरी तस्या आनन्दवर्द्धनः तनयः हनूमान् प्राप्त इति शेषः यस्य अञ्जनानन्दवर्द्धनस्य वीर्य्येण बाहुबलेन वयञ्च कृतिनः कृतकार्य्या इत्यर्थः भुवनानि जगन्ति च कृतीनि इति शेषः जगतामुपद्रवरूपराक्षसवधध्वसनादिति भावः। अत्र स्वात्मोपयोगित्वात् हनूमतः पताकात्वम्॥ ६०३॥

रक्षसेति। स रावणः मृगरूपेण काञ्चनहरिणरूपधारिणा रक्षसा मारीचेन

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥६०४॥

सहजा पूर्वजागन्तुः सखीह त्रिविधोच्यते ॥ ६०५ ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते।

मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥६०६॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा,—

तथा विनयनम्रापि यथा मालत्युपायतः।

नीता कतिपयाहोभिः सखीविश्रम्भसेव्यताम् ॥६०७॥

त्रिजटादिरागन्तुः यथा,—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिरित्तिमे जुउच्छसु वअणं।

राघवौ रामलक्ष्मणौ वञ्चयित्वा प्रतार्य्य आश्रमात् निःसार्य्येति भावः पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन संग्रामव्यापारेणेति यावत् क्षणं अल्पकालं विघ्नितः सञ्जातविघ्नः सन् सीता जहार हृतवान्। अत्र मारीचस्य मृगरूपत्वं अन्यस्य रावणस्य उपयोगायेति आपताकालम् पक्षीन्द्रस्य प्रयासो न कस्यापि उपयोगीति प्रकरीत्वम् ॥ ६०४ ॥

सहजेति। इहास्मिन् काव्ये इत्यर्थः सखी त्रिविधा उच्यते सहजा, पूर्वजा, आगन्तुरिति ॥ ६०५ ॥

उज्ज्वलेति। उज्ज्वलः आलोकः उद्योतः कान्तिरित्यर्थः अन्यत्र प्रभा यस्याः तथाभूतया त्वया त्यक्ता विरहिता स्निग्धा प्रेममयीत्यर्थः अन्यच्च तैल-पूर्णा सा इति शेषः प्रदीपशिखया त्यक्ता मलीमसं मलिनं मुखं यस्याः तथाभूता वर्त्तिर्यथा वर्त्तिरिव न राजते न शोभते। अत्र लवङ्गिकायाः रत्नावल्याः स्वभाव-सहचारित्वात् सहजात्वम् ॥ ६०६ ॥

तथेति। तथा विनयेन तादृशेन सुशीलत्वादिना नम्रापि सौम्यापीत्यर्थः कतिपयाहोभिः कतिपयैर्दिवसैः उपायतः कौशलेन मया कामन्दक्या इति भावः सखीनां विश्रम्भः विश्वासः तस्य सेव्यतां वाध्यतामित्यर्थः नीता। अत्र काम-न्दक्याः मालत्या जन्मनः प्रागेव तत्पित्रा सह सौहार्दवत्त्वात् पूर्वजात्वम् ॥ ६०७ ॥

उज्जाणम्मि वणम्मि अ जं सुरहिं तं लग्गाण घेप्पइ कुसुमं ॥६०८

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवः
भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चेर्भुवः ।
अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्योद्भटं
विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥६०९॥

औदार्य्यं यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥६१०॥

जानकीति ॥ ६०८ ॥

वासिष्ठैरिति । वासिष्ठैः वसिष्ठेन मुनिना अनुष्ठितैरित्यर्थः अध्वराणां यज्ञानां शतैः अग्निकुण्डोद्भवः यज्ञाग्निकुण्डोत्थितः सुकृतानां पुण्यानाम् उद्भवः चेत्‌यर्थः सप्ताब्धिकाञ्चेः सप्तसमुद्रमेखलायाः भुवः पृथिव्याः अधिपतिः परान् शत्रून् मारयतीति परमार इति प्रसिद्धः भूपालः अस्ति आसीदिति भूतसामीप्ये लट्‌प्रयोगः । गुर्जराः गुर्जरदेशवासिनः अद्भुतेन विस्मयेन राज्ञो विक्रमगुणश्रवणजनितेनेति भावः हर्षगद्गदाः आनन्दार्द्रस्फुटा गिरो वाचः येषां तथाभूताः सन्तः विश्वामित्रस्य वसिष्ठशत्रुभूतस्येति भावः जयेन ऊर्ज्जितस्य उद्रिक्तवीर्य्यस्य यस्य भूपालस्य भुजयोः बाह्वोः विस्फूर्जितं विक्रान्तम् अद्यापि गायन्ति कीर्त्तयन्ति ॥६०९॥

दिङ्मातङ्गेति । दिङ्मातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः सङ्घैः विभक्ताः चत्वारः आघाटा सीमानः यस्याः सा चतुर्भिर्दिग्वर्त्तिभिः गजैः परिच्छिन्नसीमेत्यर्थः मही पृथिवी साध्यते विजयेन अधिक्रियते महावीरैरिति शेषः सा मही सिद्धापि स्वायत्तापीत्यर्थः सर्वभूभृद्विजयेनेति भावः वदन्त एव कीर्त्तयन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः हृष्टरोमाणः जाता इति शेषः पश्यत अवलोकयत यूयमिति शेषः विप्राय ब्राह्मणाय कश्यपायेति यावत् प्रतिपाद्यते प्रदीयते येनेति शेषः किमपरं वक्तव्यमिति शेषः यस्या लाभार्थं लोकाः प्राणानपि परित्यजन्ति ताम् अक्लेशेन यस्मै कस्मै-

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलप्रत्युप्तरूढव्रण-
ग्रन्थुग्रोद्भासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्त्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्रग्दाम्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु ॥६११॥

कृतज्ञता यथा,—

कृतककुपितैर्बाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितै-
र्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तथा त्वया ।

चिन् दातुं कः शक्नोतीति भावः तस्मै रामाय भार्गवाय नमः यस्मात् रामात् इदम् उक्तप्रकारदानीयमित्यर्थः कथाद्भुतम् अद्भुता अलौकसामान्या कथेत्यर्थः आविर्भूत् उदतिष्ठदित्यर्थः, यत्रैव रामे एव अस्तं गतं नाशं प्राप्तं न अपरे एतत् कः कदापि शक्नोतीति भावः ॥ ६१० ॥

दोरिति। दोष्णा बाहूनां विशतेरिति भावः निष्पेषेण विमर्द्दन विशीर्णं चूर्णितं यत् वज्रम् इन्द्रप्रहितमिति भावः तस्य शकलैः खण्डैः यत् प्रत्युप्तं प्रविद्धं तेन रूढा जाताः व्रणाः क्षतानि तेषां ग्रन्थिभिः उत्तुङ्गचिह्नविशेषैरित्यर्थः उद्भासते राजते इति तथोक्ते,भग्नः खण्डितः अतएव मोघः व्यर्थतां गतः मघवतः इन्द्रस्य मातङ्गस्य ऐरावतस्य दन्तोद्यमः वेधनार्थमुद्यतदन्त इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते अतएव नन्दनस्य देवोद्यानस्य देवतया स्वर्गपराजयेन वशीकृतयेति भावः विरचिता विरचय्य दत्तेति यावत् स्रग्दाम कुसुममालानिचय इत्यर्थः यत्र तादृशे तस्य जगद्वीरस्य त्रिलोकैकवीरस्येत्यर्थः भर्त्तुः स्वामिनः रावणस्य वक्षसि भूमेः सुता सीता वीरश्रीरिव वीरलक्ष्मीरिव विश्राम्यतु इतस्ततश्चलबुद्धिं निरस्य विश्रामसुखमनुभवतु इत्यर्थः। जनकसभायां रावणदूतस्य उक्तिः ॥ ६११ ॥

कृतकेति। हे प्रिये। यस्य मम प्रीत्यै प्रीत्यर्थं कृतककुपितैः यदि मां त्वामनुयान्तीं निवारयसि तदा प्राणान् त्यक्ष्यामीत्येवं कोपप्रकाशकैरिति भावः सदैन्यविलोकितैः कातरविलोकनयुतैरित्यर्थः बाष्पाम्भोभिः अश्रुभिः उपलक्षणे तृतीया वनं गतासि प्राप्तासि येन मया सहेति शेषः, त्वया तथा

नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये ! स तव प्रियः ॥ ६१२ ॥

रूपसम्पद् यथा,—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ६१३ ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

महोच्चतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥६१४

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

कोऽयं भामिनि ! भूषणं कितव ! ते शोणः कथं ? कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये ! विनिमयः पश्यापरं क्वास्ति मे ।

प्रीत्या तादृशेनैव प्रणयेनेत्यर्थः धृतोऽपि रक्षितोऽपीत्यर्थः कठिनहृदयः निष्ठुरान्तः-करणः स तव प्रियः वल्लभः भवतीं त्वां विना त्वद्विरहेणापीत्यर्थः नवजलधरैः श्यामाः नूतनमेघोदयेन श्यामवर्णाः दिशः पश्यन् जीवत्येव प्राणान् धारयत्येव। नवजलधराणां तथा उद्दीपकत्वेऽपि त्वद्विरहे प्राणधारणमतीव कठिनहृदयत्वम्‌चकत्वात् मया त्वां प्रति नितरां निर्दयत्वमाचरितमिति भावः। रामस्य सीताविरहिण उक्तिः ॥६१२ ॥

व्यूढ इति। व्यूढं विशालम् उरो वक्षस्थलं यस्य सः वृषस्येव स्कन्धो यस्य सः उन्नतांस इत्यर्थः शालसदाख्यस्तरुः तद्वत् प्रांशुः उन्नतकाय इत्यर्थः महान्तौ भुजौ यस्य स महाभुजः दीर्घबाहुरित्यर्थः अतएव आत्मनः स्वस्य कर्मणि क्षमं समर्थं देहं शरीरं आश्रितः क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः अयं क्षात्रः धर्मः दुष्टनिग्रहशिष्टप्रति-पालनरूप इवेत्यर्थः स्थित इति शेषः ॥ ६१३ ॥

महोच्चतामिति। रघुः क्रमात् उत्तरोत्तरक्रमेणेत्यर्थः यौवनेन भिन्नं निराकृतं शैशवं यस्य तथाभूतः नवयौवन इत्यर्थः सन् महोच्चतां महावृषत्वं स्पृशन् प्राप्नुवन् वत्सतर इव गोशावक इव द्विपेन्द्रभावं गजेन्द्रत्वं श्रयन् अधिकुर्वन् कलभः करिशावक इव गम्भीरं मनोहरञ्चेति गम्भीरमनोहरं गाम्भीर्य्येण रम्यमित्यर्थः वपुः शरीर पुपोष दधार। गाम्भीर्य्यमनोहरमिति पाठान्तरम् ॥ ६१४ ॥

पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्नन् मृड़ान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवतात् द्यूते हसन् वो हरः ॥६१५॥

शीलसम्पद् यथा,—

का त्वं शुभे! कस्य परिग्रहो वा? किं वा मदभ्यागमकारणं ते?
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥६१६

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः।

कोऽयमिति। हे भामिनि! कान्ते! अयं कः? इति प्रश्नः। हे कितव! धूर्त! ते तव भूषणम् अलङ्कारभूतश्चन्द्र इति भावः उत्तरमिदम्। शोणः रक्ताभ इत्यर्थः कथम्? चन्द्रस्य शुभ्रतायां सिद्धायां कथं रक्तत्वमिति भावः, इति पुनः प्रश्नः। कुङ्कुमात् कुङ्कुमलेपनेन रञ्जनादिति भावः इति पुनरुत्तरम्। हे प्रिये! कूर्पासान्तरितः कूर्पासेन स्तनावरणवाससा काचुलीतिप्रसिद्धेनेति यावत् अन्तरितः आवृतः विनिमयः परिवर्त्तः मया द्यूते यदि पराजीयते तदा मम शिरस्थितः चन्द्रः त्वया प्राप्यते त्वया तु यदि पराजीयते तदा तव स्तनरूपश्चन्द्रः मया लभ्यते इत्येवं परिवर्त्त इत्यर्थः। इति पुनः प्रश्नः। पश्य अवलोकय अपरम् अन्यत् चन्द्रसदृशमित्यर्थः वस्त्विति शेषः मे मम क्व कुत्र अस्ति? नास्तीत्यर्थः तदयमेव मे पण इति भावः। उत्तरमिदम्। पश्यामि अवलोकयामि इत्यभिधाय कथयित्वा द्यूते पाशक्रीडायां प्रतिनिर्जितः इन्दुश्चन्द्रो येन तथाभूतो हरः शिवः हसन् हासं कुर्वन् सान्द्रपुलकौ घनरोमाञ्चौ प्रियस्पर्शजनितसत्त्वोदयादिति भावः मृड़ान्याः पार्वत्याः स्तनौ हस्तेन मृद्नन् अवतात् रक्षतु ॥ ६१५ ॥

का त्वमिति। हे शुभे! भद्रे! त्वं का? कस्य जनस्य परिग्रहः पत्नी वा? ते तव मम अभ्यागमस्य मदन्तिकागमनस्य कारणं किम्? वशिनां विजितेन्द्रियाणा रघूणां रघुवंशीयाना मनः चित्तं परस्त्रीषु परनारीषु विमुखा प्रवृत्तिः गतिः यस्य तथाभूतं मत्वा अवधार्य्य आचक्ष्व ब्रूहि ॥ ६१६ ॥

असाविति। असौ पुमानिति शेषः शिशुरपि बालकोऽपि भवनात् गृहात् विनिर्गत्य स्थानान्तरं गत्वेति यावत् विद्याधारः सर्वविद्याविभूषितः तथा अवि

यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ६१७ ॥

मानिता यथा,—

यदात्थ कामं भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम्।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परानुवृत्त्या मलिनीकृताः
श्रियः ? ॥ ६१८ ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

ख्याता एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते ?
संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान्।
शस्त्रैरव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्
प्रायस्ते ननु सन्ति तेऽपि गिरयो यैर्वानराः शस्त्रिणः ॥६१९

कलः सम्पूर्णकल इत्यर्थः शरच्चन्द्रः शारदीयः शशधरः तद्वत् मधुरः मनोहरः सन् सम्प्रति इह अस्मिन् नगरे आयातः उपस्थितः। यस्य पुरुषस्य आलोकस्थाने दर्शनावसरे पुरं नगरं नारीणां महिलानाम् उन्मादेन उल्लासेन तरलाः चञ्चलाः तैः कटाक्षैः अपाङ्गविलोकनैः कुवलयितानि सञ्जातनीलोत्पलानि वातायनानि गवाक्षाः यस्य यत्र वा तत् भवति ॥ ६१७ ॥

यदिति। भवता त्वया स मत्प्रभुः किरातराज इति भावः याच्यतां प्रार्थ्यतां शरोऽयमिति शेषः इति यत् आत्थ ब्रवीषि ? एतत् याचनमित्यर्थः अनल्पचेतसां मनस्विनां न क्षमं न योग्यं न उचितमित्यर्थः। अक्षमत्वे हेतुमाह कथमिति प्रसह्य बलात् आहरणं लाभम् इच्छन्तीति तथोक्तानां बलवतामिति यावत् परस्य अनुवृत्त्या सेवया प्रार्थनारूपयेति भावः मलिनीकृताः मालिन्यं नीताः श्रियः सम्पदः कथं केन प्रकारेण प्रियाः ? प्रीतिकर्य्यः ? न कथमपीत्यर्थः ॥ ६१८ ॥

ख्याता इति। वयं जगत्सु त्रिलोकीषु चरितैः विक्रमादिभिरिति भावः ख्याताः प्रसिद्धा एव। वाग्भिः वाक्यैः किम् आख्यायते ? कथ्यते ? वाचा स्वप्रशंसनं महतां न उचितमिति भावः। भवान् सत्यं यथार्थतः मनुष्यः पुरुषकारसम्पन्नो मानव इत्यर्थः भवतः तव शक्तिः सामर्थ्यं वीर्य्यमित्यर्थः अस्ति वर्त्तते। संयत्तः

स्थिरानुरागिता यथा,—

> ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः
> पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन क्षितिभृता।
> विना वाचं नैतत् क्षममिति निधायाननमधः
> पतद्वाष्पाम्भोभिर्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः॥ ६२० ॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा,—

> मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ?।
> न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ ६२१ ॥

सज्जितः भव। वयं प्रायः बाहुल्येन शस्त्रैः परेषामिति शेषः न व्यवधीयमान न तिरस्क्रियमाणं यशो येषां तथाभूताः शस्त्रबलेन कैरपि वयं न निर्जेतुं शक्या इति भावः। तेषु शस्त्रैरव्यवधीयमानयशःसु अस्मासु इति शेषः चेत् यदि ते तव प्रायः प्रयास इत्यर्थः अस्माभिः सह युद्धार्थमुद्यम इति यावत् ननु भोः। तदा ये: गिरिभिः पर्वतैः वानराः त्वदनुचरा इति भावः शस्त्रिणः शस्त्रवन्तः वानराहि पर्वतखण्डैर्युध्यन्ते इति भावः ते गिरयोऽपि सन्ति विद्यन्ते। अतस्तैरेव वानरवत् अस्माभिः सह युध्यस्वेति भावः॥ ६१९ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं कैरपि पुराणैः वृद्धैरित्यर्थः काष्ठानीव कठिना मुनयः काष्ठमुनयः तैः प्रेममर्मानभिज्ञैः मुनिभिरित्यर्थः परिणयविधौ पुनर्दारग्रहणव्यापारे इत्यर्थः उक्ते कर्त्तव्यतया कथिते सति क्षितिभृता राज्ञा रामेणेति शेषः आतङ्केन आशङ्कया तत् प्रस्तावेन पूर्वानुरागव्यत्ययकारिणा जनितयेति भावः ग्लपितं ग्लानिं नीतं हृदयं यस्य तथाभूतेन सता विना वाचं वाक्योत्तर विनेत्यर्थः आननं वदनम् अधो निधाय अधोमुखीभूयेत्यर्थः पतद्भिः क्षरद्भिः प्रियायाः स्मरणादिति भावः वाष्पाम्भोभिः अश्रुभिः न एतत् पुनर्दारग्रहणमिति भावः क्षमं युक्तम् इति निखिलं सम्यगित्यर्थः प्रतिवचः प्रत्युत्तरवचन दत्तमिव। एतेन अस्य पूर्वप्रियायां स्थिरानुरागित्वं सूचितम्॥ ६२० ॥

मानुषीभ्य इति। मानुषीभ्यः मानवजातीयाभ्यः स्त्रीभ्यः अस्य रूपस्य मूर्त्तेः सौन्दर्य्यस्य वा सम्भवः कथं केन प्रकारेण वा स्यात् ? न केनापि प्रकारेण स्यादि-

औदार्य्यं यथा,—

भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रताम्
ईषत् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम्।
अन्तर्वाष्पजड़ीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥६२२॥

महाभाग्यं यथा,—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्य ॥६२३॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवइणा।
कह ता चिन्तिआसुलहं महिलासरिसं ण संपड़इ मे मरणं ६२४

त्यर्थः। प्रभया तरलम् उज्ज्वल ज्योतिः वसुधातलात् पृथिवीतलात् न उदेति न उत्पद्यते ॥ ६२१ ॥

भ्रूभेदे इति। भ्रुवोर्भेदे भङ्गे सहसा उद्गतेऽपि जातेऽपि वदनं मुखं परां नम्रताम् अधोवर्त्तितामित्यर्थः नीत प्रापितम्। उद्गते इत्यत्र कृते इति पाठान्तरम्। मां प्रति ईषत् अल्पं भेदकारि कोपप्रकाशकमिति भावः हसितं हासः कृत-इत्यर्थः। निष्ठुरं परुषं वचः वाक्यं न उक्तं न कथितम्। प्रभुतया निज-प्रभावेण अन्तर्वाष्पेण अन्तर्गतेन अश्रुणा जड़ीकृतं जाड्यं नीत चक्षुः न विस्फारित न उन्मीलितम्। अतएव दयितया प्रियया कोपश्च प्रकटीकृतः प्रकाशितः प्रश्रयः विनयश्च न मुक्तः न त्यक्तः ॥ ६२२ ॥

तामिति। कदाचित् कस्मिंश्चित् समये कामचरः स्वेच्छाविहारी नारदः तां पार्वतीं पितुः हिमाद्रेः समीपे प्रेक्ष्य दृष्ट्वा किलेति प्रसिद्धौ प्रेम्णा प्रणयातिशयेन हरस्य शरीरार्द्धहरां विच्छेदाशङ्कया अर्द्धशरीरभागिनीम् एकाम् अद्वितीयां वधूं भार्य्यां भवित्रीं भाविनीं समादिदेश समादिष्टवान् कथयामासेत्यर्थः। तदेषा महाभाग्यशालिनी इत्यस्या महाभाग्यत्वम् ॥ ६२३ ॥

पुरिस इति ॥ ६२४ ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे ! प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ ६२५ ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ६२६ ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः
ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥६२७॥

आभरणस्येति । हे सखि ! तस्याः रमण्याः वपुः शरीरम् आभरणस्य अलङ्कारस्य आभरणम् अलङ्कारः प्रसाधनविधेः अलङ्करणविधानस्य प्रसाधनविशेषः अलङ्करणविशेषः । उपमानस्य चन्द्रपद्मादेः प्रत्युपमान प्रतिरूपमुपमानम् । तथा अङ्गम् अलङ्कारं हाराङ्गदादिकम् अलङ्करोति, प्रसाधनं प्रसाधयति उपमानं चन्द्रादिकम् उपमिमीते इत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

उन्मीलितमिति । तस्याः पार्वत्याः वपुरङ्गं तूलिकया उन्मीलितं प्रकटितं चित्रमिव, सूर्य्यांशुभिः रविकिरणैः भिन्नं विकासितम् अरविन्दमिव पद्ममिव नवयौवनेन विभक्तं विभज्य यथायथं विरचितमित्यर्थः सत् चतुरस्रशोभि सर्वतः शोभमानमित्यर्थः बभूव ॥ ६२६ ॥

एकत्रेति । चतुरया निपुणया कयाचित् कान्तया उपचारतः व्याजात् कान्तं प्रियं प्रति कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः कथमपि प्रकटीकृत इति यावत् तथाहि दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् उत्थायाभिनन्दनात् एकत्र एकस्मिन् आसने सङ्गतिः सम्मेलनं कान्तेनेति भावः सन्निहितिरिति पाठान्तरं परिहृता परित्यक्ता । रभसेन वेगेन हर्षेण वा आश्लेषः आलिङ्गनमपि ताम्बूलस्य आनयनमेव छलं तस्मात् ताम्बूलम् आनयामीति व्याजेनेत्यर्थः संविघ्नितः सञ्जातविघ्नः कृतः व्याहत इत्यर्थः । अन्तिके

शीलसम्पद् यथा,—

चतुरघरिणी पिअदंसणाअ वाला पउत्थवइआअ ।

असरसअज्जिआ उग्गआअ णहु खण्डिअं सीलं ॥६२८॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६२९ ॥

मानिता यथा,—

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं

व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।

सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा

शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥ ६३० ॥

समीपे कान्तस्येति भावः परिजनं दास्यादिकमित्यर्थः व्यापारयन्त्या प्रेषयन्त्या सत्या आलापोऽपि सङ्कथनमपि न मिश्रितः प्रतिवचनादिना न मिश्रीकृत इत्यर्थः ॥ ६२७ ॥

चतुर इति ॥ ६२८ ॥

सञ्चारिणीति । सा पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा इन्दुमती रात्रौ सञ्चारिणी इतस्ततः सञ्चरणं कुर्वती दीपशिखेव यं य भूमिपालं व्यतीयाय परिजहारेत्यर्थः सः सः भूमिपालः राजा नरेन्द्रमार्गाट्ट इव राजपथवर्त्ती हर्म्य इव विवर्णभावं मलिनत्व प्रपेदे प्राप ॥ ६२९ ॥

शैलेति । शैलात्मजापि पार्वती अपि उच्छिरसः उन्नतशृङ्गस्य हरो मे जामाता भविष्यति इति उन्नतं शिरो मे भविता इति महात्ममाशयमाश्रितस्य च इति भावः पितुः हिमालयस्य अभिलाषं सङ्कल्पम् आत्मनः स्वस्य ललितं सुन्दरं मनोहरमित्यर्थः ललितं त्रिषु सुन्दरमिति त्रिकाण्डशेषः । वपुः शरीरञ्च व्यर्थं विफलं समर्थ्य सम्भाव्य सख्योः जयाविजययोः समक्षं चक्षुःसमीपे मदर्थम् एतद् मदनदहनरूप घटनमिति च हेतोः अधिकं यथा तथा जाता लज्जा यस्याः तथाभूता अतएव शून्या सर्वमन्धकारमिव पश्यन्ती इति भावः कथञ्चित् अतिकृच्छ्रेण भवनाभिमुखं गृहाभिमुखं जगाम भवनाभिमुखीति पाठान्तरम् ॥ ६३० ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

यथा श्रुतं वेदविदां वर ! त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते॥६३१

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते॥६३२

पाकभक्तिषु आदौ अस्वादु अन्ते स्वादु मृद्वीकापाकं यथा,—

प्राक् कामं दहता कृतः परिभवो येनाथ सन्ध्यानतौ
सेर्ष्या वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम् ।

यथेति । हे वेदविदां वर । वेदज्ञप्रवर । त्वया यथा श्रुतम् आकर्णितं तथेति शेषः अयं जनः अतिसामान्य इति भावः उच्चैः पदस्य शिवरूपस्येति भावः लङ्घने आक्रमणे प्राप्ताविति यावत् उत्सुकः उत्कण्ठितः अभिलाषीति यावत् । इदं तपः व्रताचरणं तस्य पदस्य अवाप्तेः प्राप्तेः साध्यते अनेनेति साधनं कारणं किल इति अलीके । एतेन तपसा तत्प्राप्तिर्वृथा सम्भाव्यते इति भावः तर्हि निवृत्त्यतामित्याशयेन दुराशा मां न मुञ्चतीत्याह मनोरथानाम् अभिलाषाणाम् अगतिः अगम्यस्थानमित्यर्थः न विद्यते नास्ति ॥ ६३१ ॥

अलमिति । विवादेन कलहेन आवयोरिति शेषः अलं वृथा, विवादो निरर्थक इत्यर्थः अलं व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । त्वया यथा श्रुत स हरः तावत् अशेषं समग्रं यथा तथा तथाविधः तादृशः अस्तु तिष्ठतु । अत्र अस्मिन् हरे मम मनः भावैकरसं प्रेमैकप्रवणं सत् स्थितं निश्चलतया अवस्थितम् । अयोग्यवासना इयं

अत्र स्वादुक्रूरमसृणवक्त्रक्लैव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, अभिनववधूरोषादीनां चतुर्णामप्यर्थानां स्वाद्वादीनाञ्च लक्षणादिलक्षितानां प्राकट्यं प्रसादः, अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपात् इति विशेषणविशेष्याणाम् उपक्रमेण निर्वहणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभज्य समत्वेन निवेशः सम्मितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थानिवेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते इत्युभयाप्रधानः ॥ ७०१ ॥

गुणाधिको यथा,—

अजननिरस्तु विभूतेरपूरणिः भवतु सर्वकामानाम् ।

गोमयाग्निः करीषं शुष्कगोमयमिति ज्वलनो जातवेदास्तनूनपादिति चामरः । अभिनवायाः नवोढायाः वध्वाः रोषः प्रणयकोप इति यावत् तद्वत् स्वादुः सुखकर इत्यर्थ तुषारसमीरणः शीतवायुः असरलस्य क्रूरस्य जनस्य आश्लेषः आलिङ्गनं तद्वत् क्रूरः निष्ठुरः दुःसह इति यावत् । रवेः सूर्यस्य द्युतिः प्रभा गलित गतः विभवः सम्पत् यस्य तथाभूतस्य निर्धनस्येत्यर्थः प्रभोरिति शेषः आज्ञेव आदेश इव मसृणा कोमला, मृद्वीत्यर्थः निर्धनस्य प्रभोराज्ञा प्रायेण न मान्यते तथा रवेः प्रभा मृदुतया अङ्गं न उत्तेजयतीति भावः । निशाकरः चन्द्रः विरहिण्याः वनितायाः स्त्रियाः वक्त्रस्य वदनस्य क्लैव्यं क्लीवतां दैन्यमिति भावः बिभर्ति धत्ते ।

अत्रेति । लक्षणादिलक्षितानां लक्षणा मुख्यार्थबाधे अन्यार्थप्रतिपादिनी वृत्तिः उक्तञ्च दर्पणे । मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते । रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पितेति । आदिपदेन व्यञ्जनादीनां ग्रहणम् । तथा च लक्षणादिभिः लक्षितानां प्रतिपादितानामित्यर्थः । रत्यमर्षेति रतिः अमर्षः विषादः जुगुप्सा ताः आत्मानः जीवनाधायकधर्मा येषां तथाविधाः रसाः शृङ्गारवीरकरुणवीभत्साख्या इति भावः । कालावस्थानिवेदनपरत्वेनेति कालावस्थानिवेदनस्यैव प्राधान्यमिति भावः । तस्मात् उभये गुणा रसाश्चेत्यर्थः अप्रधाना यत्र तादृशः अयं सन्दर्भ इति शेषः ॥ ७०१ ॥

मा याचिषि मा सेविषि मा सहिषि पराभवं धनिनः॥

अत्र सुप्तिङुत्पत्तिः सौशब्द्यं वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्य्यन्ते, अपरिपूर्णकामो याचते, याचमानस्तदनाप्नुवन् धनिनः सेवते, सेवमानस्तु तैः परिभूयते इत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः। रसस्तु निर्वेदः एवैकः इति गुणाधिकः॥ ७०२॥

रसाधिको यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इत्यन्यधर्माणामन्यत्र आरोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् इति अश्लीलामङ्गलार्थौ दोषा-

---

अजननिरिति। विभूतेः सम्पदः अजननिः अनुत्पत्तिः अस्तु भवतु, विभूति नैव उत्पद्यतामित्यर्थः सर्वे कामाः मनोरथाः तेषां अपूरणिः अपूर्णता भवतु सर्वथा कामपूरणं न भवतु इत्यर्थः आक्रोशे अनिप्रत्ययः धनिनः मा याचिषि धनिसमीपे याच्ञां मा कुरु, मा सेविषि धनिनां सेवां मा कुरु, धनिनः पराभवं निकारं मा सहिषि मा सहस्व। धनिन इति याचिषि सेविषि इत्येतयोः कर्मतया द्वितीयाबहुवचनान्तम्। तृतीयवाक्ये अपादानतया पञ्चम्येकवचनान्तमिति विभक्तिविपरिणामेन अन्वेतीति बोध्यम्॥

अत्रेति। सुप्तिङुत्पत्तिः सुपां शब्दीनां विभक्तीनां तिङां धातवीनां विभक्तीनाञ्च उत्पत्तिः नैपुण्येन विनियोग इत्यर्थः सौशब्द्यं सुष्ठु शब्दप्रयोगः तदाख्यो गुण इति यावत्। रसस्तु निर्वेद एव निर्वेदप्रधानः शान्त इति भावः॥ ७०२॥

कमलमिति। अनम्भसि निर्जले देशे इति शेषः कमलं पद्मम्, कमले च कुवलये नीलोत्पले द्वे इति शेषः। तानि कमलं कुवलये चेति त्रीणि इत्यर्थः कनक-

वपि गुणौ। श्लाघ्यविशेषणगुणयोगः उदात्तत्वम्, विकटबन्धत्वम् उदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, अनिष्ठुरता सौकुमार्य्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिः इति गुणा दश, रसास्तु रत्युत्कर्षहर्षधृत्युत्कण्ठावेगविस्मयवितर्क-चिन्ता-चपलता-हासोत्साहस्तम्भगद्गदोन्माद-व्रीडाऽवहित्थाभय-शङ्काः विंशतिः वागारम्भानुभवे शृङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः। रसालङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः ॥ ७०३ ॥

रसवन्ति हि वस्तुनि सालङ्काराणि कानिचित्।
एकेनैव प्रयत्नेन विवर्त्त्यन्ते महाकवेः ॥ ७०४ ॥
रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।

लतिकायां स्वर्णलतायाम्। सा च कनकलतिका सुकुमारा सुकोमला सुभगा सुरम्या च इत्यर्थः इति एवं रूपेत्यर्थः का उत्पातपरम्परा उत्पातराजिः का? कामपि नायिकां दृष्ट्वा कस्यापि कामिनः तद्वदनं पद्मं, तत्र नयने नीलोत्पले, तदङ्गं कनकलता इति अध्यासादतिशयोक्तिरलङ्कार इति बोध्यम्। केवलं वदनं कमलमित्येक उत्पातः तत्र नयने कुवलये इति द्वितीयः उत्पातः, तत्सर्वं कनकलतिकारूपे अङ्गे इति तृतीयः उत्पातः। तच्च कनकलतिकारूपमङ्गं सुकोमलं सुभगञ्चेति चतुर्थः उत्पातः इत्यस्या उत्पातपरम्परात्वम्। उत्पातश्च दर्शनादेव मनसो नितरां हरणेन व्यथादायकत्वधर्मादिति भावः ॥

अत्रेत्यादि। अश्लीलामङ्गलार्थौ सुभगेत्यत्र भगशब्दोऽश्लीलार्थः उत्पातपरम्परेति शब्दः अमङ्गलार्थ इति द्वौ दोषौ अपि दोषत्वेन निर्द्दिष्टौ अपीत्यर्थः। गुणौ गुणरूपेण गणनीयौ इत्यर्थः। रसास्तु रसधर्मास्तु इत्यर्थः ॥ ७०३ ॥

रसेति। कानिचित् नतु सर्वाणीति भावः रसवन्ति सरसानि वस्तूनि वृत्तानि सालङ्काराणि हि अलङ्कारसहितानि एव महाकवेः एकेनैव प्रयत्नेन प्रयासेन रचनाविशेषस्येति भावः विवर्त्त्यन्ते सम्पाद्यन्ते विरच्यन्ते इति यावत् ॥ ७०४ ॥

रसेति। रसाक्षिप्ततया रसायुक्तत्वेन यस्य सन्दर्भस्येति शेषः बन्धः विरचनं

अपृथग्यत्ननिर्वर्त्त्यः सोऽलङ्कारः प्रकथ्यते ॥७०५॥

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभ्यो न रोचते ॥

तत्र रसालङ्कारसङ्करो द्विधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च ॥ तयो र्योऽनुभवित्रैव वर्ण्यते स रसप्रधानः । तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भानुभावत्वं भवति ॥७०६॥

तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

तीए दंसणसुहए पणअक्खलणजणिओ मुहम्मि मणहरे ।
रसो वि हरइ हिअअं मिअअङ्को व्व मिअलञ्छणम्मि णिसण्णो ॥

अत्र उपमातिरस्कारिण रसवतो हरेर्वचसि वागारम्भरूपे रुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः प्रतीयते ॥ ७०७ ॥

शक्या क्रिया यस्य तथाविधः सुकर इत्यर्थः भवेत्, अपृथक् यत्नेन अभिन्नेन प्रयासेन इत्यर्थः निर्वर्त्त्यः प्रयोज्य इति यावत् सः अलङ्कारः प्रकथ्यते प्रकृष्टतया ख्यायते इत्यर्थः रसासंवलितोऽलङ्कारः प्रशस्त इति भावः ॥ ७०५ ॥

रसेति । रसभावादीनां विषयः प्रतिपाद्यवस्तु इत्यर्थः तस्य विवक्षा वक्तुमिच्छा तस्या विरहे असद्भावे सति यः अलङ्कारनिबन्धः अलङ्कारसमावेशः, स कविभ्यः अनेकेभ्य इति भावः न रोचते न घटते कवीनां न प्रियतामेतीत्यर्थः ॥

तत्रेति । तयोः रसप्रधानालङ्कारप्रधानयोरित्यर्थः । अनुभवित्रा अनुभवकारिणा इत्यर्थः समाजिकेनेति यावत् । वागारम्भेति वाचाम् आरम्भ एव अनुभावः यस्य तस्य भावः तत्त्वम् ॥ ७०६ ॥

तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्खलनजनितो मुखे मनोहरे ।
रोषोऽपि हरति हृदयं मृगाङ्क इव मृगलाञ्छने निषण्णः ॥

तस्या इति । तस्याः कान्तायाः दर्शनसुभगे दृष्टिप्रिये मनोहरे हृदयहारिणि मुखे प्रणयस्य स्खलनेन व्यत्ययेन जनितः उत्पादितः रोषोऽपि कोपोऽपि कोप-

एतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तत् इन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये! तव मुखच्छायानुकारी शशी।
योऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गताः
त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयतः उपायभ्रंशात् अरतिप्रभवविषादवागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रक्षीणशक्तिरप्राधान्येन उपमा प्रतीयते॥ ७०८॥

एतावेव पर्य्यायो यथा,—

किं गुरुजहण भरोत्ति भावग्रदो करलग्गतुलिआए।
विहिणो खाताङ्गुलिट्ठाणविब्भमं वहइ से तिवली॥

प्रकाशकभूभङ्गादिकमपीत्यर्थः मृगलाञ्छने चन्द्रे निषण्णः स्थितः मृगाङ्क इव मृगरूपः कलङ्क इव हृदय हरति प्रीणयतीत्यर्थः॥

अत्रेति। उपमायाः अलङ्कारभूतायाः तिरस्कारेण आवरणेन। रसवतः रसिकस्य हरेः कृष्णस्य। रुक्मिणीति रुक्मिण्ये प्रदत्ता या पारिजातमञ्जरी तस्या- विलोकनं प्रभवः कारणं यस्य तथोक्तं रोषरामणीयकं रोषेण प्रणयकोपेन रम- णीयत्वम्॥ ७०७॥

यदिति। हे प्रिये! तव नेत्रस्य समाना सदृशी कान्तिर्यस्य तथोक्तं यत् इन्दीवर नीलोत्पलं तत् सलिले जले मग्नं विलीनमित्यर्थः, तव मुखस्य छाया कान्तिः ताम् अनुकरोतीति तथाभूतः शशी चन्द्रः मेघैः जलदैः अन्तरितः तिरो- हितः तव गमनम् अनुकरोतीति तथोक्ता गतिर्येषां तथोक्ताः ये राजहंसाः, ते गताः पृथिवीं विहाय मानसं सर इति शेषः। मे मम तव सादृश्येन सदृशवस्तु- दर्शनेनेति भावः यो विनोदः प्रीतिः स एव तन्मात्रं तदपि दैवेन दुर्विधिना न क्षम्यते न सह्यते॥ ७०८॥

किं गुरुजघनभर इति भावयतः करलग्नतूलिकया।
विधेः खाताङ्गुलिस्थानविभ्रमं वहति तस्याः त्रिवली॥

किमिति। अस्याः कान्तायाः त्रिवली वलित्रयं विशिष्टा रेखास्तिस्र इति भावः गुरुः विशालः जघनस्य भरः आभोग इति भावयतः चिन्तयतः तदेकायत्त-

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यः विस्मयादिभ्यः संशयहेतूत्प्रेक्षोपमादिभ्यश्च पर्य्यायालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भानुभावः इति रतावपि अप्राधान्यमेव अनुभूयते॥ ७०९॥

रतावेव समाधिर्यथा,—

क्लेशादूरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता।
मद्दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने॥

अत्र वत्सराजेन स्वदृष्टौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्शनार्थे वागारम्भे न्यग्भवन्ति॥ ७१०॥

चित्तस्येति भावः विधेः विधातुः करलग्ना करस्थिता तूलिका चित्रोपकरणविशेषः तया स्वातस्य निहितस्य अङ्गुलिस्थानस्य विभ्रमं शोभां वहति जनयति किम्? ॥७०९

अत्रेति। अप्राधान्यमेव अनुभवतीति प्रामादिकः पाठः अनुभूयते इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति।

क्लेशादिति। मद्दृष्टिः मदीया दृष्टिः अस्याः रमण्याः ऊरुयुगम् ऊरुद्वयं क्लेशात् क्लेशात् क्लेशं प्राप्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमी। क्लेशेनेति पाठान्तरम्। व्यतीत्य व्यतिक्रम्य विहायेत्यर्थः व्यतिक्रमे इच्छाविरहेऽपि अन्येषामङ्गानां ततोऽप्युत्कृष्टानां दर्शनाभिलाषादिति भावः सुचिरम् अतिदीर्घकालं नितम्बस्थले भ्रान्त्वा भ्रमणं कृत्वा सर्वतो निरीक्ष्येति भावः त्रिवली एव तरङ्गः तेन विषमे दुष्पारे इति भावः मध्ये कटिदेशे निष्पन्दतां स्थिरताम् आगता प्राप्ता ततश्चलितुं नेच्छति स्मेति भावः। सम्प्रति शनैः मन्दं मन्दं तुङ्गौ उन्नतौ स्तनौ आरुह्य तृषितेव पिपासितेव उत्तुङ्गारोहणे श्रमातिशयात् तृषा जायत एवेति भावः। साकाङ्क्षं साभिलाषं यथा तथा जलभरेण अश्रुभरेण प्रियतमाप्राप्तिनिबन्धनेनेति भावः प्रस्यन्दिनी निर्झरिणी लोचने नयने मुहुः पुनः पुनः ईक्षते अवलोकयति॥ ७१०॥

एतावेव अर्थश्लेषस्य यथा,—

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुर्लग्नः कण्ठे तरलयति वाष्पः स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे ! न तु वयम् ॥

अत्र यद्यपि आक्षेपेण वाक्योपसंहारः तथापि प्रिय इत्यादिभिः प्राधान्येन अभिधीयमानः श्लेष एव शृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाङ्गतामङ्गीकरोति ॥७११॥

एतावेव पर्य्यायोक्तेः यथा,—

मुक्ताः कन्धरया धृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयो-
रूरुभ्यां परिणाहिता क्रमवतो हस्तस्य पङ्गरां गतिः ।
एतद् वः करिघातिनस्तु कठिनं चर्मैव कोऽयं हठः
चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्य्यास्मितं पातु वः ॥

अत्र भगवतश्चाटूक्तिवागारम्भे देव्याः पर्य्यायवर्णना श्लेषभावं लभते। यत्र उदासीनेन वर्ण्यते सः अलङ्कारप्रधानः। स हि रसभावादेः सङ्करप्रकारमभिधित्सुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वा अवलम्बते। तत्र स्वभावोक्तिपक्षे जातिः ॥ ७१२ ॥

अत्रेति। प्राणिधर्माः प्राणिनः धर्माः व्यतिक्रमादयः समाधीयमानाः आरोप्यमाणाः। न्यग्भवन्ति अपकर्षेण वर्त्तन्ते इत्यर्थः।

कपोलेति। हे निरनुरोधे। अगणितानुरोधे! अश्रुतमद्वचने! इति भावः कपोले गण्डतटे पत्राली मद्विरचितेति भावः करतलनिरोधेन करतलामर्शनेनेत्यर्थः मृदिता प्रोञ्छिता। अयम् अमृतवत् हृद्यः मनोज्ञः अधररसः निःश्वासैः दुःखादायतैरुष्णैश्चेति भावः निपीतः नितरां शोषितः। मुहुः पुनः पुनः कण्ठे लग्नः गलितः वाष्पः अश्रुजलं स्तनतटीं तरलयति सिञ्चतीत्यर्थः अतः तव मन्युः कोपः मान इत्यर्थः प्रियः प्रीतिकरः जातः, वयं न तु नैव प्रिया जाता इति शेषः ॥७११

मुक्ता इति। हे चण्डि ! अतिकोपने चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः। कन्धरया

सा विधिमुखेन यथा,—

थोओसरन्तरोसं थोअपरिवट्टमानपहरिसम्।
होइ अदूरपआसं उहअरसाअत्तविब्भन्तीअ मुहम्॥

अत्र सत्यभामायाः रोषस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभावाः जिह्मावलोकनमुखप्रसादादयः ते इह संकीर्त्यमानाः कविना उभयरसायत्तम् इत्यनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिमुखेन अभिधीयन्ते॥७१३॥

जातिरेव निषेधमुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणक्खलणेण सहाअं गरुअधीरारम्भो।
उल्लइ तुलिज्जन्ते एक्कम्मि वि से थिरं न लग्गइ हिअअं॥

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य भावाख्यान-

ग्रीवया मुक्ता मौक्तिकहार इत्यर्थः। स्तनतटेन कुम्भयोः करिशिरस्थितगोलपिण्डयोः उत्तुङ्गता उन्नतता, ऊरुभ्यां हस्तस्य शुण्डस्य क्रमवती गोपुच्छाकारेति भावः परिणाहिता विशालता, पद्भ्यां चरणाभ्यां गतिः मन्दगमनमित्यर्थः हृताः गृहीता त्वयेति सर्वत्र कर्त्तृपदमूह्यम्। वः युष्माकं गौरवे बहुत्वम्। करिघातिनः सिंहात् करिणं निहत्य आनयत इति भावः स्ववाहनादिति भावः एतत् सर्वं त्वया लब्धमिति शेषः तु किन्तु कठिनं चर्मैव तदीयमिति भावः अयं हठः बलात् मानावलम्बनमिति भावः कः? तवेति शेषः इति इत्थं त्रिपुरारेः हरस्य केलिवचनैः परिहासकरचाटुवाक्यैः आर्य्यायाः गौर्य्याः स्मितं मानापनयनात् मृदु हसितं वः युष्मान् पातु रक्षतु॥७१२॥

यत्रेति। उदासीनेन मध्यस्थेन रसगुणयोरिति भावः रसगुणयोर्मध्यवर्त्तितया स्थितेनेत्यर्थः। अभिधित्सुः अभिधातुमिच्छुः।

स्तोकापसरद्रोषं स्तोकपरिवर्त्तमानप्रहर्षम्।
भवति अदूरप्रकाशं उभयरसायत्तविभ्रमवत्या मुखम्॥

स्तोकेति। उभौ रसौ सम्भोगविप्रलम्भाख्यावित्यर्थः तयोः आयत्तः अधीनः उभयप्रकाशक इति भावः यो विभ्रमः स विद्यतेऽस्या इति तथाभूतायाः कान्तायाः मुखं स्तोकेन अल्पेनैवेत्यर्थः अपसरन् अपगच्छन् रोषः कोपचिह्नमिति भावः

परिकरत्वेन अप्राधान्येन हृदयक्रियास्वरूपमेव इह निषेध-मुखेन अभिधीयते इति इयं जातिरेव भवति ॥७१४॥

सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरेः
हस्तेनांसत एव लम्बरचरणावारोप्य तत्पादयोः ।
शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्द्धनाः,
राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने वन्ध्याः करभ्रान्तयः ॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अद्भुतवृत्ति-स्नेहशङ्कोत्साहाः मिथः सङ्कीर्य्यमाणाः, भयावेगस्मृतिमति-वितर्कादिभिः व्यभिचारिभावैः आलम्बनचरणाक्रमणसह-कृतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावे प्रतीयमानाः अस्पृष्ट-गोवर्द्धनाः वन्ध्याः इति निषेधमुखेन, जयन्ति इति विधि-मुखेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपक्षे उपमादयः ॥७१५॥

यस्मात् तथोक्तं स्तोकेन अल्पेनैव परिवर्त्तमानः जायमानः प्रहर्षः प्रफुल्लता यस्य तथाविधम् अतएव अदूरः सन्निहितः प्रकाशः विकासो यस्य तथाभूतं भवति ॥७१३॥ ७१४ ॥

हेलेति । हेलया अवलीलया अनायासेनेत्यर्थः उदस्तः उद्धृतः उत्थापित इत्यर्थः महीधरः गोवर्द्धनाख्यो गिरिर्येन तथाभूतस्य हरेः कृष्णस्य दोष्णः भुजस्य तनुतां क्षुद्रताम् आलोक्य दृष्ट्वा अथानन्तरं हस्तेन अंसे स्कन्धे तदीयमिति भावः आलम्बा धृत्वा तस्य हरेः पादयोः चरणौ पादौ निजाविति भावः आरोप्य संस्थाप्य शैलोद्धारस्य पर्वतोत्तोलनस्य सहायता जिगमिषोः गन्तुमिच्छोः साहाय्य कर्त्तुमिच्छोरित्यर्थः राधायाः अस्पृष्टगोवर्द्धनाः ऊर्द्धोत्तोलनात् गोवर्द्धनास्पर्शिन्य इत्यर्थः वन्ध्याः विफला विफलप्रयत्ना इति यावत् गगने आकाशे करभ्रान्तयः पाणिप्रसारा इत्यर्थः सुचिर जयन्ति कौतुकं विदधतु इत्यर्थः ॥ ७१५ ॥

चौराः सभयसतृष्णं पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।
अहिरक्षितनिधिकलसे इव प्रौढमहिलास्तनोत्सङ्गे ॥

तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभअसतिह्णं पुणो पुणो पेसअन्ति दिट्ठीओ ।
अहिरक्खिअणिहिकलसे व्व पोढ़महिलाथणुच्छङ्गे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्त-राद्धीगतमौपम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥७१६॥

उपमैव रसाभाससङ्करविषया यथा,—

एकेनार्कं प्रविततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं
पश्यत्यक्ष्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम् ।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ सङ्कीर्णौ रचयति रसौ नर्त्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्पष्टतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः ॥७१७॥

रसप्रशमयोरुपमासहोक्तिः यथा,—

दृष्टे लोचनवर्त्मना मुकुलितं पार्श्वस्थिते चक्रवत्
न्यग्भूतं वहिरासितं पुलकवत् तत्स्पर्शमातन्वति ।

चोरा इति। चौरास्तस्कराः अहिभिः भुजङ्गैः रक्षितः पालितः निधि-कलसः रत्नकुम्भः तस्मिन्निव प्रौढायाः महिलायाः नार्य्याः स्तनोत्सङ्गे स्तनतटे सभयसतृष्णं यथा तथा पुनः पुनः दृष्टीः नयनानि प्रेषयन्ति निक्षिपन्ति ॥ ७१६ ॥

एकेनेति। अह्नः दिवसस्य छेदे अवसाने दयितस्य प्रियस्य विरहम् आशङ्कते इति तथोक्ता चक्रवाकी प्रगल्भा प्रौढा नर्त्तकीव प्रवितता प्रकटिता रुट् रोषः येन तथाभूतेन अतएव पाटलेन रक्तवर्णेन एकेन अक्ष्णा चक्षुषा अस्तसंस्थम् अस्ता-चलं गच्छन्तमित्यर्थः अर्कं रविं, सजलतरलेन सवाष्पचञ्चलेन अपरेण अक्ष्णा आत्मनः कान्तं प्रियं पश्यन्ती अवलोकयन्ती सती द्वौ सङ्कीर्णौ सम्मिश्रौ रसौ शृङ्गाररौद्राविति भावः रचयति प्रकटयति। रात्रौ चक्रवाकयोर्विरहः रामशापात् प्रसिद्धः। प्रौढाया नर्त्तक्या रात्रौ नर्त्तनव्यापारप्रसङ्गात् कान्तविरह इति भावः ॥७१७

अत्रेति। निगदेन शब्दमात्रेण।

नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र कस्याश्चित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपात् मानवत्याः प्रियसन्दर्शनात् आलम्बनविभावात् उत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवप्रहर्षस्थायिभावे तत्पार्श्वोपसर्पणादिभिः उद्दीपनविभावैः उद्दीप्यमानेषु पुलकादिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुख्यनीवीविस्रंसनादिभिः अनुभावैः प्रकर्षणारोपणाद् आनन्दरसतामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयोः लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासह्योक्तिः सङ्कीर्य्यते ॥ श्लेषाद्यलङ्कारसङ्करात् तु क्वचिदवास्तवमपि रसाभाससङ्करं कवयः कल्पयन्ति ॥७१८॥

स रूपकश्लेषेण यथा,—

राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

दृष्टे इति। प्रेयसि प्रियतमे दृष्टे दर्शनपथं गते सति सुतनोः सुन्दर्य्याः कान्तायाः मानेन प्रणयकोपेन लोचनवत् नयनेनेव मनाक् ईषत् मुकुलितं निमीलितम्। पार्श्वस्थिते पार्श्ववर्त्तिनि सति चक्रवत् चक्रेणेव न्यग्भूतम् एकाशतः पतितम्, स्पर्शम् अङ्गस्येति शेषः समातन्वति कुर्वति सति पुलकवत् पुलकेनेव वहिरासितं वहिः स्थितम्, आभाषमाणे आलपति सति नीवीबन्धवत् नीवीबन्धेनेव शिथिलताम् आगतं प्राप्तं, ततः अनन्तरम् अङ्घ्रिस्पृशि चरणतलगते इत्यर्थः सति ह्रियेव लज्जयेव अपगतम् पलायितम्। सर्वत्र भावे क्तप्रत्ययः। अत्रेति। सखीति। सख्या विख्यातं कथितं यत् मानस्य संविधानं सम्यक् कौशलमिति यावत् तेन कोपः क्रोधः तस्मात् ॥ ७१८ ॥

रामेति। सा निशाचरी राक्षसी ताड़का दुःसहेन सोढुमशक्येन राम एव मन्मथः कामः तस्य शरः तेन ताड़िता प्रहृता प्रविद्धेत्यर्थः गन्धवता सौरभ-

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन सङ्कीर्ण इव प्रतीयते ॥ ७१६ ॥

श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा,—

दट्ठोट्ठद्दो असिढ़िलवाअब्बाओ
देवि मउलावइ लोअणभउन्तोवेवि।
सुपओहरकुवलयपत्तलच्छि
कह मोहणजणइणलग्गवच्छि ॥

अत्र वीरो रसः श्लेषसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्य्यते ॥ ७२० ॥

श्लेषोपमा यथा,—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स हरतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येन अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्य्यते ॥ ७२१ ॥

शालिना रुधिरेण रक्तेन चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता प्रलिप्तेति यावत् सती जीवितेशस्य यमस्य कान्तस्य च वसतिं जगाम प्राप ॥ ७१६ ॥ ७२० ॥

क्षिप्त इति। साश्रुनेत्रोत्पलाभिः सवाष्पनयननीलोत्पलाभिः भयेन मानेन चेति भावः त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुराङ्गनाभिः यः आर्द्रः अभिनवः अपराधो यस्य तथाभूतः नूतनकृतापराध इत्यर्थः कामीव कान्त इव हस्तावलग्नः धृतहस्त इत्यर्थः क्षिप्तः निराकृतः। प्रसभं बलात् अभिहतः प्रतिहतः निर्वापयितुं चेष्टित इति यावत् ताड़ितश्च अपि अंशुकान्तं वसनाञ्चलम् आददानः गृह्णन् केशेषु गृह्णन् लगन् दधानश्च अपास्तः दूरं क्षिप्तः। चरणपतितः धृतपदतल इत्यर्थः सम्भ्रमेण भयेन गौरवेण च न ईक्षितः नावलोकितः आलिङ्गन् अङ्गेषु लगन् आश्लिष्यंश्च अवधूतः अपविद्धः,

श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पद्भ्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोर्मध्यं निपीड्योरसा
पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलुप्याधरम् ।
सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने
किं कान्ता सुरतैषिणी ? न हि न हि व्याघ्री करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिकी शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्त्तमाना तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिमुत्पादयति ॥ ७२२॥

श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

सः गम्भीरयं शाम्भवः शराग्निः बाणानलः त्रिपुरासुराणां विध्वंसनाय प्रयुक्त इति भावः वः युष्माकं दुरितं पापं हरतु नाशयतु ॥७२१ ॥

पद्भ्यामिति । वने अरण्ये सुरतम् इच्छतीति सुरतैषिणी सुष्ठु रमणाभिलाषिणी कान्ता सुप्तानपि निद्रितानपि युष्माकम् अहितान् शत्रून् युष्माभिर्निर्वासितानिति भावः अवबोध्य जागरयित्वा पद्भ्यां चरणाभ्याम् ऊरुयुगम् ऊरुद्वयं विभज्य पृथक्कृत्य अग्रं कृत्वा च इत्यर्थः भुजयोर्मध्यं वक्षस्थलमित्यर्थः उरसा वक्षसा नखरेण च निपीड्य सुदृढमाश्लिष्य विदार्य्य चेत्यर्थः नखरैः पार्श्वेषु पार्श्वदेशेषु प्रसभं सबलात्कारं यथा तथा प्रहृत्य उभयत्र समानम् । दन्तैः अधरं विलुप्य विदश्य छित्त्वा चेत्यर्थः भूयोऽपि पुनः पुनरपि भुङ्क्ते रमयति किम् ? नहि नहि नैव नैव । करालानना भीषणवदना व्याघ्री भुङ्क्ते खादतीत्यर्थः । अत्र राजविषया रतिर्भाव इति बोध्यम् ॥ ७२२ ॥

इहेति । अपारमार्थिकी अवास्तवी । पारमार्थिकेन वास्तवेन । व्यावर्त्त्यमाना व्याहन्यमाना । तद्धर्माणां बीभत्सधर्माणाम् ॥

अन्त्रैरिति । एताः पिशाचाङ्गनाः पिशाचा देवयोनिविशेषाः तेषां अङ्गनाः

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याच्छिप्तेन शृङ्गाराभासेन सङ्कीर्य्यते ॥ ७२३ ॥

ममाधिरूपकेण यथा,—

शिखण्डे खण्डेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले
दृशस्ताराश्चलमुडुपचक्रञ्च कुचयोः।
तडित् काञ्ची सन्ध्या सिचयरुचयः कालि ! तदयं
तवाकल्पः कल्पव्युपरमविधेयो विजयते ॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकाद्युपकल्पिताकल्परामणीयकाच्छिप्तेन शृङ्गाराभासेन सङ्कीर्य्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते। एवमियमनेकप्रकारसंसृष्टिः गुणालङ्कारसङ्करप्रभवा अभिमन्तव्या। तत्रापि प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुलक्षीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः। ते किं वक्तव्याः न वक्तव्याः कथमनुक्ताः गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भा-

---

स्त्रियः प्रीताः प्रहृष्टाः अन्त्रैः प्रेतानां कुक्ष्यन्तर्गतनाडीभिरित्यर्थः कल्पितः रचितः मङ्गलप्रतिसरः माङ्गलिकं हस्तसूत्रं याभिः ताः स्त्रीणां प्रेतीभूतानामिति भावः हस्ताः करा एव रक्तोत्पलानि तैः व्यक्ताः विरचिता उत्तंसाः कर्णालङ्कारविशेषाः तान् बिभ्रतीति तथोक्ताः शोणितानां पङ्काः कर्दमीभूतानि रक्तानीति भावः ते ते एव कुङ्कुमाः तान् जुषन्ति सेवन्ते इति तथाभूताः शोणितकुङ्कुमरञ्जितगात्रा इति भावः सत्यः हृत्पुण्डरीकाणां मृतहृत्पद्मानां स्रजः मालाः पिनह्य परिधाय सहसा कान्तैः प्रियैः पिशाचैः सम्भूय सङ्गत्य कपालाः प्रेतशिरोऽस्थीनि एव चषकाः पानपात्राणि तैः अस्थिस्नेहाः अस्थ्नामन्तर्गतानि मेदांसि एव सुराः मदिराः ताः पिबन्ति ॥ ७२३ ॥

शिखण्डे इति। हे कालि ! शिखण्डे चूडायां खण्डेन्दुः अर्द्धचन्द्रः कर्णयुगले श्रोत्रयुग्मे शशिदिवाकरौ चन्द्रसूर्य्यौ, दृशः नेत्राणि ताराः महत्यः ताराः नक्षत्राणि, कुचयोः स्तनयोः चलं चञ्चलम् उडुपचक्रं चन्द्रसमूहः, काञ्ची रसना

वात्। तद् यथा,—अर्थोभयालङ्काराभिधाने स्वं वक्ते इति चर्चां पारयति इति विभक्तिमुद्रा, कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदमुद्रा च शब्दालङ्कारावपि संकीर्य्यमाणौ प्रतीयेते ॥ ७२४ ॥ एवमन्यत्रापि

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता।
इत्यलङ्कारसंसृष्टेः लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ७२५ ॥

तत्र अङ्गाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम्।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ? ॥

अत्र अरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियमाक्षिपन्ति इत्युपमा, कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्ज्जनार्थान्तरन्यासः, प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोषदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किञ्चिदशक्यमस्ति कोषदण्डयो र्विजयसाधनत्वात्। एतेन श्लेषस्य साधनमानभूतार्थसमर्थकत्वात् उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तरन्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते ॥ ७२६ ॥

तडित् विद्युत्, सिचयरुचयः वसनकान्तयः सन्ध्या, तत् तस्मात् कल्पस्य व्युपरमः प्रलयकालः तस्मिन् विधेयः कल्पनीयः तव अय प्रागुक्तरूपः आकल्पः भूषणं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते॥ ७२४ ॥

अत्रेति। ते किं वक्तव्याः अभिधातव्याः ?। अनुक्ता अकथिताः गम्यन्ते बुध्यन्ते उक्तेष्वेव भेदेष्विति यावत्।

अङ्गेति। सर्वेषाम् अलङ्काराणाम् अङ्गाङ्गिभावेन गुणप्रधानभावेन अवस्थान स्थितिः तथा समकक्षता तुल्यबलता इति अलङ्कारसंसृष्टेः द्वयी द्व्यवयवा इत्यर्थः गतिः प्रकारः लक्षणीया अनुभवनीया ॥ ७२५ ॥

आक्षिपन्तीति। हे मुग्धे ! सुन्दरि। बाले। इति वा, अरविन्दानि पद्मानि तव मुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति आहरन्ति। कोषाः कुड्मलानि दण्डाः

सर्वेषां समकक्षता यथा,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टि र्विफलतां गता ॥

ननु च तमसश्च नभसश्च असतश्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमादयोऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिपद्यन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता इति। तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टि र्विफलतां गता इति उपमा, वर्णनीयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैव उत्कर्षप्रतिपादकत्वे प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणानुपपत्तिः इति। ननु उपमा इमास्तिस्रोऽपि कस्मात् नोच्यन्ते, इवो हि वाक्यान्तरेषु उपमाया एव दृश्यते। मैवम्, उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते। न च लिम्पति इत्यादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति, तस्य साध्यार्थाभिधायित्वेन असत्वार्थकत्वात् ॥ ७२७ ॥

नालानि अन्यच कोषा धनागाराः धनसमृद्धय इति यावत् दण्डाः प्रतापा इति यावत् तैः समग्राणां सम्पूर्णानाम् एषाम् अरविन्दानां राज्ञां चेति ध्वनिः दुष्करम् असाध्यं किम् अस्ति ? न किमपि अस्तीत्यर्थः ॥७२६॥

श्लेति। श्लेषः उपसर्जनम् अङ्ग यस्य तथाभूतः अर्थान्तरन्यासः।

लिम्पतीति। तमः तिमिरम् अङ्गानि लिम्पतीव लिप्तानि करोतीव, नभः आकाशम अञ्जनं कज्जल वर्षवतीव स्रवतीव। दृष्टिः दर्शनेन्द्रियव्यापारः असतां दुष्टाना पुरुषाणा सेवेव परिचर्य्येव विफलता व्यर्थतां गता प्राप्ता।

नन्विति। गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति गुणानां धर्माणां परार्थत्वात् धर्मिनिष्ठत्वादित्यर्थः असम्बन्धः परस्परमिति भावः। स्यात् भवेत्

तदाह,

सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते ।
तिङन्तार्थस्य साध्यत्वात् उपमार्थो न विद्यते ॥

न च उपमायामेव इव शब्दो भवति तद्यथा,—कथमिव एतद् भविष्यति। अस्तु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेय-भावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति। किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे। ननु च इह इयं चकास्ति, धातुर्लिम्पति तदर्थश्च लेपनम्। मैवं; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति। अथ यथा राहोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावभिवावः तथा इह धर्मधर्मिभावो भविष्यति। मैवं; उपमानोपमेयभावस्य

समत्वात् तुल्यत्वात् नहि तुल्यरूपौ द्वौ धर्मौ सङ्गच्छेते इति भावः। सर्वेषाम् अलङ्काराणां तुल्यकक्षतया तुल्यबलतया सम्बन्धोत्पत्तिः संसर्गसद्भाव इत्यर्थः। एवं मन्यते इत्थं विचार्य्यते इत्यर्थः। रसादेः आदिपदेन भावतदाभासादयो गृह्यन्ते। अङ्गतां पोषकताम् तदा तेषाम् अलङ्काराणां तुल्यकक्षता तुल्यक-क्षतया रसादिभिः सह सम्बन्धः न तु तेषा परस्परसम्बन्ध इति भावः। लक्ष-णेति। लक्षणस्य गुणानाञ्चेति प्रागुक्तस्येति भावः। इमास्तिस्रः लिम्पतीव वर्षतीव असत्पुरुषसेवेति तिसृष्का इत्यर्थः। उपमानेति इवेन इवशब्देन लिम्पतीव वर्षतीवेत्यत्र स्थितेनेति भावः। तिङन्तेनेति। तिङन्तेन लिम्पति वर्षतीत्यनेनेत्यर्थः। साध्येति। साध्यार्थस्य सम्पाद्यस्य नतु सिद्धस्येति भावः। अर्थस्य अभिधायित्वेन प्रति-पादकत्वेन असत्त्वार्थत्वात् अविद्यमानत्वार्थत्वात्। अस्तु वेति। तुल्यधर्मः साधर्म्य-मित्यर्थ.। य स्तुल्यधर्म इत्यर्थः। किमन्येनेति। अन्येन तुल्यधर्मेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, लेपनमेव तुल्यधर्म इति भावः। भवति अस्ति लिम्पतिना केन भाव्यमिति लिम्पतिः को भविष्यतीत्यर्थः! नहीति। लिम्पेः लिम्पतेरित्यर्थः पृथक् भिन्नम्। ईष्टे प्रभवति। नन्विति। चकास्ति राजते विद्यते इति भावः। उपमानोपमेयभावस्येति भेदे सति सादृश्यं साधर्म्यं प्रवृत्तिनिबन्धनम् उत्पत्ति-

भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात्॥ तदभावेऽपि यस्तत् मनुते स कथं न उन्मत्तः स्यात्॥ ७२८॥

स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते॥

अस्तु तर्हि तिङां यः कर्त्ता उपमानम् इति चेत् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे। कथं पुनरसौ क्रियावयवे न्यग्भूतो भवति। श्रूयते षडर्थाः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः उपग्रहः, साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्च इति। तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानि प्रकृतिः अभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्ख्यां पुरुषञ्च॥ एतेषान्तु क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः। साधनं पुनः प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रधानभूतमपि भूतं भव्याय उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थे तस्यां क्रियायां न्यग्भवति। तेन अयं कर्त्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उपमानत्वेन उपमेयत्वेन वा अन्यत् अपेक्षितं

हेतुः यस्य तथोक्तः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात्। तदभावेऽपि उपमानोपमेयभावस्य भेदसादृश्यप्रवृत्तिनिबन्धनत्वाभावेऽपीत्यर्थः। यः कविरिति शेषः तम् उपमानोपमेयभावं मनुते स्वीकरोति इत्यर्थः॥ ७२८॥

स एवेति। स एव धर्मः स एव धर्मी च इति उन्मत्तोऽपि वातुलोऽपि न भाषते न वक्ति, धर्मिधर्मयोरतिशयेन पार्थक्यादिति भावः। तिङ्वाच्यः तिङा प्रतिपाद्यः। असौ कर्त्ता क्रियापदे न्यग्भूतः अन्तर्भूतः अङ्गतां गत इत्यर्थः। क्रियेत्यादि। उपग्रहः आत्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तमित्यर्थः। प्रकृतिः धातुः अभिधत्ते प्रतिपादयति। क्रियार्थत्वात् क्रियाप्रयोजनकत्वात्। तयोरेव क्रियासाधनयोरेव न्यग्भवतः अन्तर्निविशतः इत्यर्थः। प्रधानभूतमपि साधनमित्यनेन अन्वयः। क्रियासिद्धौ क्रियासिद्धिविषये उत्पन्नः व्यापारः प्रयत्नः यस्य तथाभूतं सत् परार्थे परार्थभूतायामित्यर्थः न्यग्भवति अन्तर्नि-

क्षमते। एवं तर्हि, योऽङ्गानि लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्रा तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्स्यते। मैवं; क्रियोपलक्षितस्य कर्त्तुः उपमानभूतस्य शब्दन्यायबलाद् अप्रतिपत्तिः। शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिः अर्थप्रकरणादिसम्पादितसाचिव्यादिभिः तिसृभिरेव वृत्तिभिः अर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति॥ तद्यथा, गौः इत्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तम् अर्थं प्रतिपादयति। स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिम् अनुभवति। यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गन्तुं समर्थः, तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतम् अर्थान्तरं लक्षयति। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरूढ़ा अभिधानशक्तिः घोषकर्त्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरण-

---

शते। आकुलः व्यापृत इत्यर्थः। अपेक्षितुं पर्य्यवेक्षितुं क्षमते शक्नोति। प्रतिपत्स्यते पर्य्यवसितो भविष्यतीत्यर्थः। क्रियोपलक्षितस्य क्रियया लक्षीकृतस्य शब्दन्यायबलात् शब्दसामर्थ्यवशात् अप्रतिपत्तिः अबोधः अलाभ इति यावत् शब्द इति। मुख्या गौणी लक्षणा ताभिः। संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणम् आदिना लिङ्गादिपरिग्रहः उक्तञ्च दर्पणे। अर्थः प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इति। तैः सम्पादित साचिव्य सहायभावः यासा तादृशीभिः वृत्तिभिः शक्तिभिः। अर्थविशेषस्य प्रवृत्तिनिमित्त बोधहेतुरित्यर्थः। मुख्यया वृत्त्या अभिधया शक्त्या इत्यर्थ. स एव गौरित्यय शब्दः तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदम् अपेक्ष्य अवलोक्य मत्वेति यावत् गौणीवृत्तिं गौणीं नाम शक्तिम्। उपात्तक्रियासिद्धौ गृहीतक्रियासम्पादने साधनभावं हेतुतां गन्तुं प्राप्तुम् असमर्थः अक्षमः शब्द इति पूर्वेणान्वयः। स्वार्थस्य स्वप्रतिपाद्यस्य अविनाभूतं सम्बन्धमित्यर्थः। अर्थान्तरम् अर्थविशेष लक्षयति गमयति। विशिष्टोदकप्रवाहे भगीरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपे इत्यर्थः निरूढ़ा प्रसिद्धा अभिधान-

भावं गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति ॥ न च, एतासाम् इह अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते । तथाहि लिम्पतेः क्रियावचनत्वात् न मुख्या, नापि क्रियाकर्त्रोः असादृश्येन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद्भावापत्तिः, क्रियागुणानां कर्त्तरि असम्भवात् साक्षादिव प्रयोगाच्च न गौणी । क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्यधर्माणामन्यत्र अधिरोपणम् उपचार इति न गौणीभेद उपचरितः । इवशब्दस्य च असादृश्येऽपि दर्शनात् न लक्ष्येत । यदि हि इवशब्दः सादृश्यमेव विद्योतयति तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्त्वभूतेन तमसा सादृश्यं न सम्भवतीति स्वार्थाविनाभूतं कर्त्तारमाक्षिपति । न च इहलक्षितलक्षणाविरुद्धलक्षणादयोऽपि वर्त्तन्ते । यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तम्, स्वल्पैरसावपि न दृश्यत एव कालैरिति । न च शब्दान्य-

---

शक्तिर्यस्य तथाभूतः । स्वार्थस्य तादृशजलप्रवाहरूपस्य अविनाभूतं सम्बन्धशालिनमित्यर्थः । तत्तटं तस्यास्तटमित्यर्थः । न वेति । एतासा मुख्या गौणी लक्षणानां मध्ये अन्यतमा काचिदेकापीत्यर्थः । क्रियावचनात् क्रियावाचित्वात् न मुख्या नाभिधावृत्तिः सम्भवतीति भावः । क्रियाकर्त्रोः असादृश्येन असाधर्म्येण शुक्तिकादौ रजतादिवत् शुक्तिकादौ सादृश्येन यथा रजतादिभावापत्तिः तथा तद्भावापत्तिः सादृश्यप्रतीतिर्नापीत्यर्थः । क्रियागुणानां क्रियाधर्माणां कर्त्तरि असम्भवात् असत्त्वादित्यर्थः । यदि क्रियायाः गुणाः कर्त्तरि सम्भवन्ति तथा सादृश्यं प्रतीयते अत्र तु न तथेति भावः । न गौणीति । यत्र इवादिप्रयोगो नास्ति तत्रैव गौणी वृत्तिः यथा गौर्वाहिक इत्यादि । अन्यधर्माणामिति अन्येषां धर्मिणां ये धर्मा. तेषाम् अन्यत्र धर्मिणि आरोपः उपचारः अस्यास्तु क्रियाया धर्मरूपत्वात् न तथा उपचारसम्भव इति भावः तस्मात् गौणीभेदः गौण्या वृत्तेर्विशेषः न उपचरितः नारोपितः । इवशब्दस्यापीति । असादृश्येऽपि सादृश्यसम्बन्धविरहेऽपि

विलम्बिनीपदार्थव्युत्पत्तिः प्रेक्षावद्भिः आद्रियते। यद्यपि अध्याहारादिभिः इदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्वदेव विप्रतिपत्तेः। न चेन्दुमुखादिवत् अनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य प्रत्ययो भवतीति वाच्यम्।

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते।
न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥७२९॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः।
वर्षणार्थश्च विद्वद्भिरुत्प्रेक्ष्यत इतीर्यताम् ॥
मन्ये शङ्के ध्रुवम्प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥

यथा किमिव न दृश्यते इत्यादिषु। न लक्ष्येत लक्षणया वृत्त्या न प्रतीयेत सादृश्यमिति भावः। विद्योतयति बोधयति। सत्त्वभूतेन प्राणभूतेन आश्रय भूतेनेति यावत्। स्वार्थाविनाभूतं मुख्यार्थसम्बद्धमित्यर्थः कर्त्तारम् अन्यमिति शेष. आक्षिपति आकर्षति बोधयतीति यावत् लक्षितलक्षणयेति भावः। लक्षित लक्षणेति। लक्षिते लक्षणया बोधिते अर्थे पुनर्लक्षणा लक्षितलक्षणा सा च विरुद्ध-लक्षणा तदादयः अपि वृत्तयः नापि वर्त्तन्ते न सम्भवन्तीत्यर्थः। न चेति। शब्दान्य-विलम्बिनीशब्दात् शब्दप्रतिपाद्यात् अन्यस्मिन् शब्दाप्रतिपाद्ये इत्यर्थः विलम्बते चिरेण अन्यत् प्रतिपादयतीति भावः तथाभूता पदार्थस्य व्युत्पत्ति प्रतीतिः। प्रेक्षावद्भिः पण्डितैः। यद्यपीति। अध्याहारादिना ऊहादिना इदमपि अन्यार्थ ज्ञानमपीत्यर्थः तुल्यधर्मः साधर्म्यं मार्गणीयः अन्वेषणीयः आवश्यकत्वेनेति भावः। तद्वदेव पूर्ववदेव विप्रतिपत्तिः विरोधादित्यर्थः। न चेति इन्दुमुखादिवत् चन्द्र-मुखादाविवेत्यर्थः अनभिधीयमानस्य अकथ्यमानस्य। तुल्यगुणस्य साधर्म्यस्येत्यर्थं। यथेति। इन्दुरिव ते तव वक्त्रं वदनमिति उक्ते इति शेषः कान्तिः साधारणधर्म इति भावः लेपात् अन्यत् अपरोऽर्थः इत्यर्थ. ॥ ७२९ ॥

तदिति। तत् तस्मात् उपश्लेषार्थः लेपनार्थः। ध्वान्तकर्तृकः तमःकर्तृक

वाक्यवदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्कर-निवेशो भवति। तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा। मायया कैकेयीदशरथाभ्यां रामः प्रलम्भितो न मातापितृभ्याम् इति निर्दोषदशरथे, राममेव योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते, रुधिरप्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेणीसंहारे, दुर्वाससोऽपध्यानाद्दुष्मन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसस्मार न अनवस्थितानुरागतयेति शाकुन्तले, लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्करेण सीता परित्याजिता न कैकेयीमन्थराभ्यामिति छलितरामे। किञ्च दग्धायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती मयोढा अवसिते च समीहिते तया विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्तासन्निधेः वत्सराजस्य अग्निप्रवेशाध्यवसायः प्रियाहृदयतो व्यलीकशल्यम् उच्चखानेति तापसवत्सराजे, मरीचाचः स्वामिकार्य्यं साध-

---

वर्षणार्थः वर्षतिरिति शेषः। उत्प्रेक्ष्यते उत्कटकोटितया सम्भाव्यते। इदि दृश्यता दृश्यतां विविच्यतामित्यर्थः। मन्ये इति स्पष्टम्।

वाक्येति। वाक्ये यथा गुणालङ्कारसन्निवेशः, तथा प्रबन्धेषु महावाक्यभूतेषु सन्दर्भेष्विति भावः। यथेति। मायया दैव्या छलनयेत्यर्थः कैकेयीदशरथाभ्यां कल्पिताभ्यामिति भावः प्रलम्भितः प्रवञ्चितः निर्वासित इति यावत्। मातापितृभ्यां कैकेयीदशरथाभ्यां नेत्यर्थः। निर्दोषदशरथे तदाख्ये सन्दर्भे इति भावः। सुग्रीव योधयन्निति पूर्वेणान्वयः। अनवस्थितानुरागतयेति अस्थिरप्रणयतयेत्यर्थः। लवणेति। लवणेन राक्षसेन मधुवनवासिना प्रयुक्तौ प्रहितौ राक्षसौ ताभ्यां कैकेयीमन्थरारूपधराभ्यामिति भावः। छलितरामे तदाख्ये सन्दर्भे इत्यर्थः। प्रियाहृदयत प्रियायाः वासवदत्तायाः हृदयात्। व्यलीकशल्यं पद्मावतीविवाहजनित शल्य

यामीति प्रभुभक्त्या निरपराधामपि प्रेयसीं हित्वा स्वामि-कार्य्यापेक्षया अहमेव एतावन्ति दिनानि जीवितो: अद्य अनुष्ठितस्वामिकार्य्य: तामेवानुगच्छामीति शिवगण: शूद्रक-निर्मितां मायामयीं चितां प्रियासमक्षं प्रविवेश सापि तत् प्रेमावदानदर्शनापह्नुतप्रियव्यलीकात् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं प्रतिचिक्षेप इति विक्रान्तशूद्रके इति। तदेतत् दोषहानम्। गुणोपादानन्तु सम्यग्गुणयोगेन संविधाने सुसूत्रता, अपि च चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नमिति चतस्रो वृत्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्त्वती चेति ॥ ७३० ॥

तत्र,—

या वाक्प्रधाना नृपतिप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतया प्रयुक्ता।
स्वनामधेयैर्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत् तु वृत्ति:॥७३१

वेधनरूपं दु:खमित्यर्थ:। उच्चखान उत्खातवानित्यर्थ:। तापसवत्सराजे तदाख्य-ग्रन्थे इति भाव:। अद्येति अनुष्ठितस्वामिकार्य्य: अनुष्ठितस्वामिकार्य्य इत्यर्थ:। मायामयीं मायाकल्पिताम् असत्यरूपामिति यावत्। तदिति। तस्य शिवगणस्य प्रेम प्रणय: तस्य अवदानं कर्म प्रेमोचितं कर्म अग्निप्रवेशरूपमिति भाव. तस्य दर्शनात् अवलोकनात् अपह्नुतम् अपगतं प्रियस्य पत्यु: व्यलीकम् अप्रियकार्य्यकरणसम्भूत दु.ख यस्या: तथाभूता तत्रैव चितायामेव। विक्रान्तशूद्रके तदाख्यग्रन्थे। दोषहान दोषपरित्याग: अनौचित्यपरिहार इति यावत्। संविधाने सम्प्रयोगे सुसूत्रता सुष्ठु निपुणतया विरचनमित्यर्थ:। चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नमिति चतसृभि: वृत्तिभिरेव अङ्गै: सम्पन्नं समन्वितं काव्यं कर्त्तव्यमिति प्रागुक्तमिति भाव: ॥ ७३०॥

या वागिति। या वाक् वाक्यं प्रधाना उत्कृष्टा यत्र तथोक्ता नृपतिप्रयोज्या राजप्रयोगयोग्या स्त्रीवर्जिता स्त्रीभि: प्रयोक्तुमनर्हेत्यर्थ: संस्कृतया भाषया प्रयुक्ता समन्विता, स्वनामधेयै: स्वै: स्वै: नामभि: संकीर्त्तितैरिति भाव: भरतेन नटेन

यत्रावपातप्लुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥७३२
या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्कुला या बहुगीतवृत्ता ।
कामोपभोगप्रचुरोपचारा तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥७३३॥
या सात्त्विकेनात्मगुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्त्वतीति प्रथितेह वृत्तिः ॥७३४

आसाम् अङ्गानि षोड़श । तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र वस्त्वर्थ-प्रशंसापरं वचः प्ररोचना, यथा,—

नाट्याचार्य्येण वा प्रयोज्या करणीया सा भारती नाम वृत्तिः रचनाविशेषः स्यात् ॥ ७३१ ॥

यत्रेति । यत्र यस्यां अवपातः उच्चदेशात् अधःपतनं प्लुतं लम्फनं लङ्घितम् अतिक्रमणं तानि, छेद्यानि छेदनव्यापाराः मायया कृतम् इन्द्रजालं भेलकि इति प्रसिद्धं चित्राणि आलेख्यकर्माणि तथा युद्धानि वर्ण्यन्ते इति शेषः तत्र एतादृशीम् एवरूपां वृत्तिम् आरभटीं वदन्ति कवय इति शेषः ॥ ७३२ ॥

येति । श्लक्ष्णेन समुज्ज्वलेन विशदेनेति यावत् नेपथ्यविशेषेण परिच्छद-विशेषेण युक्ता समन्विता स्त्रीभिः सङ्कुला सम्मिलिता, या बहु प्रभूतं गीतवृत्तं गानव्यापारः यस्यां तथाविधा तथा कामोपभोगस्य मन्मथविहारस्य प्रचुरः प्रभूतः उपचारः उपकरणं यस्यां तादृशी, तां कैशिकीं वृत्तिम् उदाहरन्ति कीर्त्त-यन्ति ॥ ७३३ ॥

येति । या सात्त्विकेन सत्त्वगुणोद्रिक्तेन आत्मगुणेन स्वधर्मेण युक्ता त्यागेन दानेन वृत्तेन सच्चरितेनेत्यर्थः समन्विता सङ्गता हर्षेण आनन्देन उत्कटा उज्ज्वला तथा संहृतः अपनीतः शोकभावः स्वजनवियोगदुःखं यया तथोक्ता वियोगदुःख-हारिणीत्यर्थः सा इह काव्यसन्दर्भे सात्वती नाम वृत्तिः प्रथिता प्रसिद्धा ॥७३४॥

जयति भुवनकारणं स्वयम्भूर्जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारिः ।
जयति गिरिसुता निरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देवः ॥७३५

प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वचः प्रस्तावना, रत्ना-
वल्याम् यथा,—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥७३६

उद्घात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्तिर्वीथी ॥

उद्घात्यकः, कथोद्घातः, प्रयोगातिशयः, प्रवर्त्तकः अवलगित-
मिति । तत्र उद्घात्यको यथा,—

को जयति जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन ।

जयतीति । भुवनस्य जगतः कारणं हेतुः स्रष्टेत्यर्थः स्वयम्भूः ब्रह्मा जयति, पुरन्दरं देवराजं नन्दयतीति तथाभूतः असुराणां विनाशेनेति भावः मुरारिः विष्णुः जयति । गिरिसुतया पार्वत्या निरुद्धः आक्रान्तः आलिङ्गित इति यावत् देहो यस्य तथाविधः दुरितभयं पापभयम् अपहरतीति तादृशः देवो हरश्च शम्भुश्च जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अत्र विशेषणवशात् वक्तव्यार्थस्य प्रशंसनमिति प्ररोचना ॥ ७३५ ॥

द्वीपादिति । अभिमुखीभूतः अनुकूलतां गतो विधिः दैवं विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । अन्यस्मात् अपरस्मात् स्वापीसव्यतिरिक्तादित्यर्थः द्वीपात् अपि जलनिधेः समुद्रस्य मध्यादपि दिशः अन्तात् शेषसीम्नः अपि अभिमतम् इष्टं वस्तु आनीय झटिति सहसा घटयति सङ्गमयति । अत्र समुद्रे यानभङ्ग-निमग्नायाः सागरिकाया अभीष्टभूतायाः सहसाधिगमसूचनात् प्रस्तावना । प्रस्तावनालक्षणं दर्पणकारेण उक्तं यथा । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैर्नाम्ना प्रस्तावना हि सेति ॥ ७३६ ॥

त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन ॥ ७३७ ॥

कथोद्घातो यथा,—

साकं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वशा-
दिक्ष्वाकोः शरदिन्दुबिम्बविमले वंशेऽवतीर्य्य स्वयम् ।
निःशेषाप्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेषिणं राक्षसं
यः पौलस्त्यमहन् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः ॥ ७३८॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः ।
शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तबिम्बस्य ॥ ७३९॥

क इति । को जनः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ? । शर्वः शिवः जयतीति उत्तर केन जनेन जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितमित्यर्थः । अनङ्गदहनेन मन्मथदाहिना भगवता त्रिपुरारिणा त्रिपुरासुरसंहारिणा बालः नवः शशाङ्कश्चन्द्रः तेन अङ्किता चिह्निता राजितेति भावः जटा यस्य तथाभूतेन शर्वेण जितमित्युत्तरम् ॥ ७३७ ॥

साकमिति । यः पङ्कजजन्मना कमलयोनिना ब्रह्मणेत्यर्थः साकं सह सुरपतेः इन्द्रस्य अभ्यर्थना प्रार्थना तस्याः वशात् हेतोः इक्ष्वाकोः शरदिन्दुः शरच्चन्द्रः तस्य बिम्बमिव विमले निर्मले समुज्ज्वलमिति यावत् तस्मिन् वंशे कुले स्वयम् आत्मना अवतीर्य्य निःशेषं यथा तथा आप्तं गृहीतं पदम् आधिपत्यं जगतामिति भावः येन तथाविधं त्रयीपदजुषां वेदमार्गयायिनां विद्वेषिणं शत्रुं पुलस्त्यस्य अपत्यं पुमान् पौलस्त्यः तं पुलस्त्यपौत्रमित्यर्थः राक्षसं रावणम् अहन् जघान, स रामाभिधानः रामनामा हरिः भवतः युष्मान् पातु रक्षतु ॥ ७३८ ॥

अत्याहितमिति । क्ष्मां पृथ्वीम् उद्धरतः रसातलात् उत्तोलयतः वराहवपुषः शूकरमूर्त्तेः शेषस्य अनन्तनागस्य फणासु सहस्रसंख्यकास्विति भावः यानि रत्नानि मणयः तान्येव दर्पणानां सहस्राणि तेषु सङ्क्रान्तं बिम्बं छाया यस्य तथाभूतस्य हरेः नारायणस्य अत्याहितम् अतिभयम् रसातलात् क्षोद्धरणे इति भावः वः युष्मान् अवतु रक्षतु । उत्थापितमिति पाठान्तरम् ॥ ७३९ ॥

प्रवर्त्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकीर्त्तिः ।
उत्साद्य गाढ़तमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥७४०॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथा ह्यस्याम्

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशात् मेदिनीपृष्ठे ॥७४१॥

आसादितेति । आसादितः प्राप्तः प्रकटः उज्ज्वलः निर्मलः विशदः चन्द्रस्य हासः विकासः चन्द्रहासोऽसिश्च येन तथाभूतः विशुद्धा निर्मला कीर्त्तिः ख्यातिः यशश्च यस्य तथोक्तः तथा सम्भृतानि विकसितानि बन्धुजीवानि तदाख्यकुसुमानि यत्र तादृशः अन्यत्र सम्भृताः सम्पालिताः बन्धूनां जीवा जीवनानि येन तथोक्तः एष शरत्समयः रामो दशास्यं दशाननमिव गाढ़ं तमः तिमिरं मोहश्च यत्र तम् उग्रं दारुणं घनकालं मेघसमयं वर्षाकालमित्यर्थः अन्यत्र अतिकृष्णकायम् उत्साद्य निरस्य व्यापाद्य च प्राप्तः उपस्थितः ॥ ७४० ॥

सत्पक्षा इति । सन्तौ शोभनौ पक्षौ येषाम् अन्यत्र सन्तः विद्यमानाः साधवश्च पक्षाः सहायाः येषां तथोक्ताः पक्षः पक्षसहायोऽस्त्रीत्यमरः । मधुरा मनोहारिण्यः गिरः वाचः येषां तथाभूताः मधुरभाषिण इत्यर्थः प्रसाधिताः रञ्जिताः आशा दिशः अन्यत्र प्रसाधिताः पूरिताः आशा अभिलाषः अर्थिनामिति भावः यैः तादृशाः मदेन उल्लासेन उद्धताः उत्कटाः आरम्भाः चेष्टितानि अन्यत्र मदेन गर्वेण उद्धताः दारुणाः आरम्भाः कर्माणि द्रौपद्याः सभायां केशाम्बराकर्षणादीनि येषां तादृशाः धार्त्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रतनयाश्च कालवशात् समयवशात् मेदिनीपृष्ठे महीतले रणभूमौ च निपतन्ति विचरन्ति व्यापादिताः पतन्ति च ॥७४१

स्वधर्मवित्प्रचलितानां तापसादीनाम् उपहासपरं वचः प्रहसनम्, यथा,—

श्रमणः श्रावकवध्वाः सुरतविधौ दशति नाधरं दत्तम् ।
मदिराक्षि ! मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति ॥

संक्षिप्तिका, अवपातः, वस्तूत्थापनं, सम्फेटः इति चत्वारि आरभट्यङ्गानि ॥७४२॥

तेषु माहेन्द्रजालनेपथ्यादिभिः वस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिका यथा,

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥७४३॥

भयादिभिः विद्रवादिकर्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातो यथा,—

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

स्वधर्मविदिति । स्वस्य धर्म. आमिषभक्षणवर्जनरूपः तं विदन्ति जानन्तीति तथाभूतानां प्रचलितानां चापल्यवताम् इन्द्रियपरतन्त्राणामिति भावः तापसादीनां तपस्विप्रभृतीनाम् ॥

श्रमण इति । श्रमणो बौद्धसन्न्यासी कश्चित् श्रावकस्य धर्मश्रवणशीलस्य सेवकभूतस्य शिष्यस्य वध्वाः सुरतविधौ रमणव्यापारे, हे मदिराक्षि ! मत्तखञ्जन-नयने । मदिरो मत्तखञ्जन इति कोषः यद्वा मदिरे उन्मादकारिणी अक्षिणी यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । अस्माकं समये शास्त्रनियमे मांसभक्षणं निषिद्धम् इति उक्ति शेषः दत्तं दशनार्थमुपनीतम् अधरं दशति न दशनक्षत करोतीत्यर्थः । दंशने आमिषास्वादः स्यादिति भावः । दत्तमित्यत्र दन्तैरिति पाठान्तरं वस्तुसंक्षेपः सक्षेपेण वस्तुनः उक्तिरित्यर्थः ॥ ७४२ ॥

रक्षसेति । स रावणः मृगरूपेण स्वर्णमृगरूपधारिणा रक्षसा मारीचेन राघवौ रामलक्ष्मणौ वञ्चयित्वा प्रतार्य्य आश्रमात् निष्कास्येति यावत् पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन प्रयत्नेन आक्रमणेनेत्यर्थः क्षणम् अल्पकाल विघ्नितः सञ्जातविघ्नः सन् सीतां जहार हृतवान् ॥ ७४३ ॥

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥७४४॥

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनं यथा,

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ? ॥७४५॥

नानास्त्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भसम्प्रहारः संस्फोटो यथा,

कृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः ।

मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन युधि युद्धे रामेणेति शेषः मृगरूपं परित्यज्य विहाय विकटं भीषणं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः संशयं कथमेतत् मृगरूपत्यागेन राक्षसरूपधारणं कस्यचित् छलनेन वा मम आश्रमात् निष्कासनं दृश्याश्च सीतायाः का प्रवृत्तिरिति विविधवितर्कं प्राप्यते स्वेत्यध्याहार्य्यम् ॥७४४॥

अविद्रव इति । अविद्रवः उपद्रवरहितः, सविद्रवः सोपद्रवः, सर्वेषां रसानां भावानाञ्च समासः सम्मेलनम् ।

राहोरिति । राहोः आननचरीं मुखवर्त्तिनीं चन्द्रकलामिव प्रेयसीं प्रियतमां मालतीं दैवात् सहसा भाग्येन वा समासाद्य प्राप्य दृष्ट्वा वा अस्य दस्योः तस्करस्य कृपाणपातः खड्गपातः एव विषयः तस्मात् आच्छिन्दतः आकृष्य नयत इत्यर्थः मे मम चेतः चित्तम् आतङ्कात् भयात् विकलं विवशीकृत करुणया कृपया द्रुत द्रवीभावं प्राप्त विस्मयात् विस्मय प्राप्येत्यर्थः विक्षोभित विलोडित, क्रोधेन ज्वलित दीपित मुदा आनन्देन प्रेयसीरक्षणजनितयेति भावः विकसितम् उल्लसित सत् कथं केन प्रकारेण वर्त्ततां ? स्थिरीभूय तिष्ठतु ? ॥ ७४५ ॥

नानेति । नानास्त्राणि विविधायुधानि तैः युद्धं तथा नियुद्धं बाहुयुद्धं तदेवमादिभिः ससंरम्भं सावेगं सक्रोधं वा यथा तथा सम्प्रहारः अन्योन्यप्रतीघातः ॥

कृष्टेति । येन पशुना चतुष्पदतुल्यं गतेनेति यावत् पाञ्चालराजस्य आत्मजा

यस्योर:स्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतित: संरक्ष्यतां कौरवा: ! ॥

नर्म, नर्मस्फिज:, नर्मस्फोट:, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि ॥७४६॥

तेषु स्थापितशृङ्गारं वच: विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्म यथा,—

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदा-
म्ययं त्वकस्मात् विकल: कथान्तरे।
कदम्बगोलाकृतिमाश्रित: कथं
विशुद्धमुग्ध: कुलकन्यकाजन: ? ॥७४७॥

प्रथमसम्भोगे नवावस्थानं सम्भोगाश्रयवाक्यादिकर्म नर्मस्फिज: यथा—

तनया द्रौपदीत्यर्थ: शिरोरुहेषु केशेषु अवच्छेदे सप्तमी कृष्टा आकृष्य राजसभां नीतेत्यर्थ: येन राज्ञां गुरूणा भीष्मद्रोणादीनाञ्च पुरोऽग्रत: अस्या: द्रौपद्या: परिधान परिधेयं वसनमपि अपहृत, यस्य उरस्थलस्य वक्षस: शोणितमेव आसव: मदिरा तं पातुम् अह प्रतिज्ञातवान् कृतप्रतिज्ञ: अस्मीत्यर्थ: सोऽयं पशु: दु:शासन: मम भुजाविव पञ्जर: पश्वादिरोधनस्थानमित्यर्थ: तस्मिन् निपतित: समुपस्थित इत्यर्थ', हे कौरवा:। कुरुप्रवीरा: ! संरक्ष्यतां परित्रायताम् ॥ ७४६ ॥

स्थापितेति। स्थापित: रचित: योजित इति यावत् शृङ्गारो यत्र तादृशम्।

वयमिति। वयं तथा तादृशा दुरभिसन्धिवर्जिता इति भाव: नाम प्राकाश्ये, प्रकाशं ब्रूम इत्यर्थ:, यथा आत्थ ब्रवीषि अस्य कुलकन्यकाजनविषयिणीं वार्त्तामिति भाव: किं वदामि किं कथयामि अत्रेति शेष:। अयन्तु विशुद्ध: निर्दोष मुग्ध' सरल: कुलकन्यकाजन: कुलजा कन्येत्यर्थ: कथान्तरे कथाप्रसङ्गावसरे अकस्मात् सहसा विकल: विवश: सन् कथ कदम्बगोलस्य कदम्बपुष्पस्य गोल' वर्त्तुलाकार: सर्वावयव: तस्य आकृतिम् आकारं सादृश्यमित्यर्थ: आश्रित प्राप्त: यथा कदम्बगोले एकदैव सर्वे केशरा: समुत्पद्यन्ते तथा अस्य कन्याजनस्य सर्वाणि गात्राणि रोमाञ्चपूर्णानि जातानीति भाव: ॥ ७४७ ॥

प्राप्तासौ वृषपर्वणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नवे
वृष्टिः सेयमनम्बुदाऽमृतमयी गात्राणि मे सिञ्चति।
किं जानामि विनोदयिष्यति मनः सन्तप्तमेवाद्य मे
दुर्वात्येव निवर्त्तयिष्यति न भोस्तां देवयानीं प्रति ॥७४८॥

आविर्भूताभिलाषानुभावयोः अकाण्डसम्भोगभङ्गः नर्मस्फोटः यथा,—

इतः परानर्भकहार्य्यशस्त्रान् वैदर्भि ! पश्यानुमता मयाऽसि।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥७४९॥

कार्य्यहेतोः स्वरूपविज्ञानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः। यथा,—

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा।

प्रथमेति। प्रथमसम्भोगे नवम् अवस्थानं प्रवर्त्तन तत्र सम्भोगाश्रयवाक्यादिना सम्भोगविषयककथादिना नर्म परिहासवचनं नर्मस्फिजः।

प्राप्तेति। असौ वृषपर्वणः दैत्यराजस्य प्रियसुता प्रिया दुहिता शर्मिष्ठेत्यर्थः नवे नूतने सङ्केतखण्डे सम्भोगनिकेतने इति यावत् प्राप्ता उपस्थिता। सा इयं शर्मिष्ठेति भावः अनम्बुदा अनभ्रा अमृतमयी सुधामयी वृष्टिः तद्रूपेति भावः मे मम गात्राणि अङ्गानि सिञ्चति आर्द्रीकरोतीत्यर्थः। किं जानामि, यदि देवयानी शुक्रदुहिता दुर्वात्येव कर्कशा वात्येव वायुराशिरिव ताम् अमृतमयीं वृष्टिरूपां शर्मिष्ठामिति भावः न निवर्त्तयिष्यति न निवारयिष्यति न सन्ताडयिष्यतीत्यर्थः भा.। तदा अद्य मे मम सन्तप्तं मदनावेशेनेति भावः मनः चित्तं विनोदयिष्यति एव अवश्यं प्रीणयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७४८ ॥

इत इति। हे वैदर्भि ! विदर्भनन्दिनि इन्दुमति ! मया अनुमता अनुज्ञातासि, इतः अस्मात् प्रदेशात् परान् शत्रून् अर्भकैः बालकैः हार्य्याणि हर्त्तुं शक्यानि शस्त्राणि येषां तथाविधान् प्रस्वापनास्त्रप्रयोगेण अचेतनपतितानिति भावः पश्य अवलोकय। एभिः शत्रुभिः राजभिः मम हस्तगता त्वम् एवंविधेन एवम्प्रकारेण आहवचेष्टितेन युद्धव्यापारेण प्रार्थ्यसे हर्त्तुम् अभिलष्यते इत्यर्थः ॥७४९

अथेति। अथ पार्वत्याः तपसः परमोत्कर्षदर्शनानन्तरमित्यर्थः अजिन

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्त्तकः, संलापकः, सङ्घात्यक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि ॥७५०॥

तेषु परस्परीभूयार्थेषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

प्रहर मम तु कायं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
अपि तु कृतविघाते किं विदध्याः परस्मात् ?।
झटिति विततवह्नङ्गारभास्वत्कुठार-
प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥७५१॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्त्तकः यथा,—

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
समुपययुः कमनीयतां गुणेन।

कृष्णमृगत्वक् आषाढः पालाशो दण्डः तयोः धरतीति धरः पचाद्यच्। प्रगल्भा धृष्टा वाक् यस्य तथोक्तः वाचाल इत्यर्थः ब्रह्ममयेन वेदानुशीलनजनितेनेति भावः तेजसा ज्योतिषा ब्रह्मवर्चसेनेत्यर्थः ज्वलन्निव दीप्यमान इव कश्चित् जटिल जटाधारी पुरुषः शरीरबद्धः मूर्त्तिमान् प्रथमाश्रमो यथा ब्रह्मचर्य्यमिव तपोवनं पार्वत्या इति शेषः विवेश आजगाम ॥ ७५० ॥

प्रहरेति। तु इति अवज्ञासूचकमव्ययम्। मम कायं मच्छरीरं प्रहर मम शरीरे अस्त्रं प्रयुङ्क्ष्वेत्यर्थः प्रागिति शेषः। अहं प्रहारः पूर्वप्रहारः प्रतिवीर कर्त्तृक इति भावः प्रियो यस्य तथोक्तः नाहं प्रतिवीरे पूर्वं प्रहरामि अहमेव पूर्वं प्रहारं प्राप्तुमिच्छामीति भावः। तु यत इत्यर्थः मयि कृतविघाते कृतप्रहारे प्राक् प्रहृतवतीत्यर्थः सति परस्मात् समनन्तरमेवेत्यर्थः झटिति विततैः विस्तृतैः बहुभिः प्रसृतैः अङ्गारैः अग्निशिखाभिरित्यर्थः भास्वान् यः कुठारः तेन प्रविघटितः प्रकर्षेण विच्छिन्नः कठोरः कठिनः स्कन्धबन्धः कण्ठदेशः यस्य तथाभूतः कबन्धः क्रियाशून्यम् अशिरः कलेवरं तद्भूत इत्यर्थः कबन्धोऽस्त्रीक्रियाशून्यमपमूर्द्धकलेवर मित्यमरः। त्वं किं विदध्याः ? किं कुर्य्याः ? न किमपि कर्त्तुं शक्ष्यासीति भावः विदध्यादिति पाठे तादृशः कबन्धः किं विदध्यादित्यन्वयः। रामं प्रति परशु रामस्य उक्तिः॥ ७५१ ॥

मदनमुपदधे स एव ताभ्यो
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥७५२॥

सदसि नानावाक्यैः मिथोऽधिक्षेपः सलापकः यथा,—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥७५३॥

कार्य्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः सङ्घातभेदः सङ्घात्यकः यथा,—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणात् निववृते गणैः ।

मुनिमिति । याः सुराङ्गना इति भावः कमनीयतागुणेन सौन्दर्य्यप्रभावेण तापसम् अभिमुखतां वश्यता निनीषवः नेतुमिच्छवः सत्यः समुपययुः समुपागमन् स मुनिः ताभ्य एव सुराङ्गनाभ्यः मदनं कामम् उपदधे मनसि उत्तेजितवान् मुनेः कामवश्यता दूरे तिष्ठतु ता एव तद्दर्शनेन कामार्त्ता आसन्निति निष्कर्षः हि तथाहि प्रयोजनानां कार्य्याणां गतिः प्रसरः दुरधिगमा दुर्ज्ञेया किं क्वते किं स्यादिति न केनापि ज्ञातुं शक्यते इति भावः । अत्र प्रस्तुतार्थस्य मुनितपोभङ्ग-रूपस्य असामर्थ्येन परित्यागेन स्वीयकामवश्यताभजनमिति परिवर्त्तकत्वम् ॥७५२॥

सदसीति । सदसि सभायां मिथः परस्परम् अधिक्षेपः आक्रोशः ।

कथमिति । तेन मम पित्रा द्रोणेनेति यावत् अद्य दुःखिना युधिष्ठिरवाक्य-विश्वासात् मद्विनाशस्य निश्चयेनेति भावः भीरुणा भयशीलेन वा सता द्रुपद तनयस्य धृष्टद्युम्नस्य पाणिः खड्गप्रहाराय उद्यत इति भावः कथमपि कथञ्चि-दपि केनापि अनिर्वचनीयेन कारणेनेति भावः न निषिद्धः न विवारितः न प्रतिहत इति भावः । भुजबलस्य बाहुवीर्य्यस्य दर्पेण अहङ्कारेण आध्मायमानस्य आपूर्य्यमाणस्य तव शिरसि मस्तके एषः वामश्चरणः न्यस्यते निधीयते एनं वाम चरणं धारय निवारयेति यावत् । कर्णं प्रति अश्वत्थाम्नोऽधिक्षेपः । कार्य्येति । सङ्घातभेदः दलभङ्गः ॥ ७५३ ॥

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथवर्गैः स्कन्दादिभिः ईशानं हरम् अपश्यद्भिरिव

मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु सम्भ्रमाधिगतं मनः॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते। उदात्त इत्यनेन आशयविभूत्योः आभिजात्ययौवनादीनां च उत्कर्षः प्रकाश्यते। चतुर्वर्गफलं प्रबन्धं को वा न बान्धवीयति इत्यनेन श्रोतृणां रामादिवद् वर्त्तितव्यं, न रावणादिवदिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्य अभीष्टतमत्वमाख्यायते। मुखं प्रतिमुखमित्यादिना तु पञ्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते। तदङ्गानि च उपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि मुखादिषु एव अन्तर्भवन्ति। यतः तद्वदेव पञ्चसन्ध्येकमपि वाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति। तद्यथा,—कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति मुखं, स्खलितोत्तरे इति प्रतिमुखं, विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विगलितदृशा इति विमर्षः, शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं इति निर्वहणम्। एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽपि एकवाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं भवति॥७५४॥

तापसस्य अर्जुनस्य शस्त्राघातेन दिग्विदिग्ज्ञानशून्यैरिवेति भावः रणात् संग्रामात् निवृत्ते निवृत्तं पलायितमित्यर्थः। हि यतः कृच्छ्रेषु सङ्कटेषु सम्भ्रमेण भयेन अधिगतं युक्तं भयार्त्तमित्यर्थः मनः चित्तं मुह्यत्येव मोहं गच्छत्येव कार्य्याकार्य्यविमूढत्वं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः॥

चतुर इति। चतुरो नायक इत्यर्थः। उदात्त इति उदात्तः महान्। आशयविभूत्योः अभिप्रायसम्पदोः। आभिजात्येति। आभिजात्यं कौलीन्यमित्यर्थः। चतुर्वर्गेति। चतुर्णां वर्गाणां धर्मार्थकाममोक्षाणामित्यर्थः समाहारः चतुर्वर्गं तत् फलं प्रयोजनं यस्य तथोक्तं प्रबन्धं सन्दर्भं को जनः न बान्धवीयति न बान्धवमिच्छति बान्धवत्वेन न आद्रियते इति यावत् अपि तु सर्व्व एव बान्धवीयतीत्यर्थः। मुखमित्यादि। पञ्चाङ्गं पञ्चावयवम्। यत इति। तद्वदेव उपक्षेपपरिकरादिमदेव

तद्यथा,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसा रोषात् प्लुष्टानपि प्रपितामहान्।
अगणिततनूपानस्तप्त्वा तपांसि भगीरथः
भगवति! तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत्॥

तैरन्तर्भावेन परिपुष्टमिति भावः। पञ्चानां सन्धीनां समाहारः पञ्चसन्धि मुखादि-पञ्चकमित्यर्थः प्रबन्धव्यपदेश प्रबन्धाभिधानम् आसादयति प्रापयति। तद्यथेति॥

कथमपि कृतप्रत्यासत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम्।
असहनसखी श्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-
विगलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं तदा॥

कथमपि अतिकष्टेन अत्यायासेन सख्या कृतेनेति भावः कृता प्रत्यासत्तिः समुपस्थितिः यस्य तादृशे सखीप्रयत्नेन कथञ्चित् गृहमानीते इत्यर्थः प्रिये कान्ते स्खलितम् असम्बद्धमिति भावः उत्तरं कथमेतावन्तं कालं त्वया नायातमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनं यस्य तथाभूते सति विरहेण कृशया क्षीणया कान्तया व्याजं छल कृत्वा प्रजल्पितं कान्तस्य भाषितम् अश्रुतं नाकर्णितमित्यर्थः। तदा शून्ये प्रियरहिते इत्यर्थः गेहे गतयेति शेषः तया असहना कोपना मया एतावता प्रयत्नेन आनीतस्ते पतिस्त्वचापि विराग इति धिग्येति भावः या सखी तस्याः सकाशात् श्रोत्रप्राप्तः श्रुतिपथं गतः श्रुत इत्यर्थः यः प्रसादः कान्तस्य आत्मान प्रति अनुग्रह इति यावत् तेन ससम्भ्रमं सगौरव यथा तथा विगलितदृशा गलदश्रुनिचया सत्या समुच्छ्वसितं जीवितं मयेति कृत्वा निश्वसितमित्यर्थः॥७५४॥

तुरगेति। हे भगवति। देवि गङ्गे। भगीरथः अस्मत् पूर्वपुरुष इति भावः अगणितः तनूपातः शरीरविध्वंसो यस्मिन् तत् यथा तथा तपांसि तप्त्वा कृत्वेत्यर्थः सगरस्य अध्वरे अश्वमेधयज्ञे तुरगस्य अश्वमेधीयस्य अश्वस्य इन्द्रेण हृत्वा कपिलाश्रमे रक्षितस्येति भावः विचये अन्वेषणे व्यग्रान् व्यापृतान् उर्वीभिदः उर्वीं पृथ्वीं भित्त्वा पातालवर्त्तिनं कपिलाश्रमं प्रविष्टानिति भावः रोषात् तेषामवमाननाजनितादिति भावः कपिलस्य महसा तेजसा प्लुष्टान् दग्धान् पितुर्दिलीपस्य प्रपितामहान् सगरसुतान् षष्टिसहस्रसङ्ख्याकानिति भावः तव अद्भिः सलिलैः

अविस्तृतमसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभीरूणां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च चित्तमावर्ज्यते । अव्यान्तरैः इत्यनेन वृत्तान्तरैः आश्वासकादिपरिसमाप्तिरिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्वास्यन्ते, सर्गादिसन्निवेशादिवत् सन्दर्भे च आश्वासादयो विभाव्यन्ते ।

पुरोपवनेत्यादिना च देशकालपात्रसम्पदुपवर्णनात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते । उद्यानसलिलक्रीडाद्युपलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानुरागादयः परामृश्यन्ते । विवाहा इत्युपलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवाहान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः करुणः, प्रत्युज्जीवनान्तः प्रबन्धः कर्त्तव्यः इत्युपदिश्यते । मन्त्रदूतेत्यादिपुरुषकारायत्तसिद्धिसूचनेन आद्यूनादिनिरासात् नायकस्य सत्वोत्कर्षः प्रकाश्यते । नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय इत्यादिना तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलर्त्तूद्यानचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगादिनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेन प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेन इति प्रतिपाद्यते । गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् । निरा-

---

मृष्टान् सिक्तान् चिरात् सुदीर्घकालादनन्तरमित्यर्थः उदटीघरत् उद्घारयामास । तनूतापम्रिति पाठे आपतितः तन्वाः शरीरस्य तापः क्लेशः यस्मिन् तद्यथा तथेत्यर्थः ॥७५५॥

अविस्तृतमिति—आवर्ज्यते आयत्तीक्रियते । अव्यवृत्तमिति । वृत्तान्तरैः छन्दोभेदैः आश्वासकादिभिः प्रागुक्तलक्षणैरिति भावः परिसमाप्तिः सर्गशेषः । विप्रलम्भा इति परामृश्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते । विवाहा इति उपलक्षणेन स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम् उपलक्षणं तेन तथा च विवाहा इत्यनेनादौ पाणिग्रहणप्रतिपत्तिः । ततः तदनन्तरभाविरन्यः प्रथमानुरागादयो व्यापारादयो-

करणम् इत्यनेन गुणवता भाव्यं न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते। वंशवीर्य्यश्रुतादीनि इत्यादिना पुराभिजात्यौद्धत्यशौटीर्य्यवीर्य्यादय एव शत्रोः वर्णनीयाः न त्ववच्छेदहेतवोऽन्याय्याचरणाविनयादय इति प्रत्याय्यते। धिनोति न इति तु अयमेव पक्षः श्रेयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्रायः प्रकाश्यते ॥ ७५५ ॥

इति निगदितभङ्ग्यानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभि र्भावयन्तोऽस्य भेदम्।
तदनुभवसमुत्थानन्दसम्मीलिताक्षाः
परिषदि परितोषं हन्त सन्तः प्रयान्तु ॥

यावन् मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटेः
यावद् वक्षसि कौस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनुः कौसुमं
भूयात् तावदियं कृतिः कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम् ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे रसविवेचनो नाम पञ्चमः परिच्छेदः
समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

ऽपि प्रतिपाद्यन्ते इति भावः। मन्त्रेति आद्यूनतादिनिरासात् आद्युनः औदरिकः विजिगीषाविवर्ज्जितो वा तस्य भावः आद्यूनता तदादीनां निरासात् परिहारात् आद्यून. स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते इत्यमरः। सत्त्वोत्कर्षः महानुभावता, वंशेति। शौटीर्य्यं गर्वः। अवच्छेदेति अवच्छेदहेतवः परिमितताकरणानि क्षुद्रत्वहेतव इति यावत् ॥

इति पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द-विद्यासागर भट्टाचार्य्येण विरचिता पञ्चमपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता।